1917 XXXIII. évf. 1

Magyar Történeti Életrajzok

A M. T. Akadémia Történelmi Bizottságának segélyezésével kiadja a Magyar Történelmi Társulat

XXXIII. ÉVFOLYAM

DR MÁRKI SÁNDOR:

HORVÁTH MIHÁLY

(1809—1878)

Budapest
AZ ATHENAEUM R.-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA
1917

TARTALOM.

KÉPEK JEGYZÉKE.

ÖNÁLLÓ MELLÉKLETEK.

MAGYAR

TÖRTÉNETI ÉLETRAJZOK

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA SEGÉLYEZÉSÉVEL

KIADJA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

SZERKESZTI

Dr DÉZSI LAJOS

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM R.-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

1917

HORVÁTH MIHÁLY

(1809—1878)

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ALAPÍTÁSÁNAK
FÉLSZÁZADOS ÉVFORDULÓJÁRA

ÍRTA
DR MÁRKI SÁNDOR

BUDAPEST
A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KIADÁSA
1917

26757. — Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

HORVÁTH MIHÁLY.

(Rákosi Nándor olajfestménye a M. Tud. Akadémia képes termében.)

HORVÁTH MIHÁLY
1809 - 1878
ZRINYI ILONA
MAGYARORSZÁG FÜGGETLENSÉGI HARCÁNAK TÖRTÉNETE
MANZ

2. HORVÁTH MIHÁLY SZÜLŐHÁZA SZENTESEN.

I. GYERMEKKORA ÉS TANULÓÉVEI.

MAGYARORSZÁG nemes családai közül háromszázötvennél több viseli a Horváth nevet.[1] Bethlenfalvi Thurzó Szaniszló gróf, az ország nádora, a maga udvari bejáróját (aulae nostrae familiaris), *Horváth Istvánt*, hűsége és szolgálatai jutalmául s mások kérésére, 1622 augusztus 12-en Sempte várában az Esztergom megyében nemes *Bikly* János halálával gazdátlanul maradt Biköl pusztával[2] ajándékozta meg. Parancsa következtében az esztergomi káptalan Ujváry János kanonokot küldte ki a beiktatásra, a ki maga mellé vette Czeteny Jánost mint homo regiust, de 1623 június 16-án nem Bikölben szállt ki, mert «a keresztény név ellenségének, a töröknek félelmetessége és zsarnoksága miatt» azt a helyet nem tartotta elég bátorságosnak, hanem a szomszédos Zödény[3] mezővárosban gyűjtötte egybe az érdekelteket; ezek közül azonban Dekán

[1] Nagy Iván (Magyarország Családai v. 141—174.) 87-et, Kempelen (Magyar Nemes Családok, v. 91—125) 350-nél többet sorol fel.

[2] Ma Bikol, Süttő pusztája, 87 lakossal.

[3] Magyar- és Német-Zödény mezővárosok azóta elpusztultak.

János esztergommegyei alispán a beiktatás ellen tiltakozott, mert Benech Mátyás a maga biköli udvarházát és sessióját 1517 márczius 12-én eladván Karvai *Sikesdy* Bertalannénak, ezt a birtokot *Porochay* Ferencz az összes okiratokkal együtt nála elzálogosította.[4]

A nádor azonban az eléje került ügyben Horváth István javára döntött s a vármegye[5] 1643-ban meghirdetvén *Horváth, másképen Eötvös* Mátyás nemeslevelét, be is fogadta őt a nemesek sorába, de úgy, hogy a vármegye minden terhében részt vegyen. Bikölből a törökök csakhamar kiszorították a Horváthokat, s a pusztát utóbb a Reviczkyek foglalták el, a mi pörre vezetett.[6] Horváth István ekkor a pozsonyvármegyei Deákiba telepedett át s őt 1650-ben Pozsony vármegye ezen helység nemesei közt említi. Istvánnak a fia, *Tamás*, alkalmasint atyja halála után, Dunaszeg faluba, de nem a győri, hanem a pozsonyi oldalra költözött át, a hol Tonkháza egyik pusztáját most is «Dunaszegi malomházak» néven ismerik. Ottan élt utódainak nemességét Pozsony vármegye 1735. újból elismerte s hogy nemességökkel más vármegyékben is élhessenek, néhai Horváth Tamás fiainak, Tamásnak és Andrásnak, valamint Horváth István fiainak, Ferencznek és Mihálynak kérésére 1770 február 11-én Pozsonyban tartott igen népes közgyűlésén újabb bizonyságlevéllel igazolta.[7]

A család egy része valóban áttelepedett ekkor Győr vármegyébe, a Szigetközbe, a hol Dunaszentpálon az 1785. évi nemesi összeírás Horváth *Józsefet* mint malomtulajdonost említi. A rávonatkozó pontosabb adatok elvesztek, mert az 1793. évi árvíz a dunaszentpáli anyakönyveket elvitte.[8] Horváth József

4 Az esztergomi főkáptalanban (14. tér-hely, 2. csomag, 24. és 25. sz. a.) levő eredetiekről vett hiteles másolatok Horváth Lajos alezredesnél.

5 56. jksz., de nincs jelezve, melyik vármegye. Az 1623-i beiktatólevél felzetén, irón-jegyzet.

6 A pöriratok Győr vármegye levéltárában.

7 Pozsony vármegye 1770 február 11. bizonyságlevele. 1774. évi nagyon megrongált másolata Horváth Lajos alezredesnél.

8 Horváth Lajos alezredes följegyzése.

egyik fia, *János*, folytatta apja mesterségét s leszármazottjai Győr vármegyében ma is dunai molnárok. Másik fia, *József*, a pesti egyetemen végzett tanulmányai után chirurgus lett s így, akkori felfogás szerint, szintén a mesteremberek közé tartozott, mint a gyógyszerészek is. Pestről Szentesre, Csongrád vármegyébe költözött, mint chirurgus [9] és a Hadzsi-házban nagyon szerény viszonyok közt élt. Feleségével, *Werner Erzsébettel* kötött házasságát Isten tizenhét gyermekkel áldotta meg. Szentes városa utóbb emléktáblával örökítette meg a Hadzsi-házon azt az eseményt, hogy 1809 október 22-én [10] ott született negyedik gyermekök, *Horváth Mihály*, a nemzet koszorús történetírója.

Akkor mult egy hete, hogy Ferencz császár és király negyedszer is békét kötött Napoleonnal, a ki ebben a háborúban a magyarokat függetlenségök kivívására buzdította. «Ki tudná megmondani, — tűnődött Horváth Mihály [11] — mily fordulatot vett volna Európa történelme, ha Magyarország ezen ajánlatot elfogadván, Ausztriától akkoron elszakad?» Negyven év mulva elszakadt s a függetlenségi nyilatkozatot szerkesztő bizottságnak s a függetlenségért negyedfél hónapig küzdő kormánynak Horváth Mihály is tagja volt. A születése esztendejétől minisztersége és hazája elvesztéséig eltelt negyven esztendő történetét először ő írta meg egy majdnem hét kötetre terjedő munkában, melyben kifejtette, hogy az a korszak, a melylyel együtt növekedett, «a maga küzdelmeivel s erőfeszítéseivel s a mi ezeknek gyümölcse

9 Wurzbach (Biogr. Lexikon, IX. 320. l.) s néhány más életrajz szerint borbély. Marczali utalt rá először (Budap. Szemle, 1910, 398. sz. 162.) hogy egyetemi oklevéllel volt sebész.

10 A keresztlevél szerint. Így írta Pesty Frigyes is (Világtört. Napjai, II, 502.) és Moenich-Vutkovich (Magyar Irók Névtára, 318). Maga Horváth Mihály a M. T. Akadémiához 1840. beadott önéletrajzában október 20-át mondja születésnapjának; de már 1868 augusztus 28-án azt írta Toldynak (Toldy Levéltárczája a M. T. Akadémiában, LIII. 123.), hogy bizonyosan nem tudja, október 20-án vagy 21-én született-e. Életrajzai, még a csanádi egyházmegye 1900. évi Schematismusa is (52. l.) Ferenczi-Danielik (Magyar Irók, I. 204.) példájára szintén október 20-át fogadják el születése napjául; csak Hoefer (Nouvelle Biographie générale, XXV. 206.) ír október 30-at, talán sajtóhibából. Felületesség jele, hogy 1851 szeptember 22-én kelt haditörvényszéki ítélete őt 47 évesnek mondja s így születése évét 1804-re teszi.

11 Horváth, Magyarország Tört. Uj dolg., 2. kiadás, VIII. 371, hatvannegy esztendős korában.

lőn: a maga meglepőleg gyors fejleményeivel, haladásával s nemesbülésével, úgy a politikai és erkölcsi, mint a szellemi s anyagi élet mezején, a nemzetnek összes életében legszebb, legdicsőbb korszakává, az igazán szabadelvű eszmék alapján fejlődő alkotmányosság s öntudatos nemzeti kultura korszakává lett; annál dicsőbb reá nézve, minthogy a polczra, melyen e korszak végén állott, csak magára hagyott s felülről nem támogatott erejével, sőt daczára az elejébe vetett számtalan akadályoknak, küzdötte fel magát».[12]

3. KISS BÁLINT.

Saját szülővárosa szintén haladt és fejlődött. Tizenötezerről húszra emelkedett lakossága, melynek egyharmada katholikus, kétharmada református volt. Horváthék a szép katholikus templomba jártak fiacskáikkal, de polgári büszkeséggel nézték, hogyan épül a reformátusok nagy temploma, melynek alapját Mihály születése előtt három esztendővel vetették meg s éppen akkor (1825) készültek el vele, mikor Mihály váczi kispap lett. A református pap, *Kiss* Bálint,[13] buzgó históriкus volt, a ki utóbb nagy könyvet írt a magyar régiségekről, de csak a fiatal Horváthtal egyszerre lett a M. T. Akadémia tagja.[14] Szentesi papságának ötvennégy éve (1799—1853) alatt hasznos újításokat hozott be otthon. Éppen Horváth Mihály születése esztendejében kezdték nemesítni Szentesen a gyümölcsfákat s minden udvarba akáczfákat ültettek;[15] nemsokára már országos

[12] U. o. VIII. 538.

[13] Életrajza Szinnyeinél, Magyar Írók, VI. 269—272.

[14] M. Tud. Társ. Évkönyvei, V. 32.

[15] Fényes, Magyarországnak mostani állapotja (1839), IV. 164—8.

nevezetesség lett a szentesi vaseke, a melynek leirásával[16] a nagytiszteletű ur épp oly gondolkodóba ejtette a tőkékhez szokott gazdákat, mint annak elmagyarázásával[17], milyen hasznos a cserépzsindely s milyen könnyen készitik azt Szentesen. Része volt abban is, hogy a város 1836-ban 1,368.202 ezüstforintért és 47 krajczárért örökösen megváltotta magát a gróf Károlyiak földesuraságától.[18] A Huszonötév Történetében szülővárosának erről a tettéről Horváth még a számüzetésben is bizonyos büszkeséggel emlékezett meg.

A játékon kivül egyébbel sem törődő ötesztendős gyermek volt, mikor 1814-ben szülei Szegedre költözködtek, hogy majdnem évről-évre szaporodó családjukat jobban eltarthassák; s a Szegeden 1743 óta működő Coetus Chirurgorumnak mostan Horváth József is tagja lett. Közönségesen borbélyoknak hitták a chirurgusokat, de a szegediek 1780 óta még a czéhbeli inasokat is mint «az orvosi tudomány elkezdésére beszegődtetett ifjakat» tartották nyilván.[19]

A Szegedre került kis fiú emlékei elevenedtek meg abban a képben, a melyet Horváth utóbb az ezen korbeli városokról festett. Ugy találta,[20] hogy a városok külső tekintete is elárulta a lakosság műveltségének csekély fokát. Vályogból rakott, vagy földből vert alacsony, földszintes zsindelyes, vagy nádfedelű hazaik közt a tűz gyakran pusztitott. A hol poros, hol sáros utczákat nem világitották; kövezet helyett keskeny pallókon jártak. Parkokat, mulatóhelyeket nem tartottak a közönség szórakoztatására, üdülésére. Csínosságra, városszépitésre, a lakosság kényelmére, egészségére, személy- és vagyonbiztonságára alig gondoltak. De, legalább a közegészségügyre nézve, Horváth ebből az általánositásból mégis kivehette volna Szegedet, hol hazánkban a gőzfürdők használatát először éppen az ő édesapja ajánlta.[21]

16 A Nemzeti Gazdában 1817.

17 A Tud. Gyüjteményben 1820. x. füzet.

18 Fényes, IV. 168.

19 Reizner, Szeged Tört. III. 452—4.

20 Horváth, Magyarország Tört. VIII, 535—6.

21 Marczali a Budapesti Szemlében, 1910 398. sz. 162. De az itt feljegyzett családi hagyománynyal szemben áll Reizner adata (Szeged Tört. III. 216.), hogy az első gőzfürdőt Szegeden Petrovits Mária 1843-ban állitotta.

A város nagy fia, *Dugonics* András pedig éppen akkor lelkesedett legjobban Szeged fejlődéséért.[22] A várost tudós hazafiak kormányozzák, söt máshová is juttat értelmes papokat, földmérőket, orvosokat, katonatiszteket. Jól tanult mesteremberekkel, legényekkel nemcsak maga bővelkedik, hanem más városokat is segít. A legszebb, leghíresebb gálya-hajókat itt építik. Száraz- és vizimalmokkal megrakja a Bánátot és Bácskát; zsindelyt, léczet, deszkát milliószámra készít és ad el; szekeresei az ausztriai tartományokba is eljárnak. 1801 óta nyomdája is van s 1815-ben új épületbe költöztették a kegyesrendi gimnáziumot, a mintegy 30.000 főnyi[23] lakosság szellemi tűzhelyét.

Az iskolázást Horváth Mihály Szegeden hatesztendős korában, 1815-ben kezdte meg;[24] tehát abban az évben, mikor — a mint utóbb ő maga megírta[25] — a forradalmat a huszonöt éves óriási háború valahára legyőzte ugyan, «de azon eszmék s elvek, a melyeket ez az emberi s polgári jogról, népszabadságról hirdetett, már kiirthatatlanul meggyökereztek Európa népeiben». Azonban a népiskolák nagyon is távol állottak ezektől az eszméktől. A kis Horváthot már azok a népiskolai rendszabályok kötelezték, a miket a Helytartótanács tanulmányi bizottsága éppen harmadéve adott ki. Ezek a szabályok inkább a tanítók gépies eljárásával s a tanulók magatartásával törődtek, mint értelmök kifejtésével; a tanítás jóformán csak az írás, olvasás begyakorlására s a tankönyvek bemagoltatására szorítkozott. Saját elemi iskolai éveire gondolhatott a későbbi forradalmi kultuszminiszter, mikor gyermekkora elemi iskoláinak s általán a népnevelésnek állapotáról megdöbbentő jellemzést adott.[26]

Sokkal több dicséretest nem mondhatott a gimnáziumról sem, a melyre a normális iskola négy osztályának elvégzése után a kegyesrendieknél 1819 októberében iratkozott be. A város csak

22 Dugonics, Magyar Példabeszédék. Szeged, 1820. 13—14. l.

23 Fényes (Magyarország mostani állapotja, IV. 162—4.) még 1839-ben is csak 33.000 lakost említ.

24 Az elemi iskolában, sajnos, csak 1830 óta vannak följegyzések (Dr. Kontraszti Dezső szives értesítése).

25 Horváth, Magyarorsz. Tört. VIII. 476.

26 U. o. VIII. 493—5.

pár héttel azelőtt, augusztus 27-én ülte meg a gimnázium alapitásának századik évfordulóját s hálás volt a kegyes-rendiek iránt, kik ezen száz esztendő alatt 37.000 fiút neveltek föl a hazának.[27] Remélni lehetett, hogy az éppen akkor jött fiatal — alig 34 éves — igazgatóval, *Gubiczer* Xavér Ferenczczel, uj szellem költözködik a gimnáziumba. De ő is a régi, járt utakon haladt tíz esztendeig, míg a nagyon látogatott és jó hírnevű tanintézet élén állott. Német és latin alkalmi ódákon kívül utóbb, mint már kolozsvári hittanár, négy részben latin tankönyvet írt filozófiai hallgatói számára a keresztény vallás tanairól.[28] Az első grammatikai osztályban (1819/20) a 86 tanulót minden tantárgyból *Eördögh* Farkas tanította, tehát nem pap, hanem világi tanár. Az első félévben a kis Horváth 11. eminens volt a hittanból, 14. a magyar nyelvből s 16. a többi tantárgyból; a második félévben a hittanból már a 6.; a többiből a 9. eminens, a magaviseletből pedig Szegeden mindenkor példás és a szorgalom tekintetében szorgalmas volt. A grammatikai II. és III. osztályban őt *Lepacsek* Mátyás, a IV-ikben és a humanitási I. osztályban *Knapp* Mihály, s a II-ban (a VI. osztályban) *Vidos* Innocencius kegyesrendiek tanították. Knapp különösen a történelmet, földrajzot és magyar nyelvet szerette s maga is írt latin és magyar ódákat.[29] A kis Horváth a II. osztálytól fogva felváltva már első vagy második eminens volt, tehetségét tehát derék tanárai csakhamar felismerték és méltányolták. Mindazonáltal a tanintézet kötelékéből 1825 júliusában nem mint első, hanem mint második eminenset bocsátották el.[30] Azok a vádak, a miket Horváth az akkori gimnáziumok ellen emelt,[31] csak részben vonatkozhattak a

27 Reizner, Szeged Tört. II. 27., III. 317. A gimnázium népessége, Horvath ott tanulásának ideje (1819—1825.) alatt 560—730 közt hullámzott. U. o. III. 324.

28 Életrajza Szinnyeinél, Magyar Írók, III. 1541—2.

29 Életrajza Szinnyeinél, VI. 608—610.

30 A ra vonatkozó informatiókat a szegedi kegyesr. gimnázium 1819—1825. évi anyakönyveiből Kontraszti Dezső kegyesrendi tanár és történetiró volt szíves velem közölni.

31 Horváth, Magyarország Tört. VIII. 495—7.

szegedire. Maga is a tanítás rendszerét hibáztatta, hogy a buzgóbb, tehetségesebb tanár sem vezethetett gyorsabban, mint a lomha s tehetségtelen; s a szorgalmas, tehetségesebb tanuló sem haladhatott gyorsabban, mint a legbutább. A szabályzatot hibáztatta az osztályrendszerért is, melynél fogva még a felsőbb osztályokban is mindent ugyanazon professzor tanított és «ebben a ‚mindenben' annál kevésbbé volt képes a tudománybeli jártasság ama fokára emelkedni, melyen egy tanárnak állania kell, minthogy, daczára előkészületei gyarlóságának, minden évben más osztályba ment át tanítványaival». Sajnálta, hogy természetrajzot és természettant nem tanulhatott, hogy a történelmet és földrajzot igen szűk korlátok közé szorították s hogy — Verseghy hibás, gyarló és gyakorlatiatlan tankönyve szerint[32] — még a magyar nyelvet is deák nyelven kellett tanulniok. «Hogyan lehetne ott — kérdezte[33] — gond és törekvés az élet szépítésére, a nemesebb éldeletekre, hol a kifejlett értelem, felvilágosodás veszedelmes tulajdonságnak tartatik, tudomány, irodalom, művészet a közintézetekben czélszerű ápolásnak nem örvendhet?... Hol pedig a nemesebb, szellemiebb éldeleteknek, melyeket tudomány, irodalom, művészet nyújthatnak, módja nincs, szüksége nem éreztetik: mi természetesebb, mint hogy az embert a kéj- és éldeletvágy ösztöne érzékiségre, kevésbbé nemes, vagy éppen aljas éldeletekre ragadja.»

Azonban Szegeden, már v. osztályos tanuló korában, értelmes tanúja lehetett Horváth a politikai ébredésnek, a törvénytelen adó- és újonczkivetés ellen megindult megyei ellenállásnak, mely Csongrádban is megnyilatkozott. Tulajdonképpen ezzel kezdte utóbb híressé vált könyvét, a Huszonötév Történetét, a mely egyúttal az ő fiatal korának emlékirata, szerinte[34] Magyarország legdicsőbb korszakának története. Bár minden személyes vonatkozástól óvakodott, észre lehet venni, hogy

[32] *Szegeden* éppen akkor kezdték tanítani a magyar nyelvet s irodalmat (Reizner, Szeged Tört. III. 320.), mikor Horváth gimnázista lett.

[33] Magyarország Tört. VIII. 532.

[34] Horváth, Magyarország független harczának tört. I. 4. A kor szép jellemzése u. o. 4–6.

4. SZEGED A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN.

elbeszélésében a legkomolyabb forrásokon kívül gyermek- és ifjúkori benyomásaira és emlékeire is támaszkodott.

Mikor az alkotmány helyreállításának esztendejében, 1825 junius 13-án Szegvárt gróf *Keglevich* Gábort beiktatták csongrádmegyei helytartónak, a nagy családdal megáldott szülék, úgy látszik, megkérték, hogy kitünően tanuló fiukat, Mihályt, pártfogásába vegye és bejuttassa a váczi papnevelő-intézetbe.

Horváth Mihály mint I. éves bölcsészethallgató 1825 november elsején este hat órakor szent gyakorlatokkal valóban megkezdte a szemináriumi életet Váczott. *Bartsay* Márton kanonok, 1808 óta az intézet tanára, 1819 óta pedig rektora, szokott jóakaratával fogadta őt s mind a harminczöt papnövendéket, a kik közül 21 volt a hittan és 14 a bölcsészethallgató.[35] A növendékek három csoportban: Borromei Szent Károly, Aquinói Szent Tamás és Mária Mennybemenetele múzeumában voltak elhelyezve. Horváth az első évesekkel[36] ez utóbbiban lakott. November 5-én, a székesegyházban tartott Veni Sancte után, a szeminárium nagytermében *Toppler* György kanonok, püspöki főigazgató intő és buzdító beszédet tartott a hittan- és bölcsészethallgatókhoz és 7-én elkezdődtek a tanítások. A filozófus kispapok reverendában jártak át a püspöki liczeumba, melynek igazgatója — már 16 esztendeje — *Strobl* György volt, a 308 tanulót pedig kegyesrendiek vezették be a tudományok elemeibe. A hittant az I. éves filozófusoknak dr. *Medgyessy* János (később váczi kanonok), a váczi egyházmegye latin történetírója[37] s az algebrát és a tiszta s alkalmazott mértant az öreg dr. *Sztankovits* Miklós tanította, ki éppen ekkor adta ki «De adaequata numerica ratione diametri ad periferiam» czímű munkáját.[38] A magyar és az egyetemes történelem tanára a hírneves

[35] Diarium V. Domus huius Alumnorum ab anno 1825 continuatum II. r. 185 lapon. Az 1826—7. isk. év története a 29—59. lapon Szarka Ignácz duktortól. A Diarium két kötetét dr. Kestler István kanonok úr és mostani rektor volt szíves használatra átengedni.

[36] Czini Sándor, Mikuska Károly, Iberall Ferencz, Mayer János konviktor, Pettenhoffer József konviktor, Horváth Mihály és Dobos Vincze.

[37] Életrajza Szinnyeinél, Magyar Írók, VIII. 964—5. Karcsú Arzén, Vácz tört. 467.

[38] Élete Szinnyeinél, XIII. 1122—3.

dr. *Spányik* Gliczer volt, kinek Magyarország történetéről latinul irt kompendiumai 1816–1840 közt számos kiadásban terjedtek el.[39] A logika és tapasztalati lélektan tanára *Szüts* József volt, a magyar irodalomé pedig dr. *Máté* Zsigmond Sándor, a szeminárium viczerektora, a ki 1820 november 13-án a liczeumban először kezdett foglalkozni magyar nyelvvel és

5. A SZEGEDI PIARISTA GIMNAZIUM.

irodalommal.[40] Spányik azonnal circulariussa vette maga mellé Horváthot, vagyis mint legjobb történettanulót, öt bizta meg a leczkefelmondások és ismétlések vezetésével.[41] Az első félévi vizsgálatokat 1826 februárius 27. és márczius 18., a második félévieket pedig augusztus 3–23. közt kitünő sikerrel tette le.

39 Szinnyei, XII. 1335–8.
40 U. o. VIII. 800–1.
41 Diarium, 34. l.

Időközben, május 3-án, gróf *Nádasdy* Ferencz püspök a pozsonyi országgyűlésről nyolcz hónapi távollét után hazatért, másnap a papnövendékeket szívesen fogadta, 14-én, pünkösd napján, a székesegyházban Horváth Mihályt is részesítette a bérmálás szentségében, június 27-én reggel 7 órakor pedig a ferenczrendiek templomában tíz papnövendéknek, köztük Horváthnak is a tonsura (pilis, hajkoszorú) szertartása után feladta a négy kisebb egyházi rendet.[42]

Horváth 1826 november elsején tért vissza a frissen kimeszelt és rendbehozott szemináriumba és a liczeumba, melynek igazgatását a nagyérdemű Strobl elhúnytával *Nagy* Lipót természettudós vette át, ki a levegőről magyar nyelven írt egy könyvet. Mostan már ő lett *Medgyessy* mellett a hittanból az első- és másodéves bölcsészeknek, a magyar irodalomból *Máté* Zsigmond és a metafizikából s ethikából a Szűts helyébe jött *Poleretzky* Ernő mellett a másodévesek circulariusa. Az építészetet *Sztankovits*-tól, a természet- és embertant *Markó* Bélától tanulta, kiknek circulariusa Czini Sándor volt. Bölcsészeti tanulmányait 1827 július 28-án kitünően befejezvén, deczember 11-én a püspök engedelmével a bölcsészetdoktori szigorú vizsgálatok megkezdése végett Pestre ment, másnap a szigorlat első részét letette s harmadnap «az egyházmegye és a szeminárium díszére és dicsőségére teljes sikerrel tért haza.»[43] Második és utolsó szigorlata letétele végett, szintén a püspök engedelmével, 1828 augusztus 19-én ment Pestre,[44] s az egyetem őt 22-én már fel is avatta a szépművészetek és a bölcselkedés doktorának.[45]

Horváth Cyrill, a hírneves filozófus, éppen akkor jött Váczra, mikor a bölcsészeti tanfolyamot ő már elvégezte s így nemcsak nem hallgathatta, de alig is találkozott vele, mert mint theológus, ritkán járhatott ki a szemináriumból. Kora történetében utóbb nem is foglalkozott névrokonával, csak annyit ismert el róla, hogy — bár nem az egyezményes rendszer mezején — számos

42 U. o. 54.
43 Diarium, 100. l.
44 U. o. 118.
45 Szinnyei, IV. 1277.

becses adalékkal járult honi filozófiánkhoz.[46] Kifejtven nézetét kora magyar bölcseszeiről,[47] öszintén megvallotta, hogy Hetényi és Szontágh Gusztáv egyezményes filozófiájának a híve s attól várta irodalmunk, magán-, társas- és közéletünk nemesítését, tökéletesítését. Az iskolai tanítás azonban a skolasztikusok szellemében történt s nem elégítette ki szabadságkereső lelkét. Általában véve nagyon elégedetlen volt a liczeumi, sőt — bár csak hírből ismerte — az akkori egyetemi oktatással is, mert gépiesnek találta az egészet.[48] Spányikot, a ki pedig kitüntette, sohasem szerette, történeti tankönyveit károsaknak tartotta s húsz esztendő mulva azoknak kiszorítása végett írta meg magyar történeti tankönyveit. Máté, bár kora történetében utóbb sohasem említette, jobban hatott reá, mert irodalomtörténeti előadásai valamennyire mégis csak rendszerezték ismereteit. A történetírók közül tanuló korában Buday Ézsaiás és Virágh Benedek, a költők közül pedig Kisfaludy Sándor és Károly, Berzsenyi és Kölcsey hatott reá leginkább; legalább róluk ír legnagyobb kegyelettel és szeretettel a Huszonötév Történetében.

Horváth 1827 november elsején, mint elsőéves theologus, Váczott elég nehéz körülmények közt folytatta tanulmányait, mert mint ismeretes, a bölcsészetdoktori szigorlatokra is készülnie kellett. Az első évben mindössze hatan voltak; tanulótársai közül Krebetz és Dobos elmaradtak, Muslay András pedig most jött. A tisztségek kiosztásánál Horváth lett a viceceremoniarius.[49] Tanárai: dr. *Bartsay* Márton kanonok és rektor a görög nyelvből s a hermeneutikából, *Szondy* János pedig a dogmatikából, november 7-én kezdték meg előadásaikat. Mint másodéves (1828/9) a hermeneutikából és a zsidó nyelvből már «Dr. Horváth Mihály» volt a theologusok circulariusa.[50] Az ószövetségi szentírás hermeneutikájában és a zsidó nyelvben segítségül

46 Horváth, Huszonötév tört. II. 220.
47 U. o. 216—235.
48 Magyarország Tört. VIII. 496—7.
49 Diarium. 94. l. A naplót ez évben Hernoegger Antal vezette, ki a jogtudományi doktorátus letétele végett ismételten együtt ment be vele Pestre.
50 U 2. 10. 4.

Alber János tankönyvét használhatta, melyet a papnövendékek közt ajándékképpen osztottak szét.[51] Csöndes szemináriumi életének egyik eseménye volt, hogy mikor Sunnich Péter 1829 február 22-én a kapuczinusok templomában Bartsay rektor vezetése mellett első szentmiséjét mondotta, ő is a segédkező kispapok közt volt.[52]

A harmadik évet régi társaival — Muslayt kivéve, a ki pályát változtatva, kir. táblai jegyző lett — 1829 november elsején a szokott szentgyakorlatokkal kezdte meg. Holló Mihály duktor mellett ő lett Mária mennybemenetele Múzeumának viceduktora, de már deczember 28-án mind a ketten, hasonló minőségben, Borromei Szent Károly Múzeumába mentek át.[53] Ebben az esztendőben theologia moralist és dogmatikát, neveléstant, lelkipásztorkodást és egyházjogot tanult s vizsgálatait kitünően letévén, a püspök engedelmével már augusztus 21-én hazamehetett szüleihez Szegedre.[54]

November elsején tért vissza a negyedik és utolsó évre, melyben a vele együtt hallgatók száma, *Huszka* Vendel jöttével, ötről hatra növekedett. Ő lett a szeminárium naplóírója,[55] Borromei Szent Károly Múzeumának duktora, rendes ceremoniarius, a theologia moralis circulariusa, a német nyelv mestere[56] és ünnepi alkalmakkor a kispapok szónoka. A tavalyi tárgyak folytatását a legnagyobb szorgalommal tanulta.

Legkedvesebb tanárai a felsőbb tanfolyamokban dr. *Cselu* László és dr. *Szarvas* Ferencz voltak. Amarról kegyelettel emlékezett meg utóbb, mint történetíró,[57] mikor tíz esztendő mulva a «széles tudománya miatt nagyhírű» váczi kanonok «a theológiából s az egyházi törvényekből merített megczáfolhatatlan érvekkel mutatta ki» Lajcsák nagyváradi püspöknek a

[51] 1828 november 22. U. o. 127.
[52] U. o. 137. l.
[53] U. o. 156. és 165.
[54] U. o. 185.
[55] Az ő ottléte alatt 1825/6-ban Szarka Ignácz, 1826/7-ben Papp József, 1827/8-ban Schubert János, 1828/9-ben Hernoegger Antal, 1829/30-ban Villiger István, 1830/1-ben Horváth Mihály vezette a naplót, melyből ez adatokat vettem.
[56] Diarium (1830/1 — usque 1836.) 5—6.
[57] Huszonötév tört. II. 108.

vegyes házasságok ügyében kiadott rendelete helytelenségét. Emez pedig tizennyolcz esztendő mulva, a szabadságharcz idején, büszkén emlegette, hogy a püspökké lett Horváth Mihály fejledező és szép reményekre jogositó tehetségeit fölismerte[58] s püspökké lett tanitványa is reá hivatkozott, hogy a forradalmi papok turai gyülésének határozatait vele együtt ő, a káptalan vicariusa is elfogadta.[59] Ilyen tanárok tehát a váczi egyházmegye leendő

6. SZENTES

papjait nemcsak egyházi, hanem hazafiúi tekintetben sem nevelhették másoknak, mint gondolkodó és kötelességismerő embereknek.

Arról az életről, a mely a szemináriumban folyt, Horváth Mihály az általa szerkesztett naplóban hű képet fest. A napló, mint a bevezetésben maga mondta,[60] arra való, hogy a rendeleteket, jámbor szokásokat, nevezetesebb dolgokat, az intézettel gyakorolt jótetteket följegyezze, az ifjúságnak a szent tudo-

58 Szarvas Ferencz Horváthhoz 1848 október 5. Nemz. Múz., Horváth-iratok, 8.
59 Horváth gr. Montanihoz 1848 augusztus 21. után. U. o. 21. sz.
60 Diarium 1. l.

mányokban való haladásáról, a munka és szorgalom jutalmának elvételéről tanuskodjék, a szorgalmasakat ösztönözze, a tévedőket a büntetésekre figyelmeztesse, a jövő megalapozására szánt jambor szokásokat megőrízze, a szeminárium törvényei és szabályai iránt a mostaniakat és a későbbieket tájékoztassa s az intézet jótevőinek emlékezetét tiszteletben tartsa és az utókornak átadja. Figyelmeztette tanulótársait, hogy a legkisebb munkát is a legnagyobb gonddal és lelkesedéssel kell végezniök. A régibb tanulók a szeminárium történetében följegyzett dolgokat fontolják meg, azoknak végrehajtására okos megválogatással törekedjenek és semmit se tartsanak kevésnek, vagy jelentéktelennek. A szertartások és az ének mestere ne csak maga tudja a szent ritusokat, szertartásokat és énekeket, hanem azokra testvéreit is irígység és csúnya fondorkodás nélkül tanítsa meg. Ő maga mint szertartásmester vállalkozott erre, mint naplóíró pedig arra, hogy könyvében a ház történetét az utódok épülésére mondja el, s a személyes dolgokban történő minden változást is följegyezzen. Hogy azonban története számára az eseményeket ne válogassa meg helytelenül, a lapokat ne töltse meg üres és a könyv komoly czéljával ellenkező fecsegésekkel és saját ítéletét ne tolja fel olvasóira: mielőtt valamit följegyezne, azt, szabály szerint, a rektor elé terjeszti bírálat és jóváhagyás végett; s könyve folytatóit is figyelmeztette, hogy nekik is ezt kell tenniök.[61]

Gyanította-e a kispap, ki így kezdett első ránk maradt történelmi munkája megírásához,[62] hogy a czenzura, melyet most szükségesnek tartott a tévedések elkerülésére, később mennyi vesződséget és keserűséget fog okozni neki? Most azonban igazi jóakaró czenzorra akadt. Bartsay Márton kanonok az első félév krónikájának végére ezt a distichont írta:

«Quae assiduo calamo, sincera scribere mente
Coepisti, ad finem continuare velis.»

[61] Jó latinsággal írt praefatioja id. h. 1—2. l.
[62] Ennek terjedelme u. o. ívrétben 40 l.

A második félévinek végére pedig ezt:

«Quae bene coepisti, merita cum laude coronas:
En! successori, norma tenenda, tuo.»[63]

A mit remek tollal, igaz lelekkel kezdett, azt valoban folytatta; s a mit jól kezdett, megérdemelt dicsérettel koszorúzta meg: mert mintát adott utódának. Első történetírói munkássága tehát elismerést aratott s azon első czenzora semmit sem valtoztatott.

Akkori gondolkodására nagyon jellemző az a három latin beszéd, a melyet a rektorhoz az iskolai év kezdetén (november 6.), nevenapján (november 11.) és újesztendő napjan intézett.[64] «Ha valakit — szólt az első alkalommal — égő vágy ösztönöz a czél mielőbbi elérésére; ha valakinek lelkét főképp az a gond sarkalja, hogy kitünő, de nehéz és veszedelmes hivatalát, melynek majdani viselésére szentelte magát, az egyház és minden jók kívánsága szerint viselje s minden korban és a szükséghez képest betöltse és már ifjúságának teljes erejében annak szentelje minden tehetségét: ezt a vágyat lehetetlen éppen akkor nem éreznie, mikor Pallas várának kapui újra kinyílnak előtte.» Pallas kürtje hija őket ebbe a táborba, melyet a tudatlanság, gyávaság, erkölcstelenség és sok más ellenség készül ostromolni. Örömét fejezve ki, hogy hosszas betegségéből a rektor felgyógyult, az intézet fegyelmi törvényeinek szükséges voltát emelte ki. Azokat meg kell tartani, ha keservesen esik is; a törvényeket csak azok a szörnyű emberek nem tartják meg, a kik «minden emberi érzésből kivetkőzve, az emberi természettel ellenkező módon örömüket lelik az emberi jogok és törvények kijátszásában»; de köztük, a lélek és szív képzésére emelt intézetben, ilyenek nincsenek. Vannak azonban olyan vétkek, a mik velünk született gyarlóságból erednek; ezeket, ha még annyira lenyűgzik is, kiirtani sohasem lehet s ezek gátolják őket abban, hogy a törvényeknek s az elöljárók vára-

63 U. o. amaz a 28., emez a 40. lapon, mind latinul.
64 U. o. 6—10, 11—15. és 19—21. ll.

kozásainak mindenben eleget tegyenek. Mert tagjaikban más törvényt éreznek, mely szembeszáll eszök törvényével s őket arra biztatják, hogy vétsenek a törvény ellen; ne azt a jót tegyék, a mit akarnak, hanem azt a rosszat, a mit nem akarnak. A rektor tehát legyen elnéző velök szemben, bocsássa meg fiatalos könnyelműségeiket és meggondolatlanságaikat; hiszen olyanok, mint a gyönge hajtások, a miket addig, míg erős, a viharoknak is ellenálló fákká növekednek és meg nem izmosodnak, az ellenséges szelek ide-oda ingatnak. Tudományos törekvéseikről azonban biztosíthatta őt. Hiszen nem ösmer társai közt senkit, a ki saját sorsával és jövendő hivatásával annyira nem törődnék, hogy elfelejtkeznék a szentírás tanításáról, mely szerint a papnak ajkai őrízzék meg a tudományt és szája a törvényt hirdesse. Ha nem dolgoznának jövendő hivatalukért s nem tanulnának, fejökben hiában halmoznák fel a legüdvösebb intelmeket. Nem ritkán azonban valami nemtelen közömbösség, a munka nehézségétől való borzadás lopózik be erkölcseikbe; ilyenkor van legnagyobb szükség a tanítók atyai intelmeire.

Más alkalommal (november 11.), névnapot köszöntve, atyai szeretetnek mondta azt az érzést, melylyel a rektor viseltetik irántuk. Nem testi, hanem lelki tekintetben hívhatják atyjuknak azt, ki dologtól, fáradságtól meg nem ijedve dolgozik javukra, a tudományokban és az erkölcsökben való haladásukért s bölcs nyájassággal, sohasem igazságtalan lélekkel tekint reájuk. Úgy van, a hogy volt tanáruk, Spányik mondta Török csanádi püspökhöz írt ódájában: hogy tisztelet, bizalom kíséri az erényt s ha födél alá akarna is rejtőzni, magasra emeli, hogy besugározza fényével a földet. Ott bizonyára nem várhatnak nagy erényt, hol mindenki egyre törekszik, egyformán cselekszik és gondolkodik. Egyik ember életének a másikétól különböznie kell; küzdők és törtetők, titkon, vagy nyilván, örökös ellentétben állnak s gyakran éppen a legeszesebbek törekvése a legellenségesebb. De jól van ez így! A természet maga ad reá példát. Sűrű erdőkből egyes fák kimagaslanak, mert szorongva lap-

7. A FERENCZRENDIEK TEMPLOMA VÁCZON.

pangani, fénytől, levegőtől elzárkózni nem tudnak; ellenben a síkon, mezőkön magánosan álló fáknak fattyúhajtásaik vannak, elsenevészesednek, ágaik formátlanok, rendetlenek. Úgy van az az emberekkel is; mert ezen a földön az együttérzésnek és nyugalomnak tökéletes boldogságát sohasem lehet elérni; ezzel már halandó természetök is ellenkezik.

«Két örvény közt állunk, — bölcselkedett újesztendő napján az ifjú; — a mult és a szintén olyan mélységes jövendő örvénye közt. Egyik a másikba szakad s a mult a jelen fölött gyors szárnyakkal repül a jövendő felé.» A lefolyt év napjai úgy eltüntek, mint a füst; eltüntek, mint az állhatatlan árnyak. De megmarad belőlük a rektor mindennapi jótettének, az ifjúság nevelésére, erkölcsi és értelmi művelésére fordított gondjainak emléke. Ha ékesen tudna beszélni, akkor sem fejezhetné ki háláját méltón gondos és fáradhatatlan őrködéséért, melynél fogva az elvetett jó magot a föld terméketlensége miatt kiveszni, az elvetemült emberek által hintett konkolylyal mérgessé tenni nem engedi. Isten előtt nincs elrejtve semmi; látja munkáját, fáradságát, a mit műveltségökre és javukra végez.

Így ítélt akkor a szemináriumi életről, a ki három évtized mulva arról nagyon is általánosítva írta,[65] hogy a papnövendék «ifjúsága legszebb éveit a szemináriumban, a szabadakarat minden gyakorlatát meggátló czélszerűtlen, szerzetesi fegyelem alatt, tanulmányok közt töltötte el». A kormánynak, — úgymond[66] — «kiváló gondja volt arra, hogy a papságot, melynek a nép szellemi s erkölcsi viszonyaira oly nagy a hatása, a maga czéljaira, saját irányában neveltesse», s e végett a püspökökhöz, a szemináriumok ügyében, számos rendeletet bocsátott ki. A szellem azonban nem volt kizárva a szemináriumokból. Pl. Horváth talán a vácziban látott először színdarabokat. Az egyik kispap, *Szabó* István, színdarabokat írt s három éven át minden farsangon előadtak tőle valamit; a Farsangkedvelők, A falusi

65 Függetl. harcz tört. I. 32.
66 MO. Tört. VIII. 498. jegyz.

nasz,[67] A kölcsönt vissza kell fizetni,[68] A pálczácska és a frankfurti utazás,[69] A bolondok tornya és a Világ vége;[70] és másoktól is egynéhány színdarab, pl. A fösvény barát, Quodlibet, Az újmodi üzönez, Az örökségre vagyódok, A hű barát bajban is, vagy a háládatosság ünnepe (Pap Ignácztól). A pártütők (Kisfaludy Károlytól) egy kis pezsgést hozott a szemináriumi életbe. A kanonokok és más papok egyszer-másszor felváltva megvendégelték a kispapokat, szívesen látták őket szőleikben, névnapjaik alkalmával megvendégelték a kiküldött köszöntőket, vagy maguk mentek el házi ünnepeikre. Horváth följegyezte, hogy mikor András napján Cseh kanonokot felköszöntötték, öt forintot kaptak tőle s azon két malaczot, borjúhússal töltött hatalmas tortát és bort vásároltak, melyet otthon költöttek el.[71] Máskor meg (1831 februárius 15) a húshagyókeddi mulatságra a püspök küldött nekik kisorsolásra sétabotokat, tollkéseket, burnótszelenczéket stb., mire Horváth és társai (Rötth, Mallár, Szütsi) úgy nekilelkesedtek, hogy vastag papirosból egyöles transparentet készítettek ezzel a felírással, mely Horváthnak első ismert latin verse:[72]

«Munera das nobis, excellentissime praesul,
Nos tibi cor tenerum, cum pietate damus;
Coelum pulsantes, laeti, una voce, canentes:
Tu, Comitum a Nadasd, gloria! Vive diu!»

A mi magyarul ilyenformán hangzanék:

«Míg te, kegyelmes püspök urunk, sok ajándokot adsz, mi
Gyöngéd szívet adunk, nagy kegyelettel, ezért;
És az egekbe imígy tör az ének hangja örömmel:
Gróf Nádasdynak üdv! Élete hosszú legyen!»

Kispaptársai közt mindenesetre akadtak, a kiknek valóban nem tetszett a «szerzetesi fegyelem» és szabadulni vágytak tőle;

67 Mind a kettő 1829 márczius 1. Diarium, 131.
68 1829 márczius 2. és 3. U. o.
69 1830 februárius 22. U. o. 171.
70 1831 februárius 13. és 14. Ugyanott, 1830/6., 24.
71 Diarium, 1830/6., 17. l.
72 U. o. 24—25.

így pl. éppen Horváth tanulásának utolsó évében előbb Katinsky Ágost, utóbb pedig Czini Sándor is «letette a talárt», mert nem éreztek hivatást a papságra.[73] De az elüljáróság a kilépéseket nem kárhoztatta; Czinit pár nap mulva már visszavette, a harmadéve kilépett Muslay András temetésére pedig (1830 deczember 6.) hat kispapot küldött Rádra, hogy megadják barátjuknak a végső tisztességet.[74]

A külső világ eseményeiről a növendékek csak keveset tudhattak meg. Horváth Mihály mint említésre méltó dolgot jegyezte föl,[75] hogy egy névtelen jótevő egész esztendőre megrendelte minden szemináriumi múzeum számára a pozsonyi latin politikai hírlapot. Talán maga a püspök volt ez, a ki 1830 deczember 22-én tért haza Pozsonyból s másnap fogadta a kispapok tisztelgését. November 30-án requiemet tartottak VIII. Pius pápáért, 26-án már az új pápa szerencsés megválasztásáért könyörögtek, 1831 február 12-én pedig hálát adtak az Istennek XVI. Gergely trónraléptéért.[76] Mindezekről s más országos eseményekről naplójában csak annyiban emlékezhetett meg, a menynyiben a szeminárium történetével összefüggtek. Pl. a choleráról, melyről utóbb mint történetíró is keveset szólt,[77] 1831 július 4-én csak annyit jegyzett föl, hogy terjedésének megakadályozása végett eltiltották a tejnek, gyümölcsnek stb. árulását a szemináriumban; 7-én ismertette a püspöknek a cholera elleni óvakodás ügyében kiadott pásztorlevelét, 10-én pedig megírta, hogy mivel a ragály már Szolnokon is fellépett s a pesti egyetemi hallgatókat ennek következtében vizsgálatok nélkül bocsátják szét, náluk is már másnap megkezdik s 16-án be is fejezik a vizsgálatokat.[78]

Július 12-én a theologia moralisból, másnap pedig a theologia dogmaticából is letette utolsó vizsgálatait s így theológiai tanul-

73 Amaz 1830 november 30., emez 1831 január 30. U. o. 17. és 23.

74 U. o. 17. l.

75 U. o. 26.

76 17–18., 23. l.

77 Huszonötév tört. I. 266–8. Történetét dr. Rigler Gusztávtól sajtókészen.

78 Diarium, 36–8. l.

manyait kitünö sikerrel elvegezte. Háromnapi (julius 13—15.) szentgyakorlat után hitvallást tett s megfelelt Sennyei László könyve szerint[79] a fölszentelendö papok kötelességei iránt tett vizsgálati kérdésekre is; 16-an a szentferenczrendiek templomában a székesegyházi beteg föesperes helyett a püspöki titkar a végzett theologusokat subdiaconusokká avatta; másnap vala-

8. A VÁCZI NAGYTEMPLOM.

mennyien diaconusok lettek, Horváth Mihályt kivéve, ki még nem érte el a kánonilag megállapított kort; harmadnap azonban (július 18.) csak Mikuska Károlyt szentelték föl pappá, mert a tegnap fölavatott diaconusok is mind fiatalok voltak a papságra.

«És így, — végezte naplóját és szemináriumi életét Horváth[80] — Isten segítségével s kegyelme is hozzájárulván, az iskolai év koronáját föltettük.»

79 U. o. 39—40. l.
80 U. o. 40. l.

II. KÁPLÁNSÁGA.

Az iskolai évnek 1831 október 15-én kellett volna kezdődnie, de a cholera miatt, melynek áldozataiért gróf Nádasdy Ferencz október 31-én mondott gyászmisét, csak november elsején kezdődött el.[1] Idáig Horváth Mihály is a szeminárium Borromei-múzeumának lakója volt; ekkor azonban átköltözött a püspöki palotába, mert a püspök november 8-án egyházmegyei actuariusnak (jegyzőnek és levéltárnoknak) nevezte ki.[2] Ott volt a segédkező papok közt, mikor 1832 márczius 4-én a székesegyházban a püspök fényes Te Deumot tartott I. Ferencz király trónraléptének negyvenedik évfordulóján és este bizonyára ő is végignézte a szemináriumban barátjának, Maráz József kispapnak «A nemzeti szellem» s másnap másik barátjának, Szabó Istvánnak «A vándor deákok» czímű színdarabját.[3] Márczius 25-én, háromnapi szentgyakorlat után, a püspök Iberall Ferenczet és Zellenka Györgyöt áldozó papokká, őt pedig diaconussá ordinálta.[4] Mint diaconus már nőtlenségre és a breviarium olvasására kötelezte magát; az istentiszteletnél dalmaticát, albát, manipulust és stólát viselt.

1832 november 4-én elérvén a kánoni kort, a püspöki kápolnában Nádasdy püspök őt is áldozópappá szentelte föl[5] s első szentmiséjét bemutatván, *dorozsmai* káplánná nevezte ki. Nagyobb

[1] Váczi szemin. Diarium, 40. l.

[2] Horváth az akadémiához 1840-ben benyujtott önéletrajzában, mikor az eseményekre még jól emlékezhetett, ezt az időt említi s Toldyhoz 1868 augusztus 28-án írt levelében is mondja, hogy egy esztendeig volt actuarius mint diaconus (mindkét irat a M. T. Akadémiában); de itt már tévedésből azt írja, hogy 1830-ban lett diaconus, 1831-ben misés pap. Ferenczy és Danielik szerint (Magyar Írók, 204.) mint felszentelt pap, 1830 november 2-ikán, Szinnyei szerint pedig (Magyar Írók, IV. 1277.) szintén mint felszentelt pap, 1832 november 8-ikán lett actuarius, holott Horváth ekkor már (1840. évi önéletrajza s egyúttal legrégibb és leghitelesebb életrajza szerint) a gyakorlati lelkészkedésre tért át.

[3] Diarium, 58.

[4] A Diarium szerint (59. l.), melyet ez évben Bruckner András vezetett.

[5] U. o., 88. l. Barátjai, Mayer János és Maráz József, már október 14-ikén presbyterek lettek. Az 1847. évi váczi schematismus szerint is (179. l.) Horváth 1831-ben lett áldozó pap, tehát nem 1832-ben, mint az Egyet. M. Encyclopaedia (IX. 276.) írta.

öröm alig érhette édes jó anyját, ki ekként gyakran láthatta alig háromnegyed órányira lakó fiát, tizenkét gyermeke közt talán a legkedvesebbet. Dorozsma a Kis-Kunságnak abban a délkeleti csücskében feküdt, a melyik mélyen benyúlt Szeged határába s ezért a népes város szomszédságában a jó káplánságok közé tartozott. Hivatalát 1832 november 26-án Komáromi Erzsike megkeresztelésével kezdette meg.[6] Plébánosa *Tittler* Ferencz kiskunsági alesperes és a nemzeti iskolák felügyelője, Csongrád és Csanád vármegyék táblabírája volt, a kit majdnem 9000 hívének lelki gondozásában két káplán segített. Ezek elég gyakran változtak. *Géczy* Lajos Alsónémediben lett plébános, *Mayer* János pedig plébános-helyettes; és Horváth Mihály másfél esztendő mulva *Kovách* Pálnak is csak igen rövid ideig volt káplántársa.

9. A KISKUNDOROZSMAI R. KATH. TEMPLOM.

Mindamellett a szemináriumi barátságot a két tudós ifjú itten még szorosabbra fűzte. Kovách csak 1834 április 9-én lett áldozó pap s a hiteles helyekről szóló tanulmányával 1835 júliusában jogtudományi doktor. Kovách szintén foglalkozott történelmi tanulmányokkal; utóbb megírta a váczi egyházmegye történetét, majd a magyar törvényhozás történeti vázlatát stb.,[7] a nemzetet mozgató

6 A dorozsmai anyakönyv nyomán Farkas Sándor szíves közlése.

7 Életrajza Szinnyeinél, VI. [illegible]

szabadelvű eszmékért is lelkesedett s így a két ifjú őszinte barátságot kötött egymással. Ennek a barátságnak jele, hogy Horváth Mihály harminczkét esztendő mulva, számüzetéséből hazatérve, egyideig a pár év előtt (1864) váczi kanonokká lett káplántársának vendégszeretetét vette igénybe.[8] Dorozsmán ösmerkedett meg *Jerney* Jánossal is, a Jászkun-kerület tiszteletbeli alügyészével, a ki már megnyerte a Marczibányi-alapítvány pályadíját a régi kúnmagyar nyelv összehasonlításával s Bécsben is végzett levéltári kutatásokat.[9] A három ifjú történetíró gyakran beszélgetett a közállapotokról s különösen Horváth már akkor rokonszenvvel fogadta *Beöthy* Ödönnek a vallásszabadság ügyében való föllépését, miközben élesen bírálta néhány főpap magatartását.[10] Úgy látszik, az úrbéri törvényjavaslat ügyében folyt tárgyalások lelkesítették őt a jobbágyok történetével való foglalkozásra, bár első idevágó dolgozatai csak 1839-ben jelentek meg. Általában véve szívből óhajtotta a jobbágyság terheinek könnyítését s lelkesedéssel fogadta az országgyűlés tárgyalásairól, a nemességnek a nép felszabadítása érdekében tanusított buzgóságáról érkező híreket.[11] A földmívesek történetének kutatására az országgyűlés, a polgárság multjának s általában véve a nemzeti műveltség kezdetének kutatására az akadémia munkásságából nyert ösztönzést; s önmagában vizsgálódva és barátjaival beszélgetve, korán belátta, hogy a szabadelvű nemzeti politikának sikerét a történelmi előzmények tisztázásával nagyban előmozdíthatja.

Éppen ekkor történt, 1834 tavaszán, hogy a Marczibányi-intézet pályázatot hirdetett annak a kérdésnek megfejtésére, miben és mennyire különbözött az Európába költözködő magyar nemzetnek erkölcsi és polgári kultúrája Európának akkori kultúrájától. Egy esztendő mulva pedig az Akadémia hirdetett

[8] Szilágyi Imre kiskundorozsmai h. plébános úr szíves értesítése. Sajnos, a plébánia házi történetében 1828—1849-ről s így Horváthról és Kováchról sincsenek adatok bejegyezve.

[9] Szinnyei, v. 494.

[10] Huszonötév Tört. I. 321—341.

[11] U. o. 372—421.

jutalmat ezekre a kérdésekre: milyen állapotban volt a műipar és kereskedés honunkban az Árpád- és vegyes-házakból származó királyaink alatt, — mi történt fejedelmeink és törvényhozásunk részéről annak előmozdítására, — melyek voltak a nagyobb emelkedésöket hátráltató akadályok, — milyen befolyásuk volt nemzetünk erkölcsi és értelmi kifejlődésére?

10. A VÁCZI PÜSPÖKI PALOTA.

A dorozsmai élet csöndjében Horváth már 1834 tavaszán megkezdte az első tétel kidolgozását. Nagy elhatározás volt, mert nyomtatásban idáig még egyetlenegy történelmi tanulmánya sem jelent meg.[12] Ebben az időben, a kényuralom és reakczió idejében, a hogy mondta,[13] egyedül a nyelv és az irodalom művelésében nyilt még némileg szabadabb tér a hivatalt vállalni nem akaró, független és büszkébb lelkű hazafiak működésének. Tisztelettel hajolt meg a század első harmadának történetírói:

12 Szinnyei Repertoriuma (Történelem, I. 850.) Horvát István helyett tévedésből tulajdonítja neki a Tudom. Gyűjtemény 1834. VI. 78–80. lapján Kun László korából való két oklevél közlését.

13 Huszonötév Tört. I. 47.

Buday Ezsaiás, *Virág* Benedek és *Szeicz* Leó előtt, különösen azért, hogy pap létökre is független, elfogulatlan szellemmel bírálták a multat; de legérdemesebbnek mégis, legalább a «Rajzolatok» megjelenéséig, *Horvát* Istvánt tartotta, ki harczot inditott a hagyományos kényelemmel berögzött nézetek és a másodszerűség ellen, példát adott a források közvetlen tanulmányozására, megrostálta történelmünknek egész anyagát s a hazai történetet meg akarta tisztítani minden idegenszerű felfogástól.[14] A fiatal káplán ezekben mesterének tekintette Horvát Istvánt, mindamellett is, hogy túlzásaiért kárhoztatta.

Salamon Ferencz[15] Horváth Mihály fiatal korának történetírását érzelmi históriának nevezi, a mely tele van lelkesedéssel és ideális képzelődéssel. Valódi szerencsétlenségnek tartotta, hogy a reformokra törekedő magyar értelmiség éppen akkor nélkülözte a valódi históriai ismereteket, mikor azokra legnagyobb szükség volt, mert a politikai kérdéseket történelmi érvek nélkül megoldani nem lehetett, oknyomozó történelem hiányában pedig tények mellett valótlan föltevésekkel, sőt néha merő koholmányokkal is dolgoztak, mert a kritikátlan időkben ezeket is tényeknek vélték. Pedig az oklevelekben, törvényekben megőrzött tényeket Kovachich, Horvát István, Fejér György s mások ezekben az időkben is buzgón gyűjtötték és közölték; a feldolgozás ideje tehát közelgett s az oknyomozó történetírás pangása nem tarthatott sokáig.

Egészen bizonyosra vehetjük, hogy a dorozsmai káplán, ki a Jelenkorból olvasgatta az országgyűlési tudósításokat, minden reform gyökerét a históriai fejlődésben kereste s történelmi tudásával is előmozdítani akarta egy-egy jóravaló reform-eszme sikerét. Ha az országgyűlésen keveset beszéltek is az iparról és kereskedelemről, Széchenyi kiadta már «három, nem emberkézzel» írt művét s Horváth nem csupán az Akadémia ösztön-

14 U. o. I. 51–54.
15 Emlékbeszéd Horváth Mihály felett. A M. T. Akad. Évk. XVI. VI, 19–23.

zesére[16] vágyott megmutatni, hogy ipar és kereskedelem nem-csak lesz, hanem volt is; ha az országgyűlésen kulturánknak európai színvonalra emeléséről szónokoltak, a Marczibányi-intézet biztatása nélkül is sietni akart annak bebizonyításával, hogy ez lehetséges, mert kulturánkat már a honfoglalás idejében

11. BUDAY ÉZSAIÁS.

össze lehet hasonlitani az európaival; az úrbéri tárgyalások már most a jobbágyság történetére irányozták figyelmét;[17] a beszédek[18] tagadhatatlanul hatottak reá, nagyon rokonszenvezett a terheken való könnyítésnek, sőt magának a felszabadításnak a gondolatával[19] s Eötvöst, a ki ennek előmozdítására irányregényt írt, majdnem tíz esztendővel előzte meg a jobbágyság történe-

16 Salamon szerint (u. o. 24.) «Ki tudja, az Akadémia nélkül egyáltalában megszületik-e történetírónak?»

17 Huszonötév Tört. I. 376.

18 U. o. 377–411.

19 U. o. 411–421.

tének kutatásában. Valamivel később a vármegyék s a honvédelem történelmi vizsgálatára is valamely politikai alkalomszerűség s az az óhajtás buzdította, hogy minden reform az ősi talajból fakadjon. A történelem reformjának gondolatával a dorozsmai fiatal triumvirátusban megbarátkozva, meg kellett barátkoznia a politikai reformok gondolatával is s ezek elől el kellett távolítnia minden akadályt, a mit a mult helytelen ismerete, a hibás történelem támasztott. A történelmet s a politikát

12. HORVÁTH ISTVÁN.

már a szelidlelkű, komoly káplán sem választhatta el egymástól. Goethe tanácsát s még inkább lelke sugallatát követve csöndes magányából így előbb-utóbb ki kellett lépnie a nagy világba, hogy annak zajában szilárdítsa meg jellemét. Dorozsmától Brüsselig ezt az utat másfél évtized alatt tette meg. A még ismeretlen fiatalemberből ilyen rövid idő alatt lett hírneves történettudós, püspök, miniszter és politikai száműzött.

Ezen az úton határozott lépést tett előre, mikor 1835 Szent István napja után kecskeméti káplán lett.[20] Plébánosa *Hoffmann*

[20] Dorozsmán 1835 augusztus 16-án keresztelt utoljára, Kecskeméten augusztus 24-én először. Farkas Sándor és Sztankó Albert kecskeméti segédlelkész úr szíves közlése.

János prépost volt, a kit káplán korában szép szónoklataiért a nép annyira megszeretett, hogy 1832-ben, 37 éves korában, plébánosnak választotta meg. Ezt a ragaszkodást sok szép

13. A KECSKEMÉTI PLÉBÁNIAI TEMPLOM.

alkotással s azzal hálálta meg, hogy 1849-ben a nála szállásoló Jellasics horvát bánt rábírta a város megkímélésére.[21] Horváth

[21] Bogyó Pál, a kecskeméti r. kath. egyház és plébánia köréből, 3. V. ö. Bagi László, A kecskeméti r. kath. nagytemplom története. Kecskemét, 1903 16r. 38 lap.

Mihály ötödmagával káplánkodott,[22] de az Ur mennybemenetele templomában, a plébánián s a hozzátartozó nyolcz leányegyházban 25.000-nél több hivőnek lelki gondozásában így is annyi dolga volt, hogy történelmi tanulmányaira alig szakíthatott időt. Az ország legnagyobb mezővárosának rendetlen, kövezetlen, sáros utczáin[23] sétálni nem volt kedve és csak a kegyesrendieket kereste föl időnkint, hogy könyvtárukban adatokat kutasson pályamunkáihoz, a melyeken szorgalmasan dolgozott. A beköltöző magyarok s más európaiak műveltségéről szóló pályamunkáját 1836 augusztus 29-én, mint határnapon, pontosan beküldte *Horvát* Istvánnak,[24] de a mű sorsa a Marczibányi-intézet válsága s az Akadémiába való beolvadása miatt csak tíz esztendő mulva dőlt el. Az ipar és kereskedés történetéről szóló akadémiai pályatétel határideje 1837 márczius 19-én járt le s Horváth, bár úgy érezte, hogy «csekélyek nagy dolgokra törekednek»,[25] nyolczadmagával vett részt a pályázaton.

Mialatt Czuczor Gergely, Kiss János és Czech János (a bizottság egyetlen historikusa) munkája bírálatával foglalkozott, Horváth Kecskemétről[26] 1837 június 14-én[27] *Nagykátára* ment át káplánnak. Nagykáta plébánosa és a kerület alesperese *Herrmann* József, Szent György egyházának kegyura pedig Buzini gróf *Keglevich* Gábor nógrádi főispán és a magyar udvari kamara elnöke volt. Egy osztrák író szerint[28] a gróf tapintatos, igazságos ember volt, szerette a népet, hűségesen szolgálta királyát, az országgyűlésen a mérsékeltek közé tartozott és szeretetreméltóságával, nagy ismereteivel tűnt ki. Azelőtt Csongrádnak is főispánja lévén, feleségével, Sándor Matild

[22] Káplántársai: Maráz József vele éppen egyidős, és különböző helyeken még sokáig káplánkodott; Szabó Ferencz, csakhamar tápiószelei plébános, Szarka Ignácz utóbb szendehelyi, majd tóalmási plébános és Terjék József. Farkas Sándor szíves közlése.

[23] Fényes, Magyarország leírása, II. 221.

[24] Horváth Toldyhoz 1840 márczius 5. Levele a M. T. Akadémiában).

[25] Conamur, tenues grandia. Horatius ódája Agrippához, I. 6.

[26] Kecskeméti tartózkodásának emlékeit néhai Kada Elek polgármester összeiratta és a városi levéltárban helyezte el.

[27] Farkas Sándor szíves közlése. Kecskeméten — Addényi Sztankó Albert segédlelkész úr szíves értesítése szerint — 1837 május 16-ikán keresztelt utoljára.

[28] Wurzbach, Biogr. Lexikon, XI. 125–56.

grófnéval együtt, szivesen fogadta a nagyműveltségű fiatal csongrádi papot. Kevéssel azután történt, hogy az alig tizenkilencz éves Géza gróf, hét gyermek közül a legidősebb, a lóról lebukott és 1837 október 28-án meghalt. Emlékezetére Horváth Mihály verset írt, a melyet a család kinyomatott.

14. GRÓF KEGLEVICH GÁBOR.

Tulajdonképen ez volt nyomtatásban külön megjelent első munkája.[29]

Időközben eldőlt első tudományos munkájának sorsa is. Augusztus 30-án a birálók közül Czuczor és Kiss (tehát a költők) az első számút ajánlották jutalomra és kinyomatásra, Czech pedig, a historikus, a 4. számút, melyet különben a többi két

[29] Koszorú mélt. buzini gróf Keglevich Gábor emlékezetére, midőn 1837 október 28-ikán Egres-Kátán meghalálozott. Pest, 1837. 4r. 4 lap. Egy példánya a Nemz. Múzeumban.

bíráló is méltónak tartott dícséretre. Másnap a VIII. nagygyűlés úgy határozott, hogy a száz arany jutalmat az első számúnak adja ki «történetirati és státusgazdaságbeli jeles ismeretei, a tárgyba mély belátása, józan elvei, rendszeres és csinos előadása tekintetéből»; a hozzá legközelebb álló 4. számút pedig «adatbeli gazdagsága és az okoskodás alapossága tekintetéből» mint másodrangú pályamunkát ívenkint 4 arany tiszteletdíj mellett rendelte kinyomatni. Amannak szerzője *Kossovics* Károly nyitravármegyei aljegyző, emezé *dr. Horváth* Mihály váczi megyebeli pap és lelki segéd volt.[30]

Mind a kettő új név a magyar történetirodalomban. Az Akadémia tagjai sorába választotta mind a kettőt s pár év mulva műveiket is egy kötetben adta ki.[31] Azonban Kossovics akkor már nem volt az élők sorában s egyetlen történelmi műve[32] csakhamar feledésbe ment, míg Horváth Mihály mostantól fogva négy évtizeden át új meg új művekkel gazdagította a történettudományt. Sokat köszönhetett munkája előmozdításában az Akadémiának; de első történelmi művét s utóbb is a legfontosabbakat, nem az Akadémia adta ki s a kiadás nehézségeivel mostantól fogva négy évtizeden át nem egyszer kellett küzdenie.

Első tudományos munkáját, gróf Nádasdy Tamás életét, 1838-ban *gróf Nádasdy* Ferencz váczi püspöknek, «a haza érdemkoszorús fiának, a magyar anyaszentegyház erős oszlopának, magas családja dicsőségének, *a tudományok lelkes pártfogójának, kegyelmes atyjának s jótevőjének* örök hálája jeléül legmélyebb fiúi tisztelettel ajánlotta».[33] Nemcsak mint egyházmegyéjének hálás papja, hanem bizonyára azért is, mert nagy őse életrajzának megírásával a püspök bízta meg s a kiadás

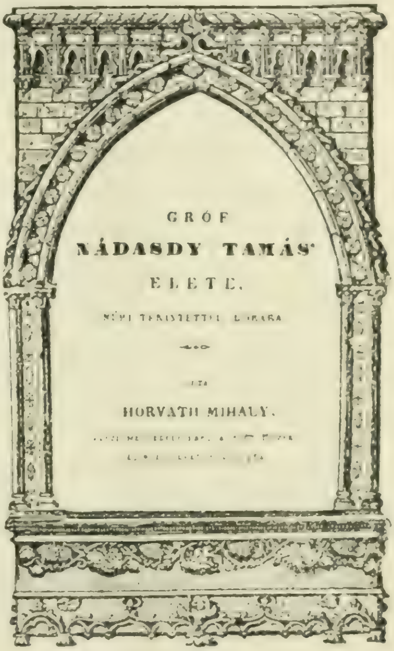
[30] M. Tud. Társ. Évk. IV. 47.

[31] Történettud. Pályamunkák. II. kötet. Buda, 1842.

[32] Más érdemes munkáiról l. Szinnyei, M. Írók, VI. 1091–3. és Zsoldos Ignácz Emlékbeszéde a M. T. Társ. VI. Évkönyvében.

[33] Gróf Nádasdy Tamás élete, némi tekintettel korára. Budán, 1838. 8r. 148 lap. A könyv 1838 deczember 25-ikén jelent meg (Figyelmező, 1838. 52. sz., 905. h.), de az Athenaeum (II. 44. sz. 689–699. h.) már egy hónappal előbb közölt belőle mutatót.

költségeit is ő viselte.[34] Még azon esztendőben *gr. Keglevich* Gábor uradalmi tisztikara adta ki Horváthnak azt a névtelenül írt örömdalát is, a melyet a gróf leányának, Alexandrának, Ürményi Lászlóval kötött házasságára írt.[35] Horváth, a ki — harmincz esztendő mulva — történelmi búvárlatainak kezdetet 1838-tól, tehát Nádasdyja megjelenésétől számította,[36] először mégis mint költő nyerte el jutalmát. Multkor egy szomorú, most pedig egy örvendetes családi esemény alkalmából írt verse, általában véve pedig modora annyira megnyerte a gróf tetszését, hogy a következő 1839. esztendőben meghítta őt legkisebb fiának, Bélának nevelésére. Béla 1839 márczius 10-én töltötte be élete hatodik esztendejét s a váczi püspök megengedte, hogy Horváth a megbízást elfogadja.

15. HORVÁTH NÁDASDY ÉLETRAJZÁNAK BORITÉKLAPJA.

A káplánokkal a püspökök — Horváth szerint[37] — nagyon önkényesen bántak. Egyik községből a másikba tették át őket; nem törődtek vele, akarják-e változtatni helyüket, szívesen mennek-e új állomásukra, megférnek-e új plébánosukkal. Igy azután — s itt Kecskemétre gondolhatott — olyanok éltek és

34 Bővebben Sujánszky Antal, gróf Nádasdy Ferencz kalocsai érsek élete. Pest, 1855. 8r. 47 lap.

35 Orömdal, melylyel nmélt. Buzini gróf Keglevich Gábor úrnak és nejének, szül. gróf Sándor Mathild asszonyságnak, midőn Alexandra grófkisasszonyukat Ürményi Ürményi László úrnak nőül adnák, hódol a nagykátai uradalmi tisztikar és hű jobbágyok. Pest, 1838. 4r. 7 lap. Egy példánya a Nemz. Múzeumé. 1840. évi önéletrajzában (kézirat az Akadémiában) ezt saját művei közt sorolja fel.

36 Horváth, Válasz Kossuth újabb leveleire, 9.

37 Függetl. harcz tört. 1. 31—32.

működtek együtt egy plébánián, a kik, a község erkölcsi kárára, egymással viszálykodtak. Díjazásuk is szegényes volt. Néhol csak 24—40 pengő forintot kaptak évenkint s olykor nagyon is panaszos és elégtelen ellátást a plébánosnál. Előmenetelök bizonytalan volt; gyakran csak 15—20 évi szolgálat és sok méltatlanság után nyertek plébániát. «Szóval — úgymond — olynemű volt az alsó papság állapota, minőt míveltebb emberek hosszabb időre, bármi hivatásban, méltán elviselhetlennek érezhetnek; a papi hivatásban tehát, melynek sikeres betöltése főleg nyugodt, megelégedett s derült kedélyt igényel, behúnyt szemmel nézni többé nem lehetett . . . Az előlépésre korántsem mindig a hivatal buzgó teljesítésében szerzett érdem, még ritkábban a tudomány, hanem inkább mellékes tekintetek, képmutató színeskedés vezetett. És ezen állapot annál tűrhetetlenebbnek látszék, minthogy öntudattal mondható, hogy a nap súlyát s hevét ő viseli.»

A mostani változással, a püspök engedélyével tehát egyelőre meg volt elégedve. Nem a papság terhétől akart menekülni. Szívét igazi vallásosság töltötte el s írói munkásságában első helyen említette önéletrajzában, hogy «lelkészi hivatalánál fogva számos egyházi beszédeket készíte, mik még mind kéziratban vannak». Az éppen 1838-ban megindult «Szion» egyházi folyóiratban pedig, a szerkesztőség felszólítására, már az I. évfolyamban egy eredeti értekezést közölt az isteni gondviselésnek az emberi életben való megnyilatkozásáról s egy fordítottat az emberről; a mellett a Szion melléklapjában, az Anastasiában, egyházi énekei és «versezetei» jelentek meg. Azonban történelmi, tudományos munkásságát könyvtárak nélkül, falun nem folytathatta; nagykátai káplán korában szerényen elismerte,[38] hogy Nádasdyról írt könyvében, a mi a kidolgozást illeti, még sok kívánni való maradt; ebben a tekintetben helyzetével mentegetőznék, ha nem tudná, hogy — fájdalom — «az író helyzetének minősége nem elég mentségül művének hibái vagy hiányai ellen».

[38] Nádasdy élete, 8.

III. ELSŐ TUDOMÁNYOS MUNKÁI.

Az utóbbi években Horváth Mihály — mint maga mondta[1] — «hazáját öntapasztalás után ismerni vágyván, annak nagy részét beutazta s Bécset is sokféle intézeteivel megtekintheté». Remélte, hogy ezentúl Budán, Pozsonyban, Bécsben a grófi családdal, mint nevelő, az eddiginél többet láthat, tapasztalhat. Tudta és nem vonzotta, hogy Keglevichék a mult farsangon is házibálokat adtak budai palotájukban, hol a nádorral együtt a főnemesség színe-java megjelent;[2] de úgy gondolta, hogy — szerény hivatásához méltóan — a zaj elől visszavonulhat könyvei közé, miket nagy városokban könnyebben szerezhet össze. A mellett azonban követni akarta Kölcsey tanácsát, hogy mennél szorosabban csatlakozzék azon kevesekhez, kik a jót és szépet szeretni s az arra törekvőnek tetteit méltányolni tudják; és hogy fáradalmai jutalmát, önérzetén kívül, eme kevesek jóváhagyásában keresse.

Budára jövetele után így fordult azonnal az «Athenaeum» szerkesztőségéhez, valóságos irodalmi törvényszékéhez, a melyet Bajza, Schedel (Toldy) és Vörösmarty alkottak. A szerkesztők szívesen fogadták, 1838 november 25-én mutatványt közöltek sajtó alatt levő könyvéből, Nádasdy Tamás életrajzából[3] s kritikai melléklapjukban, a Figyelmezőben,[4] éppen karácsony napján, erre hivatkozva jelentették, hogy a munka megjelent. Két hónap mulva már meg is bíráltatták *Péczely* Józseffel. A hírneves tudós annyival inkább méltányolta[5] a húsz évvel fiatalabb Horváthnak ügyekezetét s annál inkább örvendett munkájának, mennyivel jobban elhanyagolta irodalmunk idáig az életrajzokat. De nem helyeselte, hogy a történelmi háttér

[1] 1840. évi önéletrajzában. (Kézirat az Akadémiában.)

[2] Lónyai Gábor följegyz. 1837 január 20. Hazánk, IX, 310.

[3] Athenaeum, 1838. II. 44. sz. 689—699. h.

[4] 1837 deczember 25., 52. rz. 905. h.

[5] Figyelmező, 1839. februarius 24., 9. sz. 129—136. h.

megrajzolása közben nem egyszer szem elől téveszti a főszemélyt s ezzel, a helyett, hogy erősítené, gyengíti a hatást és az érdeket. Például a mohácsi veszedelem előzményeit, mikben Nádasdynak nincs is észrevehető szerepe, részletezés helyett elég lett volna csupán mestervonásokban jellemeznie s hőse tulajdon-

16. IFJABB PÉCZELY JÓZSEF.

képeni nézőhelyére, hősének saját tetteire áttérnie. Az országos történelem bőséges elbeszélése Horatiusnak ama tanácsára emlékeztette, hogy ne kezdje Diomedes hazatérését Meleager pusztulásán, a trójai háborút se beszélje el tövéről-hegyére, hanem czél felé tartson s derekán ragadja meg a dolgot. Egyébiránt mindazzal, mit magáról Nádasdyról írt, nagyrészben örömmel értett egyet. Kifogásait nemcsak felfogására, hanem stilusára és nyelvezetére is megtette; mert — úgymond — «minél több

tehetséggel látszik felkészülve lenni az írásra, annál inkább félni lehet, hogy a különben sok szellemmel biró, eléggé folyó, tömött nyelvű írónak hibáit (s ezeket előbb, mint erényeit) mások is eltanulják».

Horváth szerényen felelt.[6] Örült, hogy könyvét éppen Péczely bírálta meg, kiben honunknak nemcsak legjobb és legkedveltebb történetiróját, hanem részrehajlatlan, méltányos kritikusát is tiszteli. Igazságtalan, söt hálátlan volna iránta, ha jegyzeteit, a mikkel ifjabb pályatársát a pályakoszorús figyelmezteti botlásaira s intéseit, a mikkel útbaigazítja, nem a legjobb szándéknak tulajdonitaná s azoknak egy részét hasznára fordítani nem akarná. Tudja, hogy a búza csak irtva ad tiszta magot s a fiatal fát nyesni kell, hogy nemes gyümölcsöt teremjen. Köszönetet mond tehát nagy részben alapos, helyes megjegyzéséért; de reméli, nem veszi rossz néven és semmi esetre sem tulajdonítja párt-érdeknek, ha saját szavait bővebben megmagyarázza és az eseményeket behatóbban megvilágítja, különösen Péczelynek azon felfogásával szemben, hogy Nádasdy protestáns volt. Mégis arra kérte, hogy a mondottakat úgy vegye, a hogy és a mely czélból mondta: *egyedül* a történelmi igazság s önszavai és állításai felvilágosítása gyanánt.

Némi ellenmondással találkozott egy másik tanulmánya is,[7] melyben, szintén az Athenaeum hasábjain, a magyar köznép törökkori viszontagságait vázolta és azt bizonyítgatta, hogy a magyar népjelleg a XVI. század kezdetén politikai és vallási okokból tetemesen megváltozott. Erre egy máramarosszigeti olvasó április 12-én írt levelében[8] elismerte, hogy Horváth czikkelye a nép akkori viszonyainak és jellemének tudományosan hü rajza; de arra kérte, hogy mikor jogi vagy történelmi czikket ír, kerüljön minden nagyítást, mi az olvasót olykor elragadhatná a dolog valószinű ismeretétől. Tiltakozott az ellen, hogy

[6] U. o. 1839 márczius 17., 12. sz. 201—3. h.
[7] Vázolatok a magyar népiség történetéből a török uraság korszakában. Athenaeum, 1839 márczius 31. és április 4., I. 401—6. és 417—21. l.
[8] U. o. május 9. I. 615. l.

a pórság 1514 után, Horváth állítása szerint, egy évszázadig ura földjéhez lett volna bilincselve, holott az 1547. (és nem — mint Horváth írta — 1548.) évi 26. t.-cz. már visszaadta a szabad költözködés jogát. A talán csekélységnek látszó hibát, úgymond, azért rótta meg, mert nem egészen érdektelen kérdés, miért s mikor fosztották meg a parasztságot szabad költözködése jogától s mikor nyerte azt vissza. Az így föltett kérdésre Horváth bámulatosan gyorsan felelt meg[9] s oly alaposan, hogy a történetírás egészben véve ma is az ő álláspontján van.[10] A vázlatokat különben októberben folytatta[11] és II. József korával fejezte be.[12]

A fiatal pap szabadelvűségét németből fordított czikkei is tanusították. *Wachsmuth* nyomán a földi életben levő *szükségről* (helyesebben szükségszerűségről) és *szabadságról* elmélkedve[13] kimondta, hogy a históriában legvalódibb polgárjoga annak van, a mi legtisztábban, legdúsabban leheli a szabadság szellemét. A szükségszerűség azonban alapja s folytonos kísérője a szabadság cselekvéseinek s tekintetbe kell vennünk a természeti föltételeket. A történelem életet és mozgást, akaratot és cselekvést, alkotást és képzést, átváltozást és tökéletesedést jelent, a mit csak Európa és Amerika némely részében lehet találni. Egy másik czikkében, szintén *Wachsmuth* nyomán, a történetírás elméletéről gondolkozván,[14] az emberiség tekintetében a történettudomány és művészet egyetemes törekvései és

9 Az Athenaeum május 26—30. számaiban 689—693. és 705—711. h.

10 Pl. Acsády — a ki különben nem hivatkozik reá — azt mondja (A magyar jobbágyság tört. 212.), hogy sohasem alkottak oly rövid idő alatt annyi törvényt a szabad költözésről, mint 1540—56-ban; de sohasem is volt a szabad költözés oly kevéssé érvényben, mint éppen ez időben. L. a szabad költözésről bővebben u. o. 214—237.

11 Athenaeum, 1839 október 20—24., II. 497—504. és 513—9. h.

12 U. o. 1840 január 9—16., I. 33—38, és 65—71. h. Ezt még 1839 november 15-én küldte be Bajzához, kérve, hogy fordított munkájánál előbb közölje. (Horváth levelezése 57. sz., a Nemz. Múzeumban és Irodalomtört. Közl. 1906., 224—5.); Bajza azonban akkor már (november 10—14.) kiadta németből fordított czikkét (Európa belviszonyai a franczia forradalom idejétől fogva).

13 Athenaeum, 1838 deczember 27., II. 835—840.

14 U. o. 1839., I. 22. sz. és Horváth kisebb tört. munkái, III. 379—385. Nálunk úttörő elmélkedés.

munkalatai számára egy közös legfőbb törvényt ismer fel, a melyben egybefoly a történetírásnak két, egymással színleg ellenkező főiránya, t. i. a tudományos és a művészeti. Ez a kettő — miként Janus fején — az ifjúság elevenségét a vénség

17. TOLDY FERENCZ IFJÚKORI ARCZKÉPE.

bölcseségével egyesíti; de külön-külön egyik sem felel meg a történetírás követelményeinek. Hideg márványteremben unatkozik az a történetíró, a ki országos történelemben csak a királyokkal és kormányokkal törődik s nem keresi fel a bizalmas kunyhókban élő népet; az ilyen a kamatokkal kereskedik, holott a tőkével is nyerekedhetnék. A népélet történetét minden nyilatkozatában mint politikai egységet kell befonni az ország

eseményeinek és intézményeinek történetébe. A nép története adja meg az országos történelem jellegét.

Harmadik fordított munkájában Európának a franczia forradalom óta kialakult belviszonyait vizsgálva,[15] megállapította, jelenleg nincs egyetlen ország sem, mely az 1789. év előtti állapotban volna; haladást talált a törvényhozás, birtokjog, büntetőtörvény, hadügy, közgazdaság, a szellemi és az erkölcsi élet minden terén, de legnagyobbat mégis a tudomány, különösen a természettudomány terén.

Heeren után fordított negyedik tanulmánya[16] azt vizsgálja, az újabb Európában az országtani elméletek miként eredtek és fejlődtek s a gyakorlatra miként folytak be. Macchiavelli, Hugo Grotius, Bodin, Filmer, Hobbes, Sidney, Locke, Montesquieu, Rousseau még mindig félelmetes tanításaira s Olaszország, Franczia- és Angolország, Németalföld és Svájcz köztársasági törekvéseire utalt oly korban, mely köztársasági törekvésekről vádolva csukatta el Lovassy Lászlót és társait. De a czenzurát talán megnyugtatta az a megállapítása, hogy az államforma keveset jelent, ha a kormányban s a nemzetben nincs erkölcsiség és felvilágosodás. Olyan államformát alkotni, mely állandóságának biztosítékát önmagában hordja, még sokkal nagyobb képtelenség, mint örökmozgó feltalálására törekedni. A göttingai Heeren és a jenai Wachsmuth három-három kötetes kisebb tanulmányainak szabadelvű tanításait olyan választékos magyar nyelven mutatta be, hogy az irodalmi csínra sokat adó közönség azokat úgyszólván eredetiek gyanánt fogadta s a fiatal szerzőt már azért is megszerette, mert a tárgyat mindenkor a közszellem tetszésére tudta megválogatni.

Horváth nem a tiszteletdíj kedvéért fordított. Ennél — a hogy maga mondta[17] — jóval többre becsülte azt az «egészen

[15] Athenaeum, 1839 november 10—14. II. 593—9. és 609—17. h.

[16] Az országtani theoriák stb. Tudománytár, 1839., XII. kötet és Horváth kisebb tört. munkái, I. 423—474. l.

[17] Horváth Toldyhoz 1839 július 18. (Akadémia). A M. T. Akadémiában Toldy levelezésében (4r. 70. sz.) Horváthnak 1839—1864-ből 68, és (4r. 108. sz.) 1864—1872-ből 51 levele van meg. A Nemz. Múzeum és a

a barátságig leereszkedő szives jóságot», melylyel Toldy és az Athenaeum szerkesztői s munkatársai fogadták. Köszönte a soha nem várt, nem követelt, nem óhajtott honoráriumot, melylyel egy figyelemre alig méltó csekélységet jutalmaztak, s melyért úgyis kétszeresen elvette jutalmát, Toldy es lelkes társai rég óhajtott ismeretségébe jutván általa. Igazán és őszintén megvallotta, hogy irásra, eddig legalább, pénznél nemesebb ösztönök, magasabb érdekek, szentebb czélok érdeklék. A Toldyval így megindult s Toldy haláláig folytatott levelezésen negyedfél évtizeden át állandóan uralkodik ez a nemes hang, szellem és felfogás annak jeléül, hogy a pályakezdő eszményiségét a pályakoszorús is mindvégig megőrízte.

Pesti barátaival összeköttetésben maradt akkor is, mikor 1839 július 18-a után a Keglevich-családdal Pozsonyba ment. A család ottan a Ventur-utczában, a kamarai épületben lakott[18] s így Horváthnak csak pár lépést kellett tennie, hogy a június 6-án ünnepiesen megnyílt országgyűlés tárgyalásait hallgathassa. Négy hónapon át el is járt szorgalmasan a kerületi s országos ülésekre, de abban az ívekre menő történetben, a melyet ezen országgyűlésről egy negyedszázad mulva írt,[19] személyes benyomásait mindenütt elhallgatta. Ezekről csak barátaihoz intézett leveleiben számolt be. «A tegnapelőtti kerületi ülés — írta pl. Bajzához november 15-én[20] — hihetőleg igen nagy következményeket vonand maga után. Azt határozá t. i. a többség, hogy addig a már fel is hívott hadi kormányzóval bele sem kezdnek a katona-állítás és élelmezés iránti értekezésbe, míg a *szólásszabadsági sérelem*,[21] melyet tárgyazólag már két izenetet tartottak a táblák, orvosolva nem leend, vagy míg az e tárgyu felírást a fő RR át nem bocsátják. Ez most a legérdekesebb országgyűlési újdonság.»

Horváth-Pekár család iratai közt megtaláltam Toldynak Horváthhoz intézett leveleit, a miknek fenn nem maradásán Fraknói 1879-ben (Horváth M. Emlékezete, 29.) még sajnálkozott.

18 Horváth levelében 1839 jul. 18. Toldi Levéltárcája (= TLT.). Akademia, LXX. 70.

19 Huszonötév Tört. II. 109—190. ll.

20 Horváth Lev. 57. sz. Nemz. Muz.

21 Huszonötév Tört. II. 136., 145—161.

Másnap kezdődött Pesten az Akadémia x. nagygyűlése, mely november 23-án Balla Károly, Bertha Sándor, Briedl Fidél, Csatskó Imre, Erdélyi János, Garay János, Kiss Bálint, Kiss Ferencz, Lukács Móricz, Szabó István és Vecsei József társaságában «Horváth Mihály philosophiae doctort és váczi megyei áldozó papot» is levelező tagjainak sorába választotta.[22] Másnap a nagygyűlésen *Bártfay* Lászlóhoz — a mint ennek naplójában olvashatni[23] — «egy tiszta, nyilt arczú, fiatal pap állt közel»: Horváth Mihály. Bártfay örvendett, hogy személyesen láthatja, kit már néhány munkájából ismer. Most szabadelvű beszélgetéséből jobban megismerte s naplójában megjegyezte, hogy «a tisztelendő úrból sem-igen lesz püspök». Pedig tíz esztendő mulva Párisban, éppen ilyen időtájban, a szerény nevelő már mint számüzött püspök és miniszter beszélgetett egy másik, de szintén számüzött akadémikussal, Teleki Lászlóval. Valóban, maga sem gondolta ezt, mikor ezen a télen, a melyet a grófi családdal Budán töltött, a grófné, egy vendégség alkalmával őt a gyermekek: Gyula és Béla, Emma és Jenke mellé, a «macskaasztalhoz» ültette.[24] Eleintén arra gondolt, hogy a kékszemű, szőke kis Keglevich Béla tanítását más nevelőséggel cserélje föl; de nem vette rossz néven, hogy gróf *Andrássy* György, kihez ajánlották, nem siet a válaszszal. «A gróf — írta Toldy Ferencznek[25] — okosabban nem cselekedhetik, mint ha óvakodva, megfontolva és csak meggyőződése alapján határozza el magát választásra. Ez charactere becsületességét, gondolkodása alaposságát tanusítja s azt, hogy e hivatalt s a személyt, kire azt ruházandja, egész fontosságában tudja méltányolni.» «A nevelő — írta terveinek előadása után — vajmi igen függ a szülék individualitásától. Hányszor kell s éppen a legderekabb, leggondolkodóbb szülék mellett feláldozni meggyőződését. Még a *módban* sem, melylyel kötelességét tel-

[22] M. Tud. Társ. Évkönyvei, v. 32.

[23] Salamon Emlékbeszéde Horváthról. U. o. XVI., VI. 24.

[24] Farkas Sándor levele 1917 június 30.

[25] 1840 márczius 5. Buda. Toldy Levéltárczája, LXX. sz. 266. (Akadémia).

jesiti, az *eszközökben* sem, a melyekkel czéljaira törekszik, engedtetik neki szabadkéz; pedig legtöbb esetben mégis neki van igaza, kit sem a szerfeletti szeretet, minő a szülőké nemritkán, meg nem vakít s ki a nevendéket is legjobban kiismerheti ezen elfogulatlanabb szempontjánál és sűrűbb vele-társalkodásánál fogva.»

Keglevich Gábornak talán nem voltak nevelési elvei s Horváth meg volt győződve, hogy csak azért választotta őt, mert «olcsóbb másoknál» s idővel egy parochiával elégítheti ki. Mostan már megint szívesebben lépett volna egyházi hivatalba s gróf Nádasdy püspöktől szép levélben kérte alkalmaztatását. Elmult harminczesztendős és nehezére esnék a nevelés befejezésére kikötött tizenöt esztendőt «egy valóban terhes, érzékeny lemondásokkal összekapcsolt hivatalban, Pesttől annyi ideig távol tölteni». Egyházmegyei hivatalban, mint hitte, 3—4 esztendő mulva kétségkívül független, önálló helyzetbe jutna s így nem kellett sokáig gondolkodnia, hogy az anyagi tekintetben talán fényesebb nevelőséget egy újabb káplánsággal cserélje fel.[26]

A püspök atyai örömmel fogadta vissza máris hírneves, tudós papját, egyik ősének történetíróját s *Nagyabonyba* nevezte ki káplánnak. Horváth 1840 június 9-én még résztvett az Akadémia kisgyűlésén, de másnap már elfoglalta helyét Abonyban. Oly hirtelen kellett elutaznia, hogy el sem búcsúzhatott barátaitól.[27] Új állomásán abban a házban lakott, mely — a plébánia közelében — előbb a közbirtokosok tanácskozó-, majd társalgóhelye volt, a kaszinó felépülte után pedig — a földesúr jóvoltából — a káplán lakása. A hogy akkor még csak hét esztendős híve, *Márton* Ferencz, a később *Abonyi* Lajos néven ismert regényíró, több mint félszázad mulva följegyezte[28] — «oda köl-

26 Ugyanazon levélben.

27 Levele Toldyhoz 1840 június 22. U. o. LXX. 267.

28 Abony történetében (1896.), melyet Abony levéltárában őriznek. Mutatványt közölt belőle Farkas Sándor, Szentesi Lapok, 1910. 118. sz. Megérdemelné egész terjedelmében való kiadatását.

tözött be a szelíd, nyájas, igénytelen káplán, ki nemcsak éles esze, de mint emelkedett, méltóságos, igaz ember, szabadelvű

18. A NAGYABONYI R. KATH. TEMPLOM.

gondolkodásánál fogva is, nagy jövőre, nevének halhatatlanná tételére volt hivatva.

Abony plébánosa, Érkeserői *Andrássy* János tiszteletbeli kanonok és kiérdemült nagyabonyi alesperes, akkor már idősebb ember volt, ötezernél több híve tehát örömmel üdvözölte a

melleje rendelt segédlelkészt, a kit — Abonyi Lajos szerint — a mennyei gondviselés szent akarata apostolnak küldött a városba, hogy felrázza annak művelt köreit abból a közönyből, melybe a lelkes Kazinczyak elköltözésével esett. Igaz, hogy ő maga is már az első hetekben elkívánkozott onnan; «csak Pestre, lelkének elemébe» vágyódott s azért mindenképpen a *czenzori* hivatal elnyerésére törekedett;[30] de a mellett valóban megmutatta, «mit tehet egy magasröptü lélek azon kornak, azon helynek, melyben él, szellemi emelkedésére, nemzeti, hazafias irányára nézve». Káplánkodásának rövid ideje alatt megszerettette az abonyi urakkal az olvasást; a kaszinóban magyar irodalmi kérdéseket vitatott meg velük, s oda, hova eddig csak német lapok jártak, ezentúl magyar ujságokat is járatott. Az egyházi és iskolai élet iránt való érdeklődést a lelkesedésig fokozta. A kath. templomot a nők, az ő buzdítására, szép hímzett kézimunkákkal, az oltár lépcsőire való óriási szőnyeggel ajándékozták meg s a ref. templom szószékét is szép hímzett bársonynyal díszitették föl. Mikor pedig lelkes felhívást adott ki egy *kisdedóvó-intézet* megalapitására, Szily Mária, továbbá Szalay Györgyné és Ruttkay Józsefné (Kossuth Lajos nővére) csakhamar összegyüjtötték a kívánt összeget s Abony az ország első városai közé tartozott, mely 1841-ben kisdedóvó-intézetét *Droppa* Károly vezetése alatt megnyithatta.[31] Nyolcz esztendő mulva már mint miniszter akadályozta meg, hogy az intézet alapjait más czélokra fordítsák[32] s az akasztófa elől való megmenekülését is Brunswick Julia grófnőnek, az első magyar kisdedóvók alapítója nővérének köszönhette.[33]

29 Szentesi Lapok, 1910., 118.

30 Levelei Toldyhoz 1840. június 22., julius 27. (Akadémia).

31 Abonyi Lajos, id. h. Lévay abonyi plébános és orsz. képviselő az idevonatkozó iratokat kegyeletesen összegyüjtve az abonyi közbirtokosság könyv- és irattárában helyezte el. Fényes Elek (M. O. Leirása, II. 220.) 1847-ben mint országos nevezetességet említi Abony kisdedóvó-intézetét.

32 923. m. sz. a. 1849 május 31-en kelt rendelete Pest vm. állandó bizottmányához az Orsz. Levéltárban.

33 Az első kisdedóvókról szólva, Horváth (Huszonötév Tört. II. 91—92.) nem említi sem a grófnő, sem a maga nevét, nem feledékenységből, hanem tárgyiasságból.

Kanárimadarainak csicsergése közt s az ablakai alatt nyíló teljes violak illatát szíva, az abonyi káplán-szobában 1840 júliusában kezdte megírni a *magyar történelem tankönyvét*[54] s azzal, a hogy ígérte, az Akadémia nagygyűléséig, szeptemberig el is készült.[55] Magyar nyelven ez volt középiskolák számára az első magyar történelmi tankönyv, a melynek hitelét és nagy elterjedését az alapozta meg, hogy a megjelenésben megelőzte Horváth első nagy munkája: «*Az ipar és kereskedés története Magyarországban a három utolsó század alatt*».[56] Sőt megelőzte vele az Akadémia dícséretében részesült munkáját is, mely Magyarország középkori iparát és kereskedelmét ismertette. A folytatást azért adta előbb, mert Széchenyi könyvei és hírlapi czikkei az ország gazdasági fejlesztésének feladataira terelték a közfigyelmet s a szerzővel együtt mindenki természetesnek találta, hogy a jövő berendezkedésnél első sorban azt a viszonyt kell tekintetbe venni, a melyben három század óta ezen a téren is élt Ausztriával. Innen van, hogy a politikai lapok is szívesen közöltek mutatványokat Horváth könyvéből, magyar nyelven az első magyar gazdaságtörténelmi munkából.[57] Horváth érthető izgatottsággal várta különösen az

19. RUTTKAYNÉ, KOSSUTH LUJZA ÖREG KORÁBAN.

54 1840 július 27. Toldyhoz. (Akadémia.)
55 1840 szeptember 28. Toldyhoz. (U. o.)
56 Buda, MDCCCXL., 8r. XVI és 390 lap.
57 Ezt a sort az Athenaeum már 1840 márczius 26—29. megnyitotta a kézirat egy részének közlésével (1840. I. 385—391. és 401—9. h.). Ez a közlés hítta fel reá a közfigyelmet.

Athenaeum bírálatát[38] s nyert ügye volt a közönség előtt, mikor bírálatát Péczely azzal végezte,[39] hogy «az ifjú lelkes írónak, ki már annyi jeles művekkel gazdagítá literaturánkat, több hasonló vállalatokhoz szerencsét, erőt, hosszú életet kívánt».

Gyorsan (1841 febr. 9) követte ezt tankönyvének, *A magyarok történetének* bírálata,[40] mely őt, mint szorgalmas kutatót, filozófiai pillantású, pártatlan, méltányló vizsgálót s kellemes előadót dícsérte, ki tankönyvében is érti azt a nem könnyű mesterséget, hogy a sokat kevéssel és a mi több, okaival és következéseivel világosan állítsa szemünk elé. «Magasabb, terjedtebb szempontra állítja olvasóit, hogy a tömeget átnézhessék; nem fárasztja őket részletek sokaságával, hanem csoportosítja a tényezőket és csak a főbbeket emeli ki.» Előadása könnyű, világos, tiszta; nem értekező, hanem — mint kell — elbeszélő; nyelve tiszta, nemes, szabályos. Tanító és nevelő jobb könyvet nem adhat kezdő növendék kezébe. Nem száraz káté ez; hanem színes, lelkes, kisded kép. Ez az oka, hogy egészen a XIX. század végéig szeretettel használták a középiskolákban. Pedig már az első kiadásnál panaszkodott, hogy Abonyból nem tudja szétküldeni a mintegy ezer példányt.[41]

Akkor azonban már belefogott a magyar egyház történelmébe is és örvendezett, hogy *Luczenbacher* (Érdy János) kézirattárában egyszerre 125 idevonatkozó igen becses kézirati forrásmunka jegyzékét találta meg.[42] Azonban, gyorsan szeretvén dolgozni, úgy találta, hogy munkájával csigamódon halad előre. «Valóban — írta[43] — kín historikusnak lenni távol jó könyvtártól; minden nap, minden óra új szükséget teremt s nincs mód azt kielégíteni.» De ahhoz sem volt kedve, hogy másba fogjon, mikor korábbi munkája bevégzetlenül áll előtte.

38 Levele Toldyhoz 1840 október 23. (Akadémia).

39 1841 január 5. Athenaeum, I. 20—24. h.

40 A «18» jegyű bíráló czikkecskéje u. o. I. 262—3.

41 Toldynak, 1841. február 1. Akad. TLT. LXX. 272a. A könyvárusokhoz küldendő 900 példányon felül Langnál 70 velin-példánya volt.

42 Toldynak, Télhó 5. U. o. 272b.

43 Toldynak, husvét hétfőjén (április 12.). U. o. 273.

Nagyon gyorsan dolgozott. Az *1514. évi pórlázadás történetét* Abonyban 1840 szeptember 28-án kezdte írni, október 23-án már elkészült vele s november 16-án be is mutatta az Akadémiának, vagy — a hogy mondta — «szégyenpadra ült vele».[44] Az akkor alapított Budapesti Szemlénél akarta kiadni; járt is Lukács Móricznál, de nem találta otthon s félve, hogy (talán tárgya vagy merészebb hangja miatt) visszautasítják,[45] végre is a

20. GRÓF ERDŐDY KAJETÁNNÉ.

Tudománytárban közölte.[46] Még merészebb volt másik czikke, a melyet «*A demokráczia kifejlése hazánkban*» czímmel írt. Az Athenaeum egyik szerkesztője, *Bajza* József, jónak látta volna, hogy valami mással pótolják a demokráczia szót, melytől annyian borzadnak s Horváth fel is hatalmazta,[47] hogy más

44 Toldyhoz 1840 szeptember 28., október 23. és kelet nélkül írt levelei. (Akad. TLT. LXX. 269—271 b. sz.) V. ö. Akad. Értesítő, 1840.

45 Toldyhoz 1841 február hónapban. Lásd id. h. 272a. sz.

46 Az 1514. évi pórlázadás, annak okai és következményei. Tudománytár, 1841. Értekezések, IX. 211. s köv. és kisebb Tört. Munkái, I. 247—289.

47 1841 február 27. Horváth iratai, Nemz. Múz. 66. sz.

szót használjon, sőt a szövegben is tegye meg a szóváltoztatás következtében szükséges módosításokat, de végre mégis e nélkül adta ki a czikket.[48] Azt bizonyitgatta benne, hogy az egyenlőség elve a franczia forradalom óta a nemesi hatalom korlátjai közt levő alkotmányos magyar monarchiában is fejlődésnek indult s a demokráczia a czivilizáczióval és felvilágosodással egy arányban terjed és gyarapodik; teljes győzedelmétől azonban még talán igen távol állunk. Elfajulásának meggátlása végett a hatalomnak mindenekfölött arra kell törekednie, hogy a népben az eddiginél jobb nevelési rendszerrel erősitse a vallásosságot.

De bár az abonyi káplán ekként mint pap is beszélt, barátja, *Roder* Alajos, pesti egyetemi hitszónok, arra a Pesten szárnyaló hirre figyelmeztette, hogy az Akadémia egyik ülésén felolvasott értekezésében keményen kikelt volna a katholiczizmus és a papság, különösen pedig a pápa ellen s hogy ezen a hallgatók közül többen megbotránkoztak. Horváth, ki ilyen értekezést nem írt, gyanította, hogy neszét vették a *Kossuth* Pesti Hirlapja számára beküldött értekezésének, a melyben — úgymond[49] — «igenis a vallás *mellett* szólal fel s ellene, ha tetszik, az igazi érdekét, mely a vallásával egy, nem ismerő s világi hatalmat igénylő hierarchiának». Czikkét nem vette vissza s az meg is jelent, de álnév alatt.[50]

Örökké irodalmi dolgokkal foglalkozva, Horváth irígyelte azokat, kik folyton Pesten lakhatnak. Néha egészen elszomorodott, ha meggondolta, hogy neki ennek elérésére a reménynek egy szikrája is alig csillámlik. Az, a ki mindenben bővelkedik, mit Pest irodalmi tekintetben adhat, el sem képzelheti

48 Új lenyomata kisebb Tört. Munkái közt, III. 433—445.

49 Levele Bajzához 1841 február 27. Horváth-iratok. Nemz. Múz. 66. Kiadta az Irodalomtört. Közl. 1906, 225—6.

50 Nyilt levél a káptalanok megyeszavazati jogáról. Pesti Hirlap, 1841, 28. sz. A kérdésben a püspökök lapja, a Nemzeti Ujság kezdett izgatni, de — mint Horváth sokkal utóbb irta (Huszonötév Tört. II. 286.) — míg a papság egy része a czikkeket nagy tetszéssel és helyesléssel olvasta, az értelmesebb közönség kaczagott felettük.

azt a levertséget, a mely reménytelen helyzetében néha egész valóját elfogja. Ilyenkor még talán egy Keglevichféle nevelőség árán is megvásárolná a pesti lakást.

Bajza már előbb valóban ajánlott neki újból egy nevelőséget, de akkor a szép föltételek daczára sem volt hajlandó elállani attól az eltökélt akaratától, hogy magánhivatalt többé nem vállal. Csak úgy tenné ezt, ha gróf *Erdődy* Kajetán biztosítaná, hogy Bécsben megszerzi számára a meghalt *Márton* József, vagy a trónörökös magyar tanításával megbízott *Kiss* Pál megürült tanszékét Márton, a hírneves szótáríró, még 1840 július 26-án halt meg s a bécsi egyetemen és a magyar testőrségnél 1806 óta a magyar nyelv és irodalom tanára volt; nemeskéri Kiss Pál pedig a Theresianumban szintén a magyar nyelvet és irodalmat tanította, német nyelven magyar nyelvtant is adott ki, s most ebből és «a magyar literatura remek darabokban» czimű kézikönyvéből tanította Ferencz József főherczeget és testvéreit, kiknek játszótársai közé tartoztak gróf Erdődy Kajetán fiai, Ferencz és Tamás is.[51] Horváthot *Peregriny* Elek azzal biztatta, hogy inkább a pesti egyetemhez pályázzék a diplomatika tanszékére. Annál azonban, hogy erre a studiumra még előkészületei sincsenek, nagyobb bajnak tartotta, hogy *Horvát* István a fiának, Árpádnak akarja megszerezni ezt a tanszéket. De elhatározta, hogy mégis előveszi Schwartner vagy Perger Diplomatikáját s ha annyi mechanikai gyakorlatot szerez, hogy becsülettel megállhat, a korlátokba lép, pályázik.[52] Június 5-én azonban már tudatta Toldyval,[53] hogy sorsa fölött a koczka el van vetve: gróf *Erdődy* Kajetán meghívta nevelőnek, ő elfogadta és még ebben a hónapban el is utazik Somlyóvárra, Veszprém vármegyébe.[54]

[51] Bajzához, az idézett február 27-iki levélben. Marton életrajza Szinnyeinél VIII. 736—740, Kiss Pálé u. o. VI. 379—381.

[52] Toldyhoz április 12., id. h.

[53] Akad. lt., TLT. LXX. 274.

[54] Az 1842/3. évi Universalis Schematismus (1004. l.) tudom. czímein kívül már «apud Illmum D. Comitem Cajetanum Erdődy Herulorum Praefectus» néven említi a váczi egyházmegyén kívül élő papok közt.

IV. NEVELŐSÉG.

Gróf Erdődy Kajetánnak öt élő leánya és két fia volt, kik közül az idősebbik, Ferencz, 1830 január 9-én született s így mostan mult tizenegyesztendős.[1] A gróf, a hogy Horváth jellemezte,[2] közönséges jó ember volt; ha magyar nevet nem viselne, azt mondaná róla: er ist ein guter platter Wiener Deutscher. Magyarul keveset s rosszul beszélt; de dicséretére vált, hogy fiait (mert öt leánya közül a három idősebb egy szót sem beszélt honi nyelvünkön) magyarokká neveltetni s a maga mulasztásait bennük kipótolni akarta. A grófné (Lerchenfeld-Prennberg bárónő) kedélyes, jó asszony s Horváth kezdetben úgy tapasztalta, nincs meg benne rangtársnőinek szokott hibája, a szeszélyesség, melylyel a velük élőket annyira kínozzák. Nyájas, családi élet uralkodott köztük, a mi Horváthra igen jól hatott. Gyermekeik iránti viseletüket s nevelési elveiket, az ily nagyuraknál közönséges lágyságot és engedékenységet kivéve, jónak, növendékeit pedig eleven és nem rossz természetűeknek, de értelmi tekintetben nagyon elhanyagoltaknak találta; panaszkodott, hogy eddig semmit, legalább alaposan semmit sem tanultak, pedig az egyik már tizenkétéves. Magyarul is igen keveset tudtak, mi legnagyobb baja volt. A gróf és grófné nagyra becsülték Horváthot, mint a Tudós Társaság tagját s vendégeiknek mindig mint ilyet mutatták be. Általában helyzete hasonlíthatatlanul jobb volt, mint Keglevichéknél; tehát hamar megbarátkozott vele és Somlyóvárt is megszokta, mit igen megkönnyített, hogy itt felséges vidéket, igen szép lakást és — a mennyire a jellemeket pár hét alatt kitanulhatta — jó embereket talált.

A grófék annál szívesebben fogadták, mert odaköltözése után egy hónappal Horváthot egyszerre két nagy kitüntetés

[1] Wurzbach, IV. 67. szerint 6 leánya és egy fia volt.

[2] Toldyhoz Somlyóvárról, 1841 szeptember 20. (Akad. TLT. LXX. 275a.)

érte. A Magyar Tudós Társaság ugyanis őt 1841 szeptember 5-én az elhúnyt *Kossovich* Károly helyébe 32 szavazattal rendes tagnak választotta meg és dr. Schedel Ferencz (Toldy) titkár a tagsági oklevelet Bécsbe azon kívánsággal küldte meg neki,[5] hogy «nyujtsa az ég igen hosszúra becses életét s adjon állandó

21. GRÓF KEGLEVICH BÉLA.

erőt és kedvet az önnönlelke s társai bizodalma által kitűzött pályán saját s intézetünk díszére folyvást haladhatni». A másik kitüntetés — ugyanakkor — az volt, hogy az Akadémia az 1840-ben megjelent munkák közül az ipar és kereskedelem három utolsó századáról írt művének ítélte oda a kétszáz arany-ból álló nagy jutalmat s egy nagy emlékbilikomot adott mellé.

[5] Díszes alakú levele 1842 február 9. Szentesi múzeum, 104. sz.

A jelentés szerint azon év irodalmi jelenségei közt több nagyjelentőségű s haladásunk fényes bizonysága gyanant tekinthető munka van, mint pl. *Szemere* Bertalan «Utazás külföldön» czímű könyve és *Vörösmarty* minden munkáinak négy kötete; de ezen kitünő művekkel szemben is azért jutalmazták meg Horváthot, mert munkája «azonfelül, hogy korszerű, érdekes és adatokban dus, irodalmunkban egyetlenegy a maga nemében s azt a reá fordított rendkívüli szorgalom és gondos előadás is kitünteti; oly tulajdonok, mik e munkát a közönség figyelmébe nagy mértékben ajánlják».[4] Vörösmarty, a ki két ízben már, de megosztva kapta a nagyjutalmat, azt 1842 november 27-én osztatlanul is megkapta.[5]

22. HORVÁTH MIHÁLY PECSÉTJE.

Télire Horváth Erdődyékkel november végén Bécsbe ment,[6] de a fiúkkal való sok bajlódás miatt alig mehetett valahová a világvárosban. Panaszkodott Bajzának,[7] hogy a fiúk mondhatatlanul s minden tekintetben el vannak hanyagolva; nem győzött eléggé csodálkozni, a szülék, a kik pedig jó emberek s némileg méltányolják is a gyermekeikre fordított fáradságot, ezt eddig miként nézhették el. Az egyik, a tizenkétéves, idáig a szó szoros értelmében semmit sem tanult a tánczon, rajzoláson és zenén kívül. Ezt most Horváth annál nehezebben pótolhatta vele, mert a szabadon, kénye-kedve szerint, munka nélkül felnőttnek a szorosabb tanulás éppen nem volt ínyére. A szülék maguk sem törődtek a magyar irodalommal s magyar hírlapot sem járattak;[8] Horváth az Athenaeumot, Regélőt, Pesti Hírlapot mint tiszteletpéldányt kapta;[9] s most *Dessewffy* Aurél is min-

4 M. Tudós Társ. Évk. VI. 17., 20. Athenaeum, 1841. I. 525–6. Pesti Hírlap, 1841. 71. sz., 596. l.

5 V. ö. Gyulai Pál, Vörösmarty életrajza, 246.

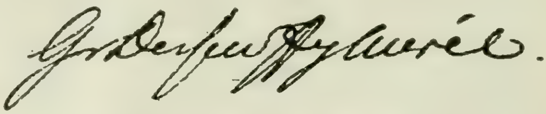
6 A Leopoldstadtban, Jägerzeile 535. sz. a. laktak.

7 1841 deczember 11. Bécs. (A Nemz. Múz. Horváth-iratai közt, 134–5. sz. Kiadta Irodalomtört. Közl. 1906. 226–7.)

8 Gróf Dessewffy Aurél Horváthhoz, 1841 deczember 21. Nemz. Múzeum, id. h. 1. sz.

9 Deczember 11-iki id. levele szerint miért fizessen a neki ingyen küldött lapért?

denképpen meg akarta nyerni lapja, a «Világ» számára. Szerette volna, ha az erdélyi unióról, a kapcsolt országokkal való viszonyainkról, a királyi városok kifejléséről, a papi jószágokról, a papi tizedről, a nevelésről és pedig főleg az általános nemzeti triviális és elementáris nevelésről ír czikkeket és tanulmányokat. Lapjának iránya a kifejlés, de az alkotmány alapján s így mellőz mindent, «a min revolutionáris szag van».[10] Horváth azonban egyrészt elvi ellentétek, másrészt Dessewffynek már másfél hónap mulva (1842 február 9.) történt halála miatt nem írta meg a kívánt czikkeket, de kegyelettel fogadta *Ürményi* József és barátai felszólítását,[11] hogy «virágot tegyen a fiatal sírra» s «egy gondolattal, egy érzéssugárral» járuljon ahhoz az emlékkönyvhöz, a melyet az elhúnyt tiszteletére terveztek.[12]

23. GR. DESSEWFFY AURÉL NÉVALÁÍRÁSA.

Mint történetíró igen szép emléket állított a konzervativ államférfiúnak,[13] kiben Kossuth és Széchenyi irányának egyeztetőjét, a jövendő kanczellárt, az összpontosított magyar kormány megteremtőjét sejtette. Horváth mostan még nem csatlakozott szorosan az ellenzékhez sem, mivel mint történetíró nem akarta viselni a pártfegyelem békóit. Politikai czikkeket nem írt *Kossuth* Lajos lapjába sem, de nyiltan zászlaja alá állott és vezérének vallotta, a mint a haza java s igazságtalanul, erőszakosan megtámadt legszentebb jogainak védelme úgy kívánta.[14] Tudományos czikkei azonban most is nagyban előmozdították az ellenzék nemzeti törekvéseit.

A legfontosabb volt ezek közül, éppen a «legszentebb jogok

[10] Dessewffy deczember 21-iki id. levelében.

[11] 1846 április 16. Nemz. Múz. Horváth-iratok, 4.

[12] A «Koszorú gróf Dessewffy Aurél emlékének» oly időben (Pest, 1857.) jelent meg, mikor Horváth neve abban nem szerepelhetett.

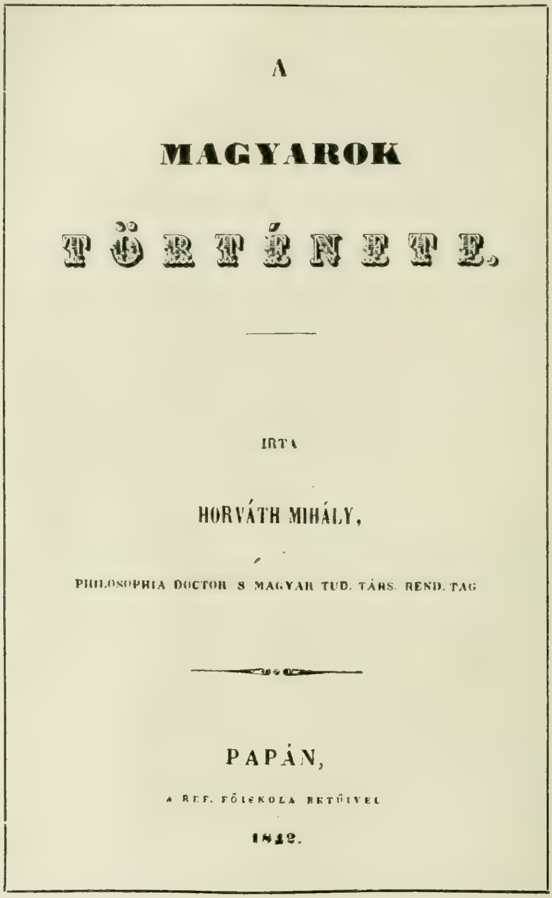
[13] Huszonötév Tört. II. 116., 170–6. s kivált 262–276. ll.

[14] Horváth, Kossuth L. újabb leveleire, 4–5.

védelme» szempontjából, *A magyar honvédelem történeti vázlata*, melylyel az Akadémia XIII. nagygyűlésén 1842 november 22-én székét, mint rendes tag, elfoglalta.[15] Bátran vonta le azt a végső következtetést, hogy az akkori katonaság «nem felel meg az európai újabb állampolitikának; és mind a királyi széknek, mind az alkotmánynak kellő biztosítása a nemzeti, vagy inkább polgári védhad-rendszert tűzik ki a gyökeres javítás czéljául s minden e tárgy körüli lényeges átalakítás határául». A honvédelem, a melyre szükségünk van, alkotmányunk őskorában megvolt, csak a kor viszonyainak megfelelő módon kell újraéleszteni; s «ki tudja — kérdezte — nem éppen ezen intézmény leszen-e az életmentő védfal észak felől támadható vészviharok ellen?» Hatodfél esztendő mulva ennek a nyugodt akadémikus fejtegetésnek is része volt benne, hogy a nemzetgyűlés mint egy ember szavazta meg a honvédség felállítását; s Horváth szavainak elhangzása után egy negyedszázaddal, mikor ezt az intézményt új életre hítták, Pauler Gyula elmondhatta, hogy értekezését az idő nem szárnyalta túl s örökke becses marad; adatainak hiányosságát valódi történeti szem pótolja; egyes állításait a haladó tudomány kiegészítheti, némely gyanítását bizonyosságra emelheti, de lényegileg más eredményekre nem vezethet soha. A véderőről 1868-ban megalkotott XL. törvényczikk, mely a további fejlődés alapja, megfelel annak a czélnak, a melyet maga elé tűzött Horváth akadémiai székfoglalója, mely tehát politikai jelentőségre is emelkedett. A czenzor nem is engedte meg, hogy értekezését eredeti alakjában nyomassa ki; de Horváth azt még bővebben akarta kidolgozni akkorra, mikor

15 M. Tudós Társ. Évk. VI. 298—376. és Horváth Kisebb Tört. Munkái, I. 147—245. Toldyhoz 1842 augusztus 10-ikén írt levelében (Akad. TLT. LXX. 276.) Horváth mentegetőzött, hogy értekezése elnyúlt, tíz ív; töredékben felolvasva hatása nem volna s így inkább rövidebbet dolgozna ki, ha volna rá idő. Szerencsére nem volt. Majd szeptember 27-ikén azon aggódott (u. o., 277. sz.), elmehet-e a székfoglalóra, mert Bécsben növendékei szülei annyira elmerülnek a nagyvilágban, hogy nem tudja, discrete elhagyhatja-e fiait? De megkapta a kívánt szabadságot. Mikor visszatért a felolvasásról, a gőzhajó a sűrű köd miatt Dunakeszinél, majd Vácznál és Esztergomnál is oly soká vesztegelt, hogy csak harmadnap jutott el Gönyőre. (Levele Bajzához 1842 deczember 15. Nemz. Múz. Horváth-iratok, szám nélkül.)

a tárgyat talán a törvényhozás is felfogja.[16] Négy esztendő mulva, mikor értekezése végre megjelent, egy nagytudományú s helyes felfogású bírálójának[17] felelni kívánt, egyrészt, hogy jobban kimagyarázza magát, másrészt, hogy a hírlapok és

A

MAGYAROK

TÖRTÉNETE.

IRTA

HORVÁTH MIHÁLY,

PHILOSOPHIA DOCTOR S MAGYAR TUD. TÁRS. REND. TAG

PAPÁN,

A REF. FŐISKOLA BETŰIVEL

1842.

24. AZ «A MAGYAROK TÖRTÉNETE. PÁPA, 1842.» CZÍMLAPJA.

politikusok valahára foglalkozzanak a honvédelem kérdésével. Megjósolta, s a czenzura talán éppen azért nem engedte kinyomatni feleletét,[18] hogy «*a védhad eszméjének valósulását nagy*

[16] Toldyhoz 1842 deczember 15. Somlyóvár, Akad. TLT. LXX. 279.

[17] Névtelenül a Budapesti Hiradóban 1846. 319—320. sz.

[18] Eredetije 4r. 11 oldalon a Nemzeti Múzeumban (1328/Qu. Hung.). Horváth M. sajátkezű feljegyzése szerint «nincs kiadva». Nem vette föl a Kisebb Tört.

átalakulás fogja megelőzni. A sajtó is ügyekezzék elhárítani a megvalósulás akadályait; s ha ezt, napi dolgokkal vesződve, kevésbbé teheti is, engedjük meg legalább a tudománynak, hogy magasabb czélt is tűzzön ki elébünk vágyaink határaul. A jogok és kötelességek aránytalansága, a törvényelötti egyenlőség hiánya, mik e magas czél valósíthatásának legfőbb akadályai, egyszersmind egyetemes jólétünk haladásának akadalyai. Ezek elmozdítása nélkül szintúgy nem lehet erős alapokra állítani a közboldogságot, mint polgári védhad nélkül nem lehet tökéletesen biztosítani a trónt és nemzetet».

Tanulmánya megírásakor (1842) a grófi család a szokottnal tovább maradt Somlyóváron és — Horváthtal együtt — csak deczember 27-én ment Bécsbe. Addig tehát ottan bajoskodott «fiaival», a hogy tanítványait nevezte és a magyarok történetének kézikönyvével, melynek kéziratát *Maár* Bonifácz czenzor három egész hónapig tartotta magánál úgy, hogy Pápán a nyomatást csak 1842 augusztus közepén lehetett megkezdeni. Méltán félt, hogy az iskolai év kezdetéről lekésik vele s a filozófusok nem használhatják; a református iskolák még talán bevezethetik (s hogy szívesebben vezessék be, a czímlapon nem is jelezte kath. lelkészi állását), de a katholikusok még nem kaptak rendeletet, hogy a történelmet magyarul taníthatják.[19] Ugyanakkor rendezte sajtó alá két tankönyvének második kiadását is, melynek megvételeért Kilián és Eggenberger könyvkereskedők versengtek. Eggenberger szerint a könyvet több iskolában használják s a tanulók «feszülten» várják megjelenését, a mi a novemberi vásárra meg is történt.[20]

Mentül több könyvet és tanulmányt írt, annál inkább vágyódott az írókkal, folyóiratokkal, kiadókkal való egyenes érintkezésre. A hogy öcscsének, Józsefnek írta, mikor *Beszédes* Auréliával

Munkáiban közlött szövegbe sem, pedig a befejezést még lendületesebbé tette volna vele.

19 Toldyhoz 1842 augusztus 10., szeptember 27. és október 12. Akad. TLT. LXX. 276–8. sz. Ism. Baksay Dániel, Athen. 1843., 308. l. Munkája 2000 példányban (ebből 300 velinen) jelent meg.

20 Horváth Toldyhoz 1842 október 12. U. o. 278.

kötött házassága alkalmából üdvözölte,[21] csak akkor látogathatja meg őket, mikor a nevelőséget befejezte és «a miért keble most egyedül sovárg», a független állapotot magának véres verítékével kiküzdötte. Szerelmük és az Isten áldásából körülöttük képződő vidor család majd az ő homlokáról is letörli a munka izzadságát s a redőket kisimítja. Örülni fog közöttük s perczekre talán azt is elfelejti, hogy nem saját családja körében van s neki nincs családja. Isten áldja meg szerelmüket s náluk pótolja ki azt is, a mit megfoghatatlan és súlyos végzése e részben tőle megtagadott.

Barátja, Toldy, mint különben tévesen hallotta, már elérte czélját; az egyetemi könyvtár igazgatója lett.[22] A mikor ez alkalomból üdvözölte, neki is megírta,[23] hogy végkép lemond a nevelőségről, mihelyt megfelelő állást talál. Mit tehet róla, hogy balsorsa mindig oly helyzetbe vetette, a melyben élete legszebb szálát, lelki nyugalmát s talán élete egész örömeit kellene föláldoznia az állhatosság hiú dicsőségéért, mely, ha kivívná is, nem adna méltó kárpótlást a kiállott kínokért. «Igenis, kínokért — folytatá. — Mert képzelj magadnak, édes barátom, egy komoly kedélyű, magába vonult embert, kinek legfőbb vágya: független, nyugalmas élet; hajlama és talán egyetlen szenvedélye: komoly és hasznos literaturai foglalkozás.» S neki, egy pár csintalan, daczos gyermek tanítására kell pazarolnia idejét, melylyel a fösvénységig gazdálkodik s naponta alig van egy órája, melyben magát örökös feszültségéből kipihenhetné. A gyermekek nem akarnak tanulni; atyjuk maga is gyermekkínzásnak találja a tanulást, a nevelőségben tehát nincs semmi öröme és sikerében semmi reménye. Nem szánalmas-e tehát az ilyen ember helyzete s állhatatlanság-e tőle, ha ezen változtatni akar? Mivel a pesti egyetem diplomatikai tanszékét

21 Horváth Józsefhez 1843 február 15. Bécs. Dr. Pekár Dezső szíves közlése. (Eleje fakszimiléjében mellékletünkön.)

22 Ebben tévedett, s 1844 április 30-ikán, tehát egy év mulva, maga is sajnálkozott, hogy könyvtárnoki kineveztetését gróf Szedlniczky, a kanczellária sürgetéseinek daczára, oly soká késlelteti. (Akad. TLT. LXX. 282. sz.)

23 1843 április 16. Bécs. (U. o. 280. sz.)

alkalmasint Horvát Árpád nyeri el, őr szeretne lenni az egyetemi könyvtárnál, vagy pedig, ha Szalay László csakugyan lemond,[24] jegyző az Akadémiánál.

1843 május 20-ika után, mikor V. Ferdinánd trónbeszéddel nyitotta meg a pozsonyi országgyűlést, a két fiatal történetíró személyesen is beszélt a dologról. Szalay biztosította Horváthot, hogy az akadémiai jegyzőségről való lemondását már be is adta az elnöknek és a jegyzőséget még akkor sem tartaná meg, ha Toldy könyvtárnokká vagy czenzorrá neveztetvén ki, esetleg lemondana a titkárságról.[25] Hónapok mulva tehát Horváth arra kérte Bajza Józsefet,[26] hogy a mint szíves jóakarattal és sorsa iránt érdeklődve, megszerezte neki ezt a nevelőséget, most viszont elmenni segítse; mert inkább favágással keresi kenyerét, mint hogy megmaradjon ezen a pályán. Pap lévén, pályájáról függetlenül annál kevésbbé intézkedhetik, minthogy szegény is. Az egyházmegyébe visszamenni s egy falusi fárába temetkezni nem akar. Pesten kell élnie, hogy tanulmányainak, munkáinak élhessen; de ott csak hivatal után fog élhetni. Mivel az egyetemi könyvtárőrt, báró *Mednyánszky* szerint, talán csak évek mulva nevezik ki, Bajzát arra kérte, választassa meg őt a jövő nagygyűlésen akadémiai jegyzőnek s nyugtassa meg a tagokat, hogy, mint jegyző, nem fog törekedni a titkárságra. Az év végén[27] már vagy a felállítandó első tanítóképzőintézet igazgatója vagy pedig egyetemi könyvtárőr akart lenni, mivel decz. 21-én az udv. kanczellária tanácsa mind a két állás betöltésével foglalkozott. Már be is iratkozott a bécsi egyetemi könyvtár gyakornokai közé, hogy gyakorlata legyen a könyvtárnoki hivatalban, ha ez utóbbi állásra csakugyan kineveznék.

24 Ezt először Jászay Páltól hallotta, később magától Szalaytól is, a kit Lukács Móricz már helyettesített is; a végleges megválasztást tehát elsősorban Lukács remélhette. (Horváth 1843 április 16. és augusztus 1. levelei az Akadémiában, TLT. LXX. 280. sz. és a Múzeum Horváth-iratai közt, 93. sz.

25 Toldynak 1844 október 12. Somlyóvár. Akad. TLT. LXX. 283.

26 1843 augusztus 1. Somlyóvár. Nemz. Múz. Horváth-iratok, 93. és Irodalomtört. Közl. 1906. 227–9.

27 Horváth Toldyhoz, 1843 deczember 31. Bécs. Akad. TLT. LXX. 281.

Lechner szívesen megigérte, hogy a hivatal minden eljárásába bevezeti, Lukács Móricz pedig, midőn Szalay az akadémiai jegyzőségről visszavonulni készült, Horváth kedvéért szerényen és nagylelkűen lemondott az álláshoz minden igényéről, s mások is megigérték szavazatukat. Így tehát 1844 májusában határozottan *lemondott a nevelőségről.*[28]

Megúnta teljesen. De ha csak álmodta volna is, hogy ily gyönge az alap, melyre jövője reményeit építette és Szalay megmásítja szándékát, tűrt volna, bármi önmegtagadásába kerül is. Jövendője most teljesen kétes volt; folyamodott ugyan a Theresianum magyar nyelvi tanszékéért, de azt alkalmasint a bennlakó piarista prefektus nyeri el. Voltaképpen *Szvorényi* Józsefnek, a magyar ékes szókötés pályadíjat nyert szerzőjének kinevezésétől kellett tartania.[29] A papi pályát majdnem elülről kellene kezdenie s a visszatérésre, több fontos oknál fogva, nem is volt kedve. Így tehát csak tollával kereshetné meg kenyerét, mi az ő szakjában nem valami kecsegtető kilátás. A remény s félelem közti bizonytalan állapotot még a remény meghiusultánál is tűrhetetlenebbnek tartotta.

Azonban ilyen izgatott lelki hangulatban is folytonosan dolgozott. A mult évben (1843-ban) az Athenaeumban két tanulmánya jelent meg; az egyik *Corvin Jánosról,*[30] a másik pedig *Thouvenel*nek magyar- és oláhországi utazásairól.[31] Amaz a legegyszerűbb elbeszélő modorban írt élet- és korrajz, emez egyszerű könyvismertetés, a mely egyben-másban helyreigazítja ugyan az utazást, de egészben véve ismereteit alaposaknak, ítéleteit helyeseknek, a dolog velejére hatóknak s írásmódját oly méltányosnak találja, a minővel írni kell egy nemzetről.

28 Toldyhoz 1844 április 30. Bécs, és október 12. Somlyóvár. U. o. TLT. LXX. 282–3. sz.

29 Toldyhoz 1847 június 28. Bécs. U. o.

30 Athenaeum, új folyam, 1843. I. kötet, 397–404. és 445–456. l. Másodszor Horváth Kisebb Tört. Munkáiban, I 291–318.

31 La Hongrie et la Valachie. Paris, 1840. 8r., 381 lap. (Ebből Magyarországról az első 155 lap szól.) Athenaeum, 1843. I. 498–505. l. és Horváth Kisebb Tört. Munk. III. 461–472.

Bécs 1843ki febr. 15kén.

Kedves Öcsém!

Valóban jól esett már rólad ma-
gáról hallanom valamit. De levele-
id hosszú elmaradását némileg helyre
ütötte az, hogy a mult hó végén tőled
leveled, mellyben uj körülményeidről tudó-
sitottál, kétszeres szivemnek örömet szerzett.
Tehát házasüzes gazda, sőt, mikép irád,
azóta már férj is lettél, egy szeretetre
méltó nő férje! Ha ez már megtörtént,
üdvözöllek a rokon sziv legforróbb indulatá-
val az előttem még ismeretlen ugyan, de
már csak azért is kedves nőt, mivel a tied.
Tedd bizonyossá őt, hogy azt ki szerencsét test-
vérem élete szerelmével boldogitja, én is

HORVÁTH MIHÁLY LEVELE ÖCCSÉHEZ (1843 FEBRUÁRIUS 15.)

Fontosabb ezeknél *«Az 1764-ki országgyűlés története»*, a melylyel 1844 november 22-én készült el,[32] egy héttel az 1843/4. évi országgyűlés berekesztése után. Tehát nem politikai czélzás nélkül emelte ki, hogy nemzetünk történetének legérdekesebb, legtanulságosabb részlete országgyűléseink története s már

25. SZVORÉNYI JÓZSEF.

Ausztriához való viszonyunk szempontjából sem hiában sürgette, hogy valaki végre összegyűjtse és okszerűen feldolgozza az országgyűlési emlékeket s ezt a legdrágább kincset tegye a haza oltárára. És lehetetlen összefüggést nem látni, hogy erről az országgyűlésről, mely ridegen szembeszállt a köz-

[32] A saját kezeírásában 2r. 29 lapra terjedő s a Nemz. Múzeumban (Történ. 4r. 202. sz. a.) levő fogalmazvány szerint. Kiadva a M. Tud. Társ. Évk. VII. II. (1842—4.) 126. s köv. ll. és Horváth Kisebb Tört. Munk. I. 375—422. l.

teherviselés elvével, éppen akkor írt és szólt nyiltan az Akadémiában, mikor véget ért a jelenlétében megnyilt országgyűlés, melynek legnagyobb, leggyümölcsözőbb, leghathatósabb eredményét abban találta,[33] hogy elfogadta a közös teherviselés elvét.

Időközben elkelt történelmi tankönyvének második kiadása is és Geibel engedelmet kért tőle a harmadik kiadásra; ezen azonban Horváth előbb tetemes változtatást akart tenni. Magyarország történeti kézikönyvéből is már a harmadik kötetet nyomatta. Peregriny czenzor először azzal fenyegette, hogy nem bocsáthatja át, de utóbb meggondolta magát és sok módosítással, de egyúttal sok késedelemmel és apróbb részletekben mégis approbálta könyvét. A harmadik kötet a tervezettnél bővebb lett, de igen sok új adata miatt rövidebb nem lehetett. Horváth úgy hitte,[34] hogy ezzel csak nyert érdekességben; számos helyen egészen új és az eddigitől különböző színben mutatta be történetünket.

Somlyóváron ilyen fáradhatatlan munkásság közt vette *Wrana* Kajetán császári igazgatónak Bécsben 1844 deczember 14-én kelt értesítését,[35] hogy a Theresianum-lovagakadémia gondnoka őt november 14-én a magyar nyelv, irodalom és stilisztika tanárának nevezte ki évi 600 konv. frt fizetéssel. Ezt a kellemes hírt abban a biztos reményben közölte vele, hogy semmi fáradságot sem kímélve, méltán megfelel a beléje helyezett bizalomnak. Horváth azonnal elbúcsúzott gróf Erdődyéktől, a kik megajándékozták őt a maguk és fiuk arczképeivel,[36] biztosították nyugdíját, a melyért azonban később perelnie kellett,[37] s bizonyítványt állítottak ki nevelői működéséről;[38] azonban gróf Batthyány Lajosné tizennégy esztendő mulva arra kérte, bocsásson meg, de első növendéke bizony nem sikerült.[39]

33 Huszonötév Tört. II. 465—6.

34 Toldyhoz 1844 október 12. Somlóvár. Akad. TLL. LXX. 283.

35 A theresianeumi igazgatóság 425. sz. a. kelt német értesítése a M. Nemz. Múzeumban «440. Oct. Hung. 2.» sz. a.

36 A szentesi múzeumban 189. sz.

37 Gróf Batthyány Lajosné Horváthhoz 1859 november 27. Horváth Lajos gyűjt.

38 A szentesi múzeumban 94. sz.

39 Idézett levelében.

V. BÉCSI TANÁRSÁGA.

Bécsben 1845 elején Horváth az alte Wieden egyik főutczai sarokházában [1] fogadott szállást s az első napokban nagyon jól érezte magát. «Én csak most kezdem ízlelni az életet — írta Toldynak,[2] — most jutván valahára függetlenségre, a mely eddig minden viszonyaim közt hiányzott. Meg is vagyok ám elégedve, mint sok ember nincs s ha még egy kissé több költeni valóm volna, meglennék, mint kevés van». Ideje elég volt, mert hetenkint csak hat órát kellett tartania s ennek beosztását az igazgatósággal egyetértve határozta meg.[3] Kétszeres kedve lévén a munkára, úgy tervezte, hogy 3—4 hónap alatt befejezi a magyarok történetének kézikönyvét s azután mindjárt megkezdi a császári könyvtár 5—600 magyar vonatkozású okiratának átnézését s az érdekesebbek leírását. Ebben a munkában *Gévay* Antal és *Jászay* Pal, a Bécsben lakó magyar historikusok, szívesen támogatták, barátságukkal pedig felvidították. Gévay azonban már június 9-én elhúnyt.

A Theresianumban Horváth *Gondol* Dánielnek akkor megjelent kétkötetes kis munkája szerint gondosan tanította a magyar nyelvtant.[4] Az első osztályban arra törekedett, hogy a tanuló felismerje a beszéd egyes részeit és azok ragait vagy formáit; a másodikban mindezt ismételve, kimerítőbben és körülményesebben fejtegette a mondat és a kötszó, a személy- és névragok, melléknevek, névhatározók, igék, igeszármazás és igehatározók, indulatszók és helyesírás fogalmát és szabályait.

[1] Alte Wieden, Eckhaus in der Hauptstrasse und Fleischmanngasse, No 451., I. Stiege, I. Stock, Thür No 9. 1847-ben Wiedenben, Adlergasse No 777 alatt lakott.

[2] 1845 január 2. Akad. TLT. LXX. 284.

[3] Wrana, 1845 deczember 14. id. levele szerint.

[4] Ezt a jegyzetek számára minden lap mellé tiszta lapot illesztve köttette be, de csak a II. kötet 14. és köv. lapjaihoz írt egy pótlást. Ezt a példányt Farkas Sándor úr őrzi Szentesen.

A könyvnél bővebben szólt arról, hogy az összetett és a számnevek miként veszik fel a személyragot. Szerinte az összetett szavakban, ha nincs birtokviszony a jegyszó és az alapszó közt, a személyragot mindig az alapszó veszi fel; ha pedig van, akkor az alapszó mindenütt a harmadik személyragot veszi föl, a jegyszó pedig a többit rendesen. A számnevek akkor veszik fel a személyragot, mikor főnév helyét pótolják stb. Mindenesetre jellemző adalék arra a lelkiösmeretességre, a melylyel még kisebb fiúk tanítására is készült. Az irodalomtörténetet alkalmasint Toldy anthologiája szerint tanította, sőt majdnem két évtized mulva is őt követte, mikor a Huszonötév Történetében irodalomtörténeti vázlatát megírta; de annyi önállósággal a részletekben, hogy Toldy bókokkal halmozta el. Irodalomtörténeti előadása vázlatát különben megtaláljuk a magyarok négykötetes történetében, a melyet már 1846-ban befejezett.

Tanítványaival 1845 július 23-án a Theresianumban megtartván első «próbatételeit», 26-án Bécsből hazaindult rokonai látogatására. Aznap Pozsonyban hált, másnap gőzhajón ment Esztergomig, hol öcscse, Alajos, kocsival várta, hogy együtt látogassák meg testvéröket, Józsefet a hontmegyei kis Perőcsényben s onnan együtt keressék föl Szegeden özvegyen maradt édes anyjukat, kihez a leggyöngédebb fiúi szeretettel ragaszkodott.[5] Októberben már ismét Bécsben kellett lennie, hogy tanári és irodalmi munkásságát folytassa.

Ebben az évben, a honvédelem történetének vázlatán kívül, csak néhány kisebb értekezése jelent meg. Az egyik *Mária Terézia trónraléptéről* és az 1741. évi országgyűlésről,[6] a mely polémiára vezetett Gyurikovits Györgygyel, kinek azon állításával szemben,[7] hogy a királynő a féléves II. Józsefet 1741 szeptember 21-én az országgyűlésnek bemutatta, azt vitatta,[8] hogy a szeptember 11-én történt nagyszerű eseményt szeptem-

5 Levele Horváth Józsefhez 1845 július 21. (Dr. Pekár Dezsőnél.)
6 Századunk (Orosz József lapja), 1845., 30. sz.
7 Gyurikovits u. o. 15. sz.
8 Horváth felelete u. o. 23. sz.

ber 21-en a királynő nem ismételte. Gyurikovits még felelt,[9] de június 30-an a lappal együtt a vitatkozás is megszűnt. Másik értekezése *II. József* kormánytörténetéből ismertetett egy jelenetet.[10] De most minden erejét *Magyarország története* kézikönyvének befejezésére fordította. 1846 márczius elején már 1809-ig haladt, de ott az írást félbeszakította.[11] Hiszen a czenzura már II. József és II. Leopold korának leírásában is nehézségeket támasztott; mennyit foghat tehát akadékoskodni, ha az állam 1811. évi pénzügyi bukásáról, az 1823. évi királyi biztosok működéséről stb. kell szólnia! Ezt azért boldogabb időkre hagyva, most olyan történelmi kézikönyvet akart írni, melyet a gimnáziumok legfelső két osztályában, a filozófiában taníthassanak. Őszintén megvallotta,[12] hogy pénzre van szüksége, mert négykötetes kézikönyve rosszabbúl kelt, mint remélte. Ennek a munkájának utolsó kötetében egykori tanára, *Spányik*, a czenzura megbízottja, annyit törült II. József és II. Lipót korából, hogy azt úgy, ahogy tőle kikerült, kinyomatni nem lehetett volna; a czenzori kollégium viszont *Spányik* törléseit törölte ki s Horváth munkáját olyan jelesnek és loyalisnak mondta, hogy a czenzornak nem is kellett volna a kollégium elé terjesztenie. A filozófusoknak szánt történelmét mindamellett is folytatta, hogy *Spányik* oknyomozó történetét *Zimmermann* Jakab tanítóképző-intézeti tanár magyarra fordítja. «Az Isten áldja meg munkájokat» szólt,[13] de mivel ő már IV. Béláig haladt s *Emich* Gusztáv vállalkozott a kiadásra, nem hagyja abba; legalább az iskolák nem mentegetőzhetnek azzal, hogy hiszen nem volt más, mint a Spányik-féle. A mellett három pályázat foglalkoztatta: Újra kellett másolnia az *Akadémia* számára a beköltöző magyarok műveltségéről még a Marczibányi-intézethez benyújtott pályázatát, mely különben versenytárs nélkül állt; a *Kisfaludy-Társaság* mythologiai kérdése érdekelte, de még nem tudta

9 U. o. 37. sz.

10 Életképek, II. 21. sz.

11 A IV. és utolsó kötetet valóban II. Lipót halálával (1792 márczius 1.) fejezte be.

12 Toldynak 1846 márczius 2. Akad. TLT. LXX. 285. sz.

13 Toldyhoz 1846 április 15. U. o. 286. sz.

magát elhatározni s végre sem vállalkozott reá; Magyarország egyháztörténelmét pedig, melyre a *püspöki kar* tűzött ki jutalmat, azért nem akarta megírni, mert — mint mondta[14] — eleve is tudta, hogy a pályadíj nem a legjobb történeté, hanem a legkatholikusabb munkáé lesz. Harminczíves kéziratából már négy esztendővel azelőtt akart mutatót adni az Athenaeumban, de a czenzura nem engedte; ő pedig más szellemben írni nem tud és nem is akar, de főtárgyától sem engedi magát eltéríttetni.

Így jelent meg végre 1846 júniusában négykötetes műve, «*A magyarok története*».[15] Arra a czélra készült, hogy az 1844: II. t.-cz. 9. §-a értelmében a tanítás ezentúl magyar nyelven folyván, a történelmet felsőbb iskolákban magyarul lehessen előadni. Ilyen munka elkészítésére sokan biztatták Horváth Mihályt, kit történelmi munkájáért az Akadémia akkor koszorúzott meg. Ő maga is érezte a hiányt, de a hivatást és kedvet is annak pótlására; azonban vidéken, a könyvtáraktól távol élvén, ismételt felszólításokra is csak azért fogott a munkába, mert «meg volt győződve, hogy kisebb hiba a pillanat szükségét oly munkával elégíteni ki, melyben ha hiányzik is a történeti tények apróbb részleteiben a pontosság, de az események csoportosítása, a felfogás és előadás szelleme olyan, minőt a nemzet s kor viszonyai igényelnek, — mint olyféle munkának engedni át a tért, mely ha tán pontosabb is az események egyes részleteiben, de szellemére nem felel meg a kívánt czélnak s nem termi meg az óhajtott gyümölcsöt, a fiatal olvasók, tanulók kezében.[16] Néhány főiskola tanárai örömmel fogadták el kézikönyvül, de használatát a felsőbb tanhatóság nem engedvén meg, Horváth a II. kötettel abba akarta hagyni az egész munkát; barátai kívánságára folytatta ugyan, de a két utolsó kötetben már nem a tanulóifjúság, hanem a nagyközönség

14 U. o. és Fraknói, Horváth Emlékezete, 24.

15 Pápán nyomatva. I. kötet 8r. 175 l., 1301-ig; a II. 1843., 391 lap, 1526-ig; a III. 1844., 488 lap, 1780-ig; a IV. 1846., 309 lap, 1792 márczius 1-ig (II. Leopold haláláig).

16 Előszó dr. Horváth Mihály MO. történelméhez. Ujonnan átdolgozta dr. Hatvani Mihály. Pest, 1860. I. kötet.

számára dolgozott, a mi a tárgyalásban bizonyos aránytalanságokat okozott.

Mindazonaltal így is az ő nevéhez fűződik az a dicsőség, hogy magyar nyelven az első könnyen áttekinthető és a Habsburgok korszakat 1792-ig mégis elég részletesen tárgyaló magyar történelmet adott a nagyközönség kezébe. Korszerűségét bizonyitja, hogy *Geibel* megvette tőle most már mind a négy kötetet.[17] Igaz, hogy a szerzőnek csak 2000 pengőforint tiszta haszna lett belőle, de azzal vigasztalódott, hogy jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok.[18] Most már olyan népszerű volt, hogy történelmi kis tankönyve harmadik kiadását 5000 példányban nyomathatta; de nem hajlott Toldynak arra a tanácsára, hogy azt *Kopácsy* József primásnak ajánlja. «Mi czélból?» — kérdezte.[19] — El sem fogadná, hacsak előbb a kéziratot el nem küldené hozzá átvizsgálás végett.

Alig fejezte be fő munkáját, *Horvát* István, a Nemzeti Múzeum könyvtárának őre s a magyar nyelv és irodalom egyetemi tanára június 13-án meghalt. Toldy azonnal megkérdezte tőle, nem vágyik-e helyére? «Csókollak irántam tanusított jóindulatodért — felelte Horvát.[20] — Én kevés ember barátságát óhajtom s becsülöm annyira, mint a tiedet; kevés embernek vágyom annyira tetszeni, mint neked; s azért boldognak érzem magamat, ha tudom, hogy te őszinte indulattal viseltetel irántam. Hiszen oly sok az álbarát! Oly ritka indulat őszinte, a melyet évekig hittünk annak!» Elismerte, hogy 600 forintból Bécsben nem élhet meg; szerette volna a könyvtárőrséget, de azt bizonyára *Mátrai* Gábor kapja meg, noha merte állitani, hogy a könyvtárhoz többet ért, mint ő; de utóbb, (*Érdy* biztatására)[21] mégis hajlandó volt kérni a nádor és gróf Széchenyi István pártfogását. Hanem ha az őrséget meg nem kapja, kény-

17 Az I. kötetből még 900, a II-ból 1100, a III-ból 1300 példánya volt. A IV-et egyelőre csak bizományba adta. Levele Toldyhoz június 6. U. o. 288a.

18 U. o. 288a.

19 Június 19. Akadémia, TLT. LXX. 290. sz.

20 U. o. 290. sz.

21 Toldynak július 3. U. o. 289. sz.

telen lesz minden követ megmozdítni a tanárságért, pedig Toldyval nem szívesen versenyezne. A könyvtár őre azonban július 26-án csakugyan *Mátrai* lett. A múzeum igazgatója, *Kubinyi* Ágoston, pár hónap mulva[22] *Szontágh* Gusztáv által felajánlta Horváthnak az alkönyvtárnokságot. Eleinte tetszett neki az ajánlat, mely anyagi állapotát tetemesen javította volna, de még sem akart «Mátrai subdiaconusa lenni». Szívesebben lett volna őr Toldy mellett az egyetemi könyvtárban, mert ezt a hivatalt talán egy rendkívüli tanársággal lehetett volna összekapcsolni az egyetemen. A magyar nyelv és irodalom tanszékére különben novemberben már be is adta folyamodását, mert a kanczellárián azt mondták neki, hogy Toldy, mint könyvtárigazgató, nem lehet egyúttal egyetemi tanár.

Időközben, július 28-án, József nádor megparancsolta a pozsonyi káptalannak,[23] hogy másolatban kiadjon minden oklevelet, a melyet tőle Horváth Mihály vagy megbízottja kivenni kíván. A bécsi könyv- és levéltárakban való tájékozódása után tehát most már a hazai levéltárakban is elkezdte kutatásait.

A jászói és leleszi konventek levéltáraiban a szünidőkben szorgalmasan dolgozott, de ezekben tett jegyzeteit is csak másfélévtized mulva tehette közzé[24] és csak akkor dolgozhatta fel.[25] De még ebben az esztendőben eldőlt végre a Marczibányi-intézethez beadott pályaművének, «*Párhuzam az Európába költözködő magyar nemzet s az akkori Európa polgári s erkölcsi műveltsége közt*» czimű munkájának sorsa is. Tízesztendei várakozás után az Akadémia, mihelyt a pályaművet a megszünt Marczibányi-intézettől átvette, 1846 januárius 2-án Bajza Józsefre, Czech Jánosra és Péczely Józsefre bízta a bírálatot. Ez úgy hangzott, hogy «Szerző a kérdést helyesen fogta fel, szorgalommal járt el az adatoknak bírálatosan választott s használt kútfőkből összeszedésében s itélettel és részrehajlatlansággal

[22] Horváth Toldynak, 1846 november 15. Akad. TLT. 291. sz.

[23] A nádor pecsétjével ellátott parancs a Nemz. Múzeumban, 440. Oct. Hung. 3.

[24] M. Tört. Tár, 1861. IX. és 1862. XI. kötet.

[25] Magyarország Tört. hat kötetes kiadásában.

feldolgozásában; minelfogva ha a kérdés egyrészt a források szüke miatt, teljesen kimerítve nincs is, de igen meg van közelítve». Az Akadémia tehát deczember 14-én tartott nagygyülésében az értekezést jutalomra (250 váltóforintra!) és kinyoma-

A

Magyarok története

A bölcsészettanuló ifjuság számára.

Irta

Horváth Mihály,

a szép muv. és bölcs. tanára, a magy. tud. társaság rend. tagja, a cs. kir. theresianumi lovagnevelő intézetben a magy. nyelv és irodalom tanítója

Bécsben, 1847.

Bizományban Geibel Károly könyvárusnál Pesten.

26. AZ «A MAGYAROK TÖRTÉNETE. BÉCS, 1847.» CZÍMLAPJA.

tásra méltónak találta.[26] És bár a beadás és kiadás közt eltelt tíz év alatt Horváth Mihály nagyot nőtt s ezalatt megizmosodott tehetségének a munka nem mindenben felelt meg, annak megjelenését[27] a közönség örömmel fogadta s az újabb koszorút megérdemeltnek tartotta.

26 Toldy titkári jelentése az 1847 május 31. a pályaműhöz írt előszóban.

27 Pest, 1847. (Emich Gusztávnál.) N8r. VI és 132 lap. Másodszor kisebb Tört. Munkái I. kötetében, 1—146. l. Ismertette a Századok, 1867. 290—7.

De Horváth Mihályt most már inkább a legújabb kor története vonzotta. Kitüntetése után egy hónappal elérkezett valóban annak az ideje, hogy szabadon foglalkozzék I. Ferencz korával, melyet azonban kényes feladatnak tartott, mivel az előadásban kurucznak kellene lennie; azt tehát ha megírná is, nem adhatná ki, legalább addig nem, a míg József nádor él.[28] A nádor azonban 1847 január 13-án elhúnyt s a magyar udv. kanczellária nevében *Karner* Antal vál. püspök és udv. tanácsos már 18-án felszólította Horváthot, hogy Bécsben a kapuczinusok templomában az udvar jóváhagyásával 23-án tartandó gyászünnepélyen ő tartsa meg az emlékbeszédet. Mert a kanczellária, melyhez a czenzura ügyei tartoztak, a püspök szerint[29] teljesen bízik a dologban való jártasságában, ékesszólásában és lelkületében. Horváth az «igen-igen díszes, de nehéz, kényes tisztet» úgy fogta fel,[30] hogy inkább politikai, mint egyházi beszédet kell tartania. Általában véve akarta ábrázolni az elhúnyt nagyember és államférfiú hatását korunkra, de mint embert is jellemezni kívánta. Voltak ugyan, kik a beszédet, elmondása után, politikai szempontból gáncsolták, de még a kanczellárnak is tetszett, *Bartal* György udv. tanácsos, a jeles történetíró s mások elragadtatással fogadták, gróf Esterházy József pedig meg is látogatta érte.[31]

Sikere az újabb kor történetének behatóbb művelésére bátorította. «*Ideje már* — írta mindjárt ezután Bajzának,[32] — *hogy újabb korunkat is válaszszuk fejtegetésünk tárgyává.* Ezt az írók eddig mindnyájan noli me tangere virágnak, afféle csalánynak vagy tüskének tartották, melyhez nyúlni sem lehet. S ez okból ifjúságunk tán kevesebbet is tud Ferencz kormánya történetéből, mint akármelyik Árpád-királyéból». Megkérdezte tehát,

28 Toldyhoz 1846 június 19. Akad. TLT. LXX. 290. sz.

29 Horváth iratai a Nemz. Múzeumban, 5. sz. (Latin nyelven).

30 Toldyhoz 1847 január 18. Akad. TLT. LXX. 292.

31 Toldynak, február 3. U. o. 293.

32 Bajzának, február 3. Nemzeti Múz. Horváth-iratok, 94. sz. és Irodalomtört. Közl. 1906. 229—230.

Martinovics összeesküvéséről, vagy az 1802. évi országgyűlésről akar-e czikket? Akarmelyiket választja, a dolgozat olyan lesz, hogy az alá *most*, mikor éppen hivatalt kér s a pesti egyetem magyar nyelvi és irodalmi tanszékére a kanczellária egyedül őt terjesztette föl, nevét nem írhatja.[33] Most a kinevezésnél nagyon ügyelnek a pártra, elvre s úgy hiszi, bolondság volna egy kis értekezés miatt elesni reményétől, mely, ha teljesedik, egész életére tisztességesen el van látva. Ez okból *ez egyszer* álnév alá szeretne bujni.[34] Bajza kívánságára egy hónap mulva az 1802. évi országgyűlés történetét küldte el, bár attól tartott, hogy rövidségével ártott a dolgozatnak. Az értekezés valóban *Tinódy* álnéven jelent meg az «Ellenőr» politikai zsebkönyvben, melyet Bajza a pesti ellenzéki kör megbízásából Fáy, Szalay, Irínyi, Hunfalvy Pál, Kisfaludy Sándor, Kossuth, Vörösmarty stb. közreműködése mellett szerkesztett:[35] «a czenzura bilincseitől menten».[36]

A czenzura bilincseit még József nádorról mondott beszéde is megérezte. Élőszóval elmondva, tetszett *Apponyi* György gróf kanczellárnak, de a magához kért kézirat olvasása közben aggodalmai támadtak, s halogatta az engedély megadását, hogy a szöveg ne hasson az újdonság ingerével.[37] Gróf *Zichy* Eduárd a kéziratot szintén elolvasván, azt mondta volna, hogy ha ilyen beszédeket eltűrnek, a czenzura felesleges.[38] Pedig a Theresianum főfelügyelősége külön is elismerését nyilvánította «az általános tetszéssel» fogadott gyászbeszédért,[39] mely azután hónapok mulva mégis megjelent.[40] Most tehát *Heckenast* Gusztáv szintén

[33] Erről január 18. és február 3. írt Toldynak, id. h. 292—3.

[34] Bajzához február 3. írt levelében. Akad. TLT. LXX. 293.

[35] Nyomatott «Németországban», 1847. N8r. 587 lap. Sajnos, nem vette föl később kisebb Tört. Munkái közé, pedig Bajzának február 3. maga írta, hogy erről a gyűlésről a diarium sorai közül nem lehet kiolvasni a valót, mert éppen az nincs benne, mi a gyűlést érdekessé, zajossa, meg a legújabbaknál is zajosabba, érdekesebbé tette.

[36] Huszonötév Tört. III. 221.

[37] Horváth Bajzához 1847 márczius 4. (Iratai a Nemz. Múzeumban 96. sz. Irodalomtört. Közl. 1906. 230.)

[38] Wurzbach, Biogr. Lex. IX. 321.

[39] Wrana igazgató levele február 4. Nemz. Múz. Oct. Hung. 6. sz. és Horváth Toldyhoz 1847 márczius 14. Akad. TLT. LXX. 294.

[40] Emlékbeszéd, melyet fens. József főherczeg Magyarország nádorispanya felett legfelsőbb rendelet következtében tar-

Horváthot bízta meg, hogy a «Nádor-Emlék» czímmel tervezett díszmunka számára megírja *a nagy nádor életrajzát*, míg «a közszeretetű nádor tetteinek lelkesedett dicsőítését» *Garay* János «népszerű lantjára» bízta. Az emlékkönyvnek egy esztendő mulva kellett volna megjelennie s a történelmi értekezés és a költemény el is készült; azonban «a közforradalom s a reá következett évek sanyarai» miatt tizennyolcz esztendeig «kiadatlanul várta az időt, mikor a nemzet örömest és fájdalom nélkül tekinthetend ismét vissza multjába, melyben annyi méltó remények közt ringathatá magát».[41]

A bölcsészettanuló ifjúságot Horváth Mihály ebbe a multba vezette vissza s a jövő feladataira is előkészítette, mikor 1847-ben kiadta számára tankönyvül a *Magyarok Történetét*.[42] A munka összesen hat kiadást ért; a hatodik már a nagy történetíró halála után jelent meg; s akkor *Sebestyén* Gyula, ki sajtó alá rendezte, úgy ítélt róla,[43] hogy «e munka ugyan talán a legszerényebb követelésű dolgozata a nagynevű szerzőnek; de azért oly határozottan magán viseli írója egyéniségének, felfogásának és stílusának bélyegét, hogy bizonyos értelemben ereklyének tekinthető, a mely kegyeletre tart számot s kíméletet érdemel. A maga teljességében még mindig színvonalán is áll történetírásunknak; legfeljebb egy-két fejezete avult el s csupán egyes adatai s állításai szorultak megigazításra. Hosszú időn át nagy szolgálatokat teljesített; nagy érdemei vannak nem-

tott gyászünnepély alkalmával . . . mondott. Budán, 1847. 4r. 11 lap. Igaz, hogy márczius 14-ikén a nagy késedelem miatt már maga s «nevetséges hiuságnak» tartotta kinyomatását.

41 Heckenast előszava a Nádor-Emlékhez, VI. l. (Pest, 1865.).

42 Bécs, 1847. N8r. VIII. és 444 lap. Ebből Geibel Károly Pesten 2000 példányt vett bizományba. Számadásra szólíttatva, 1853-ban azt állította, hogy semmit sem adott el, mert a munkát betiltották, sőt még Horváth tartozik neki az előlegezett 400 forinttal. Később Geibel Ármin mégis fizetett neki két ízben összesen 440 frtot, de 2000 forintnál többel adós maradt, minek visszafizetését s az el nem adott példányok visszaadását 1858 áprilisére ígérte meg, mert kitűnt, hogy a könyv kelendő volt a maga idejében. (Horváth Toldyhoz 1858 február 20. Akad. TLT. LXX. 307. sz.) Horváth követelését Geibeltől Heckenast vette át s a könyvet még azon esztendőben 2. kiadásban változatlanul kinyomatta és az egész ügyet rendezte.

43 Horváth Mihály, Magyarok Története, rövid előadásban. 6. kiadás. Budapest, 1887. Előszó, III. lap.

zetünk multjának a nagyközönséggel s a tanulóifjusággal való megkedveltetésében. Nemzedékek forgatták kedvvel, tisztelettel és lelkesedéssel s a tudományt népszerűsitő hasonló szabasú történeti kézikönyvek közt még ma is (1887.) vetélytárs nélkül

27. A HATVANI R. KATH. TEMPLOM.

áll». Szabadelvű szelleme miatt a bécsi czenzura ezt is csak sok akadékoskodás után bocsátotta keresztül. Kéziratát nyolcz hónap mulva a Censur Hofstelle, a magyar kanczellária és a Staatskanzlei egynegyedében megnyírva, megcsonkítva adta vissza, pedig nagyobb munkájának «igen megszelidített» kivonata volt az egész. Nem hitte Horváth, hogy «olyan Spányik-féle emberek még ezek után is találjanak benne mételyes magot, mely

már annyi rostán ment keresztül».[44] A tanügy története annál hálásabb iránta, hogy ennyi nehézség után is megőrízte azt a magyar és tudományos szellemet, a melyben az ifjúságot nevelni kívánta és nevelte is négy évtizeden keresztül. De a hatalom ezt az «igen liberális» szellemet a tanszéken nem akarta látni, s úgy hitte, hogy Horváth egy jó vidéki plébánián nyugodtabban írhat történelmet, mint a pesti egyetemen. A kanczellária szilárdan megmaradt azon szándékánál, hogy első helyen őt jelölje, de mivel Toldy, ki ezt a nevet a régi Schedel-név helyett most vette föl,[45] szintén pályázott, nem akart útjában állni, mert «jobban szerette a prépostságnál», melyre most reménye nyilt.

Februáriusban ugyanis *Vaiszkopf* Mihály, Szent Mihály infulás hatvani prépostja, szentszéki ülnök s Heves és Nógrád vármegyék táblabírája üresen hagyta a hatvani plébániát és a hozzá kapcsolt prépostságot.[46] Barátainak biztatására Horváth márcziusban már folyamodott ezért az állásért. A javadalom nem volt fényes, évenkint legfeljebb 2000 pengőforint, de igen nyugodalmas munkát igért. A kegyúri jogot Grassalkovich Antal herczeg özvegye, született Galanthai Esterházy Leopoldina herczegnő gyakorolta, a kihez jószágkormányzója, *Lónyay* János beregmegyei főispánhelyettes útján Kaunitz herczegné, gróf Esterházy József és Bartal György meleg ajánlóleveleket írtak. A herczegné jelöltje eleinte *Duschek* Frigyes volt, a gödöllői esperesség bagi egyházközségének plébánosa, a ki mindössze két esztendővel volt idősebb Horváthnál. Esterházy József azonban úgy vélekedett róla, hogy a kormány meg nem erősítené, ha a herczegné kinevezné is és egyre biztatta Horváthot.[47]

Mialatt folytonos bizonytalanságban élt, Bécsben marad-e, hol még nagyon szeretett volna kutatni a levéltárakban, Pestre megy-e tanárnak, vagy Hatvanba prépost-plébánosnak, szívesen teljesítette az orvosok és természetvizsgálók társasága régészeti

44 Toldyhoz 1847 márczius 14. Akad. TLT. LXX. 294.

45 Ehhez Horváth 1847 április 15. kívánt szerencsét. U. o. 296. sz. 46 U. o. 65., 178.

47 V. ö. Schematismus cleri Vaciensis ad a. 1847., 13., 56—57., 185. Horváth márczius 14. és április 15. id. levelei, és május 1. levele. U. o. 279. sz.

és történelmi osztályának azt a megbizását, hogy a soproni nagygyűlés előkészitése végett *Henszlmann* Imrével bejárja Sopron vármegyét s annak történelmi nevezetességeit és levéltárait átvizsgálja.[48] Husvétkor (április 4.) már Sopronban járt, az elég gazdag levéltár okiratait a mohácsi vészig mind lemásolta s örült, hogy oklevélgyüjteménye szaporodott.[49] A hónap végén *Esterházy* Pál herczeget személyesen kérte, engedje meg, hogy használhassa a kismartoni levéltárt, mert megírni akarja ősének, Miklós nádornak történetét. A herczeg nemcsak megengedte, hanem kérte is, hogy néhány órát adjon neki a magyar alkotmány kifejlésének történetéből, mert hosszas távolléte alatt hazája ügyeivel kellően nem foglalkozhatott, most azonban visszatérvén, hazánk javára akarja szentelni erejét. Horváth szívesen vállalkozott, mert sok jóakaratot látott benne, s ha ereje is annyi lesz, sok jót várhatott tőle.[50] Egy esztendő mulva már valóban mint felelős magyar minisztert üdvözölhette.[51] Most a rendelkezésére álló időt szorgalmasan felhasználta a kismartoni levéltárban, de az oklevelek lemásolásában csak 1645-ig jutott el.[52] Már nagy történelme első kiadásában kívánta, hogy az ott rejlő többi okirat is napvilágra jöjjön, de csak két évtized mulva jelenthette,[53] hogy ez *Szalay* Lászlónak és *Salamon* Ferencznek Esterházy Miklósról írt nagybecsű monografiájában megtörtént. Azt hitte,[54] nagyobb szolgálatot tesz levéltári kutatásaival, mint a Kisfaludy-Társaság mythologiai kérdésének megfejtésével, mire Toldy még mindig ösztönözte. A magyarok egész ősi vallásáról — szerinte — oly kevés hiteles adatunk van, hogy az író itt végre is csak gyanításokat adhat. De mégis gondolkozott róla. Elolvasta valamennyi keleti és északi nép mythologiáját. Talált is némit, a mi hihetőleg megvolt a magyarok vallásában is. De jól tudta, hogy addig

48 Id. levele Toldyhoz márczius 14.

49 Toldyhoz, 1847 április 15. U. o. 296.

50 Toldyhoz, május 1. U. o. 297.

51 Huszonötév Tört. III. 413–4.

52 Ezeknek regestáit csak 1861-ben adhatta ki a M. Tört. Tár. X. kötetében.

53 MO. Tört. Új dolg. 2. jav. kiad. V. 458.

54 Toldyhoz, 1847 márczius 14. írt id. levele.

lehetetlenség dolgozni, míg a népnél divatozó babonák, bűvölések stb. megírva, a népszokások összegyűjtve nincsenek. Egyelőre alig van a nyomozónak egyéb támaszpontja, mint némi szóhasonlatosság s egyéb efféle (pl. Kors vagy Korts, az oroszok Bacchusa). Előmunkálatok teljes hiányában helyes értekezést nem készíthetvén,[55] a dolgot abbahagyta; s így lett azután *Ipolyi* pályanyertes és a magyar mythologia megteremtője.

28. KISMARTONI UTCZARÉSZLET.

Különben is életének fordulópontjához ért. Idáig a pesti egyetem tanszékéért Toldyval, Ramóczy Valerián benedekrendivel,[56] ki «Szavallat-tudományával» pályadíjat nyert a Kisfaludy-Társaságnál és Szvorényi Józseffel, kit különösen Szögyény alkanczellár pártolt, — a hatvani plébániáért pedig Duschek Frigyessel, báró Mednyánszky Czézárral és másokkal kellett vetekednie. Grassalkovich herczegné a kinevezést Lónyay Jánosra azzal bízta, hogy Duscheket és Mednyánszkyt mellőzni kívánja. Így tehát Lónyay 1847 június 20-án élőszóval tudatta Horváthtal, hogy hatvani plébánossá őt nevezte ki.[57]

[55] Toldyhoz, 1847 április 15. Akad. TLT. LXX. 296.

[56] Czuczor Gergely Guzmics Izidorhoz 1847 július 12. Figyelő, IX. 240.

[57] Horváth Toldyhoz június 20. Akad. id. h. 298. sz. Wurzbach (IX. 32 l.) a kinevezést Bartal Györgynek és gr. Esterházy Józsefnek tulajdonítja.

MI ELSŐ FERDINÁND,
ISTEN KEGYELMÉBŐL
AUSZTRIAI CSÁSZÁR;
MAGYAR- ÉS CSEHORSZÁG E NÉVEN ÖTÖDIK,
HALICS- ÉS LADOMÉR-ORSZÁGOK
APOSTOLI, úgy LOMBARDIA, VELENCZE ÉS ILLIRIA KIRÁLYA,
Ausztria főherczege stb. Emlékezetül adjuk ezennel jelentvén mindennek kit illet

A HORVÁTHOT HATVANI PRÉPOSTTA KINEVEZŐ OKIRAT.

VI. A FŐPAP.

Inveni portum, spes et fortuna valete! — irta Horváth Mihály, mikor hatvani plébánossá neveztek ki. Remélte, hogy a király hatvani préposttá is mielőbb kinevezi, mivel kanonikus hibát csak nem találnak benne. A pesti egyetem palyázói hatalmas vágytárstól szabadultak meg benne,[1] de ő most mindent elkövetett, hogy legjobb barátjának, Toldynak biztositsa a kathedrát; ügyében június 27-én járt is gróf Teleki Ferencz titkos tanácsosnál a kanczelláriában, a ki azonban kijelentette, hogy barátja a könyvtárnokság mellett csak úgy lehetne egyetemi tanár is, ha egyik tisztének fizetését csökkentenék.[3] Így Toldy csak 1861-ben érte el czélját.

Horváth, az iskolai év éppen végződvén, elbúcsúzott theresianumi tanítványaitól s bécsi barátaitól, különösen Jászaytól, Gondol Dánieltől s július 8—10. közt Pesten át lemenvén Hatvanba, felesküdött plébánosnak,[4] s megkezdte működését a hatvani esperességben, a melynek élén Vavróczy Márton czímzetes kanonok és versegi plébános állott.[5] Két káplánja volt: a nála csak egy évvel ifjabb Horner József és a csak harmadéve fölszentelt Rády Ferencz.[6] A plébánia Szent Adalbert és Szent Márton püspökök tiszteletére volt fölszentelve s a plébános mind a két szent történetét megírta. Szent Mártonét, vagy inkább a Szent Márton hegye multját, mindjárt odaköltözése első napjaiban[7], a mi mutatja, hogy hivatalos gondjai sem vonták el a történelemtől; Szent Adalbertét azonban csak olaszországi számüzetésében,[8] a mikor már tizenkét esztendő sűrü köde fedte el előle a hatvani plébánia oltárképét.

1 1847 június 20. idézett levele 298. sz.
2 Czuczor Guzmicshoz július 12., id. h.
3 Horváth Toldyhoz június 28. Akad. TLT. LXX, 299.
4 Czuczor idézett levele, július 12.
5 Váczi Schematismus 1847-re, 10., 56. l.
6 U. o. 63. l.
7 Toldynak egy ívre kibővítve már 1847 október 7-ikén beküldte «A magyar hajdan és jelen» czímű album számára (Akad. TLT. LXX. 299a.), hol még azon évben meg is jelent.
8 Megjelent az Egyetemes Magyar Encyclopaedia I. kötetében, 1859.

Az első hetek Hatvanban elég kellemetlenül teltek. Lakása annyira el volt hanyagolva, hogy egészen rendbe kellett hozatnia, újra festetnie szobákat, ajtókat, ablakokat. Az első-emeleten levő nagy termet művészies magyar történelmi falfestményekkel látta el, a miket azonban utóda az osztrák abszolutizmus idejében bemázoltatott.[9] A festés ideje alatt Horváth a földszinten egy két-négyszögöles szobácskában lakott s onnan csak október 6-án jött fel egyik elkészült szobájába. Október 17-ére azonban, a szüret idejére, már mindennel rendbe jött s a szüretre barátját, Toldyt is meghítta.[10] Időközben maga is be-berándult Pestre s már augusztus 16-án résztvett az Akadémia ülésében, hol *Gyurikovics* György a pozsonymegyei műemlékekről értekezvén, pótlásul figyelmeztette a felolvasót, hogy a fraknói várban Hunyadi Jánosnak egy zászlaját is őrzik.[11] Az Akadémia a történelmi pályamunka bírálatát reá bízván, Toldy titkárnak azt azzal a megjegyzéssel küldte vissza, hogy a stilust és modort tekintve, az kétségtelenül a Lányi Károlyé.[12] «Török uralkodás Magyarföldön» czímmel valóban ő nyerte el az Akadémia jutalmát, de műve kéziratban maradt.[13]

A király Horváthot deczember 27-én végre kinevezte hatvani prépostnak; a kihirdetés is megtörtént, de legfelsőbb aláírásra collationalisát csak 1848 január 26-án vitték föl. A király február 18-án aláírván, az irat leérkezése után Budára kellett mennie, hogy a jószág birtokába való beiktatását a kamara elrendelje.[14] Ez meg is történt s Horváth most már infulás prépost volt.[15]

A templomban Istennek, íróasztalánál a tudománynak naponkint bemutatván áldozatát: a mennyire lehetett, visszavonultan

9 Farkas Sándor szíves közlése.

10 Toldyhoz október 7-iki idézett lev. Akad. TLT. LXX. 299a.

11 M. Akad. Értesítő, 1847. VII. 238.

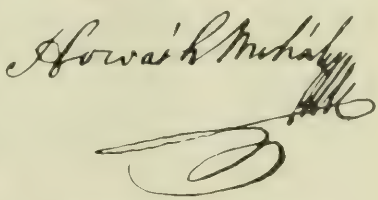
12 Kelet nélkül az Akadémiában, TLT. LXX. 299b.

13 4r. 315 levél, rajzokkal. Szinnyei, VII. 782.

14 Toldynak 1848 február 2. Akad. TLT. LXX. 300. Pesti Hírlap 1848. 23. sz., Wurzbach IX. 321. A pénzt 1848 január 29. küldte el a bécsi ágensnek. Levele Jászay Pálhoz, Irodalomtört. Közl. 1899. III. l.

15 Nem kanonok, mint Wurzbach írja, IX. 321.

élt. Hatvanban, a hogy Jászaynak, a bécsi kedves napokra emlékezve, irta,[16] maga áll, «mint az árva veréb a födélen». Senkije sincs, a kivel szive szerint csak egy szót is válthatna; s Pestre kell utaznia, ha oldalát a beszédvágy furja. Az első felesztendőben csak baj, még pedig sok baj és igen kevés öröm jutott számára. «Isten tudja, hogy lesz-e több a jövőben is?» sóhajtott, mintha igazán belátott volna a jövőbe. Azonban egyik nővére, Terka, a ki úgy látszik berendezkedését és háztartását vezette, gondoskodott róla, hogy mint prépost, nyilt házat tartson. A szüreti ünnep után, 1848 február ius 14-én egy kis farsangi esti mulatságot adott, melyre Toldyt is meghívta.[17] Ugyanakkor egy programmot is küldött valamely ügyben, hogy azt báró *Eötvös*-sel beszélje meg s tudósította, hogy most az Árpádokkal rokon Crouy-család okirataival és nemzedékrendjével foglalkozik.[18]

29. HORVÁTH MIHÁLY NÉVALÁIRÁSA.

Csöndes munkássága közben érték a párisi, bécsi, pesti forradalmak hírei. A bécsieket a lapok tudósításain kívül Gondol Dániel terjedelmes leveléből,[19] a pestieket szintén barátai, ösmerősei elbeszéléséből és saját tapasztalataiból ismerhette. Mikor a «forradalmat» az új törvények szentesítése követte, saját vallomása szerint,[20] ő is azt hitte, hogy minden nyerve van; szíve repeső örömében «merő rózsás utakon látta eleve is haladni hazánkat egy még soha nem élvezett jólét, erő, gazdagság, műveltség felé». Megint a fővárosba vágyott, az események középpontjába s az első magyar vallás- és közoktatásügyi miniszternél, Eötvösnél, késznek mutatkozott prépostságát

16 1848 január ius 29. Irodalomtört. Közl. 1899. 111.

17 1848 február ius 2. id. l.

18 Az eredményt röviden MO. Tört. (új dolg. 2. kiadás) 135—8. lapján ismertette s az okmányokat álműveknek nyilvánította.

19 G(ondol) Dániel levele 1848 márczius 18. Dr. Pekár Dezsőnél.

20 Horváth, Kossuth leveleire, 11.

a múzeum őrségével fölcserélni,[21] a mi maga is mutatja, hogy a nemzet átalakulásában nem politikai, hanem tudományos téren akarta kivenni a részét. Az egyházpolitikai mozgalmaktól azonban nem zárkózott el.

Úgy érezte,[22] hogy a politikai forradalom következtében az egyház is egészen más viszonyba került a politikai állammal és kormánynyal; s a dolgok ezen forrongásában minden papnak rajta kell lennie, hogy a római katholikus egyháznak és a hitnek használhasson s azt a közdolgok felfordult állapotában valami veszedelem ne érje. Mivel a váczi egyházmegyének akkor sem püspöke,[23] sem püspöki helynöke nem volt s így a dolgok nehéz helyzetében a megyei papságnak irányt egyik sem adhatott, egyházi ügyeik megbeszélése végett Jeszeniczi *Jankovich* Mihály, az egyházjog doktora, Nógrád, Hont, Gömör és Heves vármegyék táblabírája és turai (pestmegyei) plébános[24] a szomszéd plébánosokat Turára, május 25-ére, értekezletre hítta össze; s a megjelent 22 pap közt volt Horváth Mihály is, kit elnöknek választottak meg. Elhatározták, hogy 1. az egyházmegye kormánya az alapítványok állapotáról s az egyházmegyei vagyonról a papságot ezentúl évenkint tájékoztassa; 2. a kerületi alespereseket kinevezésre ezentúl a megyei papság jelölje a püspöknek; 3. a netán megtévedt kerületi testvéreket, az evangélium tanácsa szerint, a testvérek tanácsa (concilium) elé állítsák, a mely buzdításaival testvéri szeretettel vezesse vissza őket, a javíthatatlanokat pedig megbüntetés végett adja át az egyházmegyei kormánynak; 4. a kerületi papságról adandó alesperesi minősítéseket beterjesztés előtt a kerület két papja vizsgálja meg és láttamozza; 5. a káplánokat, kik többnyire csak 24 forint évi fizetést kapnak, ok nélkül egyik helyről a másikra ne helyezzék át; 6. a szemináriumi tanulmányokról és a papnövendékek siralmas

[21] Wurzbach, IX. 321.

[22] Levele gróf Montani Sándorhoz, az apostoli nunciatura auditorához, 1848 aug. 21. után keltezés nélkül. Fogalmazvány (Nemzeti Múzeum, Horváth-iratok, 16).

[23] Gr. Nádasdy Ferencz kalocsai érsek lett.

[24] Czíme a váczi 1847. évi Schematismusban, 69.

tanításáról jobban gondoskodjanak; 7. a világi alkalmazásban levő papok, mint Ausztriában, Német- és Francziaországban, sőt Rómában is szokás, polgári, de paphoz illő szerény ruhában járhassanak; végre 8. nemzeti zsinatot tartsanak, hol az egyház javáról és szabadságáról, az egyháznak az államhoz való viszonyáról a magyar püspökök közösen tanácskozzanak.[25] A határozatokat Horváth nemcsak helyeselte, hanem mint elnök ki is hirdette s a káptalani helynök elé terjesztette; de a fiatalabb papok heveskedő inditványainak elfogadását megakadályozta. Az említett nyolcz pontot utóbb dr. *Szarvas* Ferencz kanonok, tenyői prépost, káptalani helynök elnöklete alatt tartott váczegyházmegyei gyülés is egyhangulag elfogadta; a «szabadelvű plébánosok» azonban a multkor leszavazott pontok megbeszélése végett dr. *Bobory* Károly czegledi plébános elnöklete alatt Czegléden június 21-én, Horváth részvétele nélkül, újabb gyülést tartottak és «emanczipálták magukat a káptalan alól».[26]

Ilyen előzmény után meglepetésszámba ment, hogy *V. Ferdinánd* király báró *Eötvös* József vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére Innsbruckban június 25-én az egri érsekké kinevezett *Lonovics* József helyebe *Horváth Mihályt csanádi megyés püspökké nevezte ki.*[27] Erről a miniszter a kinevezettet július elsején[28] azzal értesítette, hogy «a haza iránti érdemei legjobb reményekre jogosítják a nemzetet»; július 6-án pedig a csanádi káptalannal is örvendetes «tudomás és miheztartás végett» közölte a királyi kézirat másolatát.[29]

Pázmány Péter óta talán Csanád 83. püspökével[30] történt

25 Horváth id. levele Montanihoz.

26 Szeremlei, MO. Krónikája, II. 23.

27 A királyi rendelet másolata mellékelve Eötvösnek a csanádi káptalanhoz július 6-ikán 2530. sz. e. e. rendeletéhez. (Országos Levéltár).

28 2428. sz. a. Orsz. Lt. fogalmazványban. Eredetije a Nemz. Muzeumban, 440. Oct. Hung. 14. sz. a.

29 2530. sz./c. e. fogalmazványa ugyanott.

30 Ezeknek sorában (Schem. cleri dioec. Csanadiensis pro MDCCCC., 52. l. ő csak mint «benigne nominatus» szerepel, mert sohasem foglalta el püspöki székét s nélkülözte az apostoli megerősitést és fölszentelést. 1850—1867. közt egyaltalan föl sem emlitették.

először, hogy kizárólag irodalmi érdemek emeltek ifjú lelkészt a főpapok sorába.[31] Vele egyidőben lett *Hám* János esztergomi, Lonovics József pedig egri érsek; továbbá Jekelfalusy Vincze szepesi, Karner Antal székesfejérvári és — a még június 20-án kinevezett — Athanaczkovics Plátó bácsi püspök.[32] A csanádi káptalan július 11-én tartott üléséből sietett paptársainak tudtára adni érdemekben dús és halhatatlan nevű főpásztorának nagyobb polczra felemeltetését és a veszteségük ily gyors és legjobb reményekkel teljes kipótlása által kétszeresen örvendetes eseményt. Szívesen üdvözölte az új püspököt is, és hálával fogadta a király kegyelmét, hogy az egyházmegyét nem hagyta elárvulni és korunk viharai közt biztos és erélyes kormányzó után búsongani. Örömmel és hódoló tisztelettel köszöntötte Horváth Mihályt fényes, nagy pályájának nyiltán. Országszerte ismert dicső erényeit, szent hitünk iránti buzgóságát, mély tudományosságát, szelid, nyájas műveltségét, munkás és érdemteljes hivataloskodását az iránta nyilvánult közbizalom legméltóbb s legszilárdabb alapjául tekintette s erre az alapra bízvást építette minden reményét, egész bizodalmát, a megye virágzását, köz- és egyéni érdekeik boldogulását. «Azon viszony és kapcsolat szentesítésére, mely által vezérök, oltalmuk és atyjok lesz, ők pedig fiai, hívei és öröme, dicsősége lenni óhajtanak», Isten mielőbb hozza őt körükbe.[33]

Horváth Mihály szerényen válaszolt.[34] Váratlanul, nem is sejdítve lepte meg a nem keresett királyi kegyelem, mely a papjai műveltségéről ismeretes csanádi egyházmegye kormányát gyönge vállaira tette. Ha keblében rég szilárd meggyőződéssé nem ért volna annak hite, hogy életviszonyai minden újabb alakulásában Isten ujja nyilatkozik s a gondviselés kinyomozhatatlan végzetei intézik élete útjait, ereje és tehetségei gyönge-

[31] Fraknói, Horváth M. emlékezete, 25. és Századok, 1879. 259.

[32] Mindnyájan 2428. VKM. sz. a. Orsz. levéltár.

[33] A csanádi székeskáptalan jegyzőkönyvének v. kötetében a 212—3. lapon, Rech K. Géza kápt. jegyző hiteles kiadványában.

[34] Kelet nélkül való fogalmazvány a Nemz. Múzeum Horváth-iratai közt, 11. sz.

ségenek érzetében visszariadna a fényes hivatastol, mely a feleletnek oly súlyos terhével jár; kivált miután tudja, mily nehéz a közvárakozásnak megfelelni oly körben, melyet előbb egy országszerte ünnepelt egyéniség töltött be lángesze fényével.[35] Azonban megszokván, hogy alázattal vesse alá magát az isteni gondviselés rendeleteinek, azon erős bizalommal veszi vállaira a nehéz hivatalt, hogy Isten a szent pályán, melyre vezérelte, a szent vallás és egyház javára futnia is engedi. A káptalan testvéries indulatában, szíves vonzalmában, atyafiságos közremunkálásában bízva, minden erejét és tehetségét a szent vallás és egyház, valamint a kormányára bízott megye javára és felvirágoztatására fordítja.

Erre szükség is volt, mert volt püspöke, gróf *Nádasdy* Ferencz kalocsai érsek, az esztergomi és egri kinevezett, de kánonilag még meg nem erősített érsekeket a metropolitai méltóságban megelőzvén, a meglazult egyházi kormányzat, fegyelem és a nép megromlott erkölcse dolgában augusztus elsején Esztergomba szeptember 24-re nemzeti értekezletre s annak végével nemzeti zsinatra hívta meg a főpapokat. Horváth Mihály, a ki, hogy a főrendiház tárgyalásain részt vehessen, Pestre költözött be,[36] a Bécsben székelő római nunciaturánál lépéseket tett mielőbb való kánoni megerősítése iránt s káptalanát kérte,[37] hogy az egyházmegye és a székesegyház jelen állapotjáról jelentését mellékklés végett küldje fel hozzá, mire nézve a káptalan augusztus 17-én intézkedett is. A mint a nunciatura ügyésze, Montani gróf pár nap mulva írta neki,[38] nagyon érdekében áll az apostoli szentszéknek, hogy a kiket a püspöki méltóságra előmozdítnak, igazán vélekedjenek a katholikus egyházról, a reájok bízott nyájat az egyházi jogban, zsinatokban, szent iratokban, hagyományokban és az egyház tekintélyében

[35] Kőnyomatos eredetije Nemz. Múzeum, 441. Oct. Hung.

[36] A Weisz-házban, Nagyhíd-utca 678. sz. a. lakott.

[37] Augusztus 13. kelt levele a csanádi székeskáptalan jegyzőkönyvében, v. kötet, 219. l.

[38] 1848. augusztus 21. Bécs. Nemz. Múzeum, Horváth-iratok, 15. sz., a nunciaturában 248. számmal jelezve.

foglalt, meghatározott, szentesített és megállapított jogokra s tételekre tanítsák s a pápa, valamint más főpapok iránt az egyházban előírt módon engedelmesek legyenek. Kérdezte tehát, igaz-e, mint neki jelentették, hogy a turai gyűlésen[39] hozott három pontot helybenhagyta és elfogadta? Ezt nem hihette, mert tudta, — úgymond — hogy mindig helyesen viselkedett, idáig a katholikus hit tisztaságában megmaradt, felebbvalóinak a köteles engedelmességet megadta és a trienti zsinaton megállapított s különösen a papok életéről, tisztességéről és hűtlenségéről szóló egyházfegyelmi törvényekhez szigorúan alkalmazkodott. Horváth Mihály azt válaszolta, hogy nem három, hanem nyolcz pontot fogadott el és helyeselt s történetírói higgadtsággal és papi lelkiismerete szerint beszélte el a gyűlés lefolyását.[40] Ha a nunciaturát másképp értesítették, akkor igazságtalanok voltak és hazudtak. Mert ő mindezideig megmaradt igaz hitében, alkalmazkodott az egyházi fegyelemhez, elüljáróinak engedelmeskedett s Isten kegyelméből — fogadta — mindezt a jövőben is megteszi, mert tudja, hogy püspöki méltóságával fényt kell árasztania s a kormánya alá rendelt egész papság előtt világítania. A gróf — úgymond — ismeri Olaszország s az európai országok helyzetét, talán Magyarországét is. Tudhatja tehát, hogy új idők szükségleteiről új módon kell gondoskodni. Ha a parochiák élén álló komoly egyházi férfiaknak bűnül tudják be, hogy a katholikus egyház javára irányuló tanácsokat mertek adni, ez az egyház szabadsága ellen történnék.

Ennek a valóban komoly egyházi férfiúhoz illő nyilatkozatnak súlyát növelte, hogy midőn őszszel a hatvani plébániától s prépostságtól és vele a váczi egyházmegyétől elbúcsúzott,[41]

[39] Az auditor május 25-iki congregatiónak nevezte.

[40] Latin fogalmazványa kelet és aláírás nélkül u. o. 16. sz.

[41] A hatvani historia domusból ki vannak tépve a Horváth Mihály prépostplébánosságára vonatkozó adatok. (Odray Celesztin hatvani prépost szíves közlése Farkas Sándorhoz.) Egy könyvét és iratszekrényét Hatvanban barátja Harmos Albert, takarékpénztári pénztáros, egy másik orvosi könyvét, a melybe atyjának

egykori tanára és főnöke, dr. *Szarvas* Ferencz káptalani helynök, távozásában nem egyedül saját veszteséget, hanem és főképpen szeretett megyéje fényének fogyatkozását is látta. A vigasztalást csak abban vélte rejleni, hogy díszes előléptetése a jeles váczi megye történetében tündöklő pontot foglal el s Horváth Mihály a távolban is övék marad.[42]

Időközben, szeptember 26-án, megtörtént Horváth Mihálynak a csanádi megyés püspökségbe való ünnepélyes beiktatása.[43] Csanád vármegye küldöttsége Makón tisztelkedett az új püspöknél.[44] Ugyanaz nap hasonló módon iktatták be a kalocsai érsekségbe az eddigi csanádi püspököt, Lonovics Józsefet. Horváth ezzel csak a világi javadalmakat nyerte el, mivel a lelki hatalmat csupán a pápai megerősítés és püspökké szentelése következtében gyakorolhatta volna, mi azonban — nem kánoni aggodalmak, hanem a miatt nem történt meg, mert a király és nemzet közt csakhamar történt szakítás következtében a bécsi nunciatura a nemzeti ügyhöz csatlakozó püspök megerősítését nem szorgalmazta. Ez okból nem nyert pápai megerősítést, tehát jogot az egyházi hatóság gyakorlatára az a többi három főpap sem, a ki vele egyidőben kineveztetve, a nemzeti ügyhöz csatlakozott; így maga a szentéletű prímas, *Hám* János, kit halála (1857) után hívei boldoggá avatni óhajtottak; *Lonovics* egri érsek, az egyházi archaeologia nagytudományú művelője, a kinek lángeszét utóda, Horváth,[45] mély tisztelettel ösmerte el, de az erkölcsi bátorságot, a valódi nagyság alapját, nem találta fényes szellemi tulajdonságai közt; végre pedig Jekelfalusy Vincze szepesi püspök.

Horváth Mihálynak *Szentleányi* József temesvári állami

neve volt beírva, a hatvani egyházfi, hatvani tartózkodása idejéből pedig több emléktárgyát Havas Pál volt hatvani tanító, utóbb gyöngyösi állami elemi isk. igazgató őrizte meg. (Farkas Sándor szíves közlése.)

[42] Levele 1848 október 5. Nemz. Múzeum, Horváth-iratok, 8. sz.

[43] 1848 október 8. 16759 PM/932. g. c. sz. a. értesítés a VKM-hoz (Orsz. Lt.) és Horváth püspökhöz (Nemz. Múzeum 440. Oct. Hung. 12. sz.). A VKM 5513/1089. c. e. további intézkedése Orsz. Lt.

[44] A küldöttséget állítólag borotválkozás közben fogadta.

[45] Huszonötév Tört. I. 334—7., II. 119.

kincstári igazgatósági ülnök, mint miniszteri biztos, az egyházmegyei uradalmakat október 13-án oly időben adta át,[46] mikor a király az országgyűlést — melynek a felsőházban ő is tagja volt — feloszlatta, a parlamenti kormányt megszüntette, az

30. HÁM JÁNOS ESZTERGOMI ÉRSEK.

országot haditörvények alá vetette; a parlament ellenben honvédelmi bizottságot alakított s folytatta működését. A csanádi szentszék az új magyar kormányt már október 12-én elösmerte s így a leirat ellen foglalt állást.[47] Mindamellett báró Rukavina altábornagy és temesvári várparancsnok 28-án mindössze három órai határidőt adott neki annak kijelentésére, elösmeri-e a mos-

46 Az id. p.-ü.-min. rendelet értelmében.

tani magyar kormányt, vagy hódolattal fogadja a királyi leiratot s aláveti magát a temesvári haditanácsnak.[48] A szentszék, *Róka* József püspöki helynök elnöklete alatt, még aznap kijelentette, hogy a szentszék minden világi hatalomtól független hatóság, mely az egyházi és hazai törvények értelmében egyedül a megyés püspöktől függ, a haditanács rendelkezéseit tehát el nem fogadja: a többire nézve pedig már nyilatkozott. Egyúttal elhatározta, hogy a püspöki hivatalt, szabadságának megőrzése végett, Makóra költözteti át;[49] s határozatáról csak akkor értesítette a várparancsnokságot, mikor ez október 31-én a legnagyobb sietséggel megtörtént.[50] A káptalan nagyobb része ugyan Temesvárt rekedt s *dr. Fábry* József czimzetes püspök (majd egy-ideig Oltványi István kanonok) mint püspöki helynök Gábriel József és Konrad Frigyes kanonokok, valamint a két temesvári plébános és a szemináriumi igazgató bevonásával szentszéki üléseket is tartott; azonban a törvényes püspöki helynök, *Róka* József, a teljes ülésben hozott határozathoz képest, Makón a szegedi, makói és csanádpalotai plébánosok és a theológiai tanárok behívásával szintén szervezte a szentszéket s november 2-án hazafias körlevélben értesítette a papságot a székhely áttételéről. A szeminárium tanárai szivesen támogatták munkájában, mert előadásokat úgy sem tarthattak, a mennyiben mind a hatvanhat papnövendék beállott honvédnek s a papok közül is sokan fegyvert fogtak.[51]

Horváth egyházmegyéje tehát kettészakadt, egy osztrák és egy magyar területre; külön püspöki helynökökkel, külön szentszékekkel. Ezeknek hatósága a szerint módosúlt, a mint a fegyverek szerencséje változott. A Fekete-Köröstől az Al-Dunáig, a Tiszától Erdélyig imént még egységes egyházmegyében ez a most következő időkben gyakran történt, s a föllázadt szerbek

47 A csanád-egyházmegyei szentszék 1675. sz. határozata.
48 Rukavina október 28. sz. átirata 40. sz. a.
49 A szentszék október 28-iki ülésének 1759. sz. határozata.
50 Ambrus, Paphonvédek albuma, 1. 18–19., 264. l.
51 Ambrus u. o. 1. 5., 19., 261–2.

és oláhok is csatlakozván a császáriakhoz, a dioecesis néha majdnem teljesen elveszett a magyarságra nézve; Csanád, Csongrád, Torontál, Temes, Krassó és Arad vármegyék azonban, a melyeknek közel másfél millió lakosából 410,000-nél több római katholikus 173 plébániában tartozott Horváth Mihály püspöksége alá,[52] a makói vikáriussal és szentszékkel közlekedtek csupán s ezt ösmerték el törvényes egyházi hatóságnak; ezt ösmerte

31. MAKÓI UTCZARÉSZLET.

el maga a püspök is, a ki — a mikor tehette — ismételten tartózkodott Makón. Ő tiltotta meg Róka kanonoknak, hogy Fábry cz. püspök sürgetéseinek engedve, a szentszékkel az ostromlott Temesvárba visszamenjen.[53] A lelki ügyek intézését teljesen reábízta s ő maga, a mikor tehette, még a viharos időkben is

[52] Az Universalis Schematismus Ecclesiasticus 1843. évi adatai szerint, 271—316. hasáb. Az 1900. évi csanádi Schematismus szerint (83—85. l.) Horváth kineveztetéséig 161 plébánia és curiatia volt az egyházmegyében; az ő idejében kettő keletkezett (a dézsánfalvi káplánság és a nagykomlósi plébánia) s az ő életében még — 1850—1878. közt — 28.

[53] Ambrus, T. 264. Ez a könyv különben (261—272. l.) megtisztítja dr. Fábry emlékét a hazaárulás vádjától.

csöndesen dolgozgatott az 1826 óta álló kastélyban, miszett a mellette levő díszes kápolnában, vagy sétálgatott a tizenegyholdas kertben.[54] Alkalmasint ő fogalmazta a püspöki kar október 25-i pásztorlevelét, mely hihetetlennek tartván, hogy az ámítás és izgatás szabad alkotmányunkat megtámadja s a nemzetiségeket a magyarok ellen lázítsa, híveit a haza védelmére irányzott felsöbb rendeletek teljesítésére s a békéért gyakori imádkozásra buzdította.[55]

A püspöki kar októberi tanácskozásain Pesten szóba jött, hogy meg kellene kisérteni a nemzet és a király kibékítését. A herczegprímás és az egri püspök hajlandók is voltak, hogy e végből Olmützbe menjenek. Ezzel szemben a honvédelmi bizottság a püspökökkel értekezletet tartott, melyben Szemere Bertalan a főpapokat arra buzdította, hogy tegyenek úgy, mint rossz irányban a lázadó Rajasics szerb patriarcha teszi: híveiket a legelszántabb ellenállásra lelkesítsék; de a püspökök ezt nem vállalták, mert az ő apostoli hivatásuk a béke és szeretet hirdetése. Ezután tartott tanácskozásaikban Horváth Mihály azt inditványozta, hogy mivel a királyi manifesztumban pártütőnek mondott Kossuth nincs a fővárosban, az érsekek halaszszák el utazásukat addig, míg visszatérve, a dolgot vele megbeszélhetik, addig pedig a püspöki karnak egy feliratát küldjék Olmützbe a királyhoz. Ezt a feliratot nem Lonovics érsek, mint a császáriak gyanították, hanem elejétől végig Horváth fogalmazta[56] és pedig nemcsak magyarul, hanem németül is.[57] A kar Horváth művét több kihagyással s az erősebb helyek enyhítésével,[58] de egyhangúlag fogadta el október 28-án s a prímás

54 V. ö. Borovszky, Csanád vm. Tört. II. 372. Az öreg János püspöki huszár 1849 januáriusában Makón őt is hűségesen kiszolgálta. Ambrus, Paphonvédek albuma, 269.

55 Kiadva a hiv. Közlöny 155. és a Pesti Hírlap 213. számában.

56 Ezt Horváth is mondja, Függetl. harcz tört., II. 28. jegyz., de bizonyítja a Nemz. Múzeum «441. Oct. Hung.» alatt fennmaradt eredeti fogalmazvány is, mely egészen Horváth kezeírása.

57 A múzeumi példányhoz van mellékelve a német fordítás fogalmazványa is, mely szintén Horváth kezeírása.

58 A gyűlésben tett módosításokat hevenyészve czeruzával szintén Horváth jegyezte föl, a törléseket is ő tette s

Lonovicshoz, ez pedig Horváthhoz az összes jelenlevő püspökök aláírásával ellátva küldte vissza.[59]

A felirat lehetetlennek tartván, hogy a királyt híven értesítették volna árva hazánk szomorú állapotáról, föltárja ezt előtte a maga valóságában, hogy királyi hatalmával közbelépve, megelőzze a hazát és trónját fenyegető még nagyobb veszedelmeket. A püspöki kar az elfogadott feliratban nem akarta a királyt a borzasztó jelenetek és csapások hosszú, részletes elsorolásával terhelni; de ezek a részletek megvannak Horváth javaslatában s első összefoglalásai azoknak az eseményeknek, a mikről tizenkét esztendő mulva egy háromkötetes munkában számolt be. Különösen megdöbbentő az a kép, a melyet mindjárt a bevezetésben a délvidéknek, tulajdonképen saját egyházmegyéjének siralmas állapotáról festett.[60] «Fölséges Úr! — mondta Horváth az eredeti szövegben[61] — mi ismerjük ezen lelkipásztorságunkra bizott nép érzelmeit és kezeskedünk érte, hogy,

ezek szerint öntötte a szöveget abba a végleges alakba, a melyben a Függetl. harcz tört. II. 28—32. lapján közli.

59 Lonovics levele Horváthhoz október 30-án. (A Nemz. Múzeumban a Horváth-iratok közt 13. sz. a. levő eredeti a «Pest 10/30 848» keletjelzést tévedésből magyarázza 1848 deczember 10-re.)

60 Összehasonlításul a Függetl. harcz tört. II. 29. lapján a felülről számított 9. sortól az alulról számított 14. sorig terjedő szöveggel, mutatóban közlöm a Horváth püspöksége területére jellemző eredeti fogalmazványt: «A Bánságban és Bácsmegyében a rácz nép gonosz izgatók által elámítva, felbujtva, már hónapok óta minden ok nélkül iszonyú lázadásban áll; mint nyilván látszik, elhatározva lévén, kiirtani onnan Fölséged trónjának egyedül erős támaszát, a magyar- és németajkú népet. S fájdalom, már több ezernyi ártatlan magyar és német polgár esett a gonosz bujtogatók által csaknem vadállati bőszültségig felizgatott ráczok dühének áldozatává. Számos virágzó város és helység elhamvasztatott, magyar és német lakosaik földönfutókká tétettek, vagy a legborzasztóbb kegyetlenséggel meggyilkoltattak. S mi e kebellázító jeleneteket még fájdalmasabbá teszi, ezen embertelen rablócsoportok némely katonai határőrvidéki hatóságtól nemcsak mindennemű hadiszerekkel segíttettek, hanem maga a határőri katonaság is, tisztjeitől vezérelve, a rablókhoz csatlakozott; sőt még az idegen hatalom alatt levő Szerbországból is hozott be számos czinkosokat, a magyarok és németek kiirtására s mint hiresztelik, egy rácz birodalom alkotására. Legsajnosabban esett pedig hallanunk, mert a királyi trón iránti kegyeletünket sértette, hogy mindezen iszonyú pusztítások s kegyetlen vérengzések, mintegy gúnyolva a királyi trón és személy szentségét, Fölséged legmagasabb nevében hajtatnak végre a minden emberiségből kivetkezett rablók által.» Törölték a más lázadásokra vonatkozó részleteket is, mégis magukra zúdították a császáriakat.

61 A N. Múzeum idézett kézirata szerint. Végleges szövege Horváthnál, Függetl. H. T. II. 31—32.

mit a történet is világosan tanusit, Fölségednek tágas birodalmaban nincs hivebb népe a magyarnál. Kezeskedünk érte, hogy e nemzet, mely most törvényes kormányától megfosztva is oly ösztönszerüleg hódol a rendnek és törvénynek polgári életében, azonnal hálatelten boruland le királyának trónja előtt, mihelyt Fölséged királyi hatalma s erélyes parancsai által ellenségeitől megszabadittatván, békében éldelheti a Fölséged által szentesitett törvényes szabadságát.» Mert különben «ki fogja a törvényes rend ösvényére visszavezetni a megvakított, a végtelen rablásig s kegyetlen öldöklésig fanatizált nép őrjöngő dühét, melyet a gonoszlelkü izgatók alávaló czéljaikra Fölséged tudta nélkül kizsákmányoltak? Ki szerzi vissza szentségét a királyi szónak és eskünek, melylyel a bujtogatók oly gonoszul visszaélnek? Ki fog felelni a mindenható igaz Isten bírószéke előtt azon ezereknek ártatlan véréért, kik e gyászos belháborúnak estek áldozatául?»

A felirat felküldésének módozatait Lonovics érsek[62] és báró Perényi Zsigmond, a felsőház alelnöke, megbeszélvén Horváthtal, abban állapodtak meg, hogy azt Fogarassy Mihály nagyváradi kanonok és czímzetes püspök titkára, *Santhó* vigye Olmützbe; november elsején mégis maga Fogarassy indult el vele. A király 10-én fogadta ugyan, de nem mint a püspökök küldöttét s nem is látta a feliratot, mely őt esküjére és felelősségére emlékeztette. Hazatérte után Hám és Lonovics érsekek, Kossuthtal megbeszélve a dolgot, feleslegesnek és czéltalannak tartották, hogy személyesen menjenek Olmützbe, hol a püspöki kar kívánságát nem lehet a király elé terjeszteni.[63]

Megbízás következtében november 15-én Horváth a püspöki kart 1849 januárius 9-ére újabb tanácskozásra hívta össze, ezúttal az egyházi birtokok arányosításának ügyében,[64] mert a saecu-

[62] Lonovics október 30. levele. N. Múz. Horváth-iratok, 13.

[63] Horváth, Függetl. harcz története II. 33—34.

[64] Lintzy József szatmári nagyprépost és püspöki helynök levele Horváthhoz 1848 december 23. N. Múzeum, Horváth-iratok, 9. sz.

larisatio gyakori emlegetése következtében ezzel a kérdéssel is kellett foglalkozni. Időközben azonban V. Ferdinánd I. Ferencz József javára lemondott a trónról, az országgyűlés és a kormány pedig Debreczenbe menekült Windischgrätz császári fővezér hadai elől, melyek azután a fővárost ellenállás nélkül megszállották. Horváth tehát s a nemzeti ügyhöz csatlakozó püspökök nem vehették részt a püspökök tanácskozásán, melyet azonban a simulékonyabbak a hirdetett időben mégis megtartották s pásztorlevélben intették a papokat és híveket, hogy hódoljanak meg törvényes királyuknak, Ferencz Józsefnek s engedelmeskedjenek fővezérének, Windischgrätz herczegnek. Horváth Mihály a hivatalos lapban sietett kijelenteni,[65] hogy ez a pásztorlevél kétségtelenül koholt, mert teljesen ellenkezik a püspökök október 25-iki pásztorlevelével. Ezzel a nyilatkozattal az imént még egységes püspöki kar három részre szakadt. Horváth csanádi, Bémer nagyváradi és Rudnyánszky besztercze-bányai püspökök kuruczok, Scitovszky pécsi, Zichy veszprémi, Karner fejérvári, Haulik zágrábi püspökök a labanczok közé álltak, a többiek pedig, az érsekekkel együtt, a mennyire lehetett, visszavonultak a politikai ügyektől.

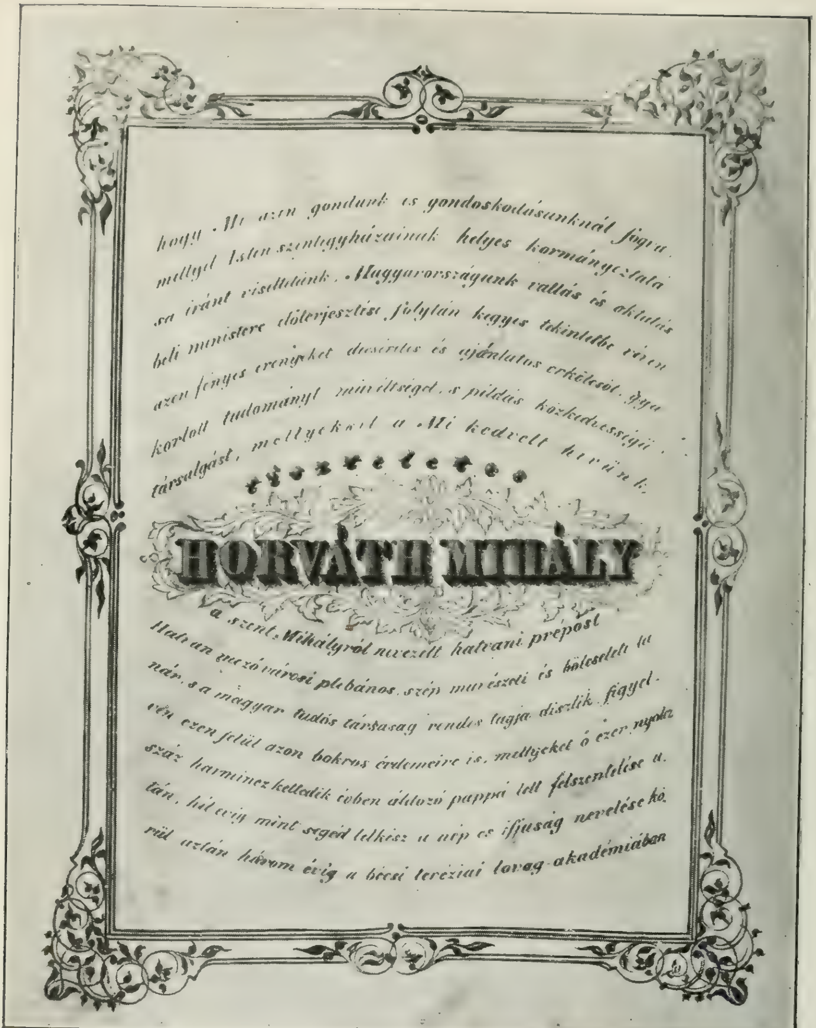
VII. A SZABADSÁGHARCZBAN.

A július 5-én megnyilt parlament felsőházának Horváth Mihály egyik legszorgalmasabb tagja volt. Ahhoz az erős szabadelvű kormánypárthoz tartozott, melyet ottan az új főispánok és — saját szavai szerint[1] — a most kinevezett vagy az elébbi kényszer bilincseiből kibontakozott püspökök alkottak, és szívesen fogadták a főrendiház reformjának tervezetét is, a melyet Beöthy Ödön bihari főispán már július 8-án indítványozott. Augusztus 29-én ő is megszavazta az újonczállí-

[65] Közlöny, 1849., 7. sz.
[1] Függetl. harcz tört. I. 264.

A HORVÁTH MIHÁLYT CSANÁDI PÜSPÖKKÉ KINEVEZŐ OKIRAT I. LAPJA.

hogy Mi azon gondunk és gondoskodásunknál fogva,
mellyel Isten szentegyházainak helyes kormányoztatá-
sa iránt viseltetünk, Magyarországunk vallás és oktatás
beli ministere előterjesztése folytán kegyes tekintetbe véven
azon fényes erényeket dicséretes és ajánlatos erkölcsöt, gya-
korlott tudományt müveltséget, s példás közkedvességü
társalgást, mellyekkel a Mi kedvelt hivünk

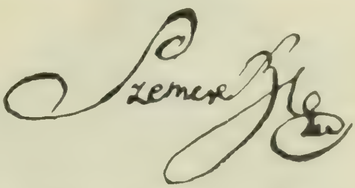
tisztelendő

HORVÁTH MIHÁLY

a szent Mihályról nevezett hatvani prépost
Hatvan mezővárosi plebános, szép művészeti és bölcseleti ta-
nár, s a magyar tudós társaság rendes tagja diszlik, figyel-
vén ezen felül azon bokros érdemeire is, mellyeket ő ezer nyolc-
száz harminczkettedik évben áldozó pappá lett felszenteltetése u-
tán, két évig mint segéd lelkész a nép és ifjuság nevelése kö-
rül aztán három évig a bécsi tereziai lovag-akadémiában

A HORVÁTH MIHÁLYT CSANÁDI PÜSPÖKKÉ KINEVEZŐ OKIRAT 3. LAPJA.

tásról, az államhitelről, a kamatnélküli pénzjegyekről és a költségvetésről szóló törvényjavaslatokat, s tagja volt annak a száztagú parlamenti küldöttségnek, mely Bécsben szeptember 9-én a vonakodó királyt a törvények megerősítésére sürgette, s mely alkalommal a nemzet utoljára szólt egyenesen a királyhoz.[2] Névlegesen még működött a felelős minisztérium, mikor a képviselőház szeptember 22-én egy bizottságot rendelt melléje, melybe azután (október 3-án) a felsőház is négy tagot küldött. A haditörvények kihirdetése (október 3.) után amaz október 8-án, emez pedig másnap ezt a honvédelminek nevezett bizottságot ruházta fel a minisztérium nélkül maradt ország kormányzásával s annak elnökévé Kossuth Lajost rendelte.[3] Ösmeretes, hogy Horváth október 25-én a püspöki kar pásztorlevelének s 28-án a királyhoz intézett feliratának megfogalmazásával a nemzet és király kibékítésére, de egyúttal a nemzet törvényes jogainak megvédésére törekedett. A nemzeti ügyhöz való szoros csatlakozása politikai tekintetben is a hírneves történettudósra irányozta a figyelmet.

32. SZEMERE BERTALAN NÉVALÁÍRÁSA.

Így történt, hogy Kossuth azonnal reá gondolt, mikor a bizonytalan jellegű és hatáskörű honvédelmi bizottság helyett november 19-én Szemere Bertalan elnöklete alatt felelős minisztériumot akart állítani. A vallás- és közoktatásügy miniszterévé Horváth Mihályt, államtitkárává pedig Szentiványi Károlyt akarta megnyerni.[4] Ellenben maga Szemere ugyanakkor miniszternek Zsákodi Horváth Kovachich Istvánt, az igazságügy minisztérium volt osztályfőnökét, államtitkárnak pedig valamelyik Bethlent, mint protestánst javasolta. Tárgyalt is Horváth Istvánnal, de a kath. ügyekben megegyezésre nem

[2] U. o. I. 374—9. Pesti Hirlap, 1848. 158—9. sz.
[3] Horváth, Függetl. harcz tört. I. 479—535.
[4] Athenaeum (Beöthy Zsolt lapja), 1873. II. 854.

jutván, jelöltségét elejtette.[5] Másnap, 20-án, már Szemere is Horváth Mihályt jelölte miniszternek, gróf Teleki Domokost pedig (a másik történetírót) protestáns államtitkárnak.[6] De figyelmeztette Kossuthot, hogy ezzel két nagy elvet áldoz fel; azt, hogy pap jön be a kormányba és azt, hogy a vallásfelekezetek eszméje több ily megoszlásnak veti meg alapját.[7] Ebben nem is tévedett; félesztendő mulva, mikor Horváth csakugyan miniszter lett, a felekezetek arra sürgették őt, hogy számukra külön osztályokat állítson fel. Kossuth most is (november 23-án) csak Horváthra nézve helyeselte választását, vagy inkább hozzájárulását s a püspökre akarta bízni a kath. egyház és nevelés ügyeit, a többit azonban Ráday Gedeon nógrádi főispánra s kérte, fogadja el javaslatát.[8] Szemere meg is maradt Horváth mellett, de államtitkárává ezúttal Lónyay Gábort hozta javaslatba,[9] mint a protestáns közoktatás intézőjét; mégis csak abban az esetben, ha csakugyan föl kell áldozni a kultuszminisztérium egységét, a mit igen meggondolandó dolognak tartott; abban pedig nagy belső gyöngeség jelét látta, hogy a minisztérium egyheti tárgyalás után sem alakult meg.[10] Szemere Madarász Lászlót nem akarta az igazság-, vagy belügy, Kossuth pedig Nyáry Pált a belügyek élére állítani. Hor-

33. LÓNYAY GÁBOR.

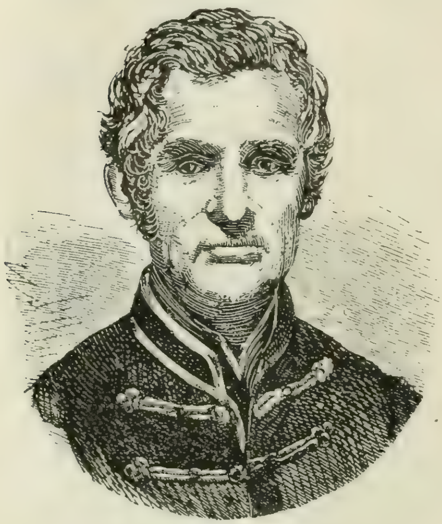
5 U. o. 851. és Deák Farkas helyreigazítása 1407—10.
6 U. o. 856.
7 U. o. 915.
8 U. o. 916.
9 November 23. Kossuthhoz u. o. 918.
10 Szemere Nyáry Pálhoz november 26. U. o. 919.

vathtal hamar megegyeztek, de az államtitkároknak felszólított Szentiványi, Teleki, Ráday és Lónyay pap helyett, úgy látszik, jobban szerettek volna világi katholikust látni a kultuszminisztérium élén, ámbár Lónyay utóbb néhány hétig csakugyan osztályfőnöke volt Horváthnak. November 26-án már, a minisztérium helyreállítása tervének elejtésével, a parlament ismét a honvédelmi bizottságra bízta a kormányt s tagjainak miniszteri fizetést rendelt, a mit azonban azok nem fogadtak el.

Deczember 6-án jelen volt a két ház együttes zárt, másnap pedig nyilvános ülésén, mely V. Ferdinánd lemondásával, I. Ferencz József trónraléptével s a deczember 2-án kiadott manifesztummal foglalkozott. Kimondta, hogy az országgyűlés híre, tudta s megegyezése nélkül a magyar királyi szék birtokával egyoldalulag senki sem rendelkezik, ennek következtében az olmützi családi intézkedés semmis, a királyi jogok gyakorlása bitorlás, a haza megvédése szent kötelesség s minden ezzel ellenkező cselekedet hazaárulás. Mindamellett a nemsokára hazatért gróf Batthyány Lajos körül egy békepárt alakult, melyhez Deákkal, Klauzállal, Wesselényi Miklóssal és néhány püspökkel együtt Horváth Mihály is csatlakozott,[11] de csak azon határok közt, a melyekben a püspöki kar nevében készített október 28-iki felirata mozgott. Mert különben húsz év mulva is hirdette,[12] hogy követte Kossuth lobogóját; hiszen az «*akkor* nemzeti zászló volt, melynek védelme alá menekültek az igazságtalan háborúban megtámadott, eltaposott összes nemzeti jogok. Elhagynia azt *akkor* nem engedé önzetlen hazafisága, bár hűségét magas állásának, anyagi érdekeinek, sőt életének veszélye, romlása fenyegette». Nem volt része deczember 31-én sem abban, hogy az országgyűlés és a kormány a haza védelme végett Debreczenbe tette át székhelyét, sem abban, hogy békeajánlattal küldöttséget indított a császári fővezérhez. A karácsonyi ünnepekre ugyanis

[11] Zichy Antal, gr. Széchenyi István, I. 238. V. ö. Horváth, Függetl. harcz tört. II. 147—8. és 153. l.
[12] Horváth, Válasz Kossuth újabb leveleire, 4.

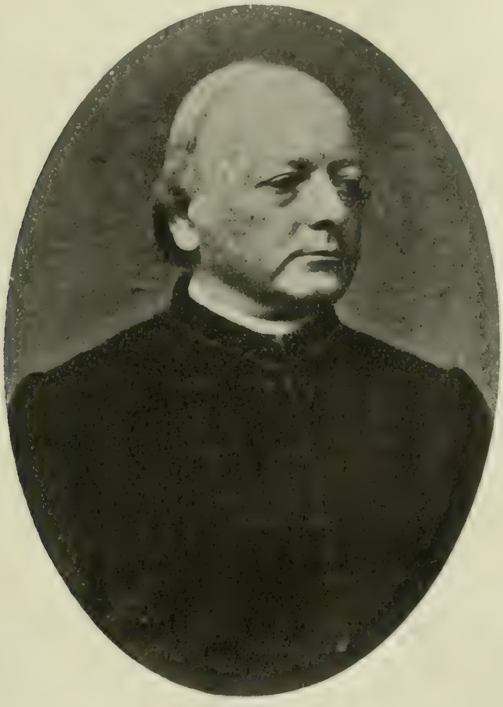
leutazott egyházmegyéje akkori székhelyére, Makóra s onnan csak 1849 január 4-én indult vissza Pestre, hol azelőtt barátjának, Weisz Bernátnak nagyhídutczai házában lakott. Azonban Czegléden, hol barátja dr. *Bobory* Károly lakott, másnap este már az a hír fogadta, hogy a Görgey által a főváros fedezetére hagyott Perczel Czegléd felé hátrál s a vaspályát maga után elrontotta. Horváth a vasúton már csak bajosan térhetett vissza Szolnokra, honnan kocsin ment tovább Makóra, hogy ottlevő ruháit összeszedve s Pestről valamiképen fehérneműit kihozatva, követhesse a parlamentet és kormányt Debreczenbe, mert ezeknek odaköltözéséről csak most értesült.[13] Hiszen a változásokról hírt adó hivatalos Közlöny első számát is csak 22-én kapta meg Makón s abból olvasta, hogy a felsőház, elegendő tag hiányában, Debreczenben alig alakulhat újra. Megkérdezte tehát báró *Jósika* Miklóst, a honvédelmi bizottság tagját, van-e rá ottan szükség, mert nem szeretné Debreczenben henyéléssel tölteni az időt, mikor Makón tanácsaival és papjai buzdításával valami jót mégis csak tehet. Hiszen a magyar seregnek a «bánságból» való kivonulása[14] kimondhatatlan nyomort hozott egyházmegyéjére, melyben valóságos népvándorlás indult meg. Mintegy 80—90,000 ember lett földönfutóvá s naponkint láthatta a Maros jobbpartján szívrepesztő szerencsétlenségöket. S annál nagyobb fájdalommal

34. BOBORY KÁROLY.

[13] Levele b. Jósika Miklóshoz, 1849 január 23. Dézsi, b. Jósika Miklós, 397. Pestről január 22-ikén meg is kapta a legszükségesebbeket.
[14] Leírja a Függetl. harcz tört. II. 95—104.

tekintett rájok, mert Szegeden tízezer főnyi sereg lévén, nem tudta megérteni, miért áldozták fel őket. De ha a ráczok pusztításait, gyülekezéseit tovább tűrik, maga Szeged is felhet. És ha a «bánság» vagy Arad megtartása közt kell választani, ő maga inkább ezt az áldozatot hozná meg s a bánságot Nagybecskereknél és Verbásznál újabb hadakkal biztosítaná.[15]

35. HORVÁTH MIHÁLY.

Februárius elején Kossuthot egyenesen megkérdezvén az ügyek állásáról, ez, Görgeynek váczi nyilatkozatára azt felelte, hogy meg lehetnek velök elégedve abban az esetben, ha Görgey nem áruló.[16] A mint azután márczius 10-ike táján Debreczenbe ment, első dolga volt,[17] hogy pénzsegítséget eszközöljön ki

15 Jósikához januárius 23., id. h. 397–8.
16 Horváth, Függetl. harcz tört. II. 212.
17 Levele a honvéd. bizottsághoz 1849 márczius 10., 20. és 22. VKM. 287., 303. és 315. sz.-hoz. Orsz. Lt.

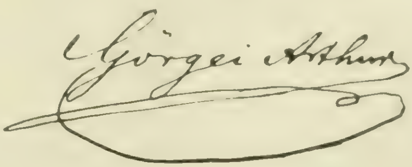
földönfutó papsága részére. Mert — úgymond — nemzetünk élet- és szabadságharczában aligha tüntette ki magát hazafiúi érzelmei által valamelyik egyházmegyei klérus annyira, mint a csanádi. A ráczok s a temesvári és az aradi katonák lázadásai közt is legnagyobb lelkesedéssel buzdították híveiket, a miért a temesvári katonák több papját hónapokig börtönben sanyargatták; most pedig, midőn januárius közepén Damjanich serege a bánságból kivonult, papjainak nagyobb része a ráczok dühe elől Szeged és Makó vidékére menekült s mindenöket elvesztve, 15 plébános, 3 káplán s 3 más pap a leggyorsabb segítségre szorul. A kormány azonnal 300 frt évi fizetést utalt ki számukra s a theol. tanárok fizetését is magára vállalta.

Márczius 12-én valahára a főrendiház is megkezdhette tanácskozásait Debreczenben, a piacz-utczai Podmaniczky-házban, mely most emléktáblával van megjelölve. Huszonnégy kath. püspök közül csak báró Bémer László a nagyváradi és Horváth Mihály a csanádi jelent meg s a tanácskozások mindössze 18 tag részvételével indultak meg. Másnap a felsőház kimondta, hogy érvényes határozathozatalhoz húsz tag megjelenése szükséges, Horváth tehát már ez okból is szorgalmasan látogatta az üléseket, a mi különben kevés fáradsággal járt, mert a felsőház Debreczenben három hónap alatt (márczius 12-től május 31-ig) mindössze 18 rendes és (a képviselőházzal) 3 vegyes ülést tartott.[18] Márczius 24-én a felsőháztól engedélyt kért és kapott, hogy Kossuth kormányelnökkel a táborba mehessen.[19] Másnap Kossuth elmondotta Horváth szerint némileg rejtélyes beszédét,[20] melynek éle a békepárt és Görgey ellen irányult és a melyben az országgyűlésnek jelen alakjában való együttmaradását sürgette s onnan Horváth Mihály s mások kíséretében azonnal a táborba indult.

Márczius 26-án érkeztek meg Tiszafüredre, mit harmadfél esztendő mulva a császári haditörvényszék Horváth halálos

18 Részletesen Pap Dénes, A parlament Debreczenben 1849. Két kötet.
19 U. o. I. 258.
20 Függetl. harcz tört. II. 340—6.

bünei közé sorolt.[21] Tanuja volt annak a lelki küzdelemnek, midőn Kossuth tegnapi beszéde miatt, most, a tábor hangulatát megismerve, azon kényszerüség előtt állt, hogy fővezérré éppen Görgeyt tegye, kiben a jövendő diktátort sejtette,[22] vagy pedig, a mit talán csak Klapka előtt vetett föl,[23] maga vegye át a fővezérletet. Midőn a 3-ik hadtest 26-án, a 2-ik 27-en átkelt a Tiszán s 29-en már az egész sereg a jobbparton állt, 30-án Kossuth Egerben, hol őt és kiséretét fényesen, fáklyászenével, szónoklatokkal fogadták,[24] az előbbire határozta el magát s a tábornokokkal hosszasan tanácskozva, Görgeyt nevezte ki helyettes fővezérnek. Másnap négy hadtest élén Gáspár, Klapka, Damjanich és Asbóth közreműködésével éppen azon vidékek: Hatvan és Nagykáta felé nyomult, a melyeken Horváth még nemrégen működött. Talán ez vonzotta, hogy éppen itt ismerkedjék meg

36. GÖRGEY ARTUR NÉVALÁÍRÁSA.

a háborúval, melyről, mint történetírónak, nem csupán könyvek és okiratok alapján kellett írnia. Gróf Schlick Ferencz április elsején a hatvani prépostnak éppen abban az ebédlőjében vacsorálva, melyet másfél esztendeje ő festetett ki, viszont a hatvani urakat biztatta, hogy nézzék meg, hogyan nyulászik a magyarokra,[25] de a másnapi utczai harcz után már nyakra-főre hátrált Aszód és Bag felé. A jó hírre a főhadiszállással együtt Kossuth és Horváth Egerből Gyöngyösre mentek át s ott hallották Windischgrätz és Jellasich mozdulatainak izgató híreit. Április 4-én már Tápióbicskénél látták Klapka vereségét, melyet azonban Damjanich beavatkozása jóvá tett,[26] 6-án pedig,

21 Az 1851 szeptember 22-én kelt itélet a Pesti Naplóban 1851 szeptember 24-en és Magyar Hirlap 568. sz.

22 Horváth, Függetl. II. 361.

23 Kossuth, Irataim, I. 104.

24 Gróf Leiningen levelei és naplója, 175—7. Horváth megnevezése nélkül.

25 Horváth, Függetl. II. 363.

26 Leírja Horváth u. o. II. 364—6.

nagypénteken Szentmártonkátán a Dessewffyeknél megebédelvén, Kossuth kíséretében Kókára ment át és a temető dombjáról nézte az isaszegi csata fejlődését. «A csatatér — úgymond[27] — legfölebb másfél mérföldnyire esett a kókai temetődombtól; de a partoktól hullámos, erdőtől fedett földeken, kivált mivel a szél Kóka felől fúvott a csatatér felé, a heves ágyútűz daczára sem hallatszék át semmi nesz; és csak az erdőből itt-ott emelkedő füst, mit Jellasichnak a csata kezdetén hátráló hadaitól felgyujtott erdőség égése okozott, gyaníttatá, hogy foly az ütközet.» Görgey délutáni három óráig a dombon Kossuthtal és Horváthtal beszélgetve figyelt; akkor azonban a bizonytalanság miatt nyugtalankodva, a Dányon levő Aulichnak előnyomulást parancsolt, maga pedig Klapka féltett balszárnyának irányába ment; s négy órakor már a szentkirályi erdő keleti szélén találta Aulichot, ki Dányról «minden rendelet nélkül, egyedül helyes hadvezéri tapintatból» nyomult előre. Klapka már visszavonult, Damjanich rendületlenül helyt állt, de többé nem bízott a győzelemben; azonban most új erővel indult meg a támadás, mely elől Jellasichnak, majd Schlicknek végre is Gödöllő felé s ezt sem tarthatván, a Rákos vize mögé kellett visszavonulnia.[28]

Görgey és vezérkara távozása után Kossuth Horváthtal és Ludvigh János képviselővel a gödöllői úton Dány felé indult.[29] Ott történt, hogy egy kémkedéssel vádolt szegény besnyői barátot levetkőztettek és átmotcztak. Mikor Ludvigh felszólalt a szegény barát mellett s az ellen, hogy a papokat «egy kicsit» sűrűn akasztják fel, és Horváth is pártjára kelt, Kossuth keményen megleczkéztette Ludvighot, mert *Remellay* Gusztáv ezredes

[27] U. o. II. 370.

[28] Az isaszegi csata leírása u. o. II. 368—374. «Azt gondolom, tudod — írta utóbb Ludvigh János képviselő Horváthnak (följegyzései a Nemz. Múzeumban, 444. Oct. Hung. 19—20. l.) — mit mondott Damjanich Tápióbicskénél és Isaszegnél Klapkára, hiszen *együtt jártunk mi ott.*» Horváth tudta s a Függetl. harcz tört. II. 372. lapján idézte is Damjanich szavait.

[29] «Régi emlékekben — írta Gyarmathy Sándor a Budapesti Hirlapban (1912. 86. sz.), azt olvastuk Kossuth kókai tartózkodásáról, hogy a dombra hulló lövegektől annyira megijedt, hogy sietve hagyta ott a dombot.» Ezt ő maga megczáfolja; Horváth leirásából különben is kitűnik, hogy teljes biztonságban voltak s nyugodtan figyeltek.

hadbíró tiltakozott az ellen, hogy az ő dolgába avatkozzanak. «Igaza volt neki — írta Ludvigh Horváthnak,[30] — de nekünk is. Minden bokorban egy-egy spiont képzeltek.»

Másnap (szombaton) Kossuth «fáradtan, de nyugodtan» Gödöllőn abban a nyoszolyában tért pihenni, a melyből Windischgrätz reggel riadva szökött ki, futásban keresve menedéket.[31] És április 8-án «a feltámadás ünnepe, mely gyönyörű tavaszi nappal virradt fel — írta maga Horváth[32] — úgy a táborban,

37. ISASZEG.

mint a közel fővárosban a sokat és sokáig szenvedett nemzet szabadságra és függetlenségre támadásának reményeit költötte fel egyaránt a vitézek és polgárok szivében». És Arndorffer Alajos plébános segédlete mellett a gödöllői plébánia-templomban husvét napján szivében ezzel a reménynyel mutathatta be miseáldozatát. «Tehát még sem ölhették meg a nemzetet — szólt ünnepi beszédében.[33] — Él, mozog és kitör koporsójából.

30 Idézett múzeumi följegyzéseiben, 444. Oct. Hung. 20. l.

31 Kossuth a honv. bizottsághoz. Horváth, Függetl. II. 375. Horváth (u. o. II. 516—7.) megbotránkozva beszéli, hogy a háborúban elterjedt pletyka szerint Görgey fővezér az elnök félénkségéből gúnyt űzve, az éjszakát Kossuth ajtajánál fekve töltötte.

32 U. o. 375—6.

33 Gracza, A szabadságharcz tört., IV. 674.

S mindez a feltámadás ünnepén. Minő csodás intelem! Oh, hála legyen neked, könyörülő Istenünk!»

A függetlenségről Kossuth az ünnepek alatt négyszemközt beszélt Görgeyvel, de beszélgetésük titkát egyik sem közölte Horváth Mihálylyal.[34] Mikor azonban az elnök a püspökkel husvét másodnapján, április 9-én a gödöllői főhadiszállásról haza-indult Debreczenbe, Kossuth, úgy látszik, szólt Horváthnak is, a ki csak így írhatta,[35] hogy nagy dolgot forgatott elméjében s ez nem volt kevesebb, mint az ország függetlenségének kimondása. De máskülönben olyan bizonytalanságban hagyta, mint, hasonló nagy elhatározás idején, Rákóczi a vele szintén egy kocsiban utazó Bercsényit. Mindamellett mikor április 12-én — Szolnokon és Karczagon át — Debreczenbe megérkeztek, a kétheti együttutazás Horváthot az eddiginél sokkal szorosabban fűzte Kossuth politikájához, ámbár összeköttetéseit ezentúl is fenntartotta a békepártiakkal, kik közt jeles írótársai és jó barátai voltak.

Április 13-án Kossuth a képviselőháznak zárt, de a meghívott felsőház tagjainak jelenlétében[36] tartott tanácskozmányán jelentést tett a kedvező hadihelyzetről s bejelentette, hogy indítványt tesz Magyarország önállásának és függetlenségének kinyilvánítására, a Habsburg-Lotharingiaknak az uralkodásból kizárására, kormányzó választására stb. Horváth tehát mint szemtanú írta meg,[37] hogy az indítványt «mély csend követte, mintha a testület minden egyes tagjai azon elláthatatlan következményeket akarnák maguknak megfejteni, a miket ezen indítvány határozattá emelése idézend elő a jövendő rejtélyes méhéből az országra». A főrendiház tagjaival mint meghívott vendég volt jelen másnap, április 14-én is a képviselőháznak a ref. nagy-

34 A Függetl. harcz történetében, II. 430—433. csak Görgeynek nagy kételkedéssel fogadott későbbi leírása nyomán ismertette annak lefolyását.

35 U. o. II. 429.

36 A felsőház elnökének nyilatkozata április 14-ikén a X. ülésben. Papp, A parlament Debreczenben, II. 76. Horváth (II. 99.) csak általában mondja, hogy «zárt tanácskozmányra hivatta össze a törvényhozó testületet».

37 U. o. II. 434., de önmagát nem említi a jelenlevők közt.

templomban tartott ülésen, mikor Kossuth hatalmas beszéde után az inditványt egyhangulag és ellenmondás nélkül elfogadták, a nyilatkozat szerkesztésére egy háromtagú bizottságot küldtek ki és Kossuthot kormányzó elnöknek választották meg.[38] A felsőház délután szintén összeült, az inditványokat elfogadta s a nyilatkozat-szerkesztő bizottságba (Kossuth Lajos, Szacsvay

38 LUDWIGH JÁNOS.

Imre és Gorove István) a maga részéről Hunkár Antal főispánt és Horváth Mihály püspököt küldte ki. Mindketten elfogadták a megbízást; Horváth azzal a kijelentéssel, hogy a függetlenségi nyilatkozatban Fiuménak Magyarországhoz való tartozását annál szükségesebb megemlíteni, mert a horvátok jogot tartanak rá, holott Mária Terézia adományozásánál fogva, az egyenesen Magyarországot illeti.[39]

38 Horváth, Függetl. II. 433—451.
39 U. o. II. 460. és Papp Dénes, A parlament, II. 78. Ezt negyedszázad mulva ismételte a parlamentben.

Az ötös bizottság azonnal megkezdte működését s azonnal elhatározta, hogy a nemzet alsóbb osztályai s még inkább a külföld kedvéért történelmileg megismerteti Ausztriához való viszonyainkat, s az uralkodóház által elkövetett jogsértéseket és törvényszegéseket, a mik a nemzetet az elszakadás kimondására jogosították. Az adatokat természetesen a nemzet jeles történetírója, Horváth Mihály bocsátotta a bizottság rendelkezésére és elszámlálta (mint a nyilatkozatban áll: «elszámláltuk») «egyszerű históriai igazsággal a Habsburg-Lothringeni-ház példátlan bűneinek hosszú sorát». A nyilatkozat középső, nagyobb része lényegében bizonyára tőle való s a maga nemében páratlan magyar történelmi tanulmány, mert magyar historikusnak sohasem volt alkalma, hogy a nemzet sorsdöntő pillanataiban politikailag ilyen súlylyal nyilatkozzék.[40] Április 19-én az alsó- és felsőház vegyes ülésben egyhangulag el is fogadta a függetlenségi nyilatkozatot. Az abba szőtt történelmi tanulmányért Horváthra többé nem akadémiai nagyjutalom, hanem, a szabadságharcz leveretése esetében, számüzetés vagy halál várt. De bár két évtizednek valóban bekövetkezett szenvedései s a nemzet és a király kibékülése reális politikussá tették, akkor is csábítóan szépnek tartotta április 14-ének emlékezetét, melyen egykor mint kedvelt ábrándképen függött.[41]

VIII. A MINISZTER.

HORVÁTH MIHÁLY, az ellene később felségsértés miatt emelt vád szerint,[1] «az 1849 április 14-i felsőházi ülésen Magyarország függetlenségi nyilatkozata tárgyában helyeslőleg részvett; április 17-én a magyarországi kath. püspököknek a királyhoz való hűségre serkentő pásztorlevele ellené-

40 A függetlenségi nyilatkozat végleges szövegét, mely Szacsvay Imre biz. jegyző műve, közli Horváth Függetl. harcz tört. II. 461—477.

41 Horváth, Válasz Kossuth leveleire, 6.

1 Közli Pesti Napló 1851 szeptember 24.

ben egy igen lázító s a felséges uralkodóház irányában sértő tartalmú ellennyilatkozatot tett közzé;[2] s május 2-án a kormányzóvá kikiáltott Kossuth Lajostól kultuszminiszterré kinevez-tetését elfogadta». Kossuth valóban már április 15-én gondolt Horváthra, mint vallás- és közoktatásügyi miniszterre s ennek híre a közönség közé is kiszivárgott;[3] de aznap Horváth mint csanádi püspök még csak mint kérelmező fordult a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz, voltaképpen a honvédelmi bizottság kultus-osztályához, hogy Szegedre áttett szemináriuma 16 papnövendékének ellátásáról gondoskodjék, mert «a lelkészekben különben támadható hiány, kivált a bánságban volna igen sérelmes nemcsak az egyházra, hanem nemzeti ügyünkre nézve is, miután ott a kath. vallást nemzeti ügyünkkel azonosnak méltán tekinthetni».[4] Kossuth csak másnap szólította fel Szemerét a miniszterelnökség elvállalására[5] s ettől fogva élénken tárgyalt «a szabad Magyarország első minisztériumának» megalakítása iránt.[6] Ennek nehézségeire a még vonakodó Szemere is figyelmeztette. «Hazafi — úgymond[7] — van elég, bátor ember kevesebb, munkás és belátó férfiú ritka. A forradalom nem hozott elő új embereket, a régiek legkitűnőbbjei elnémultak vagy elporlottak.» Aznap Kubinyi Ferencz már megtette indítványát a képviselőházban, hogy a kormányzó s a kinevezendő miniszterek esküt tegyenek az alkotmányra; de Kossuth 22-én ugyanott kijelentette, hogy Verbőczy törvényeinek korlátai közt nem menthetik meg a hazát, hanem tekintetbe kell venni a forradalmi időket; s a Ház valóban elégnek tartotta, ha csak az ország függetlenségének s épségben tartására esketik meg őket. Azonban időbe került, míg a kijelölt miniszterek: Sze-

[2] Ezt, megvallom, nem ismerem. Talán a januáriusi nyilatkozatot érti.

[3] Hentaller, Kossuth és kora, 248. l., azt állítja, hogy Kossuth aznap már ki is nevezte a minisztériumot.

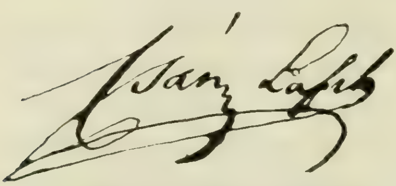
[4] VKM. 462/M. Duschek pénzügyminiszter május 7-ikén 14 papnövendék ellátására 5303. p. ü. sz. a. 1680 pforintot ki is utalt. (Orsz. Lt.)

[5] Szemere válasza Miskolczról április 20. Szemere Munkái, V. 11—12.

[6] Levele Vukovicshoz április 18. Hazánk, III. 333.

[7] Április 20. levelében. Munkái, V. 12.

mere Miskolczról, Vukovics Léváról, Csányi Erdélyből stb. Debreczenbe érkeztek; és sok időbe került, míg Kossuth és Szemere a kultusztárcza dolgában megállapodhattak. Maga Horváth írja,[8] hogy ezt már 1848 márcziusában gróf Teleki Lászlónak szánták azok, kik Eötvösnél népszerűbb embert óhajtottak a nevelés ügyének vezetésére; most pedig Horváth helyett sokan inkább *báró Perényi* Zsigmondot, *báró Jósika* Miklóst vagy *Bezerédj* Istvánt szerették volna látni azon a helyen;[9] de mint végleges jelölt, maga Horváth ismertethette[10] azokat a nehézségeket, a mikkel a minisztérium megalakítása nem annyira a személyek megválasztása, mint inkább a kormányzó és a minisztérium közti viszony s a felelősség megállapítása miatt járt. Mikor a zárt értekezlet arra a nézetre jutott, hogy ezt a viszonyt az országgyűlésen szabályozni nem kell, Szemere lemondott a megbizatásról, szekeret fogadott, hogy hazamenjen Miskolczra, s báró Kemény Zsigmond és Kazinczy Gábor szerint[11] «a többi designált miniszterek használván a jó alkalmat a menekülésre, Horváthon kívül készülődni kezdtek a privát élethez». Annak azonban, hogy Horváth Mihály nem őrizte volna meg az együvétartozást társaival, ellene mond az a tény, hogy április 28-án a felsőháztól a távozásra néhány napi szabadságot kért és kapott.[12] Kossuth különben a jelölteket maradásra bírta azzal a kijelentésével, hogy a minisztériumnak szabad kormányzatot biztosít, saját rendeletei csak az illető miniszter ellenjegyzésével érvényesek, s ő mint kormányzó, a parlament tanácskozásain többé nem jelenik meg. Másnap zárt ülésben el is búcsúzott a képviselőháztól.[13]

39. CSÁNYI LÁSZLÓ NÉVALÁÍRÁSA.

8 Huszonötév tört. III. 415.

9 Kiss Ernő szerint (Szemere Bertalan élete, 143.) maga Kossuth is, de egyik sem vállalkozott.

10 Függetlenségi harcz története II. 480–2.

11 Beksics, Kemény, a forradalom és a kiegyezés. 137. Kazinczy, Szerepem a forradalomban. Hazánk, I. 203.

12 Közlöny, 1849. 341–2. l. Papp D. A parlament, II. 144.

13 Beksics, 138, Kiss Ernő, 143.

Május elsején a kormányzó a nemzetgyűléstől reá ruházott hatalomnál fogva kinevezte a minisztériumot. A minisztertanács elnöke és belügyminiszter *Szemere* Bertalan lett; a külügy és ideiglenesen a kereskedelem *gr. Batthyány* Kázmérnak, a pénzügy *Duschek* Ferencznek, a közlekedés *Csányi* Lászlónak, a vallás- és közoktatás *Horváth* Mihálynak, az igazságügy *Vukovics* Sebőnek jutott.[14] Hadügyminiszterré *Görgey* Arthurt csak egy hét mulva, május 8-án nevezhette ki. Ezt ugyanazon napon kelt izenetében közölte a törvényhozással és helybenhagyás végett tudatta vele azon pontokat, melyekben a kormányzat alkotmányos biztosítékaira nézve a miniszterekkel eleve megállapodott.[15]

Másnap a képviselőház meghallgatta az elnök üzenetét s annak elveit a maga elveinek nyilvánította. A miniszterek nem voltak mind jelen, mikor Szemere elnök kijelentette, hogy a minisztérium forradalmi, köztársasági és demokratikus irányú kormány. A felsőházban még aznap Vukovics igazságügyminiszter ismételte ezt a kijelentést.[16] Mind a két ház ellenmondás nélkül, sőt lelkesedéssel fogadta a bemutatkozást; pedig a miniszterelnök s vele kétségkívül az egész minisztérium kedvetlenül, csupán kötelességérzetből foglalta el a helyét. «A minisztériumot — szólt Szemere három hét mulva[17] — odarántottam a reszpublika és a demokráczia szélére, valamint a nemzetgyűlést is; és ez nekem elég.» Horváth Mihály szerint[18] Szemere (és — hozzátehette volna — Vukovics) beszéde «magát a kormányzót s a többi minisztereket is meglepte; nem, mintha azzal, *elvileg,* egyező véleményben nem lettek volna; hanem mivel *az elöleg senkivel sem közlött programmban* oly dolgok mondattak, melyekről szintúgy, sőt még inkább kétségbe vonható

14 A képviselőházban felolvasott jegyzék (Papp, A parlament, II. 150. és Kossuth Irataim, XI. 513.) szerint VKM. Vukovics lett, Horváth neve és Vukovics, mint igazságügyminiszter kimaradt, a mi elég elsietettség jele.

15 Közlöny 95. sz., 350—1. Papp D. II. 150—2. Horváth, Függetl. II. 483—5.

16 Mind a két beszéd Papp Dénesnél, II. 153—156.

17 Levele május 22. Perczel Mórhoz Mészáros emlékirataiban, 114.

18 Függetl. harcz tört. II. 491. és 493.

vala, mint a függetlenségi nyilatkozatról, valjon alkalmas-e az idő azokat most elmondani?» «A meglepett miniszterek[19] a kisebbséggel óhajtották, bár ne lett légyen kimondva a reszpublika szó, minek a fennforgó körülmények közt nem várhatták kedvező eredményét.» A szó azonban ki volt mondva s Horváth e naptól fogva egy forradalmi és demokratikus irányú kormány tagja volt, a mit különösen feltűnőnek találtak nála, a magyar Talleyrandnál. A feltűnést növelte, hogy május 14-én a ref. nagytemplomban tartott 3. vegyes ülésben a kormányzóval és minisztertársaival püspöki díszben esküdött fel «a nemzet függetlenségi nyilatkozatának minden következményeiben való fenntartására s engedelmességre a nemzetgyűlés törvényei és határozatai iránt és hogy azoknak foganatot szerez».[20] A kath. klérusból rajta kívül még Bémer váradi püspök és egy kanonok volt jelen. «Ezen áhitatos urak jelenlétében — írta Mészáros Lázár, a volt hadügyminiszter[21] — a protestáns püspök valóban buzgó, hazafias és vallásos ihletű szép imát mondott el, a melyet az egész országgyűlés buzgó figyelemmel kísért.»

40. A VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTÉRIUM PECSÉTJE.

[19] A kik közé azonban Vukovicsot aligha számíthatta, mert bár Vukovics későbbi emlékiratai (II. 485.) szerint Szemere programmját a minisztertanács előre nem ösmerte, ő már délután a felsőházban annak szellemében beszélt.

[20] Közlöny, 1849., 106. sz., 395. l. Horváth haditörvényszéki ítélete 1851 szeptember 22. id. h. Papp, A parlament, II. 190—2.

[21] Emlékiratai, II. 181.

IX. EGYHÁZPOLITIKÁJA.

Horváth Mihály nem nagyravágyásból lett miniszter. Ha mégis arról vádolták, azzal védhette magát, a mivel tíz év mulva Fráter György váradi püspököt,[1] hogy a nagyravágyás kitünőbb tulajdonaink érzetéből származik, mely erénynyé válik, ha forrása a közjó, a haza boldogitásának vágya. A haza nagy szerencsétlenségei őt is, mint valaha a másik püspök-minisztert, cselekvésre ösztönözvén, munkás hazafi lett, a ki magának nagy, nemes czélokat tűzött ki, s lelke minden erejét megfeszítette azok valósítására. Maga is főpap lévén, úgy hitte,[2] hogy az egyházpolitikai reformokat, egyházi állásánál fogva, bármely világi egyénnél könnyebben előkészítheti. Pedig már akkor is tért hódított az a felfogás,[3] hogy a felekezeti jelleg nélkül való parlamentáris minisztérium elé egyházi ügyek nem tartozhatnak.

Az 1848: XX. t.-c. után nem lehetett ugyan többé államvallásról beszélni s a vallást a kormányhatalom olyan eszközévé tenni, mint azt legélesebben éppen Horváth Mihály kifejtette,[4] de mind az első, mind ezen második minisztériumnál ügyeltek reá, a mit azután a gyakorlat szentesített, hogy a kultuszminiszter katholikus legyen. Azonban ha a kormányzó és a kormány református templomban ugyan, de parlamenti szertartás szerint esküdött fel, a minisztérium és a parlament felváltva Te Deumok és requiemek tartását rendelte el, a sereg az ország czímerével és Szüz Mária képével ékesített zászlók alatt harczolt, s nemsokára elkövetkezett az országos böjtök és a keresztesháborúk kihirdetésének ideje is. Egyébiránt Horváth nemcsak most, hanem a szenvedések és tapasztalatok iskoláján átmenve, egynegyed század mulva is a *szabad államban a*

1 Horváth, Fráter György, 15., 60.
2 Függetl. harcz tört. III. 114.
3 Wlassics vkminiszter emlékirata a kath. autonómiáról 1898 január 11.
4 Függetl. harcz, III. 110—1.

szabad egyház elvének híve volt s minden egyház, első sorban a kath. egyház igazgatásába demokrata eszméket akart bevinni. Jogbitorlásnak tartotta volna, hogy az állam akarjon irányt szabni az egyháznak, «miként vezesse híveit a lelki üdvösség pusztán szellemi ügyeiben»; de középkorias tévedésnek és nevetséges kevélységnek állította,[5] hogy az egyház, míg az államtól teljesen el nem választják, mint a polgároknak az államban levő társulata: külszerkezete, kormánya, ellátása s egyéb világi, lényegtelen és változékony viszonyaira nézve független lehetne az államhatalomtól. A szétválasztással — most a hatalom eszközeivel, később irodalmi úton[6] — ezt a függetlenséget és szabadságot akarta megszerezni az egyháznak a *katholikus autonómia* megalapításával s más egyházak önkormányzatának biztosításával.

Minisztériumában Horváth a különböző vallásfelekezetek ügyeit, ha nem is külön felekezeti osztályok felállításával, de legalább a felekezetek arányos képviseletével akarta intézni. *A román nem egyesült egyház* volt az első, mely a nemzeti kormánynál a kultuszminisztériumban külön osztály felállítását, más minisztériumokban pedig megfelelő román nem egyesültek alkalmazását követelte s ezt az újjáalakulás küszöbén a kormányzó meg is igérte.[7] Ehhezképest, az egyenlőség elvénél fogva, Erdélyi Vazul nagyváradi görög kath. püspök Horváthtól egy *román görög kath. osztály* szervezését is kérte.[8] Horváth kijelentette,[9] hogy a két szertartású kath. vallás ügyeinek figyelembe vételével egy közös osztályt fog alakítani; felhítta őt s utóbb a munkácsi, eperjesi és fogarasi görög kath. püspököket,[10] hogy a tanácsosi és titkári állásokra alkalmas egyéneket hozzanak javaslatba; sőt a legszívesebben fogadta azt a kívánságot is, hogy a görög kath.

5 U. o. 112. l.
6 Leghatározottabban Williams Rogerről 1868-ban kiadott életrajzában.
7 1849 április 26., 6219. sz. a. Az Országos Levéltárban.
8 Május 9., 220. sz. Orsz. Lt.
9 Május 13., VKM. 668/M. Orsz. Lt.
10 Május 16. VKM. 695/M. és június 10. VKM. 962 M. Orsz. Lt.

románok számára egy metropolitai szék és két új püspökség felállítását eszközölje. Erdélyi örömmel fogadta igéretét s megjegyezte,[11] hogy a külön osztályt csak azért sürgette, mert ha a görög keletiek ilyet kapnak, ez az előny sok hívét átállásra csábította volna; hiszen idáig is izgattak köztük. A munkácsi szentszék azonban megmaradt a külön osztály kérése mellett, a melyet már 1848 május 9-én közölt báró Eötvös József volt miniszterrel, most pedig Kossuth kormányzóval is, mert egyedül az öt püspökség alatt másfélmillióra menő görög katholikusoknak nincs külön osztályuk, holott ezt az annyira óhajtott vallási béke és szabadság is megköveteli.[12] Horváth azonban, mivel a görög katholikusok a rómaiakkal hitben tökéletesen egyeznek, ezen egyhitűek külön osztályozását feleslegesnek és szükségtelennek tartotta annyival inkább, mert minisztériumának osztályai egyedül a valláskülönbség szerint voltak rendezve. De megigérte,[13] hogy a mennyiben a görög szertartásúak a rómaiaktól nyelvben, szokásokban és szertartásokban különböznek, külön görög kath. tanácsost és titkárt fog alkalmazni. Másfél hét mulva [14] a római és görög kath. egyesitett osztály főnökévé a kormányzóhoz már fel is terjesztette kinevezés végett *Lévay* Sándor egri nagyprépostot és főkáptalani helyettest, a ki a szabadságharczban lelkes szónoklataival és intézkedéseivel tűnt ki.[15]

A protestáns osztály élén álló Lónyay Gábor azonban május 13-án lemondott,[16] egyrészt betegsége, másrészt a miatt, mert belátta, hogy nem könnyű feladat a protestáns egyháznak az államhoz való viszonyát szabályozni; bár dicsőségének tartotta volna, ha törekvéseit ilyen főnök és miniszter vezetése alatt folytathatja. Horváth s mások is, az osztály élére Szoboszlai *Pap* István debreczeni ref. püspököt szerették volna megnyerni,

[11] Május 16., 242. sz., VKM. 741. sz.-hoz, u. o.

[12] Május 19-iki fölterjesztése a VKM. 877 M., május 29-iki hátiratával. Orsz. Lt.

[13] Május 31. VKM. 886 M. Orsz. Lt.

[14] Június 9. VKM. 959 M. Orsz. Lt.

[15] Élete (1808—1873.) Szinnyeinél, VII. 1156—8.

[16] Május 13. Deregnyő. VKM. 759 M. sz.-hoz. Orsz. Lt.

kivel a miniszter jó barátságban élt s tanácsait protestáns egyházi ügyekben szívesen fogadta. A püspöknek mindössze 700 frt évi jövedelme lévén,[17] anyagi tekintetben nyert volna a 3500 forintos állás elfogadásával; azonban, úgymond,[18] Isten és lelkiösmerete előtt nem bírta elvállalni a felelősséget, hogy vénségére (63. éves korában), mikor a természet rendje már az örök nyugalomra való készületet teszi kötelességévé, új, magasabb, nem ösmert pályatérre lépjen. De megfogadta Horváthnak, sőt Kossuthnak is, hogy mindenben támogatja őket s mindjárt mellékelte is a minisztériumban a protestánsokkal 1848 szeptember 1-én tartott értekezlet jegyzőkönyvét, melynek alapján a visszalépett Lónyay a protestáns ügyek rendezését nem remélte.

A görög nem egyesültek osztályfőnöke 1849 márczius elsejéig Athanačkovich Pál Plato bácsi püspök volt[19] s most többnyire Nyisztor József tett előterjesztéseket az osztályban, melyet román és szerb részre elkülöníteni Horváth nem akart. Legalább is addig nem, míg a görög nem egyesült egyház ügyeit nem rendezik, a mi azonban már május 11-i nyilatkozata szerint «küszöbön volt».[20] Mivel ezt a rendezést zavarná és nehezítené a lelkészek amúgy is nagy számának szaporítása, ettől és új papok fölszentelésétől Rácz Gerazsim aradi püspököt eltiltotta,[21] később pedig nyomatékosan figyelmeztette,[22] hogy az egyházmegyei zsinatok határozatai az ő jóváhagyása előtt érvénytelenek és végre nem hajthatók. A nagyváradi görög nem egyesült szentszéket viszont maga *Kirileszku* János püspökhelyettes függesztette fel s törvényesnek el nem ismerte mindaddig, míg azt Horváth miniszter meg nem erősíti.[23] Ez ellen a szentszék, mely 1793 óta működik, a miniszterhez felebbezett s a helyettest rendelete visszavonására utasítani kérte, tudván, hogy bárhon-

17 Szinnyei, x. 295.

18 Június 8. VKM. 1070/M. sz.-hoz. Orsz. Lt.

19 VKM. 990/M. június 14. Orsz. Lt.

20 VKM. 641/M. Orsz. Lt.

21 U. o.

22 Május 31. VKM. 924 M. Az Orsz. Levéltárban.

23 Június 14-én, a VKM. márczius 31-én 924/M. sz. rendeletére hivatkozva.

nan érné azt a lerontás szándéka, benne találják a legerösebb támaszt. A szentszék hatáskörébe tartozó 300-nál több parochia és 180,000 lélek egy pillanatig sem nélkülözheti a rendes vezetést s tekintetbe kell venni, hogy a lefolyt év viharos eseményeiben a bihari román népet éppen ez a szentszék óvta meg, hogy olyan veszedelmes lépést tegyenek, mint a milyet a

41. SZOBOSZLAI PAP ISTVÁN.

szomszéd megyékben levő atyafiak tettek. «Ha valaha, — szólt a szentszék[24] — most valóban szükséges minden állásban a tisztaértelmű és rendszeres működés, a fegyelmezett intézkedés; főképen az egyházban, hol az idők mostohasága miatt nemcsak népök, de klérusuk is az értelmesség tekintetében nagyon hátramaradt; éppen azért, magukra hagyatva, könnyen megeshetik az eltévedés, a minek gyászos szüleményei lehetnek; különben is egy testületnek, minő a szentszék, megfontolt

[24] Június 21/július 3-án. VMK. 1216. számhoz. Orsz. Lt.

tanacskozásai biztosabb eredményre vezethetnek.» A miniszter a szentszéket arról értesítette,[25] hogy a zsinat határozatait már megerősítette s így a szentszéknek nincs oka aggodalomra.

Kirileszkut az ellene most tiltakozó szentszék választotta meg püspökhelyettesnek, ellenben *Vuja* Ignácz oraviczai görög nem egyesült esperestet a verseczi és Petrovics (Stojescu) Demeter lippai görög nem egyesült esperestet a temesvári egyházmegyében ideiglenesen Horváth bízta meg a püspök helyettesítésével.[26] Azonban — kijelentése szerint[27] — távol állott attól, hogy az óhitűek egyházi ügyeinek elintézését és igazgatását legkevésbbé is gátolni akarná, mert az óhitűek egyházi jogait épségben tartani kívánja; a temesvári helyettest pedig egyenesen utasította, hogy Torontálban kevés lévén a görög keleti pap, rajta legyen, hogy a népségek «saját fajú lelkészeket nyerjenek»; s nyilatkozzék, czélszerű-e mostan kihirdetni a tervezett egyházmegyei zsinatot, hová ezek az ügyek tartoznak.[28] A verseczi új püspökhelyettes Horváth előtt[29] nagynak és magasztosnak mondta azt a reményt, mely a görög keleti egyház részéről Magyarország új korszakához csatlakozik. A nem egyesültek megtestesülve látják azt a közóhajtást, hogy a honban levő keresztény felekezetek, mint üdvözítőnk egyenlő hívei, a testvéri szeretet szent kötelékével fűződjenek egymáshoz s e testvéri szeretet fölött a közös jog, egyenlőség és szabadság virrasztván, egyik se legyen kedvencze vagy mostohája az államnak. *Rossu* János plébános már kész tervezettel állt Horváth miniszter elé a görög nem egyesült egyházi megyék s egyházi rend szervezetének javítására nézve[30] s eléje terjesztette a legégetőbb reformpontokat, miket a zsinatnak kellene megvitatnia. A püspököket simoniáról vádolta s ebben látta az egyházi rend akkori

25 Július 9. VKM. 1216. sz. Orsz. Lt.

26 Május 29-én 835. és 31-én 895. sz. Orsz. Lt.

27 Május 29. 835/M.

28 Május 31. 895/M. Orsz. Lt. Az egyik rendelet Hertelendi Miklós torontáli kormánybiztosnak, a másik Stojescu esperesnek szól.

29 Július 2. Fejértemplom VKM. 1299/M. sz.-hoz. Orsz. Lt.

30 Június 22. VKM. 1080. sz. a. iktatva. Orsz. Lt.

sülyedtségének okát; emelkedését pedig a lelkészképzés rendezésétől, a papok állami ellátásától, s a Királyhágón innen és túl egy-egy állami szeminárium felállításától várta, hogy «a hazának ezen polgári osztálya is megfeleljen rendeltetésének, a melyet eddigelé nem is ösmert». A görög keleti papnövendékek hazafias nevelését éppen akkor sürgette, mikor gróf Bethlen Gábor fogarasvidéki főkapitány is kívánta,[31] hogy az Oláhországba kiszökött fogarasi papok helyett másokat küldjön, hogy a népre hazafias irányban hassanak s azt a kormány jó szándékairól és a függetlenségi nyilatkozat helyességéről felvilágosítsák. Erre a hazaszeretetre hivatkozott maga Horváth is, mikor valamennyi felekezet papjait felszólította, hogy híveiket a betörő oroszok ellen vezessék, mire 75 beregi orosz katholikus pap ki is jelentette,[32] hogy «forró hazafiúi lelkesedéssel írott parancsát lángérzésű hazafias kebellel fogadják». Kiállanak a muszka ellen. «Az evangéliumi ige csontvelőket átható és Horváth által felidézett fegyverével állnak ki.»

Az oroszok beavatkozásának első hírére ugyanis, május 18-án, a minisztertanács elhatározta s a kormányzó jóváhagyta, hogy szervezni kell a nép fölkelését s rendelete végrehajtásával, a világtörténelemben példátlan módon, a belügyi és a kultuszminisztert abban a meggyőződésben bízta meg, hogy «a nemzet e rendelet felhívásának vallásos ihletséggel fog megfelelni».[33] Horváth Mihály még aznap felhívást intézett a haza minden felekezetű lelkészeihez,[34] és figyelmükbe ajánlta, miként bánt a muszka az övétől különböző vallásfelekezetekkel mindenütt, a hol csak győzött. Meghagyta, hogy május 27-étől három héten át minden vasárnap s az első és a második hét

[31] Június 25., 2087 belügym. és 1079 VKM. sz. Orsz. Lt.

[32] Május 25. Munkács. 887 M. sz.-hoz. Orsz. Lt.

[33] Közli Gracza, Szabadságharcz tört. V. 899—902. Gelich, Függetl. harcz, III. 386—9.

[34] U. o. 904. Közlöny, 1849. 111. sz. Szilágyi S. A forradalom tört. 380—3. Rendeletét több nyelvre lefordították. Román nyelven 3000 példányban való kinyomatásáról ő maga gondoskodott. Május 24. VKM. 20. eln. sz., május 31. VKM. 1103. sz. Orsz. Lt.

csütörtökein a népet beszédeikben a szabadságharcz ernyedetlen folytatására, áldozatkészségre s annak idejében fölkelésre buzdítsák; a római és görög katholikusok egyházi körmeneteket tartsanak s Istenhez könyörögjenek igazságos fegyvereink győzelméért, ellenségeink megszégyenítéséért, a nép vallási és polgári szabadságának fenntartásáért és azért, hogy a népnek erőt, buzgóságot, kitartást, áldozatra való készséget adjon szabadsága megvédésére. Június 6-án felekezeti különbség nélkül országosan nemzeti böjtöt kell tartani, «hogy Isten hatalmas segedelmét szent ügyünk gyámolítására ez által is kiérdemeljük». Azt az imádságot, a mit ő maga írt, mindennap, a katholikusoknak mise és vecsernye után az oltári szentség kitétele mellett kell felolvasni. Utána a templomok összes harangjait húzzák meg. A fölkelés kihirdetése esetében pedig a főpásztorok és papok «ünnepi öltözeteikben álljanak a nép élére s a vallás mindenható szózatával buzdítsák a népet a vallási és polgári szabadságnak megoltalmazására, hogy a béke napjai, Isten dicsőségére, minél hamarább bekövetkezzenek».

A mellékelt imában[35] arra kérte Istent, hogy valamint a szívtelen, hitszegő király öldöklő, pusztító hadainak megverésében és kiűzésében megsegítette, segítse meg őket a muszka ellen is, kit az áruló fejedelmi család akar behozni leigázásukra. Vad ellenség készül megrohanni az országot, mely butaságot, babonát terjeszt s minden felvilágosodást, műveltséget eltörölni akar. A szentegyházakat feldúlja, az oltárokat lerontja; a szabad ember számára rablánczokat s a réginél elviselhetetlenebb szolgaságot hoz; kiirtja a szabadságot, egyenlőséget, testvériséget; behozza ismét a dézsmát, robotot, s a lealacsonyító jobbágyság minden egyéb szolgálatait; boldog-

[35] Közli a Közlöny, 111. sz. Papp Dénes, Okmánytár, II. 457. Gracza, V. 905—6. Reizner, A régi Szeged, 292—3. Szabados József néhány sornyi bevezetésével Szegeden 8000 példányban külön és más városokban szintén újra meg újra kinyomatták. Román nyelven 5000 péld. maga Horváth nyomatta ki (VKM. május 24., 20. eln. sz.) Az ima a hadakat inkább lehangolta, mert a honvédek diadalába vetett hit megingását látták benne. Hegyesi, A 3. honvédzászlóalj tört. 222.

talanná teszi a népet családi otthonában, meggyalázza az asszonyokat, leányokat, leöli az öregeket, kisdedeket, elrabolja vagyonunkat s rablánczra fűzve viszi el a foglyokat. Mentse meg az Isten hazánkat ettől a vad ellenségtől s áldja meg fegyvereinket győzelemmel . . .

A távollakó beregmegyei orosz katholikus papok az elsők közé tartoztak, a kik megírták Horváth miniszternek, hogy harczolni fognak a muszka vandalizmus ellen. Az ima pedig, a milliók imája az egek egéhez fog hatni. Csak arra kérték, tegyen valamit, hogy ugyanakkor a honvédek hajmeresztő, ég- és földrendítő módon ne káromkodjanak s büntetés terhe alatt tiltsa meg a káromkodást.[36] Horváth azt felelte,[37] hogy a harczosok szitkozódásait «mint a míveletlen kebel parlag kinövéseit, melyek ez esetben csak a hazánk zsarnokai ellen kitörő bosszús elkeseredésnek lehetnek nyilatkozványai, fokonkint *a nevelés* jótékony melege fogja elfonnyasztani» ; de a kormány is igyekezni fog a rossz szokás kiirtására.

Június 27-én a kormányzó és valamennyi miniszter aláírásával csakugyan megjelent az a felhívás,[38] melyben, mivel a hazát rendes eszközökkel megmenteni már lehetetlen, «a hazánkba betört muszkák s az azokat behívó istentelen ausztriai császár ellen az általános *keresztes népháborút*» kihirdette, vagy inkább meghagyta, hogy a templomokban a lelkészek, a község piaczán az elöljárók harangzúgás közt hirdessék ki. A lelkészek, mint illik, ragadjanak keresztet s vezessék a népet a vallás és szabadság oltalmára. Ugyanakkor Horváth miniszter külön felhívást intézett az ország összes vallásfelekezeteinek lelkészeihez.[39] Figyelmeztette őket, hogy a vad muszkák és pogány kozákok már betörtek hazánk polgári és vallásszabadságának legyilkolására. Európa népei magunkra hagytak ben-

36 Május 25., VKM. 887 M. sz.-hoz. Orsz. Lt.

37 Május 31. VKM. 887 M. sz Orsz. Lt.

38 Ezt, egy egykorú hirdetményről, mint tanuló, éppen ötven esztendeje másoltam le. Megjelent különben a Közlöny 143. s a Respublica 11. számában.

39 Kelet nélkül jelent meg a Respublica 13. számában július elsején. (Kossuth Szózata június 25. kelt.)

nünket, de nem kell csüggedni; mert bátor és elszánt népet legyőzni nem lehet. A lelkészeket és a tanítókat újból felhítta, lelkesítsék a népet az önvédelem végső harczára; harangzúgással, imádkozással intsék azt kötelességére; ha pedig az ellenség a határra lép, álljanak híveik élére, legyenek a hazának Kapisztrán Jánosai s vezessék őket az élet-halál szent harczára, a diadalra.

Szétküldötte azt a szent éneket is, a melyet önmaga írt, hogy a templomokban a «Jertek keresztény lelkek» dallamára énekeljék.[40]

«Isten, ki annyi vész közt megtartád hazánkat,
Jer most is oltalmunkra s vezéreld csatánkat.
Az élet- és halálnak sorsát te intézed,
Csak tőled vár szerencsét s áldást magyar néped.
Uram, segíts meg!»

«Derék historikus, püspök in partibus infidelium — írta róla Levitschnigg Henrik német költő és hírlapíró;[41] — csak látszólag egyházi czopf; aféle Amiensi Péter — az íróasztal mellett és Kapisztrán — a békében. Önkéntelen élő előszó egy soha el nem kezdődött keresztesháború történetéhez. Szerepe a kapuczinusé Wallenstein táborában — forradalmi csuklyában. Jelszava: Nil mali loqui de domino Kossuth, officia sua praestare taliter qualiter et omnia sinere vadere, sicuti vadunt.»

Petőfi gúnyolta a keresztesháborút,[42] de maga is szent háborúra lelkesített az utolsó nagy próbán; Görgey környezetében sem dicsérték a keresztesháborút és a böjti prédikácziókat,[43] de a honvédek hősiesen harczoltak s akaratlanul is böjtöltek. A kath. püspökök rossz néven vették, hogy nem hozzájuk, hanem egyenesen a papsághoz fordult; Bartakovics Béla rozsnyói püspök pedig megmondta, hogy az ő vallása békét hirdet és nem

[40] A négy versszakra terjedő éneket leírta 1910-ben Kalmár János nyug. plébános és volt honvéd Farkas Sándor számára.

[41] Kossuth und seine Bannerschaft. II. 38.

[42] Marczali, Budapesti Szemle, 1910., 398. sz. 169.

[43] Görgey, Életem és működésem, II. 334.

haborut; Szoboszlai Pap Istvan debreczeni református püspök is figyelmeztette, hogy a reformátusok fennakadtak azon, hogyan ragadjanak keresztet[44] stb. Keresztes had Rákos mezején nem is gyülekezett,[45] de mikor a kormánynak Szegedről is menekülnie kellett, Csanád püspöke, a kultuszminiszter, az 1514. évi keresztesháború történetírója, mellén vöröskereszttel jelent meg a táborban azon a vidéken, hol elődjét, Csáky püspököt, a keresztesek karóba húzták. Mind a három minőségében jól tudhatta, milyen felelősséget vállalt magára nemzetével és a történelemmel szemben, mikor a világ utolsó keresztesháborújának egyik legfőbb szervezője lett. Püspökök és történetírók hajdanában is viselték a keresztesháborúk vöröskeresztjét; de Horváth az első és utolsó kultuszminiszter, ki azt viselte. Elhatározását valóban nem lehet beilleszteni tárczája keretébe. Bírái, a kik utóbb — mint püspök elődei közül más győztesek Szent Gellértet és Csáky Györgyöt — halálra ítélték, fanatikusnak nevezték; de hasonló tettért ugyanakkor Rajasics görög keleti szerb érseket kitüntetésekkel halmozták el. Ezt a modern keresztesháborút Horváth maga is a kétségbeesés szabályának tartotta; sikere csak úgy lehetett volna, ha egyetemesen, mindenütt egyszerre történik; ha emitt százezernyi tömegek állnak az ellenség útjába, amott a szomszédos helységek egyesült csapatai nyomják el a kisebb csapatokban szétoszlott ellenséget s elfogják, megsemmisítik élelmi szállítmányait. Hibáztatta a kormányt, hogy százezrek várható fölkelésének szervezéséről nem gondoskodott s helyeselte, hogy ily szervezet hiányában a nép föl nem kelt.[46] És ő, a ki műveiben s tetteiben a vallásszabadságot hirdette, könnyen belenyugodhatott, hogy a nemzet azt, a mit az utolsó nagy napokban még tehetett, nem izzó vallásgyülöletből, hanem forró hazaszeretetből tette.

44 Marczali id. h. 169.
45 A kormány június 27.-i rendelete értelmében itt kellett volna gyülekezni.
46 Függetl. harcz. tört. III. 183.

X. TANÜGYI POLITIKÁJA.

A KÖZOKTATÁS ügye, Horváth miniszterségének kezdetén, majdnem országszerte szünetelt. «Az iskolák — írta a szabadságharczról írt könyvében [1] — általában az egész hazában kiürültek; még a papnövendékek közül is számosan fegyverrel cserélték föl a szent könyveket.» 14—15 esztendős fiúk tüzéreknek álltak be, 10—12 esztendős gyermekek a fegyver- és lőszergyárakban töltényeket, gyutacsokat készítettek. «Csaknem egy éve — írta a hadügyminiszterhez,[2] — mióta hazánk zavaros körülményei miatt a közoktatás minden tanodában vagy pang, vagy éppen merőben vesztegel.» Ezt a közügyre káros helyzetet tovább nem tűrhetvén, elhatározta, hogy a közoktatást az új iskolai évben, a mennyire a körülmények megengedik, teljes erővel megindítja. Mivel azonban az iskolákat országszerte majdnem kivétel nélkül kórházakká alakították át, vagy más hadiczélokra foglalták le, arra kérte a hadügyminisztert, hogy ha a körülmények valahol lehetségessé teszik a hadiszükségre lefoglalt épületek felszabadítását, első sorban az iskolai épületeket szabadítsa fel; és pedig idején, hogy az új iskolai év kezdetéig a szükséges átalakításokat és javításokat meg lehessen tenni.

Hazánk egyetlen *egyetemének*, a pestinek sorsa első sorban érdekelte. Még Budavár visszavétele előtt meghagyta a pesti egyetem alelnökének,[3] hogy az egyetem összes tanárai és alkalmazottjai igazolják magukat, hogy «a bitor kormány Pesten mulatása alatt azzal semmi összeköttetésben nem álltak s általában hazafias kötelességeik szerint viselkedtek»; mert tisztökben csak azokat hagyja és erősíti meg, a kik magukat teljesen igazolják. Az egyetem igazgatóját (rektorát), dr. *Szabó* János orvos-

[1] Függetl. harcz tört. II. 506.
[2] Május 15. VKM. 691/M. Orsz. Lt.
[3] Május 18. VKM. 718/M. Orsz. Lt.

tanárt egyenesen nyilatkozatra szólította fel, igaz-e, hogy azokat a mérnöki eszközöket, a miket a Ludoviceum használatára ki nem adott, azelött a bitor kormánynak egész készséggel használatára bocsátotta?[4] A rector magnificus már másnap kijelentette, hogy ahány szó van a vádban, annyi a rút, gyalázatos, magyar emberhez nem illö hazugság s követeli, hogy a miniszter 24 óra alatt nevezze meg a gaz rágalmazót. Töle idáig a Ludoviceum részére senki sem kérte, most azonban örömmel kiadja a kivánt eszközöket. «Igenis — szólt[5] — ha dicsö és győzedelmes hadseregünk és teljes hatalmú kormánybiztosunk bitor kormány», annak egész készséggel megnyittatta az egyetem gyűjteményét, onnan kiszolgáltatta a Budavára aláásására szükséges Anttea pneumaticát s a legjobb delejtűt, s a honvédseregnek fizikai szakértőül *Jedlik* Ányost ajánlotta. A minisztérium még aznap nyilatkozatra szólította fel Ludvigh János kormánybiztost, a ki szintén még aznap jelentette, hogy a rektort a vésztörvényszék előtt senki sem vádolta s feladót megnevezni nem tud; csupán dr. Petzelt József alezredes, az egyetem volt mértantanára[6] panaszkodott, hogy tőle Degen János bölcsészetkari dékán a gyűjtemény kezelését elvette, Szabó János pedig «hogy ezen kegyes (osztrák) kormánynak mindinkább megtetszhessen, őt mint gyanus politikai nézetű és veszélyes egyént feljelentette». Mivel pedig már az 1841. évi országgyűlés elrendelte, hogy az egyetem mérnöki gyűjteményét, a melyet hétesztendei munkával Petzelt, a Ludoviceum mostani aligazgatója, állított össze, a Ludoviceumnak kell átadni, a minisztertől Ludvigh a határozat végrehajtását kérte, «nehogy a hadi főtanoda, ezen haza-reménységünk büszke virága, a megkívánt műszerek hiánya miatt újra-alakításában s helyreállításában hátráltassék».[7] Horváth különben olyanformán gondolkozott, mint Aulich tábornok, az ideiglenes hadügyminiszter, a ki ellene volt a külön katonai iskoláknak, sőt a Ludoviceumnak is, és a legmagasabb

4 Június 1. VKM. 1102/M. Orsz. Lt.
5 Június 2. VKM. 1109/M. Orsz. Lt.
6 Életrajza Szinnyeinél, x. 1095.
7 Június 2. VKM. 1111. sz.-hoz. Orsz. Lt.

katonai kiképzést az egyetemre akarta bízni, hol épp úgy lehetne hadtudományi kart felállítani, mint lehetett hittanit, jogit, orvosit és bölcsészetit.[8]

Horváth maga írja,[9] hogy az ő minisztériuma a régi, elavult tanrendszer helyett az egyetem és a gimnáziumok számára új tanrendszeren dolgozott. Amaz természetes következése lett volna az 1848 : XIX. t.-cz.-nek, a mely meg is bízta a közoktatásügyi minisztert, hogy a tanszabadság elvének alapján, egyetemi törvényt készítsen; de a mire Horváth a rendelkezésére álló viharos három hónapban is keresett, arra utódai sohasem találtak időt,[10] ellenben a gimnáziumi tanterveken kelleténél többet változtattak, a nélkül hogy velök közmegnyugvást kelthettek volna. A népnevelési törvényt Eötvös már 1848-ban elkészítette s azt a parlament meg is szavazta; most pedig Horváth a népiskolák s általában a népnevelés javításáról készített terveket és törvényjavaslatokat,[11] a miknek előterjesztésére azonban nem maradt ideje. A kath. autonómia rendezésére augusztus 20-ára kihirdetett közgyűlés a kath. tanügyre vonatkozó intézkedéseknek egész sorát nyitotta volna meg. A nemzetiségekről szóló 1849 július 28-iki törvény, melynek hozatalában Szemere mellett Horváthnak főrésze volt, általában máris kimondta, hogy az elemi iskolákban az oktatás a község, vagy az egyház nyelvén történik; az óhitüeknek évenkint összehivott zsinata nemcsak vallási, hanem iskolai ügyekben is határoz, az óhitűek egyházai és iskolái a többi felekezetekkel egyenlő előnyökben részesülnek; az óhitüek maguk kezelik egyházi és iskolai alapítványaikat; és számukra a budapesti egyetemen külön hittani kart állítanak fel.

Erdély egyházi és iskolai ügyeinek vezetésére Horváth két

8 Kossuth, Irataim, VIII. 166—7. V. ö. Márki, Katonai tudományok az egyetemen. Magyar Paedagogia, 1915. 20—28.

9 Függetl. III. 109.

10 A budapesti egyetemről maig sincs törvény; a három újabb egyetem sorsát külön törvények biztosítják (az 1872. évi XIX. és XX., és 1912 : XXXVI. t.-cz.).

11 Függetl. III. 109.

kormánybiztost nevezett ki.[12] A katholikus ügyeket *Keserü* Mózes gyulafehérvári kanonokra, az evangélikusok, helvéthitvallásuak, unitariusok és görög keletiekét pedig *Szentiványi* Károly országos teljeshatalmu biztosra. Ők képviselték azt az állami hatóságot, melyet az unió kimondásáig az Erdélyben kivétel nélkül önkormányzati jogot gyakorló felekezetekkel szemben az erdélyi kormányszék (gubernium) gyakorolt. Intézkednie kellett, mert az unió már egy esztendeje ki volt mondva, de az egyesitést éppen az egyházi és iskolai közigazgatás terén azóta sem hajtották végre s így az ide vonatkozó kérdésekkel, kellő felvilágosítások hiányában, a minisztérium aggodalom nélkül nem foglalkozhatott. A biztosok az egyesítés foganatosításáig saját felelősségükre intézkedtek s a miniszter csupán a volt udvari kanczellária által gyakorolt főfelügyeleti jogot tartotta fenn magának. Mivel pedig tapasztalta, hogy Erdélyben az óhitüeknek akkor nem volt egyházi és iskolai kormányzatuk, ideiglenes helynököket akart kinevezni, de úgy, hogy a rendkívüli idők megszüntével a hitfelekezetek, jogaikhoz képest, a további intézkedéseket megtehessék.

Erdélyben nemzeti szempontból nagyon pártolta a *közös iskolákat,* a miknek fölállítását nagy elődjének, Eötvös bárónak tavalyi népoktatási törvénye értelmében különben is neki kellett volna megkezdenie. A nemzet előtt követendő példaképpen hozta tehát nyilvánosságra a Közlönyben, hogy Vízakna város közönsége az ország függetlenségének megünneplésére néptanítói állomást alapított s a vallás és nemzetiség különbsége nélküli iskola ideiglenes helyiségéül elkérte s *Berde* Mózes kormánybiztos oda is adta a római katholikusok üres iskolai épületét. Horváth kijelentette, hogy örömmel és méltánylattal hagyja jóvá a kormánybiztos intézkedését, ha az ottani katholikusok az épület közössé tételében különös sérelmet nem látnak.[13] Tanítókat különben bajos volt kapni, mert a hogy a

[12] Május 31. VKM. 930/M. Orsz. Lt.
[13] Június 20. VKM. 1024/M. Orsz. Lt.

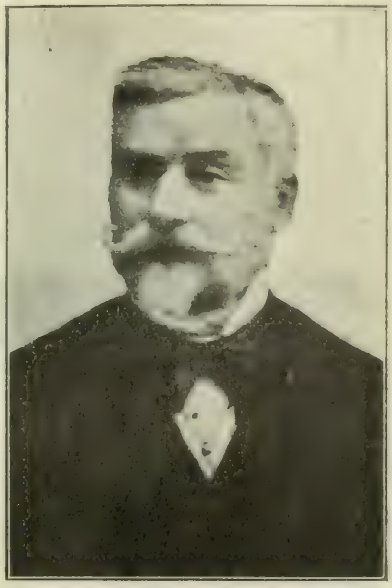
magyarkanizsai és adorjáni tanítók meg is írták a miniszternek,[14] a tanítás megszüntével mint nemzetőrök, a bács-bánság-futás ideje alatt pedig, a kik alkalmasak voltak, szabad csapatokban szolgáltak s akartak ezentúl is maguk vonogatása nélkül szolgálni hazájuknak. Mikor az egyik megyei kormánybiztos, Dobozy István alezredes, a minisztertől 2000 forintot kért a silányul ellátott néptanítók serkentésére s ezzel a nevelés és oktatás ügyének előmozdítására, Horváth a segítséget a valóban rászorulóknak vallás- és nemzetiség-különbség nélkül hajlandó volt megadni, mert bár az állami pénztár állapota a haza jelen körülményei közt a legnagyobb kíméletet követeli, a kormány a népnevelés emelését legfőbb gondjai közé számítja és ehhez a magasztos czélhoz kész anyagi áldozatokkal is járulni.[15] Az ország kormányzójával pedig örömest közölte[16] azoknak névsorát, a kiket Eötvös a *poroszországi tanítóképző-intézetek* látogatására tavaly államköltségen kívánt kiküldeni. A kijelölt tizenöt ifjú közül többen, pl. Ballagi Károly, Birányi István, Görög Imre, Greguss Gyula, Kacziányi Ferdinánd, Kárffy Titusz, Pázmány György, Pillitz Dániel rabbi és Sárkány Ferencz mind ismert nevek a magyar paedagogia történelmében[17] s így a «forradalmi» kormány jól válogatta össze azokat a férfiakat, kikre a magyar tanítók további képzését bízza. Az események azonban ezt a kiküldetést is meghiúsították.

A *kisdedóvást* Horváth egyik rendeletében[18] a legmagasztosabb, legjótékonyabb és legszentebb czélnak nevezte, melynek minden eszközzel való pártolására állásánál fogva kötelezve érezte magát, de egyelőre csak a már meglevő intézetek fenntartására kellett szorítkoznia.

Általában véve többször kényszerült hivatkozni «a mostani körülményekre», a mik cselekedni alig engedik. Így pl. a nádori

14 Július 15. VKM. 1277/M. számhoz. Orsz. Lt.
15 Július 23. VKM. és 4217/B. belügym. sz. Orsz. Lt.
16 Június 16. VKM. 998/M. Orsz. Lt.
17 Életrajzaik Szinnyeinél.
18 Pest vármegyéhez, május 31., VKM. 923/M. Orsz. Lt.

lak kipusztítása után fennmaradt tárgyakat, különösen a könyveket, ásványokat és szobrokat szívesen helyeztette volna el illően a Nemzeti Múzeumban, de ezeknek rendezését sem hely, sem idő jelenleg nem engedvén, Kelemen Lajos miniszteri titkár és Dorner József fogalmazó jelenlétében ládákba rakatta és lepecsételve, letétképpen (való megőrzés végett, a múzeumba küldte.[19] De a múzeum gyűjteményeit még a szűk viszonyok közt is kész volt vásárlásokkal gyarapítani. Így pl. Nagy Gábor történelmi, diplomatikai és heraldikai gyűjteményéről, melynek megvétele már a mult országgyűlésen szóba jött, de «a mostani körülmények közt» eszközölni nem lehetett, ismét tárgyalt a tulajdonossal.[20] Midőn pedig arról értesült, hogy a múzeum 1848–9-ben a Religión kívül semmiféle lapot és könyvet nem kapott köteles példányképpen, az 1848 : XVIII. t.-cz. 40. §-ára hivatkozva, a nyomdák tulajdonosainak szigorúan meghagyta az elmaradt példányok beküldését.[21]

42. BERDE MÓZES.

A *sajtót* különben is nagyrabecsülte s mint ismeretes, fel is szólaltak ellene, hogy pl. a keresztes háború ügyében kiadott rendeletét nem a püspökök, hanem a sajtó útján közölte a lelkészekkel. Mikor egy alkalommal a bilét-kerületi lelkészek védelmet kértek tőle Zerffi Gusztáv lapjának (Der Ungar) a kath. vallást és klérust gyalázó czikke miatt, kötelességének tartotta ugyan, hogy a megtámadott egyházi testületek becsületét

19 Május 31. VKM. 1096 M. A Nemz. Múzeum igazgatójának, Kubinyi Ferencznek. Orsz. Lt.

20 Június 1. VKM. 1104/M. Orsz. Lt.

21 Június 19. Közlöny, 1849., 138. sz. Magyar Könyvszemle, 1902. x. 204–5.

hivatalosan is védelmezze, de «a sajtóvétségek fölötti eljárás kívül esik tárczája rendelkezési körén» s a panaszosokat a hírlapi megtámadások visszatorlása végett a hírlapi czáfolat beküldésére, vagy pedig a sajtóper megindítására utasította, mert a törvény védőpajzsa alatt minden jogos és igazságos ügyet tiszteletben tartanak. A hivatalos «Közlöny» nélkül, melyet minisztériuma s egyházi és iskolai főbb hatóságok részére 44 példányban rendelt meg,[22] a számüzetés keserves éveiben meg sem írhatta volna a függetlenségi harcz történetét. Megiratására azonban már most gondolt. Szemere miniszterelnök kívánságára a *hadtörténetírás*nak, mint tudományos szakba vágó intézménynek kezelését s a hadi történetírók vezetését és ellenőrzését június 27-én átvette.[23] Oly időben, mikor még a Magyar Tudományos Akadémia is szünetelt,[24] valóban a hadtörténetírás volt az egyetlen tudományos intézmény, a melynek gyámolítására gondolhatott; de az események, a miket leiratni kívánt, másfél hónap mulva már ezt is összetörték.

XI. DEBRECZENTŐL ARADIG.

Vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak zaklatottabb élete, bizonytalanabb összeállítása, alkotásokra kevesebb ideje sohasem volt, mint Horváth Mihály vezetése alatt. Mikor a kormányt átvette, hivatalnokainak egy része távol maradt igazolatlanul, vagy pedig önként lemondott és kilépett, de a fizetési jegyzékben még szerepelt s helyöket egyelőre betölteni sem lehetett; ilyen összesen 21 volt.[1] Mások Budapesten megmaradtak hivatalukban az osztrák uralom alatt

22 Június 14. VKM. 992/M. Országos Levéltár.

23 Az Orsz. Lt.-ban levő iratok alapján Lukinich a Századokban, 1917., 355.

24 Vázlatok a M. T. Akadémia félszázados történetéből, 14.

1 Osztályfőnökök: Korizmics Antal, Nyéky Mihály, Athanačkovich Pál, Lónyay Gábor; tanácsosok: Balassa János, Csausz Márton, Szőnyi Pál, Szabó Pál, Markovics László; osztálytitkár: Récsi Emil stb. VKM. 990/M. Orsz. Lt.

is, fizetésöket onnan huzták, de ottmaradásukat utóbb igazolták s akkor Horvath hivatalukban meg is erősitette őket; öszszesen 29-en.[2] A harmadik csoportba azok tartoztak, kik vagy jelen voltak Debreczenben s ott illetményeiket rendesen fölvették, vagy engedelemmel voltak tavol, összesen 18-an.[3] A hatvannyolcz hivatalnok közül tehát az első időkben alig tiz volt állandóan a miniszter mellett, első sorban gazdag tapasztalatai-

43. ID. SZÁSZ KÁROLY.

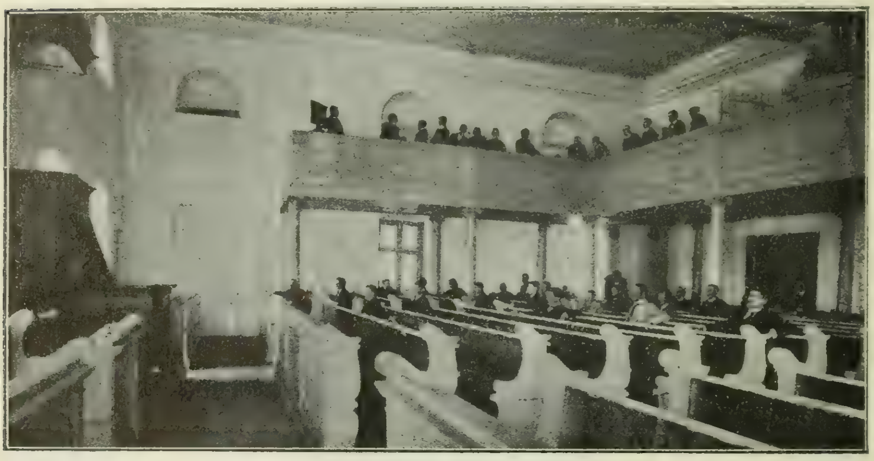
val, nagy eszével és bölcs tanácsaival idősb *Szász* Károly államtitkár; de a csekély személyzet is oly gyorsan dolgozott, hogy a beérkezett okiratokat néha ugyanaznap már elintézték.[4]

2 Osztályfőnökök: Lévay Sándor, Farkas Károly; tanácsos: Bucsánszky József; titkárok: Kendelényi Alajos, Nyisztor József, Takács József stb. VKM 987/M.

3 Államtitkár: Szász Károly; tanácsosok: Pap Endre, Fabriczy Sámuel; titkárok: Egyedy Gáspár, Pap Zsigmond, Ebeczky Dániel, Janicsári Döme stb. U. o.

4 A rendeletek legszorgalmasabb fogalmazói Debreczenben, majd Budapesten és Szegeden a miniszteren és az államtitkáron kívül: Egedy, Kendelényi, Nyisztor és Pap titkárok; Dorner József, Koronka Lajos, ifj. Szász Károly fogalmazók; Latkóczi Lajos, Lövészi György, Torsok Mihály és Vizi László segédfogalmazók; az iratok másolói: Blázsovics János, Gáspár László, Hám Antal, Károlyi Alajos sorjegyzők; és ifj. Nyisztor József irnok. Jóformán ez a 18 ember végezte (s ez

A másik baj a minisztérium folytonos vándorlása volt, minek következtében az irattár sohasem volt együtt, a Budapestről való menekülés után pedig az el-elkalandozó beadványokat nem is lehetett a szokott pontossággal és gyorsasággal elintézni. Horváth mint miniszter május 2-ától június 4-ig működött Debreczenben, június 5-től július 5-ig Budapesten, július 6—11. Czegléden s más útbaeső helyeken, július 12-től 30-áig Szegeden, augusztus 2-től 11-ig, lemondásáig, Aradon, tehát nem is negyedfél hónap alatt öt helyen. A tisztviselők szabályszerűen

44 A DEBRECZENI KOLLÉGIUM IMATERME (AZ ORSZÁGGYŰLÉS SZÍNHELYE).

egy kocsin ketten utaztak egyik állomásról a másikra[5] és sokszor voltak abban a helyzetben, hogy anteakták nélkül kellett dolgozniok. Ez is eléggé megmagyarázza, egyházi és tanügyi politikájának nagy terveit Horváth miért nem dolgozhatta ki nyugodtan.

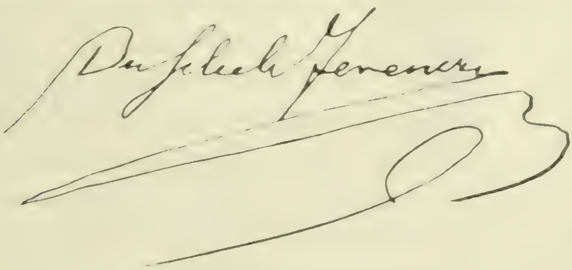
Nagy terveiben akadályozta a pénz hiánya is, a mire a türelmetlenkedőket többször figyelmeztette. A parlament már 1848 augusztus 26-án megszavazta 1849-re a 62 milliós államköltség-

sem egyszerre) a minisztérium egész munkáját. A költő Pap Endre és Beöthy Zsigmond, a tudós Fabriczy Sámuel, a nagyjövendőjű Tisza Kálmán fogalmazó stb. Horváth minisztériumában csak névleg vett részt.

5 Duschek p. ü. min. rendelete május 31-ikén 7350. sz. és 947/VKM. sz. a. Orsz. Lt.

vetést, melyből majdnem három millió[6] jutott volna a vallás- és közoktatásügyi minisztériumra. Azonban a költségvetést már akkor majdnem 46 milliónyi hiánynyal állapították meg s ha pénzjegyek kibocsátásával segítettek is a bajon, a megszavazott összeg sohasem állt teljesen Horváth rendelkezésére. Talán ez is oka volt, hogy Duschek pénzügyminisztert később olyan vadakkal illették,[7] a miket maga Kossuth erélyesen utasított vissza.[8]

De minden kulturális törekvésnek legnagyobb gátja az a háború volt, melyet függetlensége és szabadsága biztosítására a nemzet mindenre elszántan folytatott. Horváth, noha tárczájánál fogva legtávolabb állt a küzdelemtől, nemcsak a miniszter-

45. DUSCHEK FERENCZ NÉVALÁÍRÁSA.

tanácsban támogatott minden indítványt és tervet, a mi a győzelemhez közelebb vezethetett, hanem elfogadott olyan katonai megbizatást is, a mi — a keresztesháború kihirdetése — ellen a kultura nevében éppen őneki kellett volna tiltakoznia. Mint történetiró gáncsolta, de mint miniszter a május 12-i minisztertanácsban megszavazta Klapka helyettes hadügyminiszternek azt a javaslatát, hogy minden hadtestparancsnokkal föltétlenül a hadügyminiszter rendelkezzék.[9] 20-án a minisztertanács Bem altábornagyot is a dunántúli sereghez rendelte[10] s mikor vonakodott, 28-án hajlandó volt őt elejteni s a parancsnokságot Kiss

6 Pontosan 2.902,394 frt. Horváth, Függetl. harcz tört. I. 309.
7 Függetl. harcz tört. III. 438—9.
8 Irataim, VIII. 439—440.
9 Horváth, Függetl. II. 530—1.
10 A minisztertanács jegyzőkönyve a Csányi-levéltárban, 4740. sz.

Pál ezredesre mint tábornokra átruházni.[11] Horváth készséggel támogatott minden erélyesebb intézkedést. Mikor az oroszok beavatkozása következtében a minisztérium a rendes hadsereget a védelemre elegendőnek nem tartotta, a tanács határozata alapján a keresztesháborúnak nevezett népfölkelés előkészítésében és szervezésében — a már előadottak szerint — részt vállalt s a papsághoz, tanítósághoz buzdító szózatokat és rendeleteket intézett. A keresztesháború gondolata különben nem tőle, hanem Szemere miniszterelnöktől származott s az indítványt is Szemere tette meg.[12] Május 31-én a minisztertanácsban mégis be kellett ösmernie, hogy az oroszok betöréséről, a külföldi ügynökök jelentését nem ösmervén, nincs hiteles tudósítása, s így Dembinszky galicziai betörésének tervéről egyelőre nem nyilatkozhatik; mert ha az oroszok beérik Galiczia megszállásával, akkor egy magyar betöréssel hiba volna őket ingerelni; ha azonban az oroszok benyomulása bizonyos, akkor Dembinszky betörése kívánatos. Megkérdezte tehát, bizonyos-e az oroszok bejövetele? De Kossuth kijelentette, hogy hitelesen ezt ő maga sem tudja.[13]

Ugyanezen minisztertanács megbízásából a felsőházban még aznap Horváth jelentette,[14] hogy a kormány (Budavár visszavétele következtében) elérkezettnek látja azt az időt, midőn a törvényhozó testülettel visszaköltözzék Budapestre s üléseit — a képviselőházban már meghozott határozat szerint — július másodikától ott folytassa. A költözés következtében ugyan néhány fontos javaslat előterjesztésével várni kell, de ennél fontosabb a haza megmentése. A kormány Debreczenben sok akadálylyal küzdött a kormányzati eszközöknek csaknem teljes hiányában s a közigazgatás tekintetében. Ha azonban valaha szükséges volt, most szükséges, hogy a hadügyminiszternek minden hadtestre kiterjedő terve szerint a hadsereg egysége-

[11] A m. t. jkönyve Hazánk, III. 337—8.

[12] Gracza, V. 899.

[13] Horváth, Függetl. III. 183—4.

[14] Közlöny, 121. sz., 455—6. l. Papp Parlament, II. 253—7. Szeremlei (II. 166.) őt nem említi.

sen működjék, a mit azonban a csaknem határszéli Debreczenből elérni bajos, ha nem is éppen lehetetlen. Politikai, erkölcsi és kormányzati okok teszik szükségessé az átköltözést s míg ez megtörténhetik, a törvényhozók kövessenek el mindent, hogy a nép lelkesültsége ne csillapuljon, hanem a haza iránti szeretete, hűsége, áldozatkészsége, a megmentésben való buzgósága mindinkább öregbedjék. Görgey, a ki a határozat kimondása után érkezett Debreczenbe,[15] az átköltözést s a parlament elnapolását nem helyeselte,[16] és délután szállásán, a Buday Ézsaiás-féle házban, Kemény Zsigmond szerint,[17] «meg is mosta érte a püspök fejét». Midőn estefelé Horváth még egyszer fölnézett a békepártiak tanyájára, Kemény szerint «úgy látszik aznap pechje volt», mert Görgey megint szidta a vésztörvényszék miatt s azon kegyetlenségekért, a miket Komárom vármegye egyik vidékén elkövettek. De az április 14-i nyilatkozat visszavonására a békepárti uraknál nem talált elszántságot.[18] Horváthot naponkint inkább baráti érzés vitte föl Kazinczy Gábor, Kemény Zsigmond, Kovács Lajos stb. békepárti körébe; s neki; a függetlenségi nyilatkozat egyik szerkesztőjének, különösen eshetett hallania ez ellen a kifakadásokat Görgeytől, ki aznap éppen ezen nyilatkozat alapján esküdött fel hadügyminiszternek.

A miniszterek azonban, a kik még az alapelvekben sem értettek egyet, június 3-án, vasárnap, valamennyien látszólag szép egyetértésben jelentek meg a ref. nagytemplomban, hol Szoboszlai Pap István búcsuztatta el őket és az országgyűlést Debreczentől, öt nehéz hónapon át az ország fővárosától. Másnap, 4-én, Kossuth kormányzó Szemere, Duschek és Horváth miniszterek kiséretében indult az ország igazi fővárosa, Budapest felé. Apró nemzeti lobogókkal bandérium kisérte őket Hajdu-

15 Görgey a minisztériumot május 31-én vette át Klapkától s június 3-án új helyettesének, Szabó Imre ezredesnek adta át. Horváth, Függetl. II. 533., 539.

16 U. o. II. 533—4.

17 Beksics, Kemény, 146—8. Gracza, IV. 843—4.

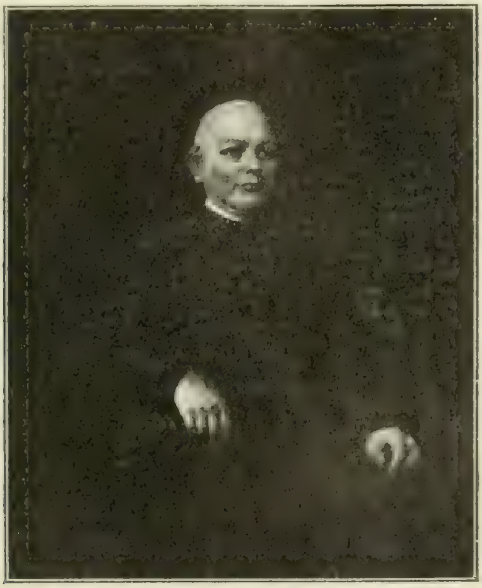
18 Görgey, Életem és működésem, II. 102—8., Horváthtal való találkozását nem említi.

szoboszlóig; s Kabán, Püspökladányban, Karczagon, Kisújszálláson, Törökszentmiklóson át a nép folytonos lelkes tüntetései közt, egymást felváltó lovasbandériumok kíséretében 5-én reggel érkeztek Szolnokra. Onnan a kormányzó a volt nádor fényes szalonkocsijában, a miniszterek pedig együtt egy elsőosztályú kocsiban folytatták útjokat a fellobogózott vasúti állomásokon át Budapestre, hova d. u. 5 óra után érkeztek meg. Ágyúdörgés, harangzúgás, zeneszó, roppant néptömeg, honvédek és népfölkelők sora közt a Váczi-úttól a Szél-utczai Döring-házig Kossuth és családja díszkocsin vonult be.[19] A minisztereket bántotta,[20] hogy Kossuth nem a kormány, hanem családja tagjaival ült egy kocsiba; s mivel ekként «a polgári ünnepet családivá tette», összebeszélés nélkül úgy hitték, hogy a menetben helyök többé nem lehet s a reájok váró fényes fogatok helyett bérkocsikba ülve, mellékutczákon tértek szállásaikra, Horváth a Weisz Bernát házába.

Másnap, június 6-án, országszerte, a táborokban is megtartották a nemzeti bőjtöt, melyet a kormány s külön Horváth miniszter azért rendelt el, hogy «Isten hatalmas segedelmét szent ügyünk gyámolítására ez által is kiérdemeljük».[21] Ilyen bőjtöket hajdanában az erdélyi protestáns nemzeti fejedelmek és országgyűlések is rendeltek el, a pénteket a katholikus Rákóczi protestáns többségű sárospataki országgyűlése «a nemzet bűneinek megengesztelése végett» 1708 deczember 15-én szintén országos bőjtnapnak nyilvánította. Hogy a kath. püspök böjti parancsa a protestánsok lelkiösmereti meggyőződését most sem sértette,[22] mutatja, hogy általában véve a protestánsok is megtartották, sőt Horváth Mihály kath. püspököt a pápai kerületnek többségben levő protestáns polgárai választották meg *országgyűlési képviselőnek* Vermes Illés helyett. Választói-

19 Az utazás és a bevonulás részletei Graczánál, IV. 852—7.
20 Horváth, Függetl. III. 104.
21 Közlöny, 111. és 112. sz.
22 Szeremlei szerint (II. 171—2.) sértette.

hoz 1849 junius 18-án intézett nyilt levele szerint[23] első irodalmi föllépése óta határozottan a demokráczia hive volt s ennek sikerében parányi része öneki is volt. Pápa város választásában tehát azt látja, hogy választói, mint ugyanazon elvek emberei, meggyőződtek az ö *demokratiko-republikánus* elveinek öszinteségéről és szilárdságáról; vele együtt ugyanazon oltárnál áldoz-

46. HORVÁTH MIHÁLY.

nak. Nagyobb jutalmat polgártársai bizalmánál nem ösmer. De más szempontból is becsüli ezt a bizalmat. Abban, hogy a nagyobb részben helvét hitvallású pápaiak egy kath. püspököt választottak meg, az újkor feltámadását s e kor legnemesebb szülöttének, a *testvériség* elvének diadalát látja; diadalát ünnepli a szellemi világ éltető elemének, a keresztényi szeretet nagy elvének. «Ha — úgymond — valaha képes voltam volna kételkedni arról, hogy minden igaz erény egyedül a szabadságban

[23] U. o. I. 145. Horváthnak ezen nap pápai választóihoz intézett nyilt levele a Magyar Szalonban, 1891. Függetl. harcz.

tenyészhet s hogy a megtisztúlt vallásosság is, melynek lényege szeretet, csak a szabadság tűzhelyénél melenghet: korunk, a szabadság kora, megtérítene a tévelygésből.» Köszönetének elmondása után egyszerűen kijelentette, hogy ő egyházi állásában is, sőt — kötelessége szerint — éppen azért is, a népérdek és testvériség őszinte barátja, s a demokratiko-republikánus kormány tagja, tehát mint ilyen, nem a felekezet embere. Horváth ekként a felsőházból az alsóházba került.

Görgey a minisztertanácsban június 26-án este [24] már megmondta, hogy az oroszveszedelmet egész nagyságában föl kell tárni a nemzet előtt s azt élet-halálharczra szólítani, a kormánynak legjobb helye pedig a főseregnél, Komáromban volna. Amazt elfogadták s másnap már megjelent a népet keresztes-hadjáratra felszólító rendelet, a melynek legnagyobb sikerét Horváth Mihálytól várták; de a kormánynak Komáromba zárkózását egynek tartották a nemzet ügye feladásával és — Horváth tanuskodása szerint — «mint Kossuth iránti rosszakaratból származó éretlen eszmét, figyelmökre is alig méltatva, kevés szóval visszautasították. Figyelmeztették Görgeyt, hogy ha a hadseregnél is mindenki oly buzgón teljesíti kötelességét, mint a kormány a maga körében, úgy még nem lehet elveszettnek tekinteni a hazát». Örök rejtély maradna ekként Görgey állítása, hogy Kossuth és a többség [25] elfogadta javaslatának mind a három lényeges pontját: a nemzet felvilágosítását, a kormányzó és a miniszterek személyes helytállását a nép felszabadításában s azt, hogy egy utolsó, kétségbeesett csapást mérjenek Ausztriára. Kossuth különben megvendégelte a minisztereket s Görgeyt inkább az ekkor kifejlődött barátságos társalgás ejthette abba a csalódásba, hogy társai vele egyetértenek. Másnap a fősereghez utazott s miniszteri tanácsban többé sohasem

[24] Ennek két, sok tekintetben ellenmondó leírása Görgeynél, Életem és működésem, II. 167—170. Horváth, A köztársaságról l. Horváth Függetl. harcz, II. 494. III. 192—3.

[25] Horváth, tekintve a III. 193. lapon tett nyilatkozatát, ehhez nem tartozhatott.

vett részt. Harmadnap, a mikor a nemzet már a kereszteshadjáratra szóló felhívást s az Európa népeihez intézett felhívást olvashatta, a győri ütközetet Pöltenberg tábornok Haynau táborszernagygyal szemben elvesztette, mire Görgey azonnal írt Kossuthnak,[26] hogy a kormánynyal, ha Komáromba jönni nem akar, Nagyváradra meneküljön. Erre a levélre hivatkozva, még aznap *Ludvigh* János is figyelmeztette Horváthot,[27] hogy Pestet fedezni és megvédeni többé nem lehet. «Ha nincs is periculum in mora, — úgymond — mégis pakkolni kell, hogy a zavar és rémület, mint Windischgrätz közeledtével, meg ne újuljon.» Azért írt neki, mert június 5-én Kossuth, mikor a kormány Pestre ünnepiesen bevonult, a pesti országos küldöttség előtt a vaspálya udvarában kijelentette, hogy a kormány Pestet ezentúl, mint székhelyét, semmi esetre sem hagyja oda. Most mégis «pakkolni kell és megfeledkezni az ünnepies fogadásról, hogy a kormány Pestről többé el nem távozik». «Oly nagy a veszedelem — írta ismét,[28] — hogy az esetben, ha Kossuth nem akarna távozni, ültessétek kocsira s erőszakkal vigyétek el a fenyegetett fővárosból.» A kormány 29-én már értesítette is a főváros polgárságát, hogy «az egész haza s a szabadságra segítő diadal érdekében» esetleg egyidőre máshova megy,[29] Horváth Mihály is «közbejött akadályok miatt» alkalmasabb időre halasztotta el a magyar kath. közgyűlés megtartását; július elsején pedig, mint ösmeretes,[30] újból felhítta a lelkészeket, hogy felekezeti különbség nélkül álljanak a nép élére s a «vad muszkák és pogány kozákok ellen» vezessék azt az élet-halál szent harczára, a diadalra. Az aznap este tartott minisztertanács, Görgeynek abban a tettében, hogy nem sietett a főváros fedezésére, engedetlenséget látott, sőt Horváth is azok közé tartozott, kik, bár nem mondták ki, «az árulás súlyos

26 A levél vitás keltezéséről Szeremlei, II. 200.

27 Ludvigh névtelen följegyzései Horváth iratai közt. Nemzeti Múzeum, 444. Oct. Hung. 12. l. Közzétételét megérdemelné.

28 Gracza, V. 974.

29 Közlöny, június 30., 146. sz.

30 Respublica, 13. sz.

31 Horváth, Függetl. III. 210. 212.

32 Közlöny, július 15., 148. sz.

gyanujat nem fojthatták el többé szívök rejtekében»,[31] de bizonyítékok hiányában, a heves Perczelt kivéve, kimondani nem merték; most hazarendelték őt hadügyminiszternek s a fővezérletet Mészárosra bízták.

A képviselőház, hol Horváth már mint Pápa képviselője jelenhetett meg, július 2-án Kossuth indítványára, de voltaképpen mégis Görgey tanácsa szerint a maga és a kormány székhelyét Szegedre tette át.[32] Horváth is azonnal megkezdte minisztériuma költöztetését. Kossuth már 5-én elhagyta a fővárost; július 8-án a kormány kiáltványban búcsúzott el a fővárostól.[33] Horváth a nappali, Szemere, Batthyány, Vukovics az éjjeli vonattal mentek Czeglédre, hova másnap Csányi is megérkezvén, együtt volt az egész kormány: Kossuth és a minisztérium, kivéve Duscheket, a ki előre ment a pénzsajtó miatt Szegedre.[34] Másnap mindnyájan követték vasúton Szolnokra, mivel a kozákok már Jászberény körül portyáztak; de Szolnokon is kora reggel már arra a hírre ébredtek föl, hogy az oroszok egy óra járásnyira, Szentgyörgy körül járnak s így tovább kellett futniok, mi az előfogatok hiánya következtében csak nehezen ment. Szentesen, Horváth szülővárosában és Hódmezővásárhelyen a nép lelkesen fogadta a menekülő kormányt. A városban éjjel kipihenvén magukat, július 12-én tovább hajtattak s délben érkeztek Szegedre, hol Kossuthot a nép szintén «fényesen, mondhatni lelkesedéssel fogadta».[35] Horváth bizonyára édesanyjához szállt s este nem állott Kossuth mellé a Kárász-ház erkélyére,[36] mikor a fáklyákkal felvonuló népet Kossuth azzal lelkesítette, hogy innen, a kormány új székhelyéről fog kisugárzani Európa szabadsága.

Másnap a vallás- és közoktatásügyi minisztérium Szegeden

33 Közli Gracza, V. 1018–9.

34 U. o. 1019. Vukovics után. Július 9-én Czegléden kelt Horváth 1216. sz. rendelete a nagyváradi görög nem egyesült szentszékhez. Orsz. Lt.

35 Horváth, Függetl. III. 284.

36 Csak Duschek, Vukovics és az új hadügyminiszter, Aulich voltak Kossuth körül. A kormány megérkezésének s üdvözlésének leírása a Szegedi Hírlapban, 1849., 22. sz.

megkezdte működését,[37] s a kormányzó az országot július 14-én ujabb körlevéllel igyekezett megnyugtatni,[38] hogy a kormány székhelyének ez a megváltozása a hadműveletek helyes szempontjából történt s így aggodalomra nem adhat okot. De ujabb okot adhatott az, hogy a kormányban az ellentetek mindinkább növekedtek. A minisztertanács leszavazta Kossuthot, midőn tábornoki rangot és fővezéri czímet kért magának, hogy a hadsereg előtt tekintélyét növelje. Horváth, mint ezen a kér-

37. SZENTES LÁTKÉPE.

désre vonatkozó történelmi nyilatkozataiból kitetszik, szintén ellene szavazott. Így a kormányzó és a minisztérium közt némi feszültség támadt, de csak Szemere, az elnök, mondott le állásáról, holott az egész minisztérium felelősségének elvét védte a Kossuthhoz intézett emlékiratban. Utalt reá, hogy Kossuth kormányoz, de kormánytetteiért a felelősséget a minisztériumra hárítja. Már pedig oly minisztérium, mely mindenért felelős, de hatalma nincs, magát csak országgyűlés nélkül tarthatná fenn.

37 Horváth első min. rendelete Szegeden július 13-án kelt. VKM. 1226/M. Orsz. Lt.
38 Közli Honvéd, 1849., 179. sz.

Most nincs szükség a minisztériumra, mely, ha kötelességét teljesíti, csak gátolja a kormányzót; legjobb volna tehát, ha az egy kézben összpontosított hatalmat Kossuth vagy Görgey a diktatura alakjában gyakorolná. A minisztereknek, a kikkel a dolgot Szemere csak sejtette, de nyiltan nem közölte, a diktatura sem kellett;[39] Szemere tehát, a kit Kossuth is kért, hogy most ne okozzon válságot, egyelőre megtartotta az elnökséget.[40]

A kisebb nemzetiségekről és a zsidókról szóló törvény tárgyalásakor (július 21–28.), tehát a válság legizzóbb napjaiban, Horváth szilárdan állt Szemere mellett,[41] akkor is, mikor ez a ház zart ülésében (július 25.) élesen kifakadt Görgey, mint a bajok legfőbb okozója ellen; aminek nagy része volt abban, hogy másnap a ház, még Kossuth hazatérte előtt, elnapolta magát, mert a kormánynak valószínűleg távoznia kell Szegedről. Másnap a miniszterek bevonásával tartott haditanács azon kósza hírek hatása alatt nyilt meg, hogy Perczel Mór Kossuth és a minisztérium ellen «merényletet» tervez; valóban a legkíméletlenebb módon kikelt a kormányzó ellen s aztán haragosan távozott, mire az önként ajánlkozó Dembinszkyre bízták a fővezérletet. Kossuth a maga igazolására felolvasta Görgeynek az oroszokkal való alkudozását jelentő levelét, mire a jelenlevők összenéztek. Horváth Perczel vitatkozása közben azt mondta *Mészáros* Lázárnak: «Így vesznünk kell»; mire ez «bizony!»-nyal felelt. A levél olvasásakor Mészáros mondta a püspöknek: «El is vesztünk!» S akkor ez felelte, hogy «bizony!»[42] A miniszterek a tábornokok távozása után még éjfélig foglalkoztak a Görgey és az oroszok tárgyalásairól szóló

39 Horváth, Függetl. III. 331–3.

40 Levele Kossuthhoz július 25. Munkái, V. 12–15.

41 Kitűnik ez a Függetl. harcz történetének «A kormány s országgyűlés működése Szegeden» cz. fejezetéből (III. 310–338.), bár önmagáról nem szól.

42 Mészáros emlékiratai, II. 339. Dembinszky (Danzer: Dembinszky Magyarországon, 334.) névszerint felsorolta a minisztereket, de Horváthról megfeledkezett. V. ö. Horváth, Függetl. III. 335–6.

jelentésekkel. A tárgyalások folytatását Szemerére és Batthyányra bízták, oly kikötés mellett, hogy a függetlenségi nyilatkozat alapján maradva, fegyverszünetet maguk is köthetnek, de egyességet és békét csak a minisztérium beleegyezésével. A felhatalmazást Horváth is aláírta.[43]

A minisztérium bukása már csak napok kérdése volt s az osztrák hivatalos Wiener Zeitung is most jelentette, hogy Lonovics, Horváth stb. főpapi kinevezéseit Rómába föl sem terjesztették, most tehát a királyi kinevezést is visszavonják s

48. SZENTES FŐTERE.

érvénytelennek nyilvánítják.[44] Horváth azonban mint püspök és miniszter vöröskereszttel a mellén jelent meg a szegedi sánczokba összevont táborban, hol már 40.000 honvéd és népfölkelő 100 ágyúval várt a döntő ütközetre; Dembinszky azonban a Temesközben akart megütközni s így a parlamentnek és a kormánynak megint biztosabb helyre kellett költöznie. Július 31-én Horváth is búcsút vett édesanyjától, kit sohasem látott többé. Aznap a kormányzó már Aradról keltezte haditudósításait,[45] de Azary honvédkapitány a megrémült aradi közgyű-

43 Szeged, július 29.
44 Ambrus, Paphonvédek, 8.
45 Kiadta a Közlöny augusztus 5., 163. sz.

lésén élőszóval csak augusztus elsején jelentette, hogy a kormány tagjai aznap délután négy órakor Aradra érkeznek.[46] Hárman érkeztek meg; Kossuth és Aulich az Aczél-házba, Horváth Mihály a Bohus-házba szállt; Duschek a pénzsajtót a vármegyeházába költöztette; Vukovics és Csányi másnap jöttek meg, Szemere és Batthyány Görgey táborában voltak. Augusztus 3-án tartotta meg a képviselőház Aradon első és utolsó zárt ülését, a melyen a miniszterek közül csupán Horváth, Vukovics és Csányi jelent meg, de egyikük sem felelt arra a kérdésre, igaz-e, hogy a kormány tárgyalásokat folytat az ellenséggel. Csak Hajnik Pál rendőrfőnök mondott annyit, hogy a kormány a Közlönyben fog nyilatkozni s hogy a parlament biztos helyen van. 4-én a minisztérium csakugyan Aradot jelentette ki a kormány székhelyének;[47] éppen akkor, mikor Horváth valóságos püspöki székhelye a magyarok utolsó rohamát is kiállta, ideiglenes székhelye pedig, Makó, az ellenség kezére került.[48] Ennek és másnap, harmadnap a debreczeni, szőregi vesztett csatáknak hírére a képviselők egy része s Horváth irodalmi barátai közül Bajza, Vörösmarty stb. Nagyvárad, Világos, Lugos felé menekült; Kossuth és Aulich beköltözött a várba, de a minisztérium maradt, kivéve a Görgey táborába küldött Csányit és Duscheket, ki a sajtót Lugos felé költöztette.[49] Ezt azonban csak részben tehette, mert a sajtó nagyobb része Aradon maradt[50] s így nem egészen érdemelte meg most sem azokat a szemrehányásokat, a miket társa, Horváth, utóbb mint történetíró tett neki.[51] A miniszterek közül a székhelyen levő Horváthot, Vukovicsot Kossuth meg sem kérdezte, mikor Bemet Aulich ellenjegyzésével kinevezte fővezérnek; ezt akkor sem tudták, mikor

46 Lakatos Ottó naplójegyzetei. Lakatos: Arad tört. I. 209. és Arad város jegyzőkönyve, 1849., 1181. sz.

47 Közlöny, 163. sz.

48 Horváth, Függetl. III. 367. és 388. Szeremlei, II. 276.

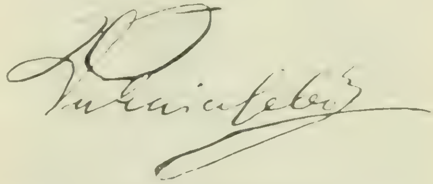
49 Horváth id. h. III. 375. Serguel naplója augusztus 5-ről (közöltem Hadtört. Közl. 1916., 406.) csak az első benyomások alatt írhatta, hogy a minisztérium és a képviselőház is elment.

50 Márki-Beksics, A modern Magyarország (Millen. Tört. X.), 367.

51 Függetl. III. 375–7.

egy nappal azután, augusztus 10-én, hogy a temesvári döntő csatát elvesztette, a kormányzó őket s a táborból Görgeyvel együtt megérkezett Szemerét, Batthyányt és Csányit, sőt magát Görgeyt is minisztertanácsba hitta. A gyűlés, mely úgy indult, mintha vád alá akarná helyezni Görgeyt, azzal végződött,[52] hogy a kormányzó maga ajánlkozott pártot alakítani, ha ez a főhatalmat kezébe akarja venni. Görgey kitért a válasz elől; eltávozott, hogy megtegye előkészületeit a Temesvár felé való előnyomulásra s a miniszterek is határozat nélkül oszoltak szét, másnap reggelre hagyván annak megbeszélését, milyen felhatalmazást adjanak Görgeynek az oroszokkal való alkudozásokra.

Másnap, 11-én reggel, a miniszterek összegyűlve, villámcsapásként hatott reájuk az a hír, hogy Temesvárnál az 55,000 főnyi sereg vereséget szenvedett. Kossuth kijelentette, hogy most már a kormányt eddigi alakjában, meghatározott helyen folytatni nem lehet s így, Görgeynek a felhatalmazást megadván, legjobb feloszlania s menekülnie, a hova lehet. «A kormányzó s miniszterek tehát — mondja Horváth [53] — azon meggyőződésben, hogy a nemzet ügyének maguk többé semmi hasznára sem lehetnek, személyes ellenségüknek kezébe sem vonakodának letenni a hatalmat.» S nem tudva arról,[54] a gyűlés előtt Kossuth, Görgey, Csányi miben állapodtak meg, elhatározták, hogy a felhatalmazó levélben nem említik föl a kormány lemondását, mert jöhet idő, hogy a minisztérium a nemzettől nyert hatalmát ismét gyakorolhatja. Görgey azonban azt követelte, hogy a mostani kormány kifejezetten mondjon le s őt ruházza föl a polgári és katonai legfőbb hatalommal.[55] Csányi, Vukovics és

49. VUKOVICS SEBŐ NÉVALÁIRÁSA

[52] Horváth teljes közvetlenséggel írja le u. o. III. 399—406.
[53] Függetl. III. 409.
[54] U. o. 410.
[55] Levele Graczánál, v. 1147—8.

Aulich levélben [56] fel is szólították Kossuthot, hogy mivel Görgey csak így remél megfelelni megbizatásának, mondjon le a maga és a minisztérium nevében, a mint ők hárman ezennel le is mondanak.[57] Délután két órakor Kossuth «a miniszterek többségének indítványára is» ezt valóban megtette, mire az okiratot hosszas vonakodás után Szemere és Batthyány szintén aláírták; éppen ekkor jelent meg Horváth Mihály, a ki azonban szabálytalannak találta az eljárást s a fontos ügyben a minisztérium egységes eljárását szükségesnek tartván, minisztertanács összehívását kívánta s ebben három más minisztertársa is támogatta. Mivel azonban Kossuth két órakor, Szemere és Batthyány félháromkor már elutaztak és így tanácsot tartani többé nem lehetett, Horváth utolsó helyen szintén aláírta az okiratot.[58] «Barátaim! — szólt hozzá és Vukovicshoz Csányi — most már siessetek menekülni; egy óra mulva már talán nem fogjátok azt tehetni.» «Hát te merre fordulsz?» kérdezték emezek. «Én — felelt a szentemlékű Csányi — már öreg és beteges vagyok. Pár hónappal elébb vagy utóbb mindegy, de hazám földén akarok meghalni. Ti fiatalok vagytok, még szolgálhattok hazátoknak: s ezért kötelességtek menekülni.» [59] Horváth délután három-négy óra közt menekült is.[60] Vukovics még maradt, hogy kinyomassa Kossuthnak a nemzethez intézett kiáltványát, melyet a miniszterek közül csak a legtovább kitartó Vukovics, Csányi és Horváth ellenjegyzett s melyben Kossuth értesíti a nemzetet, hogy a minisztériummal együtt lemondott s a legfőbb polgári és katonai hatalmat Görgey tábornokra ruházta át. S ezzel, mint a főhatalom átvételét tudató

[56] U. o. 1148. Asbóth emlékiratai, I. 74—5. Horváth (Függetl. III. 427.) úgy emlékezett, hogy ezt a levelet ő is aláírta; de neve nincs a lemondó levél alatt s a 421. lapon ő maga is csak a három miniszter leveléről beszél.

[57] A lemondás körülményeiről Horváth és Vukovics a Pesti Naplóban, 1850., 18. sz. és Szemere, Naplóm, I. 69—70., 102.

[58] Augusztus 11-ikének története Horváthnál, Függetl. III. 406—411., 415—421. és 426. Az aláírást az 1851 szeptember 23-iki ítélet Horváth bűnei közé sorolta.

[59] U. o. 437.

[60] Lakatos, Arad tört. I. 212.

iratában Görgey kijelentette, Magyarország ideiglenes kormánya megszűnt.[61]

Másnap azonban Szemere és Batthyány Lugosról felszólította Csányit, Vukovicsot, Duscheket és Horváthot, hogy jelenjenek meg ott, Bem főhadiszállásán, mert a kormányzó lemondása (az összminisztérium beleegyezése nélkül történvén) törvénytelen, azért a főhatalom törvényes átruházásáról kell tanácskozniok. A minisztérium kötelessége intézkedni, mert habár a haza már csaknem elveszett, becsülete még megmenthető. Most tette meg, a mit Horváth tegnap negyedmagával, tehát a minisztérium többségével sürgetett tőle. De a czímzettek különben is csak évek mulva értesültek a levél tartalmáról,[62] valamint Kossuthnak ugyanaznap tett nyilatkozatáról,[63] hogy azért adta át Görgeynek a főhatalmat, mert három miniszter kívánta azt; s mivel egyúttal le is mondtak, vagy minisztereket kellett volna kineveznie, a mi az adott körülmények közt lehetetlen volt, vagy minisztérium nélkül kormányoznia, azaz diktaturát gyakorolnia. Mivel pedig az országgyűlés nem volt együtt, azt hitte, lépését a kénytelenség menti. Azonban a diktátorra kinevezett Görgey is a kénytelenségre hivatkozott, midőn másnap, augusztus 13-án Világosnál az oroszok előtt letette a

50 HORVÁTH MIHÁLY ANYJA

61 A két nevezetes okirat Horváthnál III. 421–2. és 426. s máshol is igen sokszor van kiadva. Görgey: Életem és működésem magyar fordításában (II. 351–3.). Görgey István mind a kettőt a Nemzeti Múzeumban levő eredeti után közli.

62 Horváth, Függetl. III. 424–6.

63 Asbóth emlékiratai, I. 77–82.

fegyvert. Horváth szerint[64] Kossuthnak a hazaszeretet mellett is nagy eszélytelensége és gyöngesége, Görgeynek a honszeretet által nem mérsékelt nemtelen szenvedélyei együttvéve voltak a haza veszedelmének végzetes forrásai.

XII. A SZÁMÜZETÉS KEZDETE.

Önzésről valóban nem lehet vádolni a minisztereket. Vád — Horváth szerint[1] — inkább csak a miatt érhette Kossuthot, hogy az elválás napján még azt sem kérdezte meg tőlük, van-e legalább annyi értékük, a menynyivel külföldre menekülhetnek; Duscheket pedig azért, mert magyar pénzjegyeiket nem váltotta be aranyra s «részvétlenül, üres kézzel utasította el őket».[2] Menekülésre igazán csak akkor gondolt, mikor Görgey Világosnál letette a fegyvert és főtisztjeit figyelmeztette, hogy mindenki legyen készen akasztófán meghalni.[3] Nem tartotta őt közönséges árulónak,[4] de érthetőnek találta, ha Kossuth árulással vádolta a fegyver letételéért s azért, hogy egy sereg vitéz férfiút odadobott a hóhér kezébe s még gúnyolta is azokat, a kik menekültek; holott azért menekültek, mert a világosi nap után a győzők bosszúját bizonyosnak tartották s belsőleg meg voltak győződve, hogy halálukkal nemzetöknek egyáltalán semmit sem használnak.[5]

Makóra, hová Aradról ment, hogy a legszükségesebbekkel ellássa magát s könyveit, irományait biztonságba helyezze,[6] a fegyverletétel hírére bement Szegedre s ott rokonánál, *Krebs* vaskereskedőnél rejtőzködött, mert úgy hallotta, hogy a császá-

64 «A katasztrófa» czímű fejezetben id. h. III. 442.

1 Horváth, Függetl. III. 411.

2 U. o. 453.

3 U. o. 436.

4 U. o. 443.

5 U. o. 441. jegyz.

6 1858 május 1. írta Toldynak (Akad. TLT. LXX. 309.), hogy kézikönyvtára, melyben Illésházy nádor naplójának 1663. évi másolata is megvolt, Makón, s ennek sajátkezű másolata, könyveinek más részével együtt, talán Pesten maradt. Visszaszerzésére tett kisérletei e könyv 221—2. lapján.

riak a volt minisztereket elfogatják. Élete itt sem levén biztonságban, a szülővárosával szemben, Mindszent és Csongrád közt levő Csanyra húzódott, melynek derék plébánosa, *Mach* Ferencz, nemcsak őt fogadta szívesen, hanem Cserkúty (álnevén Csek) János algyői administratort is, kit egy forradalmi s a szegedi lapban kiadott egyházi beszéde miatt üldöztek. Horváth éjjel-nappal a plébánosnak a nádas közepén levő méhesében rejtőzködött.[7] Remeteségétől azonban csakhamar megvált és kocsin ment Pestre. Barátja, dr. *Gárdos* János,[8] felismervén, rémülten figyelmeztette, hogy halálra keresik, meneküljön. «Hová? — kérdezte Horváth — hisz pénzem sincs.» Gárdos, ki «szellemtannal», vagyis állati magnetizmussal foglalkozott s erről utóbb tanulmányokat is írt,[9] mediumát, Szentkirályi *Andrássy* Júliát (későbbi feleségét) kérdezte meg s ez delejes álmában azt javasolta, hogy báró Forray András özvegyéhez, *gróf Brunswick* Júliához forduljon. A grófnő segíteni akart. *Báró Prónay* Albertnével (gróf Ráday Erzsébettel), a ki külföldi fürdőbe készült, abban egyezett meg, hogy Horváthot mint komornyikját szöktesse ki az országból és Ausztriából. Arczára Gárdos tapaszt ragasztott, minek következtében a daganat fölismerhetetlenné tette.[10]

51. BÁRÓ FORRAYNÉ GRÓF BRUNSWICK JÚLIA.

7 Farkas Sándor tudósítása.
8 Élete Szinnyeinél, III. 1020. Marczali id. h. 171. l. Józsefnek nevezi.
9 Pl. 1854-ben Müller Gyula nagy naptárában, 1863-ban az Orvosok és Természetvizsgálók Munkálatainak VIII. kötetében.
10 Marczali id. h.

Prónayné hintajának bakján szeptember vége felé így utazott Horváth Bécs felé, mint Möhring komornyik.[11] Möhring a frankfurti parlament tagja volt, ki tavaly a magyar-német szövetség megkötésén buzgólkodott; de neve nem keltett gyanút. Különben is nagy kerülőt téve utaztak s valamely okból Bécscsel egészen ellenkező irányban előbb Losoncz felé mentek. Horváth maga mondja,[12] hogy «menekülésében a külföldre e városon keresztülhaladva, vérző szívvel látta», augusztus 8-án az oroszok Losonczot mennyire elpusztították. Onnan délnyugatnak tartva érték el Komáromot, hol «menekülése közben keresztülutazva», Horváth látta az osztrák rendőrségnek a magyarok kezébe esett fekete könyvét és lapozgatott benne.[13] Ez bizonyára még a szeptember 27-iki átadási szerződés előtt történt.[14] *Klapka* György nemsokára ismét találkozott vendégeivel. Brünn és Oderberg közt — mint beszéli[15] — október közepe táján a melléje rendelt osztrák tiszt kíséretében a vasúti vendéglő egyik félreeső asztalánál ült. Mikor a tiszt egy pillanatra távozott, előkelően öltözött nő sietett Klapkához, hevesen megragadta kezét s fülébe súgva kérte, hogy egy pillantással se árulja el, ha fölismerte társát. A tábornok ekkor lett figyelmes szolgájára, a ki természetes Johann-tempóban szolgálta fel az ételt, a mint a grófnő ismét leült az asztalhoz. «Rendezetlen, tüskés szakáll kerítté teljesen elhanyagolt arczát, de a mi ennél sokkal jobban szemébe tűnt, az vörös homloka s veres orra volt.» Csak nagynehezen ismerte föl benne a csanádi püspököt és volt minisztert. A tiszt visszajötte után a vonat füttyentett s a vasúton együtt folytatták útjokat Breslau felé. Mikor a porosz határra értek, az osztrák tiszt elmaradt s Klapka kérte a bárónét, hogy Breslauban szolgájával együtt abba a fogadóba szálljon, a hol ő rendelt lakást. Megígérte, de szerencsére nem szállt oda.

[11] Wurzbach, IX. 321.

[12] Függetl. III. 375.

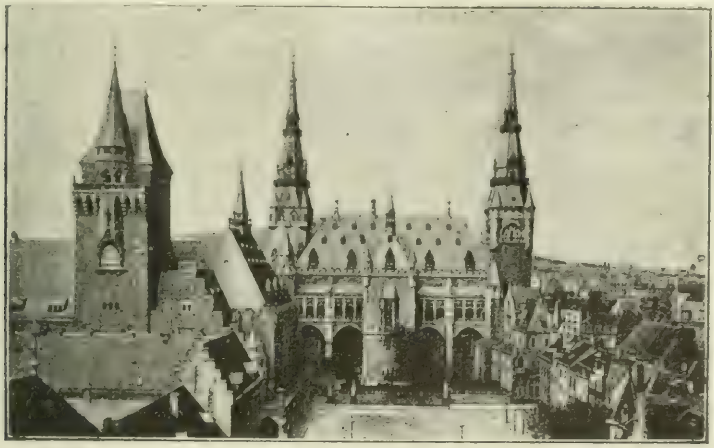
[13] U. o. 450.

[14] Képtelenség tehát a MO. és a Nagyvilág (1878. 350. l.) azon állítása, hogy október 6. még Pesten volt. Egyébiránt menekülése történetének még csak néhány adata ismeretes.

[15] Klapka, Emlékeimből, 283—5.

Mert mikor a breslaui demokraták Komárom hősét szerenáddal tisztelték meg, a kellemetlenül érintett porosz rendőrség, az osztrákok neheztelésétől tartva, útja folytatására kérte Klapkát, Horváthot pedig, kinek útlevele[16] nem volt rendben, ha ott találja, alkalmasint kiszolgáltatja az osztrákoknak.

Breslauból Horváth a bárónéval Lipcsén át Aachenbe ment a hévvizek használatára. Egyik nővére Bécsbe ment utána; a vasúton egy igen udvarias úrnak megmondta utazása czélját.

52. AACHEN.

Az úr (a titkos rendőr) jelentést tett a rendőrségen s az osztrák kormány a poroszt azonnal megkereste Horváth kiadatása iránt. A berlini kormány ezt eleinte megtagadta, de a püspököt rendőri felügyelet alá helyezte, később mégis hajlandó volt teljesíteni az osztrákok kívánságát. Az aacheni rendőrfőnök ekkor bizalmasan figyelmeztette Horváthot a veszedelemre, de mindjárt meg is súgta neki, hogyan szabadulhat ki. Mikor fürödni ment, két rendőrt állított kabinjának ajtaja elé. Horváth a mint belépett, elreszelte az ablak rácsát, s kimászott az utczára, hol zárt kocsi várt reá. Egy közeli faluban ezt is elbocsátotta, mert útlevél nélkül csak szökve juthatott át a határon. Annyi

16 Marczali a rokonok elbeszélése után, Pester Lloyd, 1909., 291. sz.

kalandon ment át, hogy — a mint akkor a Hölgyfutár a bécsi Lloyd nyomán ujságolta,[17] — egész regényt lehetne belőlük írni. Egész éjjeleket töltött erdőkben, fák alatt, míg a porosz-belga határokon átjuthatott. «Egyébiránt vannak esetek — jegyezte meg a lap — mikor jobb a fa *alatt* lenni, mint *rajta*». S még hozzátette, hogy a volt miniszter most Brüsselben egy 24 frankos szobában folytatja történelmi búvárlatait.

Azonnal írt Párisba *gróf Teleki* Lászlónak, a magyar kormány volt párisi követének, a ki október 28-án igazolványt állított ki részére,[18] mely szerint levelének fölmutatója valóban Horváth Mihály csanádi püspök, Magyarország volt vallás- és közoktatásügyi minisztere, s egyik legtekintélyesebb és legkitünőbb embere. Most már nem akart tovább maradni Brüsselben, hanem *Podhorszky* Lajossal, a már is jeles nyelvtudóssal, Párisba indult[19] s november 25-én a Rue de la Paix-n már föl is kereste Telekit. Ott találkozott *Beöthy* Ödönnel is, ki csodálatosképpen kiszabadult Ausztriából.[20]

Ő maga a Rue St. Honoré 357. száma alatt fogadott szállást[21] s deczember 20-án már engedelmet kért *Parieu* vallás- és közoktatásügyi minisztertől,[22] hogy a Bibliothèque Nationale könyv- és levéltárát használhassa. A miniszter ezt éppen aznap, 1850 januárius 9-én engedte meg,[23] a mely nap őt a pesti hadi törvényszék elé idézték a forradalomban való részvétele miatt.[24] Ehhez ő maga újabb anyagot szolgáltatott, mikor januáriusban Vukovicscsal együtt a Kölner Zeitung szerkesztőjéhez intézett

17 Említi Váradi Antal, Elmult időkből, 207—8.

18 Horváth Lajos alezredes gyűjt.

19 Teleki Klapkának november 29. (talán 20. helyett); Klapka, Emlékeimből, 556.

20 Teleki Pulszkynak 1849 november 25. Irodalomtört. Közl. 1917., 225.

21 Parieu levele hozzá 1850 januárius 9. Horváth Lajos gyűjt.

22 Marie Pierre Félix Esquiron de Parieu 1849 október 31—1851 február 13. volt miniszter.

23 Idézett levelében.

24 Horváth, Függetl. III. 523. Öcscsét, Horváth Alajos vasúti mérnököt is elfogták s haditörvényszéki ítélet nélkül besorozták, de 1850 június végén a hadügyminiszter mint ártatlant elbocsátotta, mert csak azért fogták el, hogy Mihálynak testvére és személye ennélfogva a polit. viszonyok közt gyanus. (Horváth Alajos levele Békéscsabáról Mihályhoz 1858 május 24. Horváth Lajos gyűjt.)

nyilt levélben felelt[25] Szemerének, ki azt állította,[26] hogy a három miniszter (Horváth, Vukovics, Csányi) a többinek megkérdezése nélkül ellenjegyezte a kormányzó s a miniszterek lemondását. «Gyanusitanak, vádolnak, bizonyitani ügyekezvén, mintha a diktatura átadása közösen végeztetett volna» — szólt Szemere[27] — holott neve nem lévén ott, ha szólni akartak, csak saját tettöket kell vala igazolni. Meg is írta Vukovicsnak, hogy ezzel a tettével felbontá barátságukat. S bár Párisban élt, Horváthtal sem találkozott. «Keserves az mégis: gyanusittatni, a hazát elveszteni, sőt még barátainkat is elveszíteni.»[28]

Horváth önmaguknak, a menekülteknek érdeméül tudta be, hogy a külföldi hírlapok Ausztria mellett megint külön rovatban szóltak Magyarországról s így ők élesztették fel hazánk államiságának elveszett fogalmát a külföldön;[29] de sajnálatos bizonyságát adták egyben annak is, hogy a menekültekben nincs összetartás és szeretet. Szemerével való kiegyenlíthetetlen különbségekről szól *Mednyánszky* Czézár is,[30] mikor kijelenti, hogy a szabadságharczi adatok összegyűjtésében Horváthot szívesen támogatja. Horváth a szabadságharcz czéljának, lefolyásának és következéseinek leírását akkor, úgy látszik, röpirat alakjában, az események iránt még élénken érdeklődő külföld tájékoztatására tervezte. Teleki László szerint[31] Horváth Vukovicscsal együtt valóban oly történelmi művön dolgozik, mely a legutóbbi magyarországi eseményeket tárgyalja. Vele ugyan még semmit sem közöltek erről, de Klapkát, ki akkor szintén a nemzeti háború történetén dolgozott, biztosította, hogy az «előreláthatólag jeles mű lesz a maga nemében». E mellett

25 Közli Pesti Napló, 1850., 18. sz.

26 1849 szeptember 24. athéni levelére. Szemere, Naplóm, I. 69—70.

27 1850 márczius 15—31. Naplóm, I. 95.

28 Június 22. (u. o. I. 102.) nagy elégtétellel jegyezte föl, hogy gr. Batthyány Kázmér Kiutahiában 1850 április 27. a Kölner Ztghoz küldött nyilatkozatában mindenben igy adja elő a tényt; «tehát Vukovicsék meg vannak czáfolva s én igazolva».

29 Válasz Kossuth újabb leveleire, 79.

30 Colmar, 1850 jún. 5. Horváth L. gyűjt.

31 Teleki Klapkahoz. Montmorency, június 20. Klapka, Emlékeimből, 558.

azonban szükségesnek tartotta [32] egy magyar folyóirat alapítását, a miben Horváth, Vukovics, Jósika,Rónay és Orosz is egyetértettek vele, ámbár Horváth a programmtól és a főszerkesztő személyétől tette függővé közreműködését. Másfél hónap mulva már [33] mellékelte is a folyóiratnak Vukovics által szerkesztett tervezetét, a melyben első helyen állt legutóbbi szabadságharczunk története.

Montmorencyban, Páristól észak felé 15 kilométerre, a hol ezek a tervezgetések folytak, egy kis magyar telep alakult. *Gróf Batthyány* Lajosné, a vértanú özvegye ide vonult, hogy megszentelt fájdalmának és gyermekei neveltetésének éljen. Nevelőnek Horváth Mihályt három okból választotta. Először, mert főuraknál, mint ilyen, már azelőtt is kitünően működött. Másodszor, mert gyermekeinek föltétlenül vallásos és hazafias nevelést akart adni. És harmadszor, mert segíteni akart a püspökön és volt miniszteren, a ki vagyontalanul menekült a külföldre. A grófné is vértanu férjének utolsó akaratából jött ide. «A gyermekeket csókold s áldd meg nevemben — írta hozzá Batthyány az utolsó este.[34] — Hagyd el most az országot a gyermekek miatt; itt az ő jövőjük csirájában megmérgeztetnék. A te vagyonod elég nekik; jobb egy szerény sors, mint az alamizsna azok kezéből, kik őket árvákká tették.» Az özvegy, a három kedves árva: Emmy (Emanuela), Ilona, Elemér és a hírneves nevelő most itten éltek a gyümölcsöskertek közt bájosan fekvő öreg városkában s gyakran fölkeresték a gyönyörű nagy erdőt, mely annál a remetelaknál, az Ermitagenál kezdődik, hol valaha Rousseau írta Nouvelle Héloïse-át és a melynek valaha Robespierre volt a gazdája. A párisiak nagyon szívesen rándultak ki ide; 1850 október 7-én pedig itt gyűltek össze a párisi magyarok mind s máshonnan is sokan, hogy «az ausztriai zsarnokság alatt kivégzett hőseink és martirjaink emlékére» a halotti istentiszteletet megtartsák.[35] Az emigráczió közmeg-

[32] Július 5. U. o. 322—8. és augusztus 8. U. o. 328—331.

[33] Augusztus 25. U. o. 331—4.

[34] Horváth, Függetl. III. 496.

[35] Október 2. Teleki Klapkának az ünnepély tervéről. Klapka, Emlékeimből, 563.

egyezésével azért itt, hogy olcsóbb legyen — tette hozzá *Teleki* László a szegény bujdosó lemondásával.[36] A lapokban nem híresztelték a dolgot, hogy a franczia kormány tüntetésnek ne vegye; csak levélben értesítették egymást, hogy hétfőn, 7-én

53. GRÓF BATTHYÁNY LAJOSNÉ.

(mert a kivégzés első évfordulója vasárnapra esett) d. e. 11 órakor Horváth Mihály püspök gyászmisét és emlékbeszédet mond. Ennél meghatóbb gyászbeszédet a magyar történelem keveset, talán egyet sem ismer.[37]

36 Október 2. Teleki Pulszkynak. Irodalomtört. Közl. 1917., 241.

37 Tulajdonképen csak néhányan ösmerték, mert maig sincs kiadva. Azért kissé

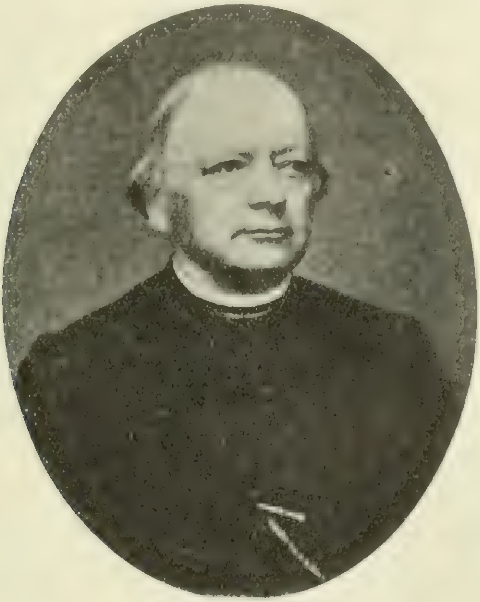
Szövegét a Machabeusok I. kötet 9. verséből vette: «Az egész Izrael siratá őt nagy keservesen és miután több napig sírtak volna, felkiáltának: hogyan hullott el a hatalmas, ki megmenté Izrael népét!» «Igy sírt, így kiáltott fel ma egy éve szeretett távol hazánkban is minden hű magyar, kinek szemeit még ki nem szárítá, kinek ajkait még nem némítá el végkép a nemrég szenvedett iszonyú veszteségek után az újabb csapásból eredt fájdalom nagysága. Igen, ma egy éve vérpárával fátyolozva kelt fel október 7-e távol hazánkban. A megelőző napon Pest és Arad városaiban esemény folyt le,[38] a melynek híre iszonynyal, kétségbeejtő fájdalommal rohanta meg a balsors csapásaitól különben is levert, lesujtott keblét minden hazafinak. Mert a vér, mely kiontatott, ártatlan; az élet, amely eloltatott, hazafiak élete volt; a hazafiak, kik legyilkoltattak, a hazának legjelesebb férfiai, oszlopai, a szabadságnak rendíthetetlen bajnokai, világhírű hősei voltak. S az otthonlevőknek nyiltan még siratniok sem szabad holtjaikat... Hogyan engedhetné a zsarnok hatalom, mely most hazánk felett űzi bitorkényét, megülni azon férfiak emlékét, kik által annyiszor meggyaláztatott, kiknek diadalmas fegyverei előtt, míg az kezökben volt, annyiszor oly gyalázatosan megfutamlott s kiket, miután *testvérárulás* által hatalmába estek, gyáván lemészároltatott, hogy vérökben mossa le gőgjének sérelmét... Tulajdona a gyöngének, gyűlölni a kit megsértett. E gyűlölet és vak bosszú uralg most szerencsétlen hazánk felett...»

«Nekünk azonban, kiket a balsors vihara, nemzetünk iszonyú hajótörése után, ez idegen földre vetett s kik legalább a száműzött szabadságával bírván, érzelmeinknek szabad folyást nyithatunk; nekünk hontalanoknak a hazában raboskodó honfitársaink helyett is kötelességünk megülni elhalt barátaink, hőseink gyászos halálának emlékezetét. Különben is csak gyász illik

bővebben ismertetem a Nemzeti Múzeum 1327. Qu. Hung. 4r. 8 lapra terjedő kéziratából.

38 Horváth, Függetl. III. 484—506.

hozzank; s mig az eltiprott hazát a szenvedések özöne boritja, mig a legjobb hazafiak ezrei börtönben sinylődnek, mig az egész nemzet a bitor zsarnok vasvesszeje alatt nyögdel, csak keserv és fájdalom lehet a hazafi lelkének tapláléka. És miután jelenünktől megfosztattunk s jövőnket kétes reménytelenség borúja fedi, csak a multnak balszerencséje köthet meg bennünket e világon való szétszórattatásunkban a szomoru élethez.

54. HORVÁTH MIHÁLY.

E kapocs gyűjtsön össze bennünket a jövőben is, mint most, e szomorú napon, elhúnyt jeleseink gyászravatala körül.»

Fájdalmaiban elmerülve, nem mondta el a nemzet küzdelmeinek okait és lefolyását, csak utalt reájok s arra, hogy «fajunk ősi bűne, a viszálykodás, végre *árulásra* vetemíté azt, kit a nemzet már szabadítójaként szeretett nevezni». Nem szaggatta fel az alig hegedő sebeket. A mi történt, a világtörténelem már följegyezte örök lapjaira... «De hazánk és nemzetünk, a népszabadság és a nemzeti függetlenség még nem veszett el... Bármiként szőjje rendszerét, bármiként támogassa

hatalmát a szuronyok ezreivel a fejedelmi zsarnokság: van valami, a mi erősebb a rendszereknél, élesebb a kardnál és szuronynál, hatalmasabb a királyok hatalmánál. És ez a szabadság eszméje. Van valami hatalmasabb, mint a fejedelmi kényurak szövetsége; és ez a népek egyesülése . . . A megszületett eszme mint a gőz, leszorítva százszorosan nő hatalmában, míg végre kitörve, minden korlátot szétrombol s a zsarnokok trónjának romjaiból emeli föl a szabadságnak örökre állandó oltárait . . . Remény tehát, hazámfiai, remény a szent ügy győzedelmében s kitartás a szenvedések tövises ösvényén; remény, kitartás és Istenben való bizalom a jövendő nagy eseményeire, melyek nekünk az elveszett hazát, hazánknak az elrablott szabadságot visszaadják . . . Ti pedig, dicsőült bajnokai a nemzetnek, ti vértanui a szabadságnak, nyugodjanak békében szent poraitok! De földi salakjától megtisztult szellemetek lebegjen a gyászba borult haza felett s legyen védangyala, ébresztője, bátorítója a szenvedő nemzetnek, hogy ha majd felvirradt a szabadság hajnala, bilincseit széttörvén, a királyi trón romjaiból építhessen a szabad nemzet a szabad földön örök emléket sírjaitok felett. Amen».

A vendégek mélyen megindulva tértek vissza Párisba, a montmorencyi magyarok pedig rendkívüli körülmények közt, sok bánat közt töltötték napjaikat s azon töprengtek, hova költözzenek, hol telepedjenek meg. Teleki szétzúzott lelke — saját vallomása szerint[39] — nem volt egy gondolatnak sem ura; Horváth jobban megőrízte lelkének nyugalmát s Klapka hamburgi folyóirata számára, melyről gyakran beszélgettek s melynek kiadására Campe vállalkozott,[40] már írt is tanulmányt a magyarok oroszországi beavatkozásáról.[41] Klapka őt kérte meg arra is, hogy «egy segélyre szoruló honfitárssal» irassa ki a lefolyt hadjáratról készülő könyve[42] számára a schwechati

39 Klapkához november 14. Klapka, Emlékeimből, 567–8.
40 Klapka Horváthhoz, október 11. Horváth Lajos gyűjt.
41 Teleki november 14. id. levele.
42 Der Nationalkrieg in Ungarn.

csatától Komárom felmentéséig a Közlönyben kiadott hivatalos jelentéseket.[43] Deczember közepén ezt újból sürgette, mert munkájának felével már elkészült s nagyon fontos, hogy műve mielőbb megjelenjen. Ugyanakkor tőle, Vukovicstól vagy Telekitől kért folyóirata számára vezérczikket Magyarország jelenlegi helyzetéről. Ő maga hazánk utolsó háborújáról írt bele czikket, de megmaradt a maga mesterségénél s a politikai kérdéseket nekik, államférfiaknak engedte át. Német levelét azzal a magyar buzdítással végezte: «Működjünk, működjünk, mert máskép elkéshetünk.»

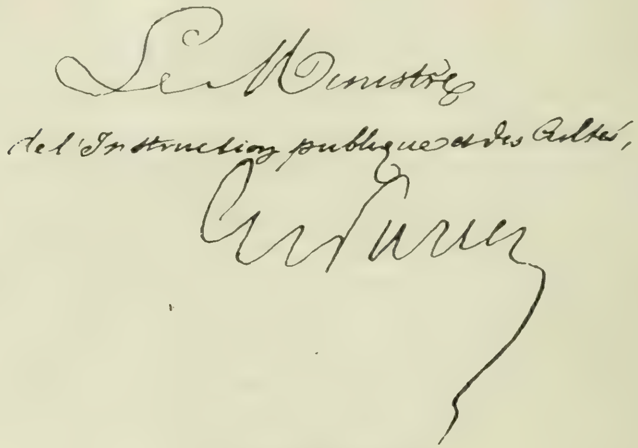
Működésében Horváthot két kellemetlen csalódás érte. Arról értesült, hogy egy hazai könyvárus Magyarországról írt négykötetes művét német nyelvre fordíttatta s már nyomatja is. Horváth, ki saját nyilatkozata szerint[44] könyvének még magyar nyelven létezését is restelte, nem akarhatta azt a németek kritikája alá bocsátani s a fordítást betiltotta; de a kiadó a tett költségekre s arra hivatkozva, hogy nemzetének a külföldön hasznos szolgálatot akart tenni, a vállalatot folytatta s kivételes körülményei közt Horváthnak tűrnie kellett a jogain ejtett sérelmet. De ez a kellemetlen esemény csak fokozta óhajtását, hogy mielőbb újra megírja Magyarország történetét. Ennek előkészületei közt érte a második csalódás. Parieu készséggel megnyitotta előtte a Bibliothèque Nationale-t, hogy történeti művéhez adatokat gyűjthessen. Teleki László és Kiss Miklós ezredes már Horváthnak Párisba érkezése előtt lépéseket tettek Tocqueville külügyminiszternél, hogy kutatni engedje őt a külügyminisztérium levéltárában is, melynek magyar vonatkozású okiratairól Petrovics Frigyes magyar akadémikus még Lajos Fülöp király idejében regesztákat készített a M. T. Akadémia számára. Tocqueville hajlandó volt teljesíteni kérését s bár 1849 okt. 31-én, III. Napoleon híres izenete után, önként visszalépett, mint a magyarokkal különben is rokonszenvező tudós, utódánál

43 Kelet nélkül. Horváth Lajos alezredes gyűjteménye.

44 Horváth, Magyarorsz. tört. 2. kiadás, I. előszó, IV. l.

is teljesítésre ajánlotta a kérést, azonban Drouyn de l'Huys, ki 1851 január 10-én két hétre másodszor is külügyminiszter lett, sem most, sem harmadik minisztersége idejében (1852.) nem adta meg az engedelmet, a melylyel nem akarta megsérteni az osztrákokat.[45]

Mindezekről már Zürichben értesült, hová Batthyány grófné családjával Montmorencyből még 1850 november végén átköltözött. Szabadságért égő lelkével mit keresett volna még Francziaországban, hol Napoleon köztársasági elnököt a katona-

55. PARIEU NÉVALÁÍRÁSA.

ság októberban már császárként éljenezte s hol a köztársaság bukását már mindenki bizonyosra vette. Teleki még Párisban maradt, de levertebb, erőtlenebb, csüggedtebb volt, mint valaha.[46] A nyomor és fájdalom esztendejének, 1850-nek végén, mégis úgy kiáltott fel, mint 1849 alkonyán: «Nem halt meg a leányzó, csak alszik.» «Igen, barátom, — folytatta — teljes meggyőződésem, hogy csak alszik és bizonyára még fel fog ébredni, még pedig szép, dicső jövőre. De hogy mikor az ébredés ideje eljön az alvó leányzóra nézve, akkor még emberek leszünk-e talpunkon, vagy pedig csak hamu — hogy mikor amaz feléb-

45 Horváth, Magyarorsz. tört. VI. 287. jegyz. és Századok, 1874. 223.

46 Levele Horváthhoz 1851 január 5. Horváth Lajos gyűjt.

red, mi is ébren leszünk-e még, vagy örök időkre elszenderedettek — az már, kedves barátom, más kérdés. Nem akarok többé jós lenni: háladatlan mesterség. A somnambulöket is rendre börtönzik mindenhol. Most tehát — tette hozzá tréfásan — nem is meri már kijelenteni, számít-e Horváth püspöki lakomájára, vagy sem. De mostani bajai közt nagy vigasztalására szolgál, hogy őt, egyik legjobb barátját, szerencsésnek,

56. DROUYN DE L'HUYS.

boldognak tudja; hisz ez nem is lehet másképpen ama derék, jeles, lelkes grófnő körében. Szalay Lászlóval együtt egy fájdalmas sóhajt fogadjon el tőle üdvözletül . . .»

Külföldi küldetéseinek meghiusulta, 1849 május óta *Szalay* szintén Zürichben élt s a politika két hajótöröttje, Szalay és Horváth, különböző szempontokból, de tudományos hazafias céljaiban egyetértve, Magyarország határain túl itten írta Magyarország történelmét. Jó barátok voltak, de nem nélküköz-

hetetlenek egymásra nézve. Számüzetésük éveiben megszokták, hogy ha az egyiktől valamely könyv megjelent, a magyar olvasó mindjárt a másikra is gondoljon s munkájuk érdemét egybehasonlítsa. De Magyarország legnagyobb két történetírója közt irígységet kelteni sohasem lehetett; mindegyik a maga útján haladva lett nemzetének igazi tanítója, a történeti jogok és a multban gyökerező nemzeti tulajdonságok újjáteremtő erejének hirdetője. A nemzet a multból merített hitet, erőt és akaratot a jelen sivársága közt oly vigasztalan jövendőhöz. Jerney János is éppen most[47] írta «Miskának», hogy az akadémia élénken és buzgón dolgozik; felolvasásai érdekesek; az elnök már nyomatja a Hunyadiak korának történetét, ő pedig Keleti Utazását, melynek tanulságai nagyszerűek és világtörténelmi fontosságúak. «Nem csüggedünk! Lesz elég olvasmány; a nyelvet nem félthetni, sőt olyan az, mint a sárkányfog . . .» «Egyébiránt — tette hozzá búsan — ámbár mind egészségesek vagyunk itthon, mégis csak tengődünk. A drágaság roppant. Élvezet semmi. Siketek és némák lettünk . . .» S ilyen körülmények közt gondolt Horváth régi tervének megvalósítására: elszórt apróbb munkáinak összegyűjtésére.[48]

Teleki is hozzájuk kívánkozott Svájczba.[49] Hiszen úgy érezte, hogy Párisban, melynél jobban egy helyet sem gyűlölt, már igen közel áll az őrüléshez. Minden gondolata jajgatás; kifogyott minden erejéből: alig tudta ezt a szörnyű lételt czipelni. S a párisi emigránsokkal ilyen állapotban adott be emlékiratot a franczia, angol és amerikai kormányokhoz, Magyarországnak a német birodalomba való bekeblezése ellen. Mind a három hatalom kedvezően fogadta emlékiratukat, melyet azonban a hírlapokban nem ismertettek, hogy a franczia kormánynak kellemetlenségeket ne okozzanak indiscretiójukkal, a mi most bűn volna a haza ellen. S a Magyar Hírlap mégis kipattantotta.

47 1851 márczius 10-én (aláírás és év nélkül). Horváth Lajos gyűjt.
48 1851 május 3. Toldyhoz. (Akad. TLT. LXX. 301.)
49 Levele márczius 24. Horváth Lajos gyűjt.

Világos tehat, hogy a valóságos, becsületes emigráczió mellett egy pseudoemigrationalis kémtársulat alakult, melynek fő tagjai Bangya, Csernátony, Szarvady stb. Július 11-én már Lausanne-ból kérte Teleki Horváthot,[50] hogy Zürichben két hétre fogadjon neki szállást, két piczíny szobát vagy egy nagyobbocskát, de olcsót, mentül olcsóbbat; mert nagyon megürült az erszénye, naponta egy franknál többet nem költhet. S három-négy nap mulva már ott volt közöttük, falkenburgi nyaralójukban, Batthyány grófnénál, a ki levélben és élőszóval gyönyörűen, nagy magasztalásokkal nyilatkozott Horváthról,[51] kit gyermekei urkának nevezgettek, ő pedig «lelkem-püspökömnek» nevezgetett s «böcsös barátságát» kérte és viszonozta.[52]

Pedig akkor már le kellett mondaniok a püspöki beiktató lakomáról, mert az üresnek nyilvánított csanádi püspöki székbe 1851 április 11-én az uralkodó *Csajághy* Sándor kalocsai kanonokot nevezte ki,[53] négy és félhónap mulva pedig Horváthot a «földi javak» (temporalia) élvezetétől is megfosztotta. A cs. kir. haditörvényszék ítéletét ugyanis a hadtestparancsnokság 1851 szeptember 22-én megerősítette, s ennek értelmében Horváthot mint felségsértőt vagyonának a «lázadás» által okozott károk megtérítésére való elvétele mellett kötéláltali halálra s nevének a bitófára való kiszegzésére ítélte.[54] Az ítéletet a pesti Újépület háta mögött levő téren lovascsendőrség s egy osztály gyalogság fedezete mellett másnap hajtották végre. Három hadbíró olvasta fel a 36 ítéletet, a melyben ott volt Kossuth kormányzó, Batthyány Kázmér, Horváth Mihály, Mészáros Lázár, Szemere Bertalan és Vukovics Sebő, Almássy Pál, gróf Andrássy Gyula, Beöthy Ödön, Gorove, Hajnik, Irányi, Jósika Miklós, Kmety, Kornis, Ludvigh, a két Perczel, Puky, Teleki, Vetter stb. neve;

50 Horváth Lajos gyűjteményében.

51 Teleki levele márczius 24. U. o.

52 Ugyanaz január 5. U. o.

53 Szinnyei, II. 130. Schematismus Cleri Dioec. Csanád. pro MDCCCC., 52. l.

54 Az ítélet szószerint Magyar Hirlap, 1851., 568. és Pesti Napló, szeptember 24. sz.

s ezeket a fehér betükkel fehér táblára írt neveket a bakó rendben a bitófára akasztotta. A kormány, mely el nem fogathatta őket, hatalmát — Horváth szerint[55] — így akarta éreztetni velük s mindnyájukat így szerette volna meggyalázni a világ előtt.[56]

Horváth 12 főbűne az volt, hogy 1. az 1848 október 3-iki királyi nyilatkozat után is résztvett a felsőház üléseiben; 2. a katholikus püspökök közül elsőnek követte a «törvénytelen» országgyűlést Debreczenbe;[57] 3. Kossuthot, a honvédelmi bizottság elnökét, 1849 márczius 26-án a hadsereghez elkísérte; 4. április 14-én a függetlenségi nyilatkozatot a felsőházban helyeselte; 5. április 17-én a püspököknek a király iránt hűségre intő pásztorlevelével szemben egy igen lázító s az uralkodóházat sértő ellennyilatkozatot adott ki; 6. május 2-án a kormányzóvá kikiáltott Kossuthtól kultuszminiszterré történt kinevezését elfogadta; 7. mint ilyen, minden egyházi és iskolai hatóságtól hódolatot követelt a függetlenségi nyilatkozat iránt; 8. május 14-én erre ő maga is felesküdött; 9. május 18-án minden lelkészt felszólított, hogy szónoklatokkal, körmenetekkel buzdítsák a népet a szabadságharcz folytatására, e czélra imádságot írt s június 6-ára országos böjtöt rendelt el; 10. elkoboztatta

55 Függetl. III. 523.

56 Félesztendő mulva Almásy Pál, a képviselőháznak most szintén halálra ítélt elnöke (Nizza, 1852 november 25.) így írt Horváthnak: «Az Istenről — kiben nem hiszek — a pápa (IX. Pius) jut eszembe kiben még kevésbbé hiszek. Tudod-e, hogy mit mondott ő szentsége a magyar forradalom következtében hozott kegyetlen ítéletekre? Feleségem testvérével beszélt e tárgyról, ki lábcsókolási udvarlást tett nála. Azért haragszik az osztrák kormányra, hogy jó ker. katholikusokat s a mi több, papokat: magas állású papokat lutheránusok által ítéltetett el; hogy Haynau mint lutheránus írta alá az exequaturt egyének felett, kik — vallási állásuknál fogva — nem tartozhattak bíróságа alá. Ő, a pápa, ezért írt figyelmeztetőleg az osztrák császárnak, de biz ez nem sokat adott figyelmeztetésére; mire azután azzal végezte be a pápa beszédét, hogy ezen ítéleteket, legalább a papi egyénekre nézve, sohasem ösmeri el érvényeseknek. Eredj Rómába, kedves barátom! ... Valóban jellemző, hogy a pápa nem azért rosszalja az osztrák haditörvényszék ítéleteit, mert igazságtalanok, mert kegyetlenek, mert véresek, hanem mert Haynau lutheránus! A XIX. században egy pap így beszél, ki egykoron liberális volt.» (Horváth Lajos gyűjt.) Füssy IX. Pius pápaságáról írt kétkötetes munkájában nem említi a tiltakozást.

57 A szeptember 22-iki ítélet szerint. M. Hirlap, 1851., 568. sz.

az eltávozott és a forradalomtól visszavonult püspökök és kanonokok jószágait; 11. június 27-én az oroszok ellen keresztes hadjáratra serkentő fanatikus felhívást a többiekkel aláírta s a lelkészeknek megparancsolta, hogy a fölkelés élére állva, a népet élet-halálharczra vezessék; végre 12. a «lázadó kormányt» Aradra is követte, itt Kossuth lemondó oklevelét aláírta «s így a magyar forradalom kezdetétől fogva annak a hadiesemények

57. PROUDHON.

által előidézett bevégeztetéséig annak előmozdításában legbuzgóbban közreműködött».

Elejétől végig, egy lélekzetre olvassuk el, mint kevéssel azelőtt *Proudhon*, a híres szoczialista, a Conciergerie börtönéből, «a guillotine előcsarnokából» írta neki,[58] mikor olvasta töle Magyarország történetét, mely öt lebilincselte, gondolkodásra késztette és tanította. De a dicséretek közt a szoczialista is

[58] 1851 augusztus 17. Nemz. Múzeum, 441. Oct. Hung. (Másolat.) A terjedelmes franczia levél a szabadságharcz eseményeiben nagy tájékozottsággal s különösen Kossuth és Görgey szembeállításában igen érdekesen van írva.

azért ítélte el Horváthot, a miért otthon halálra kárhoztatták: hogy tartózkodás nélkül tapsolt Kossuth politikájának, holott éppen az általa összegyűjtött hiteles adatok nyomán el kellett volna ítélnie; s könyve második kiadásában, mint a tudós, komoly történelemhez illik, szakítania kell a népies múzsa ítéletei-

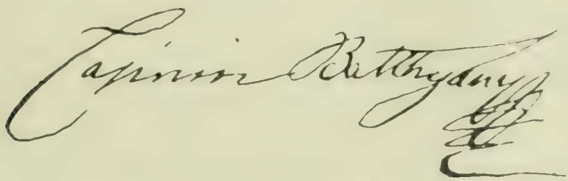
58. A CONCIERGERIE PÁRISBAN.

vel s le kell szállítania Kossuthot piedestáljáról. Azonban *Teleki* 1852 elején — nem az ő levelére, hanem gróf Batthyány Kázmér Kossuth-gyalázó czikkére czélozva[59] — izgatottan kérdezte Klapkától,[60] kit fognak majd a világ közvéleményének piedestáljára állítani, ha ilyen módon kergetik el onnan Kossuthot? Ő már elkészítette s Horváth Mihály is helyeselte az emigrá-

59 Batthyány a Times 1851 deczember 20.-i számában Kossuthról s a forradalmi pártról minden kímélet nélkül írt.

60 1852 január 4. Zürich. Teleki Klapkának. Klapka, Emlékeimből, 376—9.

czionak azt a politikai programmját, melyet akkor nyujtanak át Kossuthnak, ha Amerikából hazajön. Horváth kijelentette, hogy Teleki és Klapka elveit követi, mert annak, a mit az emigráczio ügyeinek vezetésében kívánnak, igen nehéz ellenmondani. *Klapka* külön is irt Horváthnak.[61] Bővebben akarta kifejteni bukásunk okait előtte; mert — úgymond — ha az ember új épületbe fog, tudnia kell, a régi miért omlott össze. Kérte tehát, írja meg neki egész röviden az 1849 augusztus 1-től 15-éig terjedő eseményeket.[62] Ő is szerencsétlen elvakultnak nevezte Batthyány Kázmérnak azt a tettét, hogy abban a pillanatban, mikor Kossuth Amerikában teljes munkát végez, a

59. GRÓF BATTHYÁNY KÁZMÉR NÉVALÁÍRÁSA.

világ közvéleménye előtt őt a legmélyebbre alázza és tehetségtelen kontárnak bélyegzi meg. Hiszen — úgymond — egyikük sem imádta föltétlenül Kossuth minden gyöngeségét és tévedését; de ki tagadhatná, hogy minden hibája mellett is leghatalmasabb gyámola törekvéseiknek? Ki nem mondhatta, mennyire fájt neki és mennyire elkeserítette Batthyány eljárása; nem más az, mint zászló egy arisztokratikus puccs szervezésére. Horváthot Teleki útján bővebben is tájékoztatta nézetéről, az alakuló arisztokrata párttal szemben, a mely egy harmadik áramlat hatása alatt készül. Most már úgy vannak, mint a lengyelek. «Szegény hazánk!» . . .

61 Január 6. (Németül.) Horváth Lajos gyűjteményében.

62 Ezeknek van szentelve Horváth Függetl. harczának III. kötetében az egész XI. könyv (359—411. l.).

XIII. SVÁJCZBAN.

Mikor az emigráczió 1852 elején két- vagy többfelé szakadással fenyegetett, Szemere számbavette és jellemezte annak legkiválóbb tagjait és vezetőit: Ujházyt, Andrássyt, Vukovicsot, Gorovét, Almásyt, Pulszkyt, Klapkát, Czetzet, Vettert, Kmetyt, Kossuthot, Telekit, Batthyányt, Mészárost, — de nem sorolta közéjök egykori minisztertársát, Horváthot. Pedig Almásyval és Telekivel együtt Horváth is aláírta a londoni emigránsokhoz írt levelet, a melyben kifejtették nézeteiket a Kossuthhoz tervezett feliratról, melyet ők helytelennek tartottak s a szakadás elkerülése végett az erélyes fellépést és programmjuk bemutatását Kossuth hazatérésének idejére halasztották.[1] Teleki László gróf a telet Zürichben Batthyány özvegyénél grófnék, herczegnék s talán még szívesebben Horváth, Szalay, Almásy Pál társaságában töltötte. Barátai mindent elkövettek szórakoztatására, mert néha az öngyilkosságtól féltették.[2] Almásy és Teleki azután is sokszor emlegették «a balokkót, balócót, vagy ballokót («a manó vinné el a czudar játék orthographiáját!»), azokat a helyeket, hova néha — en tout-les-trois — Horváthtal elballagtak, a jó időket, Horváth barátságát, a hora canonicát... «Hajh, elmultak ezek, s tudja az Isten, visszajönnek-e ismét!»[3] Komoly tárgyakról vitatkozva is, Teleki néha úgy felmelegedett, hogy bízni mert a jövendőben; sőt egy alkalommal fogadott is velök, hogy pünkösdig (május 30.) otthon lesznek. «Fogadásomat elvesztettem, — írta neki már Genèveből,[4] a hová Almásy Pállal május 8-án

[1] Teleki Klapkához 1852 márczius 17. Klapka, Emlékeimből, 586. V. ö. U. o. 368—403.

[2] Teleki, kevéssel öngyilkossága előtt, 1861-ben ismét vendége volt Batthyánynénak. «Örökké egészségéről panaszkodott — írta az özvegy 1861 május 12. Horváthnak; — és körülbelül úgy is volt, úgy is nézett ki, mint Zürichben a coup d'état után, hol örökké az agyonlövésről szólott és mi egy napról a másikra attól tartottunk, hogy többé nem fogjuk látni. Talán még emlékezik arról az időről.» (Horváth Lajos gyűjt.)

[3] Almásy Pál Horváthhoz, Genève, 1852 május 24. U. o.

[4] Teleki Horváthnak május 19. Horváth Lajos gyűjteményében.

Genf Május 8-án 1852.

Kedves lelkem barátom Írnék neked, mert még itt még nem találtam. Te ott Zürich-ben tudom nagy társaságban élsz és, ha bár nem kétkedem is barátságodban, még és hiszem hogy könnyebben nélkülözesz engemet mint én tégedet — mint én titeket mindnyájotokat. Én igen levert vagyok úgy szólván desperált — de hát nem búsítlak pessimismusommal politicai ujdonságokat nem tudok. Mit mondasz a Görgei munkájára? Azt hiszem utoljára is csak önmagát

60. GRÓF TELEKI LÁSZLÓ LEVELE HORVÁTHHOZ.

érkezett meg;[5] — mert már pünkösdig bizonyosan nem érünk haza! Fájlalom, fájlalom! Lett volna bár mindenben igazad, csak ebben nem! Szívem törik! Meguntam a várakozást; meguntam az életet. Bonyolulnak az események, csakhogy mindamellett is lassan haladunk. Mintha átok feküdnék rajtunk! Szegény haza... Isten áldjon, *tisztelt prímásom!*»

Bajos elképzelni, a zürichi jó barátok miben bíztak, hogy oly hamar hazatérhetnek; a Makk-féle összeesküvés tagjait Erdélyben akkorra már összefogdosták, azt pedig maguk sem vették komolyan, hogy a franczia kormány kegyelmet kért s Ausztria hajlandó lett volna kegyelmet adni az emigránsoknak.[6] Annak a hírnek sem adhattak hitelt, hogy az amerikai kongreszszus hivatalosan elismerte s kimondta Magyarország függetlenségét s Kossuthot annak törvényes kormányzójául ismerte el.[7] Az említett bonyodalmakon inkább a franczia császárság megalapításának bizonyosságait, ennek következtében a franczia-német-orosz ellentétek kiélesedését s a balkáni forrongásokat érthette.[8] Pessimismusa engedett, míg Zürichben Batthyánynénál nagy társaságban élt s a társas élet örömei elvonták attól, hogy állandóan a jövőn tépelődjék: ezért Genèveben is szinte irígyelte Horváthot; mert, tőlük elszakadva, megint nagyon levert, spleenes, úgyszólván desperált volt. *Almásy* Pálon kívül mással alig érintkezett; különben is, mivel útlevele saját nevére még nem érkezett meg, titokban tartózkodott ottan George Henry *Bunbury* néven.[9] Batthyánynénak írni sem mert, hogy meg ne szomorítsa; de a grófné az apjával s leányával meglátogatta őt s elbeszélte azután Horváthnak, hogyan mulattatták beszélgetéseik, sétáik, ebédeik, vacsoraik alkalmával. Különben a

5 Jellemző, hogy megérkezése perczében május 8-án Bunbury néven azonnal írt Horváthnak. U. o.

6 Teleki Horváthhoz május 19. Horváth Lajos gyűjt.

7 Kiss Miklós Klapkához, London, 1852 január 7. Klapka, Emlékeimből, 381.

8 Ezeknek magyar vonatkozásairól l. Márki, Az 1849. évi osztrák-orosz szövetség felbontása. Budap. Szemle, 1917. Három közl.

9 Május 8. és 19. levele, Horváth Lajos gyűjt.

három jó barát[10] főképen Görgeynek akkor megjelent könyve[11] iránt érdeklődött. Teleki és Almásy igen érdekesnek találták Horváthnak arról írt kritikáját s ítéletét, bár a könyvet csak ezután rendelték meg, és csak «az augsburgi nénikéből»[12] ismerték, mindenben helyeselték. Hitték is, hogy «helyeselni fogja azt minden magyar, ki honának fia marad; még az is, ki eddigelé pártszenvedélye prizmáján szemlélve az utolsó négy év esemé-

61. PUKY MIKLÓS ÉS GRÓF TELEKI LÁSZLÓ.

nyeit, függetlenségi harczunkról jól nem ítélhetett.» Teleki és Horváth szerint «egy nagy eredménye mégis lehet a kérdéses munkának; az, hogy ha még létezett valahol a hazában, vagy külhonban a földönfutók közt Görgey-párt, azt tökéletesen megölte; s ez mindenesetre nyereség».[13]

De a jó barátok úgy hitték, hogy Kossuth politikáját is mérsékelniök kell. «Alattvalói», Teleki szerint,[14] június végére

10 Bunbury (Teleki) június 4. Horváthhoz. Horváth Lajosnál.

11 Mein Leben und Wirken in Ungarn. Leipzig, 1852. Két kötet. (Magyarul csak 1911-ben.)

12 Az Augsburger Allgemeine Zeitung.

13 Almásy május 24. és Teleki június 4. levele Horváthhoz. Horváth Lajos gyűjt.

14 Teleki június 4. id. levele.

22*

vagy július elejére várják őt Londonba.[15] Pedig rossz politika volna tőle, ha most jönne, mert neki most Angliában, sőt Európában sincs hatásköre. «Itt most magukra kell hagyni az abszolut hatalmasságokat, különben nem vesznek össze». «Egyébiránt — tette hozzá Teleki, — most is azt hiszem, hogy Lajcsi az maradt, a ki volt; minden tekintetben illusiókban él, örök mámorban; hangját a Jericho falait lerontott trombitáéval zavarja egybe — és így meglehet, hogy éppen a legczélszerűtlenebb pillanatban jövend vissza Európába, a maga modora szerint diktaturával, Mazzinival együtt működni és kibékítni Frankhont az éjszaki hatalmasságokkal. Ha jön, megkísérlendjük, úgy-e, mi hatása lehet reá a komoly, férfias szónak? Mert herostratosi politikáját örökké nem tűrhetjük. Hiszen ebben, tudom, egyetértek veled; valamint abban is, hogy ha valamelyikünk szól vele, kíméletlenül kell, hogy szóljon, — odavetni neki a keztyűt, hogyha fonák modorához ezentúl is ragaszkodnék; különben szónak nem leend reá hatása.»

De ilyen feladatra nem vállalkozhatott *Teleki*, a ki éppen a Kossuth hazajötte után való nap írta Horváthnak,[16] hogy olyan, mint az őrült: tehetetlen minden munkára. Horváthot pedig mindinkább tanulmányai foglalták el. Londonból, az emigráczió központjából, Vukovicsnak talán az a biztatása[17] érdekelte legjobban, hogy a könyvtárakból szívesen megszerzi neki a magyar történelemre vonatkozó könyveket és kéziratokat. És Teleki József könyvének, a Hunyadiak korának megjelenését alkalmasint nagyobb eseménynek tartotta, mint azt, hogy «a párducz csak nem akarja felfalni Marokkót».[18] A gumigeli hidegvízgyógyintézetből, hol *Batthyányné* is két hetet töltött, tamáskodva írt Horváthnak arról,[19] hogy Amerikában Pierre elnökké

[15] Június 26-án érkezett vissza Amerikából, mire a londoni emigráczió csendesebb lett. Klapka, Emlékeimből, 403.

[16] Bunbury néven június 27. Horváth Lajos gyűjt.

[17] Bunbury június 4. id. levelében.

[18] U. az június 4. és 27.

[19] Június 29. Horváth Lajos gyűjt.

Rorschach, febr: 3. án 1853.

Kedves barátom,

Minapi levelem kurta lehetett, mert írója beteg volt. Altestbaj összekapcsolva gégerekedéssel és csúzos lázzal – olly dolgok, mellyek már dúsult tavaszszal elringattak, 's mellyeknek görög nevét nem tudom, mert restelltem tanácsért folyamodni a' facultáshoz, – a' jelen év' beköszöntésével is elgyötörtek; 's a' legperduellisabban ép az nap, mellyen a' halasztást nem szenvedő levelet írtam. Igaz annyit még hozzáadhattam volna: tulajdonítsd betegségemnek a' levél' rövidségét; de azzal nem fogott volna érdekesebbé válni a' levél, 's úgy hiszem, helyesen cselekedtem, a' betegségi bulletint mostanra halasztani, midőn utána vethetem: már kiépültem a' bajból.

Hogy a' tél' folytán Rorschachból nem érkezett látogató Hozzátok, annak oka abban rejlik, hogy munkám' harmadik kötetével még új éven innen is voltam elfoglalva, 's hogy azóta egyéb ügyeim elég dolgot adtak. Egy kis szórakozás, kivált olly kedves, minőt Genfnek találnék, rám férne; de a' sok gond kezeig-óráig még távoltart tőletek. Hitvesemnek a' pesti levegő, mellytől az ember a' schweizi hegyek közt kényesen elszokik, Istennek hála, nem ártott, 's gyermekeim is, Pali

62. SZALAY LÁSZLÓ LEVELE HORVÁTHHOZ 1853. FEBRUÁRIUS 3-ÁN.

jelölése valami jót jelentene a magyarság ügyére nézve s Kossuth hazatérése Angliában sem lesz valami diadalmenet, mert nincsen ott már magyar bizottság s az egy Dudley Stuarton kívül magyar ügyekkel más alig törődik. *Szemere* szerint[20] alig van tekintélyes ember, ki a hazatért Kossuthtal tartana; Esterházy Pál, Vukovics huszonötödmagukkal ellene nyilatkoztak, Klapka, Teleki, Almásy, Horváth Mihály, Jósika, Mészáros oldalt állottak s nincsenek vele semmi összeköttetésben, tetteit pedig helytelenítik; ugyanígy tesz Perczel és Vetter, úgy hogy azon nevek közül, a melyeket Európa ismer, még csak Pulszky maga van vele. Ebben a sok túlzás mellett is volt valami igazság; az emigráczió egysége Kossuth távollétében csakugyan megbomlott. Ellenben Németországon át Spaaba utazva, Teleki sok magyar konzervatívvel s abszolutistával találkozott[21] s tőlük nyert friss benyomásként írhatta meg Horváthnak,[22] hogy Magyarországon nincs többé párt: mindnyájan egyesültek honszeretetben és közös gyűlöletben.

1852 őszén Batthyányné családja és Horváth Genèvebe költözött át s ott telepedett le *Almásy* Pál, a képviselőház volt elnöke is családjával és jó barátjával, *Podhorszky* Lajossal, előbb gróf Széchenyi István, most az ő gyermekeinek nevelőjével.[23] Együvé kerültek tehát, a kik Párisban együtt voltak. Jósika Miklós is levelezést kezdett vele Brockhaus Lexikona érdekében, Klapka önéletrajzi adatainak kieszközlését kérve tőle; mert — úgymond[24] — «mindig jobb, ha az utódoknak egy kis emlék bontatik fel azokról, kik a hazáért éltek, véreztek és meghaltak, mint ha az osztrák kallón megyünk át s úgy érkezünk a XX. századba unokáinkhoz, ha ilyenek létezendnek».

Horváth valóban nem akarta, hogy a szabadságharcz története az osztrák kallón menjen át s *Gorove* István Párisból

[20] Naplóm, I. 163—4.

[21] Lukács Móriczot, Jósika Lajcs volt erdélyi kanczellárt és bátyját Teleki József volt gubernátort meg is nevezte.

[22] Július 15., Spaa. Horváth Lajosnál.

[23] Almásy Horváthhoz Nizzából, nov. 25. U. o. Podhorszky élete (1815—1891.) Szinnyeinél, X. 1269—74.

[24] Brüssel, 1852 deczember 20. Horváth L. gyűjt.

már meg is kérdezte tőle,[25] igaz-e, hogy a forradalom történetet befejezte? Azonban a könyvírás — ahogy Horváth mondta Szalaynak[26] — mostanság nem versenyezhet Kalifornia és Ausztrália aranybányáival. Tapasztalta ezt Szalay is, ki akkor Magyarország történetének III. kötetét írta, de kiadójától, *Geibel*

63. KOSSUTH LAJOS ÉDESANYJA.

Armintól tudta, hogy vevőinek száma nem oly nagy, mint óhajtaniok kellene, miben újabb intést látott, hogy a magyar irodalomtól búcsút vegyen s más foglalkozás után nézzen, ha még hátralevő napjait családjára nézve hasznossá, gyümölcsözővé akarja tenni. Németországban akart tehát letelepedni s valami hasznos foglalkozás után látni. Brüsselből viszont *Ruttkay*

25 1853 január 2. Horváth Lajos gyűjt.
26 Szalay levele Rorschach, 1853 február 5. U. o.

Józsefné (Kossuth Lajos huga) írta neki,[27] hogy kivándorol Amerikába, szakít az előítéletekkel és divatárusné lesz. Édesanyja[28] meghalt, nővére, Zsuzsi, Kossuth Lajos felesége, folytonosan gyengélkedik, szenved. Horváth oly módon emlékezett meg édes anyjukról, a mely — Ruttkayné szerint — «egyedüli, de valódi nekrológja szegénynek». «Ön — úgymond — ösmerte őt cselekvéseiben, úgy, mint érzeményeiben s irántunk való barátsága a megdicsőült jellemnek tiszta tükrét tartotta lelki szemei elé . . . Számoljon róla, ki szentségtelen kezekkel dúlt e nemes, feláldozó kebelben! . . . Vannak oly lelki helyzetek, hol fél az ember leereszkedni érzelme s bánata aknáiba s örömest terít lelki helyzetére halállepelt.» Azonban egy elporladt halállepel elől most került elő az a sírkő, mely tűrni és lemondani minden száműzöttet legjobban megtanított. Klapka, Horváthnak akkor egyik legjobb barátja, Genèveből, hol 1852 óta élt, 1853 őszén az orosz-török háború kitörésekor Konstantinápolyba utazott. Egy öreg franczia figyelmeztetése következtében ott barátjával, gróf Karacsay Sándorral együtt a Szent Benoît-egyházban felkereste II. Rákóczi Ferencz és édesanyja sírját; a feliratokat lemásolta és deczemberben Thököly iszmidi sírja feliratával együtt elküldte Horváth Mihálynak, ki a feliratokat közölte is a magyar lapokban.[29] Klapka és Karacsay különben ettől fogva a török fővárosból igen sok levelet írtak,[30] a mik a keleti bonyodalmak és az emigráczió történetéhez igen becses és ismeretlen feljegyzéseket tartalmaznak, azonban egy életrajz keretébe be nem illeszthetők.

Időközben, 1853 júliusában, Horváth Svájcznak sok regényes tájékát bejárta; mikor a leuki fürdőbe (Loëche-les-Bains) igyekezve, a Rhône mentén Wallis kantonon áthaladt, eszébe jutott,[31]

[27] 1853 január 24. U. o.

[28] Kossuth Lászlóné, Weber Karolina.

[29] Klapka, Emlékeimből, 467. Horváth ezt (MO. Tört. VI. 187.) Rákóczi temetése leírásánál nem említi.

[30] A M. Nemz. Múzeumban Telekihez intézve Horváth-iratai közt 441. Oct. Hung. jegy alatt 1851—1861-ből egy csomóban 95 ilyen kiadatlan levél van.

[31] Hatvani (Horváth), A húnok maradványai Schweitzban, az anniviersi völgyben. Tört. Zsebkönyv, 494—501. l.

CSALÁDI KÉP A HORVÁTH HAGYATÉKÁBAN.

(Eredetije a szentesi múzeumban.)

hogy egy magyar folyóiratban 10—12 év előtt *a hunok svájczi maradékairól* olvasott.[52] Elhatarozta, hogy utánajár a dolognak. Wallis fővarosában, Sionban, fölkereste *Ribordi* ügyvédet, ki évek előtt Pesten is huzamosabb ideig lakott s közbenjárásával a könyvtárban előbb a kantonra vonatkozó történelmi és statisztikai munkákat tanulmányozta; majd, figyelmeztetésére, elment Rivaz grófhoz is, hogy elkérje töle Rivaz kanonoknak a kantonról írt kézirati művét, melyben azonban kielégitő felvilágositást nem talált; elhatározta tehát, hogy a helyszínere megy a talányos néptöredék nyelvének, szokásainak, hagyományainak, regéinek tanulmányozására. Sierre (Siders) városából egy vezetővel indult az anniviersi völgybe, melyet minden irányban bejárva, arra a meggyőződésre jutott, hogy a 4—5000 főnyi hegyi nép hún származását most már, tizennégy század lefolyta után, megállapitani nem lehet. Réthy László, ki 1888 nyarán szintén járt a helyszínén, a hún vagy magyar származást egyáltalán lehetetlenségnek mondta.[53]

Barátja, *Podhorszky* Lajos, ki 1854 nyarán visszatért Párisba a mandsu-mongol-kínai rokonság felé terelte figyelmét. Először, mint maga írta,[54] a mandsu, majd mongol nyelvi nyomozásaival «untatta».[55] Majd a «kínai gönczölszekérre vetette reményét» és 1855 farsangján [56] «farsangi kedvcsapongásul szállitott hozzá egy falka, hálójába került álarczost, mely torzonborz mese alatt, «ismerlek rokonom» szóra lelepleze magát».[57] Még későbben,[58] «hosszas kutatása nyereményét dióhéjba szorítva», magyar ragokról szólt, a mint azokat kínai hasonlítás után magyarázhatta. Azt hitte, — s ennek nyomát látjuk Horváth

52 Horváth már nem emlékezett a folyóiratra. Kétségkívül a Tudománytárt érti, hol 1834—5-ben S. F. (Schedel Ferencz) a helvetiai havasok hún maradékairól írt. A M. Akad. Értesitőben (1847. 92.) szintén figyelmeztetett a svájczi hún maradványokra.

53 A svájczi «hunok». Ethnographia, 1890., I. 98—104.

54 Levele Párisból, 1854 deczember 31. Horváth Lajos gyűjt.

55 Majdnem négy oldalon magyarazott meg neki néhány fogalomszót.

56 Február 3. Páris. Horváth L. gyűjt.

57 Itt azután 19 oldalra terjedő szómagyarázatok következtek, miket nagyjából Horváth is közöl MO. Tört. I. 16—20. l.

58 Május 30. Páris. Horváth L. gyűjt.

nagy művében is — hogy, vázlata után, nemcsak a két nyelvnek, hanem a két népnek hajdani szoros viszonyára is következtetni annál könnyebben lehet, mivel szavaink, különösen a technikus, vagy moralis politika körébe vágók, csak a kínai nyelvből magyarázhatók. Végtelenül sajnálta, hogy nem küldték ki a Kék-tó partjára, hol Gützlaff szerint a magyar faj ősei függetlenül élnek. Tudna is, akarna is használni nemzetének, de pártfogás hiányában le kell mondania róla. «Az inség csak a becsület határáig eltűrhető; azontúl oly áldozat, melyet az emberek megvetnek, az Isten pedig el nem fogadhatja.» Segélyt — Horváth útján — csak Batthyánynétól fogadott el; mert — írta[39] — nemeskeblű jótevője egészen megüti az «asszony» eszméjét, mely mongol nyelven ápolót, oltalmazót, nevelőt jelent s így a női hivatás körét tökéletesen betölti. A mióta őt és Horváthot elhagyta, hanyatt-hanyattesve sínylődött Párisban.[40]

Klapka az ősidőkről az egykori forradalmi miniszter figyelmét a napi eseményekre igyekezett visszafordítni s Konstantinápolyból egész emlékiratot küldött neki a török-orosz háborúról. Meg akarta nyerni annak az eszmének, hogy az emigráczió képviselői Londonban vagy Párisban pártkülönbség nélkül összegyüljenek s a mostani pillanatban életkérdéseikről tanácskozzanak és határozzanak. Ne húzzák — úgymond[41] — fülükre a hálósapkát, mikor körülöttük az egész világ forr és mozog. Vagy nincs már többé Magyarország? . . . «Mi, magyarok, senki másra nem építhetünk, mint minmagunkra; tartsuk erősen szemmel a mi hazánkat, mert csak magyar sereg szabadíthat fel bennünket; és ha megszabadulunk, csak magyar fegyver oltalmazhat meg.» Azonban Horváthot már, úgy látszik, III. Napoleon sem annyira mint politikus, hanem mint tudós érdekelte. Mikor 1854-ben ennek összegyűjtött munkái megjelentek,[42] különösen megragadta

39 1854 deczember 21. id. h.

40 1855 februárius 3. id. h.

41 Klapka Horváthhoz (mint rendesen, németül) Konstantinápoly, 1854 február 25. Horváth Lajos gyűjt.

42 Oeuvres de Napoléon III. Paris, 1854—57., négy kötet.

figyelmét az, a mit ebben az 1688-iki angol forradalom sikerének s Anglia azóta való folytonos gyarapodásának okairól mondott[43] s a mit ő ugyanazon idők magyar forradalmainak, sőt a legutolsónak is igazolására alkalmazott,[44] hogy Isten és az ész a nemzeti ügy

64. HORVÁTH MIHÁLY.

mellett van. Őt 1854-ben a Magyar Tudományos Akadémiában egy éve alakított Történelmi Bizottság, csöndes tüntetésképen, tagjai közé választotta, holott, még csöndesebben, rendes tagjai sorából törölnie kellett; de ez a megválasztás újból figyelmez-

43 U. o. I. 341–2.
44 MO. Tört. VI. 250–1. jegyz.

tette történetírói kötelességeire, mikhez különben soha, egy pillanatig sem lett hűtelen. Különben is, úgy hitte, küzdenie kell a történetírásnak azon módja ellen, a melyet gróf Majláth János minden s legutóbb különösen «Neuere Geschichte der Magyaren» czímű munkájában a külföld megtévesztésére alkalmazott. Sajnálta az 1855 január 3-án szomorú véggel kimúlt embert, de nem kímélhette — úgymond[45] — a történetírót, ki nemcsak igen felületes, de a nemzet iránt is felette igazságtalan és rosszindulatú munkát írt. Azonban elégedetlen volt saját munkájával is, mely Magyarország történetét tíz év előtti s már is megtagadott munkájának németre fordításával 1855-ben fejezte be.[46] Majláth Neuere Geschichtéjének ellensúlyozására kísérletet tett Németország nevezetesebb könyvárusainál egy nagyobb munka kiadására. Ez a *Huszonötév Története* (1823—1848) lett volna, mint eredeti német munka, öt kötetben. De a viszonyok nem kedveztek. Sajnálattal ugyan s azzal az igérettel, hogy kedvezőbb időkre várjon, mindenütt elutasították, az egy Campét kivéve, a ki tíz tallért igért neki ívenkint. Egyszerre azonban Campe is váratlanul lemondott, talán azért, mert éppen akkor vesztett el egy sajtópert, minek következtében nemcsak bírságra, hanem pár havi börtönre is elítélték. Hasonló ítéletet egy újabb rebellis munka kiadásával nem akart felidézni. Ez a meghiusult kísérlet hosszabb időre elvette Horváth kedvét attól, hogy a németek számára írjon.

Pedig az írás mostantól fogva kenyérkeresetet jelentett számára; mert Batthyány Lajosné 1855-ben engedélyt nyert a hazatérésre s haza is tért gyermekeivel együtt, kik egész életökben rajongó szeretettel ragaszkodtak az «urka», «vastagaczi», «tagaczi», mindenképen beczézgetett kedves jó nevelőjük személyéhez. Megtakarított néhány ezer frankjából Horváth néhány számüzött társával, különösen Klapkával és Pukyval együtt Genève közelében egy házat s mellette jókora telket vett abban

45 Horváth, Függetl. T. 222—3. jegyz.

46 Geschichte der Ungarn. Aus dem ungarischen Original übersetzt. Két kötet. Pest, 1852—1855. 8r. 512 és 710 lap.

a reményben, hogy az épülő város oda is kiterjed s a telket nyereséggel fogják eladhatni.[47] Az ő telke a Lac Léman (Genfi-tó) déli partján az *Eaux-Vives* (Élővizek) mellett, a város keleti oldalán az 586. számú parczella volt, melynek 74 acre és 23 m² területén négy épület állt. Értékét akkor 20,000 frankra becsülték.[48] Értéke most már igen nagy volna, mert Les Eaux-Vives valóban egybeépült Genève-vel. Nagyszerű villák emelkednek ottan s Favre de la Grange nyári lakásában Canova ifjúkori művére (Venus búcsúja Adonistól) minden útikönyv felhívja a kirándulók figyelmét. Azonban Batthyányék sürgetésére Horváth maga is foglalkozni kezdett azzal a tervvel, hogy mindenekelőtt más városba költözzék, azután pedig Szalay László példáját követve, amnisztiát s a hazatérésre engedelmet kérjen. Genèvehez azonban gyöngéd kötelékek is fűzték; egy nőnek árvája, Árpád,[49] a kiről az anya halála után gondoskodnia kellett. *Klapka* György, ki 1854 nyarának végén hazatért Konstantinápolyból, s ki — úgy látszik — a birtokvásárlásnak is főmozgatója volt, oly barátságot tanusított iránta, hogy távozása esetén a kis fiú gyámságát bizonyára készségesen elvállalja. Hiszen Klapka évek mulva is, midőn már megint Konstantinápolyban járt, visszaemlékezett genèvei sétáikra, beszélgetéseikre és elmélkedéseikre,[50] különösen azokra, a miket egy nap Wallis kantonban egy tízezer lábnyi hegycsúcson tettek. Azon a napon mind a ketten ünnepies hangulatban voltak; hiszen magasan álltak az üzerkedő emberek fölött, a kiknek tömege lábuk alatt csak hangyabolynak látszott. Horváth arról a csillagról beszélt, a hova vándorolni fogunk; Klapka pedig földi életünk nyomorúságairól. Gondolataik kölcsönösen kiegészítették egymást s vigasztalást merítettek a természetnek mindazon nagyszerűségéből és fel-

47 Levele Toldyhoz 1865 deczember 3. (Akad. TLT. LIII. 98.) «mintegy tíz évvel ezelőttre» teszi a vásárlást.

48 M. Th. Piquet közjegyző (Rue du Rhone 19. Genève) átruházási mintája (kelet nélkül) a szentesi múzeumban 240. szám.

49 Klapka Horváthhoz 1857 június 24. Horváth Lajos gyűjt.

50 Klapka Horváthhoz 1858 február 6. (németül) u. o.

ségéből, a melyet maguk körül mindenütt láttak. «Ha már a párolgó és bűzlő házfedelek fölött tízezer lábnyi emelkedés nem éppen csak egy macskaugrás ilyen kép szemléletére, — micsoda látvány volna, ha lelkünk egészen felszabadulván a testtől, nagy útját a világűrön keresztül megtehetné rendeltetésének óhajtott czélja felé.»

XIV. BRÜSSELBEN.

Genèveben ügyeit elrendezve, Horváth Mihály 1856-ban átköltözött Brüsselbe, hol a Rue du Nord 61/B. számú kétemeletes, a többinél nagyobb házban vett lakást. Magyarországi barátaival Charles du *Roveray* néven levelezett,[1] de az ott lakók közül csak kevéssel, leginkább Jósika Miklósékkal érintkezett. Minden idejét történelmi tanulmányokra akarta fordítani, hogy Magyarország történelmét újra írja. *Gachard* Lajos Prosper igazgató a kir. levéltárban készséggel bocsátott rendelkezésére minden oklevelet s megengedte, hogy tetszése szerint másolgasson és tegyen kivonatokat. A párisi születésű Gachard 26 év óta állt a levéltár élén, melyben a Belgiumra vonatkozó külföldi okiratokat is szorgalmasan egybegyűjtötte. Maga is a legkitűnőbb belga történetírók közé tartozott, a ki hat kötetben adta ki Hallgatag Vilmosnak, négyben II. Fülöpnek németalföldi ügyekre vonatkozó leveleit s éppen ekkortájban fejezte be V. Károly visszavonulásáról és haláláról írt munkáját.[2] Tehát éppen azzal a korral, a XVI—XVII. századdal foglalkozott, mely most Horváth figyelmét is lekötötte s melyben a száműzött magyar tudós munkáját nagyon megkönnyíthette. A levéltár többi tisztviselője: a nagytudományú dr. *Coore-*

1 Toldyhoz 1857 deczember 29. Akad. TLT. LXX. 302. és Mari nénjéhez 1858 május 30. Figyelő, XX. 189.

2 Gachard rövid életrajza Hatvani (Horváth) Mihály Brüsseli Okmánytára I. kötetének előszavában. Az érdemes tudós 1875 május 26. óta a M. T. Akadémiának is külső tagja volt.

mans V. A., Piot, Pinchard és Gigot is a legszívesebben támogatta őt munkájában,[3] s diplomatikai jártassága *Altmayert* is meglepte.[4]

Munkássága közben nagyon érezte Makón hagyott kézikönyvtárának hiányát, mivel abban megvoltak a fontosabb magyar kútfők. Fejér Codex Diplomaticusa, Katona Historia Criticája, Schwandtner Scriptorese, Kovachich Vestigia Comitiorumja stb., továbbá Istvánffy, Bonfinius történelme; mind

65. BRÜSSEL LÁTKÉPE.

olyan dolgok, mik nélkül magyar historikus nem dolgozhatik. Megkérte tehát Csajághy csanádi püspököt,[5] hogy, hacsak lehet, küldje ki neki ezt a könyvtárt, vagy váltsa meg pénzen, hogy árából megszerezhesse a szükséges könyveket, mert «jelenleg abba az állapotba jutván, hogy egyedül tollával kénytelen megkeresni mindennapi élelmét, arra a könyvtárra, mint kenyérkeresete eszközére, igen nagy szüksége volna». Mivel a felelet

3 Az idézett előszó szerint. A brüsseli orsz. levéltár ismertetése u. o., (Monum. Hist. Hung. I.) V—XVI. l.

4 Jósika Emlékiratai, IV. 146.

5 Brüssel, 1856 szeptember 16. Figyelő, XX. 310—311.

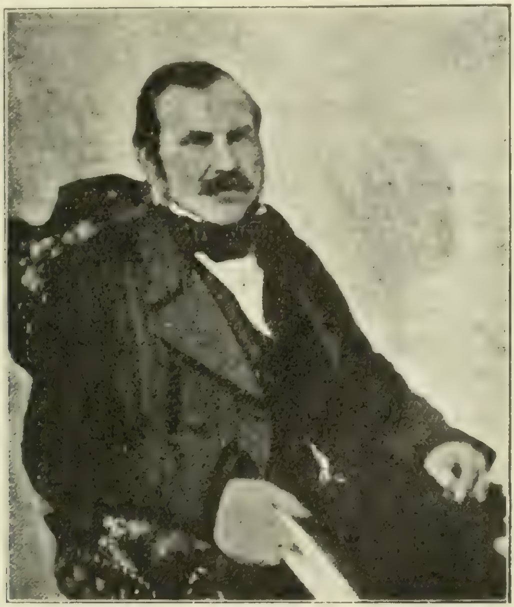
késött, két hónap mulva újra figyelmeztette,[6] hogy a külföldön magyar történelmi kútfők nem lévén, kérésének teljesítése nélkül nem dolgozhatik, pedig mostani helyzetében hazájának hasznosabb szolgálatot nem tehet, mint ha történelmét megírja. Különben is bízott igazságérzetében és lelkiösmeretében, melynélfogva ha a dolgok szigorúbb megfontolására szólítják fel, a bevégzett tények banalis érveinek mákonyával nem engedi magát szunnyadásba ringattatni, hanem, miként püspökhöz illik, «gyöngéden érezve az események hatalma által előidézett állapotok hibáit», igyekezni fog azokat, a mennyire lehet, kiegyenlíteni, jóvátenni. Vagy talán csalódott s a püspök azok közé tartozik, a kik a létezőt, akárhogyan állott is az elő, jónak, jogosnak, igazságosnak tartják s attól, mire őket világi bíró nem kényszerítheti, Isten és lelkiösmeretök bírósága előtt is felmentve, vagy legalább úgy színlelik, hogy felmentve érzik magukat? Hitte mégis, hogy jó szándékában csak külső körülmények gátolták meg. A püspök ridegen azt felelte,[7] hogy sajnálja «a boldogtalan forradalmi korszakban elődéül kinevezett hatvani prépost úr szorongatott állapotát», de kérését, sőt követelését nem teljesítheti azon «egyszerű, de igen fontos és döntő oknál fogva,» hogy könyveit nagyrészt széthordták, a többit pedig a püspökséget átadó bizottság hivatalosan leltározta és így szabad rendelkezési joga alól elvonta. «Mit számon vett, azt, eljövend az idő, mikor számon kellend adnia is.» Erről *Gábor* József makói bíró és gyógyszerész útján értesítette «az illető urat», de nem adott neki kárpótlást, hogy legalább a legfontosabb munkákat megvegye.

A kényelmesen dolgozó, könyv- és levéltárak kincseit könnyedén használó mostani történetíróknak jó ezt tudniok, mikor Horváth Mihály műveivel akár a kutatás, akár a feldolgozás tekintetében elégedetlenkednek. Valóban, csak Horváth Mihály lelki erejének, páratlan szorgalmának, történetírói rátermettségé-

6 November 11. U. o. 311–312.

7 Gábor József makói gyógyszerész és városi bíró útján, Temesvár, 1856 november 21. U. o. 312–313.

nek lehetett köszönni, hogy már a következő 1857. évben az ő Brüsseli Okmánytárával indulhattak meg a M. T. Akadémia Monumentai[8] s az első négy kötet (1857—1859.) «Magyar Történelmi Okmánytár a brüsseli orsz. levéltárból és a burgundi könyvtárból» czímmel 1447-től 1652-ig összesen 490 okiratot közölhetett az ő gondos másolatában.[9] De a számüzött mun-

66 TOLDY FERENCZ.

kája csak álnéven jelenhetett meg. Toldy Ferencz ide s a szintén akkor megindított Történelmi Tár közléseihez neki a *Hatvani* nevet ajánlotta;[10] Horváth azonban, ki összegyűjtött apróbb tanulmányai czímlapjához is nevet keresett, inkább a *Váthor* elnevezés mellett volt, bár amazt sem ellenezte.[11] «Váthor» iszonyatos hang — zsörtölődött Toldy[12] — s feltűnő, áruló,

[8] Ezeknek kiadását az Akadémia 1856 november 24. határozta el.

[9] I. kötet (1857.) 1441—1538-ig 155 sz., XXI és 387 l., II. (1858.) 1538—1553., 156—259. sz., VIII és 367 l.; III. (1859.) 1553—1608., 260—394. sz., VIII és 324 l.; IV. (1859.) 1608—1652., 395—490. sz., VIII és 323 lap.

[10] 1858 február 2. Horváth L. gyűjt.

[11] 1858 február 20. Akad. TLT. LXX. 307.

[12] Márczius 6. Horváth Lajos gyűjt.

bajos stb. Mihelyt engedelmedet bírom, hozzálátok a keresztelésbez. «Igazad van — felelt Horváth,[13] — a Váthor magamnak sem igen tetszik; keresztelj meg tehát, ha úgy tetszik, Hatvaninak.» Irodalmi munkáin tíz esztendeig így viselte azután Horváth Mihály a Hatvani nevet, melynek igazi jelentőségét mégis mindenki, talán maga a czenzura és a rendőrség is ösmerte.[14] De ő nyiltan, a maga neve alatt akart megjelenni a magyar közönség előtt.

Gizella főherczegnő születése napján (1856 július 12.) a császár kijelentette, hogy fölségsértőkkel szemben ott, hol a közjó tekintetei megengedik, folyvást hajlandó kegyelmet gyakorolni. A folyamodótól oly hűségi térítvényt (Loyalitäts-Reserv) kívántak, melynek értelmében az illető, ha a császári államokba büntetlen visszatérést nyer, eskü helyett térítvénynyel fogadja, hogy ezentúl Ferencz József osztrák császár és törvényes örökösei, valamint az Ausztriában érvényes törvények iránt hűséggel viseltetik, kötelességeit pedig egyáltalán lovagiasan teljesíti, hogy a legfelsőbb kegyelmet meghálálja.[15] Ilyen térítvény aláírására gr. Andrássy Gyula, Gorove István, Almásy Pál, Hajnik Pál, Horváth Mihály készeknek nyilatkoztak s Horváth 1857 márcziusában[16] a belga követségen már meg is tette a szükséges lépéseket. Az első hírek nagyon kedvezőtlenek voltak. Batthyányné június elsején már úgy tudta, hogy Horváth és társai kísérlete nem sikerült;[17] s a folyamodókkal együtt érezte a fájdalmat, hogy reményeik nem valósultak, mert elképzelte, Horváth mennyire beleélte magát abba a reménybe, hogy kedves hazáját viszontláthassa. Megkérdezte mégis, az újabb rendeletek értelmében tesz-e valami lépést? Mivel márcziusban

13 Márczius 13. Akad. TLT. LXX. 308.

14 «Igaz, hogy a rendőrség tudni akarja az író vagy kiadó nevét — írta Toldy február 2. — Azonban «Hatvani Mihály» nem hangzik úgy, mint álnév s így mehet.»

15 Wertheimer, Gr. Andrássy élete és kora, I. 90.

16 «Már két hónapja» írta Batthyány özvegye keltezetlen, de gyermekeinek 1857 szeptember 29. és 30. kelt leveleihez mellékelt levelében. «És eddig még nincs felelet. Szegény urambátyám!» Horváth Lajos gyűjt.

17 Horváth Lajos gyűjt.

Horváth még csak az első lépéseket tette meg, júniusban csakugyan beadta folyamodását a hazatérés iránt.[18] Kéréséről *Kopetzky* ezredeshadbíró július 2-án tett jelentést *Kempen* altábornagynak, a kegyelmi bizottság elnökének;[19] s a kedvező elintézésben bízni lehetett, mert Andrássy kérését már június 27-én teljesítették. Horváth folyamodását Teleki sem helytelenítette,[20] hiszen «meggondolta»; söt tiszta szívből kívánta, hogy eredménye legyen, mert képzeli, hiszen magán is érzi, menynyire sóvárog a honi levegő után. Batthyányék egyszer már nagyon megörültek, hogy Almásy és Horváth csakugyan kegyelmet nyertek; de elszomorodtak, hogy az nem őket illeti, mert az egyik egy Almásy nevű becsületes timárlegény Konstantinápolyban, a másik pedig egy Horchy nevű száműzött. Pedig nevenapjára volt tanítványa, Ilona, már el is küldte szép kézimunkáját, a zsákot, azzal a jókívánsággal, hogy az elkísérje mindenüvé, első sorban ide ő hozzájuk. Ő ezt a kívánatot jobban érzi, mint akárki más, mert ha csak beszélnek is a külföldről, összeborzad, pedig nagyon szeretné itt látni mindnyájukat. De ne szóljanak ily dolgokról, mert az ember csak elszomorodik, őt pedig nem szabad elszomorítnia; hiszen abban úgy sincs hiány. A kedves urka azonban ne legyen sokat szomorú . . .[21]

Édesanyja mégis csak búslakodott reményeik meghiusultán. Hiszen már beleélte magát, hogy külföldi vendégei otthonosan érzik magukat házában. Terveket szőtt, a mik valósíthatlanok; de nem tehet róla, kellemes volt arra gondolnia, hogy urabátyja újra hozzájuk jön, házában lakik és újra urabátyja lesz a gyermekeknek. «Szegény urambátyám, nincs rosszabb a bizonytalanságnál.»[22] Azonban egy negyedév mulva megjött a bizonyosság is. A «kegyelmi» bizottság november 12-én egyhangúlag Horváth Mihály megkegyelmezése ellen

18 Horváth Toldyhoz 1858 január 14. U. o.

19 Wertheimer, I. 91.

20 Horváthhoz, Páris 1857 július 24. Horváth Lajos gyűjt.

21 Gróf Batthyány Ilona levele szeptember 30. Horváth Lajos gyűjt.

22 Özv. gróf Batthyány Lajosné keletnélküli levele az előbbihez mellekelve. Horváth Lajos gyűjt.

nyilatkozott[23] s a volt miniszter éppen ó-esztendő utolsó estéjén vette a brüsseli osztrák követ tudósítását, mely szerint a hazamenetel iránt tett kérését megtagadták.[24]

Most már bizonyosnak tartotta, hogy hazáját többé nem látja meg.[25] Toldy és Dessewffy akadémiai alelnök ekkor Scitovszky prímás útján akarta a hazatérést kieszközölni. Horváth azonban a prímástól semmit sem remélt, mert az már püspökké kinevezésekor is vádaskodott ellene s ők két ellenkező poluson állanak. De mégis nagyon jól esett neki Toldy biztató levele. «Ti, — úgymond[26] — kiknek, habár nagyon változott viszonyok közt is, legalább azon vigasztalástok megmarad, hogy folyton régi tűzhelyeiteken, kedveseitek, régi barátaitok körében, szokott régi pályátokon haladva éltek, — elképzelni sem tudjátok, mennyire hat egy szíves szó, egy szíves levél egy régi baráttól a száműzöttre, kinek azon szomorú sors jutott, hogy míg maga évenkint, sőt naponkint nyugtalanabb hévvel vágyakozik vissza hazájába, egyszersmind tapasztalja, hogy hazája őt évenkint, sőt naponkint inkább és inkább elfeledi, régi barátai iránta meghidegültek, — reá, mint polgári halottra, többé alig s mindkevésbbé emlékeznek, vele minden összeköttetést kerülnek.»

Valóban politikai halottnak érezte magát, mert már, a hogy Klapka írta neki,[27] az emigráczió is rég feloszlófélben volt, sőt, mint testület, az utolsó dekrétum következtében meg is szűnt. A legjobbak is hazatérnek, mihelyt ezt nekik csak valamenynyire is tisztességes módon megengedik. «Mindenki rég magába zárkózott és az igazi hazafi hazafi marad, akár a külföldön nyomorog, akár otthon, a húsosfazekaknál bővelkedik.» Ő maga is újból keletre készült menni, mert Európában mindent meg-

23 Wertheimer, I. 91.

24 Levele nénjéhez 1858 január 12. Figyelő, XX. 187. «Herr Michael Horvath wird verständigt — szólt röviden és ridegen a követ értesitése, — daß dessen Gesuch abschlägig entschieden wurde.» Horváth Toldyhoz 1858 január 14. Akad. TLT. LXX. 303.

25 Nénjéhez 1858 január 12. Figyelő, XX. 187.

26 Horváth Toldyhoz 1858 január 14. Horváth Lajos gyüjt.

27 1857 június 14. Genèveből. U. o.

kisérlett és semmi sem sikerült neki; a leggondosabb vállalatok s a nyaktörők sem.[28] Előbb azonban eljárt a Horváthtól rábízott dolgokban. A kis Árpád gyámságát átadta a genevei államtanács elnökének, A. *Tourte*-nak, a ki magára vállalta, hogy a szegény kicsinynek majdani társadalmi és anyagi helyzetét lehetőleg biztositsa; a teleknek Horváthot megillető s Klapka nevére betáblázott felerészét adja el tehát Tourtenak, a ki derék, nemes ember, és a Klapka nevére szóló engedmény-oklevelet átvévén, Horváth érdekeit hűségesen képviseli. Horváth azonnal teljesítette kérését, a mit Klapka már Marseilleből köszönt meg, honnan 1857 június 26-án Konstantinápolyba utazott el, azzal az óhajtással, hogy a gondviselés vegye oltalmába Horváthot s tegye oly boldoggá, a milyen lenni akar.[29]

Boldogságot Horváth már nem várt az élettől, csak annyi nyugalmat, a mennyit a munka adhat. Klapkával együtt[30] elmondhatta, hogy «a szerencsétlenség, a sokféle megpróbáltatás, a melyen átment, csak még jobban megedzették lelkét; érzéketlenné tették minden sorscsapás iránt, akárkitől s akárhonnan jöjjenek azok. Drága barátom — folytatta Klapka, — ha már semmit sem veszthetünk, semmitől sem félünk». A kedves ősz őt úgy megfosztotta lombjaitól, hogy törzsénél egyebe sem maradt. De ha ez a törzs már nem hajthat is új ágakat, daczol minden viharral és veszedelemmel.

Horváth is daczolt. Megtakarított pénzecskéjének nagy részét valami amerikai vállalatban elvesztette[31] s most megkérdezte Toldytól,[32] a Történelmi Tár ad-e tiszteletdíjat, mert ő «napi munkája után élődik». Így azonban az élet nagyon bizonytalan volt. A Történelmi Tár a felajánlott regestákért ívenkint 20, a Monumenták pedig a brüsseli okmánytárért csak 10 forintot adhatott.[33] S a mellett még egy kis kézikönyvtárt

28 1857 június 24. Marseilleből. U. o.

29 Klapka június 14. és 24. kelt id. levelei.

30 Klapka Horváthhoz Konstantinápolyból 1858 február 6. U. o.

31 Klapka id. levele.

32 1857 decz. 29. Akad. TLT. LXX. 302.

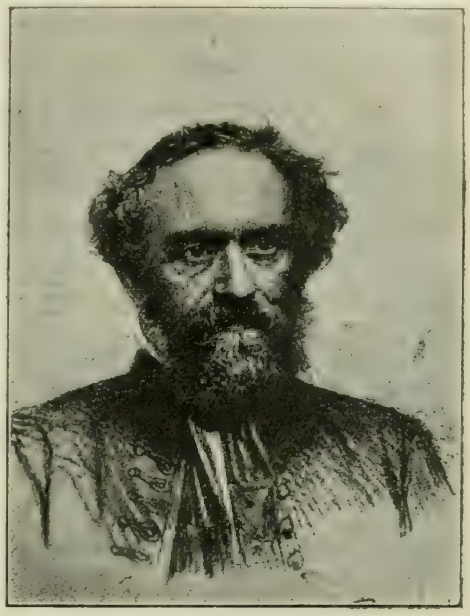
33 Toldy 1858 január 7. Horváth Lajos gyűjt.

kellett szereznie, hogy dolgozhassék, mert legszükségesebb könyvei is hiányoztak; az erre s a megélhetésre szükséges pénzt írással akarta megszerezni. Elhatározta tehát, hogy kisebb műveiből «Történeti Zsebkönyv» czímen saját költségén ad ki egy kötetet és előbb a szegedi Burger Zsigmonddal, utóbb a pesti Müller Emillel alkudozott is a kinyomatás iránt.[34] Kénytelen volt vele, mert kiadót nem talált, de a nyomatáshoz szükséges pénzt kölcsön adta. *Degré* Alajos, a beszély- és színműíró, ki Brüsselben fölkereste, szívesen vállalkozott, hogy a nyomatásra felügyel. A kelendőségben maga sem bízott, mert a könyv névtelenül jelennék meg; de ha mégis vennék, minden esztendőben adna ki ilyen zsebkönyvet.[35]

Toldy azonban attól tartott,[36] hogy nem kapja vissza költségét. Nincs akkora históriai közönségünk, hogy ilyen költséget fedezzen; holott, báró Eötvös szerint, a könyv mintegy 800 oldalra terjedne s így olcsón adni nem lehetne. Évenkint kiadni pedig nem lehet; egymaga nem is győzné a szükséges változatossággal előállítani. Ő és Kazinczy Gábor is gondoltak hasonló vállalatra, de végre sem merték megindítani; hiszen Brockhaus is már csak becsületből folytatja Raumer Hist. Taschenbuchját, időnkint leszállítja az árát s így is csak keveset ad el a *nagy* Németországban. Báró Eötvös azt javasolta,[37] hogy ne Zsebkönyvnek nevezze, hanem pl. «Történelmi Tanulmányok»-nak, mert ez a czím nem avul el az évszámmal. De a pénzszerzésnek biztosabb módjaira is figyelmeztette. Az Akadémia negyven aranynyal jutalmazna egy művészileg tárgyalt korrajzot, vagy élet- és jellemrajzot. Ha Oláh Miklósról írna, talán versenyezne vele; de általa legyőzetni nem szégyen. Vagy nem gondolt-e összefoglaló történelmi könyveinek új kiadásaira, a mik, mint régiek, saját nevével jelenhetnének meg. A kis tankönyv, a kézikönyv, s Magyarország nagy történelme mind kelendők

34 Nénjéhez 1858 január 12. Figyelő, XX. 188.
35 1858 január 14. Toldyhoz. Akad. TLT. LXX. 303.
36 1858 febr. 2. Horváth gyűjteménye.
37 Toldy id. levelében.

lehetnének. Ne hanyagolja el munkáit; ne engedje a forgalomból kiveszni. Nagyon divatba jött ugyan *Szalay* munkáját úton, utfélen magasztalni, a mit meg is érdemel; de mióta öt összehasonlítva olvassa Horváth munkájával, meggyöződött, hogy bizony jól, nagyon jól dolgozott Horváth is és hogy öt Szalay nagyon használta. Mivel pedig Horváth története népszerűen írt jónevű munka s kisebb lévén, olcsóbb is lehet, egy új kiadás kifizetné magát s ő kész keresni és remél is találni kiadót. Arra is figyelmeztette, hogy olyan drága könyveket, mint a Katonáé, Fejéré, ne vegyen meg maga, hanem vétesse meg a brüsseli királyi könyvtárral. Ha pedig, szándéka szerint, Londonba megy kutatni a British Museumba, ott a magyar forrásmunkákat mind megtalálja, s megtalálja saját műveit is, a mik legjobb ajánlólevelei Thomas *Watts* Esq. s a többi könyvtártiszt előtt.

67 KAZINCZY GÁBOR.

Horváth követte tanácsait.[38] A Zsebkönyv kiadását átadta *Lauffer* Vilmosnak, a ki annál szívesebben vállalkozott a kiadásra, mert gróf Batthyány Lajosné a nyomtatás költségeihez 800 forinttal járult, vagy inkább ennyit előlegezett. De láthatatlan kéz akart maradni, mert hátha megtudják az írót s ártatlan könyvét megtiltják. Azonban — vigasztalta Horváthot[39] —

[38] Toldyhoz 1858 február 20. Akad. TLT. LXX. 307.
[39] Keletnélküli levele Horváth Lajos gyűjteményében.

qui ne risque rien, ne gagne rien. Eleintén ezer örömmel fogadta el azt is, hogy könyvét neki ajánlja, söt büszke volt a kitüntetésre; de már a nyáron arra kérte,[40] hogy ezt ne tegye. Osztoznék felfogásában, ha megmondhatná okát; most azonban csak annyit írhat, hogy itthon a «demonstráczió» idejét élik, ott látnak, ahol nincs; Batthyányné pedig a szentírásbeli agyagember: le boue d'Israel.

Követte Horváth Toldy másik tanácsát is. Nagyobb históriáját annak idején tankönyvnek szánta s mivel ilyenül nem engedélyezték, kézikönyv modorában folytatta, de a kidolgozásban mindig feszélyezte az arányok megtartása. Már 1848-ban megkezdte volna újabb átdolgozását, ha az események közbe nem jönnek. Azóta ez csak olyan vágyként lebegett előtte, a mely sohasem teljesülhet; s ime, Toldy reményt nyújt reá, kiadóval biztatja. Ha lesz, azonnal munkához lát és csak annyi tiszteletdíjat kér, a mennyiből tisztességesen megél, míg dolgozik. Folytatná is addig, a míg lehet, mert kész munkájának, a *Hatvan év történeté*-nek kiadására már nem gondolhat. Ez opus posthumum marad. Azt hiszi, 1790-en innen, sőt módjával 1848-ig is lehet már írni. Kis históriáját is szívesen átdolgozza, mert tulajdonjogát nem adta el. «De nem kell felejteni — figyelmeztette őt Toldy,[41] — hogy az iskolákban nem tanítják a magyar történetet s így csak házi használatra való lenne.» Nagyobb históriáját is úgy kell írnia, hogy az itteni rendőrségen (azaz a czenzurán) keresztülmenjen. Szalay csak 1830-ig akar írni az eseményekről; ő azt hiszi, hogy a czenzura nem akadékoskodnék, ha Horváth a nádorválasztásig (1847-ig) menne a történelemben.

A díjazásra nézve Horváth tájékozódott Jósikánál, a ki szintén *Heckenast*, az ő kiadója, számára most népszerű történetet ír.[42] Húsz füzetért, a mi körülbelül tíz regénykötetnek felel meg,

40 1858 június 12. U. o.
41 1858 márczius 6. Horváth Lajos gyűjt.
42 Márczius 13. Toldynak. Akad. TLT. LXX. 308.

4000 frankot kap; a mi nagy díj, mert ez a történelmi könyvek alakjában alig több 6–7 ívnél. Jósika azt tanácsolta, hogy ívenkint 25 pengő forintot kérjen, a mi egészen uj és az 1792–1848. időkkel kiegészített dolgozatnál talán nem túlságos követelés. De ő 20 forinttal is beéri. A harmadik kiadás számára (mivel «történelmi munka sohasem lehet oly bevégzett, hogy azon igazitani ne kellene») a meghatározandó díj felét követeli. De Heckenast nehézségeit méltányolva, belenyugodott abba is, hogy — bár sokat újra írt — csak 16 pengő forintot kapjon ívenkint, vagyis 100 ívért 1600-at; mert «forró kívánsága munkáját második kiadásban látni s megjavítni». A négy kötetre tervezett munkáért Heckenast mindjárt a kézirat átvételekor fizessen négy-négyszáz forintot; ez rá nézve is a legjobb, mert ha az író az első kötet megjelenése után meg találna halni (hiszen «mortales sumus!»), többi pénze megmaradna.

68. HECKENAST GUSZTÁV.

Heckenast különösen a miatt aggódott, hogy Magyarországnak nincs eléggé nagy közönsége egyszerre két történelmi munkának: a Horváthénak és a Jósikáénak megvételére. De azon is töprengett, hogy nagy, szinte példátlan a pénz szüke s főképen az irodalmi világban érezhető nagyon. Végre pedig nagy bajnak tartotta, hogy a munka, mint *egész*, nem jelenhetik meg szerzője neve alatt.[43] Jósika Miklós azzal nyugtatta meg Horváthot,[44] hogy ő, mint könyve felolvasott előszavában is mondta, nem szigorúan történetet ír, hanem csak hidat épít a regényről a történetre. Az ő közönsége tehát a regényolvasókból kerül ki. Toldy egyenesen attól félt,[45] hogy az nagyon is

43 Toldy 1858 május 5. Horváth Lajos gyűjt.

44 Horváth Toldyhoz május 1. TLT. LXX. 309.

45 Május 5. id. lev. Kikél a regényes história ellen július 2.-i levelében is (Horváth Lajos gyűjt.)

regényes história lesz, de éppen azért sok embert fog elszédíteni s meghódítani, másfelől a történelmi érzéket megvesztegetni, megrontani. Heckenast másik aggodalmát, a névtelenséget, vagy az álnevet, maga is szerette volna kikerülni. Tanakodott,[46] történetének második kiadása nem jelenhetnék e meg saját neve alatt? Hiszen Jósika néhány regénye is így jelent meg; igaz, hogy változtatás nélkül. S így látott napvilágot még abban az esztendőben kis történelme is,[47] melynek kiadását Heckenast magához váltotta Geibeltől, kinek leszámolása után kitűnt, hogy a bécsi kiadásból még 800 példánya volt,[48] de nem merte vagy nem akarta azokat forgalomba hozni.

Nagy történelme újra-írásához Horváth május 9-én fogott s az első kötettel már augusztusra készen akart lenni.[49] Annál erősebb elhatározás, mert időközben felügyelt Brüsseli Okmánytárának és a nagyon lassan készülő Tört. Zsebkönyvnek nyomatására, elküldte az Esterházy-féle regestákat és Árpád-kori okmányait a Történelmi Tár számára, czikkeket küldött a «Hazánk» számára s most azt írta Török Jánosnak, a Szent István Társulat Encyclopaediája szerkesztőjének, hogy küldeni fog neki is, de csak akkor, ha a megbízást a társaság adja. Szívesen vállalkozik, ha Toldy és Eötvös tájékoztatják a munka czéljairól s ha a szerkesztők annyi időt adnak neki, hogy Heckenasttal szemben vállalt kötelességeinek pontosan megfeleljen; mert tulajdonságai közé tartozik, hogy a pedánsságig pontos legyen.[50] Toldy eloszlatta Török Jánosra vonatkozó aggodalmait, de hozzátette, hogy a Szent István Társulat maga nem adhat megbízást neki.[51] Horváth így is elküldte a megirandó czikkek jegyzékét, sőt a Hazánk számára a honfoglaláson kezdett krónikát is a mohácsi vészig. «De az Istenért! — szólt; — nem lehetett más embert választani szerkesztőnek?» [52]

46 Június 9. Toldyhoz. TLT. LXX. 311.

47 A magyarok története rövid előadásban. 2. változatlan kiadás. Pest, 1858. n8r. VIII+444+1 lap.

48 Toldy 1858 márczius 6. és május 5. Horváth Lajos gyűjt. Geibel eljárása felláztotta Heckenast érzését s nemes önzetlenséggel járt el a megkárosított szerző javára.

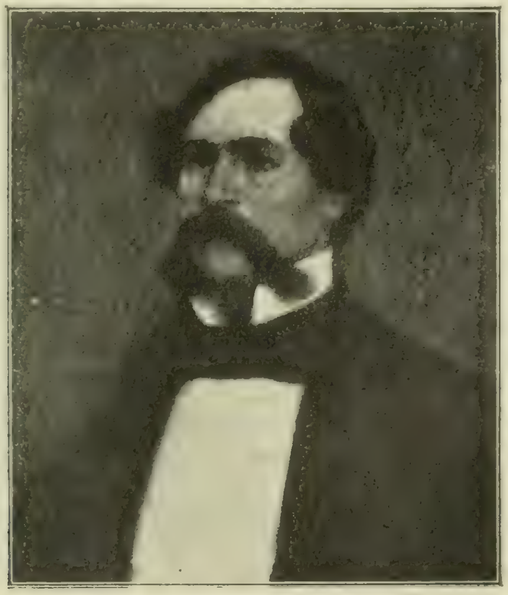
49 Május 8. Toldyhoz. TLT. LXX. 310.

50 Június 9. Toldyhoz. U. o. 311.

51 Július 2. Horváthhoz. Horváth L. gyűjt.

52 Július 12. Toldynak. TLT. LXX. 312.

Időközben Heckenast, Toldytol ösztönöztetve, szerette volna abbahagyni Josikatol a magyarok regényes történetet s Horvathot arra kérte, hogy, ha Jósika eláll a könyv folytatasától, tudományos történelmét a nagyközönség számára terjedelmesebben irja meg. Horváth, a ki szintén veszedelmesnek tartotta a regényes történelemirást, mert «regénynyel nem akarta megtölteni ezt a prózai világot», kijelentette,[53] hogy ha Josika eláll

69. BÁRÓ JÓSIKA MIKLÓS.

szándékától, önként *egy nagy részletes történelmet* dolgozna ki, *lehetőleg népszerüen irva*, melyben a politikai történelem mellett az egyház, ipar, kereskedelem, müveltség és tudomány történelmét is részletesen tárgyalná. Így a munka még egyszer akkora lenne, mint a hogy tervezték, tehát a régi helyett egészen új szerződést kellene kötniök. De népszerü tudományos munkáját csak úgy volt hajlandó megírni, ha Jósika, ki csak most fogott az avarok korába, megváltoztatja szándékát a regé-

[53] 1858 július 12. Toldyhoz. Akad. TLT. LXX. 312.

nyes történet iránt. Világért sem akart meghasonlani Jósikával, ki jó barátja; úgyis kevés van idekint, a kivel barátságban akar élni s a fondorkodás különben sem kenyere. Ha tehát Jósika folytatja munkáját, az övéről szó se legyen. Jósika azonban ha eleinte kedvvel vállalkozott is egy ilyen regényes nemzeti történet írására, az avarokkal valóban abbahagyta történelmét, mely három kötetben «Magyarok őstörténelme» czímmel csak 1861-ben jelent meg,[54] s Horváth, ki műve első kötetének kéziratát csak 1858 szeptember után küldhette el,[55] most már elszánta magát, hogy történelmét négyről hat kötetre kibővítve írja meg.

Jósika nemcsak legjobb barátja, de legnagyobb tisztelője is volt Horváthnak, a kit Szalaynál jelesebb történetírónak, de érzelgő embernek és kiválóan paposnak tartott. Amarra nézve a legnagyobb bizonyíték gyanánt említette föl,[56] hogy az elérzékenyülésig nagy szeretettel viseltetett báró Eötvös József regényei iránt s ebben az előszeretetben és elragadtatásban talán csak Vachott Sándorné tett túl rajta. Szűzies érzelgés (sensiblerie) volt ez, és Jósika éppen Horváth Mihályt hozta föl példának, hogy érett, sőt koros férfiaknál is kifejlődhetik az az érzéssel (sentiment) szemben. Mindenkit buzdított Szalay és Horváth munkáinak megvételére; s megveszik azokat ők, a regényírók is, főképen mióta Jósika leszoktatta a kritikusokat arról a «nagyszerű sületlenségről», hogy valahányszor tudományos munkákat ajánlottak, keservesen jajveszékeltek, hogy az emberek regényeket olvasnak; «mintha — úgymond — nem éppen a mi regényeink szoktatták volna a közönséget az olvasásra!» Kellemes társalgása miatt, mint a brüsseliek egyáltalán, nagyon szerette Horváthot; de mivel Horváth a regényes történelmet ellenezte, ártatlan bosszút állott rajta mégis annak a «casus»-

54 Dézsi, B. Jósika Miklós, 350.

55 Csak szeptember 7-én kapta meg az első kiadás első kötetét, melyből, ha mást nem, legalább az elején néhány sort s a felosztást meg kellett tartania, hogy új könyvét 2. kiadásnak nevezhesse. Levele Toldyhoz szept. 7. Akad. TLT. LXX. 313.

56 Jósika Emlékiratai, II. 145—150.

nak elmondásával, hogy valódi kalligrafiával lemásolt történelmét[57] fiókba zárva, egy reggel az iratcsomag közepét egérfészeknek kirágva találta s ebben egy egész egércsalád czinczogott.

Legénylakásában egy alkalommal saját nénje, Mária (Ivánkovitsné) csinált rendet 1858 júniusában. Örömmel készült reá,[58] hogy a vasútnál fogadja; de ha ott nem találkoznának, elmondta részletesen, mit csináljon a brüsseli állomásra érkezésekor s még azt is megírta, mit kiáltson oda a bérkocsisnak: «Allé, rü dü Nord nümeró szoaszant ön Bé», egészen úgy írván magyarosan, a hogy ki kell mondania francziásan; de nagyobb biztonság okáért egy czédulára franczia helyesírással is följegyezte lakása czímét, hogy átadja a bérkocsisnak. Nénje testvérök, Horváth Alajos feleségével, Lukáts Marival akarta fölkeresni, ki őt nagyon szerette volna megismerni, de ezt leányának halálos betegsége itthon tartotta.[59] A kedves rokoni látogatás mellett az átutazó magyarok is föl-fölkeresték; így gróf Wenckheim Gyula, báró Jósika Leó, Degré Alajos, gróf Lázár Móricz stb. De bizony gyakran tapasztalta, hogy «nagyon kevés magyar emberben lehet bízni».[60]

Brüsselben Horváth rendkívül sokat dolgozott. Kora reggeltől gyertyagyújtásig s esti 7 órától éjjeli 12 óráig, igen kevés kivétellel, mindennap íróasztalánál ült. A dolog szenvedélye volt, másként élni már nem is tudott volna és a mellett egészségesnek érezte magát.[61] De tudta, hogy egészségére gondot kell fordítania. Július és augusztus hónapját tehát 1857-ben és 1858-ban arra szánta, hogy testét «tatarozza» a blankenberghei fürdőben,[62] mert tapasztalta, hogy a «küzdés a hullámokkal nem

57 Magam is bizonyíthatom, a mit Jósika mond Horváthról (IV. 150.), hogy «Szebb kéziratot, mint az övé, nem lehet találni.»

58 Nénjéhez, 1850 május 30. Figyelő, XX. 189.

59 Horváth Alajos levele Mihályhoz 1858 május 4. Horváth Lajos gyűjt.

60 Horváth Toldyhoz július 12. Akad. TLT. LXX. 312.

61 Mari nénjéhez 1858 deczember 8. Figyelő, XX. 191.

62 Teleki L. évnélküli (június 6.) levele szerint (Horváth L. gyűjt.) Jósika Leó azt mondta neki, hogy Ostendébe megy.

kevésbbé aczélozza a testet, mint a küzdés a balsorssal a lelket».[63] Itten hallotta,[64] hogy Klapka visszatért Genèvebe, a kormánynyal a telekvásárló-szövetség nevében folytatott pert Duroveray és Puky Miklós megnyerték s így a Genfi-tó visszahúzódása következtében nyert új telket Horváth és Klapka 16,000 frankért megválthatják. Horváth beleegyezett, hogy a vételár felét Duroveray fizesse, azután pedig valamikor a házat

70. A BRÜSSELI KIRÁLYI PALOTA.

mindenestül eladják s a nyereségen megosztozzanak. Igy a kis Árpád is jól járt s Horváth, tekintve háza rendkívül kedvező fekvését, szép nyereséghez jutott. Horváth különben már 1858 február—március 2-án tartózkodási engedélyt (Permis de Séjour) nyert a genèvei kantontól, hogy egy esztendeig Genèveben, Eaux Vives községben, Charles Duroveray házában tartózkod-

Jósika Leó (Miklós fia) feleségével 1857-ben járt Brüsselben és Ostendében (Dézsi id. h. 336.), de 1858 július 12. id. levelében Horváth maga írja Toldynak, hogy «tavaly» Blankenbergben (Ostende szomszédságában) igen nagy hasznát vette a tengeri fürdőnek.

63 1858 július 12. id. lev.

64 Klapka Horváthhoz augusztus 7. Horváth Lajos gyűjt.

jék;[65] az engedélyt 1859 februárius 16-án s azután évről-évre megújittatta,[66] de körülményei úgy alakultak, hogy Brüsselből, hol — a fürdőzésből hazatérve, lakást változtatott[67] — nem svájczi kis birtokára, hanem Olaszországba kellett mennie.

XV. NEVELŐSÉG OLASZORSZÁGBAN.

Horváth Mihály édesanyját 1858-ban a főrangúak közül többen sürgették, hogy folyamodjék s fiát is vegye reá a kegyelemért való folyamodásra. Az édesanya csakugyan beadta kérését, nénje pedig már biztatta is Mihályt, hogy ne vonakodjék hazamenni azért, mivel Szegedre fogják belebbezni; testvéri szeretettel gondoskodik róla, jó helye lesz nála. Horváth hálásan köszönte testvéri gyöngéd szeretetét; de mégis arra kérte őt és testvéreit,[1] hogy ha édesanyjukat reménynyel kecsegtetik is végső napjaiban, hogy a jó öreg reménynyel lépjen sírjába, ő maga ne nagyon reméljen, hogy utóbb a csalódás keserűségét ne kelljen megízlelnie. Hiszen bizonyosan mondhatja, hogy ha az ő folyamodására tagadó lett a válasz, még inkább az lesz máséra, ha édesanyja is az a más. Andrássy grófné is 5—6 éven át hiába követett el minden a fiáért; most félesztendeje megkapta ugyan, de csak azért, mert ő maga folyamodott. Márcziusban azonban a brüsseli osztrák követ is megszólította az utczán, hogy mitevő lesz? Horváth azt felelte, kész reá, ha reményt adhat, hogy jobb lesz a siker, mint a multkor; a követ azonban, természetesen, nem volt hajlandó igennel felelni.[2] Hiszen még az újraalakult Akadémia sem vehette vissza őt tagjának. «Mit csináltok a

65 A Permis eredetije a M. Nemz. Múzeumban, 440. Oct. Hung. 18. sz.

66 Ekkor 1860 január 1-ig; azután 1861 október 20-ig; 1864 november 19-ig; 1865 február 25. és 1866 márczius 2. (hat hónapra). U. o.

67 Toldyhoz 1858 szeptember 7. Akad. TLT. LXX. 313.

1 1858 februárius 21. Figyelő, XX., 189.

2 Horváth Toldyhoz, 1858 márczius 13. TLT. Akad. LXX. 308.

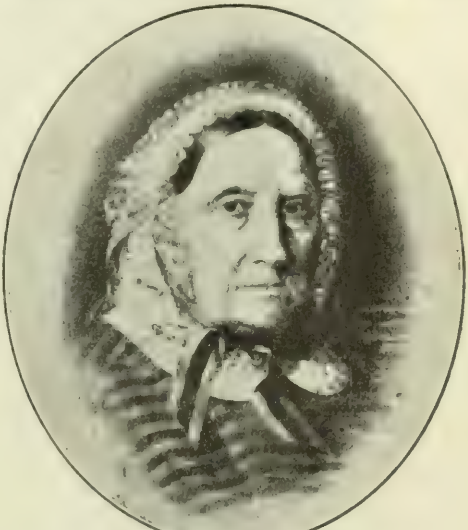
nefastus-tagokkal? Kérdezte Toldytól.[3] — Hallgatva kihagyjátok-e a névjegyzékből, vagy positive megemlítve törlitek ki, hogy legyünk a tudományos világban is élve-halottak?» «A nefastusok nincsenek már rég a tagok lajstromában — felelte Toldy,[4] — de helyeik, úgy hiszi, üresen maradnak.» Azonban rosszul hallotta, hogy most már remélheti megkegyelmezését. «Édes urkám!» — írta bájos, okos tanítványa, Batthyány Ilona[5] — sajnáljuk mind, hogy nem kapott engedelmet hazajönni és talán én értem legjobban, hogy haza lehet kívánkozni, mert mama, ámbár nagyon szereti az országot, néha mégis csak azt mondja, jobb volna külföldön lenni. De hát mit búsúlunk? Rossz dolgunk van nekünk most, de talán jó lesz később és akkor én jó urkámat bizony triumphusban fogom idehozni!»

»Búsúlok és szívem mélyéből sajnálom önt és szegény anyját» — írta Batthyány özvegye ugyanakkor; de Toldy úgy hallotta,[6] hogy valaki, talán Horváth édesanyja, még ezen visszautasítás után is járt Albrecht főherczegnél vagy a főherczegnénél, a ki igen nemes érzésű asszony s némi biztatást vett volna.

Horváth Mihály inkább nyolczvanéves édesanyja, mint a maga csalódásán szomorkodott. Hiszen édesanyját mindenkinél jobban szerette. «S az igazi szeretet — írta nénjének[7] — melynélfogva alig mulik el nap, hogy róla meg ne emlékezzem, s ne kívánjak neki az égből minden jót, úgy sem szorul azon formalitásokra, melyeket csak idegenektől várunk meg inkább. Oh be szeretném már őt látni, szép öreg arczával! Mondd meg neki, hogy ezerszer csókolom őt; s hogy ha mindig csuklik, midőn róla emlékezem, úgy tán sohasem is hagyja el a csuklás.» Édesanyja azonban az újesztendőben elhúnyt s Horváth fájdalma annál súlyosabb volt, mivel azt hitte, hogy őt más gyógymóddal még meg lehetett volna menteni.[8]

3 1858 május 1. U. o. 309.
4 Május 5. Horváth Lajos gyűjt.
5 Június 12. U. o.
6 Horváthhoz 1858 július 2. Horváth Lajos gyűjt.
7 Deczember 8. Figyelő, xx. 191.
8 Nénjéhez 1859 február 8. U. o.

Ilyen lelki gyötrelem és bánat közben hítta meg őt gróf *Károlyi Györgyné* Genovába tizenkétéves leányának, Pálmának nevelésére. Károlyiné testvére volt Batthyány özvegyének s 1844-ben erről a két grófnéról, a két Zichy-leányról írta Petőfi,[9] hogy látta a két tündérvirágot, borús hazánknak két sarkcsillagát, a kik mint égi jelenések álltak előtte s hallotta édes ajkaik zenéjét, hallotta őket halkan mondani, mit tetteik rég fennszóval beszéltek, hogy ők a honnak hű leányai. Mind a ketten híven álltak férjeik mellett a szabadságharczban is; és Batthyány kivégeztetése, gróf Károlyi György elfogatása és súlyos pénzbüntetése után amaz a számkivetés, emez pedig a rendőri zaklatás keserűségeivel is megismerkedett. Károlyiné a leghazafiasabb szellemben neveltette fiait: Gyulát, Viktort, Gábort, Tibort és Istvánt, a kik történelmi nevüket utóbb újabb érdemekkel gyarapították.[10] Ebben az időben már részben elvégezték, részben folytatták közép- és felsőbb tanulmányaikat. Pálma nemcsak édesanyja,[11] hanem mások szerint is «kedves, szép, okos, jószívű, eszes kis portéka volt, a ki szeretett tanulni és könnyen tanult». Nagyon lelkesedett hazája iránt, a melyet azonban még nem ismert s így magyarul is hibásan beszélt. Nagy örömmel, nagy meglepetéssel hallotta azt a kedves hírt,

71. HORVÁTH MIHÁLY ÉDESANYJA.

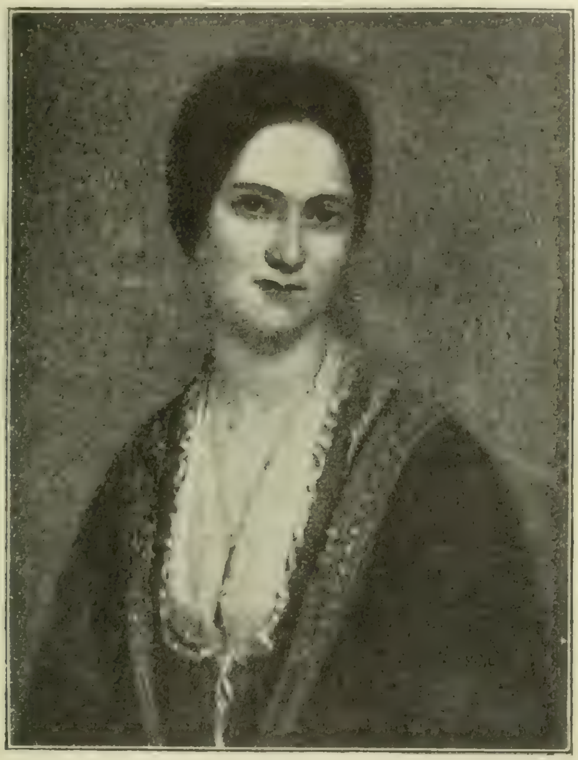
9 Batthyány és Károlyi grófnék.
10 Életrajzaik Szinnyei v. és Révai Nagy Lexikona XI. kötetében.
11 1859 február 6. Genovából Horváthhoz. (Horváth Lajos gyűjt.) Az alábbi részletek innen valók.

hogy talán a Batthyány-leányok szeretett tanítója, Horváth lesz az ő nevelője is. Nyakába borult édesanyjának s végtelen örömmel mondta, hogy «Úgy már meg nem felejthetek kedves honi nyelvem».

Károlyiné azonban a magyar nevelés vezetésén és bevégzésen kívül a hittanítást is Horváthra akarta bízni. Pálma — édesanyja szerint — még eddig semmiféle vallásos oktatásban nem részesült. Tanulta és jól ismeri az ó- és újszövetségi szentírást, misére is jár vasárnaponkint; de a katekizmust és a gyónást nem ismeri s talán azt sem, mi a bűn; egészen ártatlan. Nem akarta, hogy vallásra *Dupupit* kisasszony tanítsa, ki nagyon is túlságos és rajongó, már pedig ő Pálmát nem akarta apáczának nevelni s inkább várt; a franczia és az olasz papokban pedig nem bízott. De Horváthról tudja, hogy úgy fogja vezetni, a hogy kell; sem istentagadót nem akar belőle nevelni, sem túlságos pápistát vagy jezsuitát. Reméli, hogy jólelkű magyar hölgy, jó, hű honleány, okos asszony és anya lesz, ki családja, hazája és az emberiség iránti kötelességeit teljesíti.

A grófné attól tartott, hogy az osztrák kormány őt valami családi érdeknél fogva, vagy fiai ellen való fenyegetéssel olyan országba menni kényszeríti, hová Horváth nem követheti s így figyelmeztette is, hogy nevelői állása nem egészen biztos. Hiszen a mult nyáron sem engedték meg neki, hogy atyját meglátogassa. A nevelésért Horváthnak évenkint 2000 frankot ajánlt, ha pedig a kormány vagy más kényszerítő okok miatt oly országba kellene mennie, hová Horváth nem jöhet, egyévi díját kárpótlásul adná. Jövetele idejének meghatározását reá bízta; ha egy hónappal előbb vagy utóbb jön, nem a világ; s a politikai helyzet kialakulásával egy hónap mulva ő is határozottan megírhatja, itt maradhat-e, vagy Svájczba megy. A háborút mindenki bizonyosnak tartja; Velenczében már több ismerősét bezárták s «az idevaló nagy státusférfiú», Cavour a minap azt mondta, hogy «Egy kis türelem s megigérem, hogy nemsokára igen érdekes újságot hall».

Horváth [12] bár nehezen, mégis rá szánta magát, hogy teljes szabadságát feláldozza, de jövendőjének biztositása miatt kénytelen volt vele. Idáig megfeszített munkával csak megszerezte a mindennapi kenyeret, de érheti valami baj, minek következtében nem dolgozhatnék tovább. Párisból Teleki is biztatta; [13]

72. GRÓF KÁROLYI GYÖRGYNÉ LEÁNYKORI ARCZKÉPE.

hiszen kedves hírek járnak mindenfelé s már ő is kezd remélni. Pálma pedig kedves tanítvány lesz, mert az ég gyönyörű tehetségekkel áldotta meg s a mellett olyan jó, a milyen szép. De mielőtt Olaszországba menne, küldje el neki a Corpus Jurist, mert lehet, hogy szükség lesz rá; de mindenesetre jó készen

[12] Levele nénjéhez 1859 február 8. Figyelő, xx. 192.

[13] Február 22. Horváth Lajos gyűjt.

állni, mert a háború naponkint valószínűbbé válik. Horváth ugyan kissé restelte, hogy éppen akkor kell mennie, mikor a háborús hírek mindinkább erősödnek, de mégis élni kívánt az alkalommal, hogy — a mivel már Károlyiné is kecsegtette,[14] Genovában a városi, az egyetemi és a Doria-könyvtárban kutasson, ha már a velenczeibe be nem juthat; mert nagy történelmének nagyon inséges alakban megjelent első kötete után [15] most a második kötetben Nagy Lajos korával foglalkozik, Lajos és Zsigmond pedig szövetségben éltek Genovával, ott tehát adatokat remélhet. A kis Batthyány Elemér is örömmel hallotta,[16] hogy kedves urkája Olaszországba megy leczkéket adni a kis Pálmának; de Ilona arra kérte Horváthot, szidja meg öcscsét rossz írása miatt. «Nagyon hamar írta levelét — mentegette mégis; — de azért tisztább lehetne.»

Horváth 1859 márczius elsején [17] hagyta el Brüsselt s vele jó barátait: Jósika Miklóst és feleségét, Ludwigh Jánost stb. Francziaországon át ment Marseillebe s onnan hajón Genovába. Először tett a tengeren nagyobb utat s a hullámok a viharos időben tizenkét óra helyett harminczhat óráig tánczoltatták hajóját, mi nagyon megviselte.[18] Így nem a legjobb hangulatban, de mégis szerencsésen kötött ki a szép márványpaloták városában.[19] Könyvei csak később érkeztek meg a katonaszállítás és a miatt, hogy a határszélen darabszámra megvizsgálták.[20] Jósikáék, mióta Horváth elment, grabusszal mulatták magukat, szobájukat el nem hagyták és grippjük miatt senkit sem fogadtak; Ludwigh pedig a magyar ügyről politikai röpiratokat készített [21] s Európaszerte terjesztette; mert a ki még tollfegyverét is leteszi, azzal nem alkudoznak. Nem emberi akarat,

[14] 1859 februárius 6. U. o.

[15] Toldynak februárius 24. Akad. TLT. LXX. 314. Majdnem szóról-szóra u. a. nap nénjének is, Figyelő, XX. 192.

[16] Márczius 20. Horváth Lajos gyűjt.

[17] Februárius 24-iki levelei szerint ekkor indul.

[18] Nénjéhez április 28. Figyelő, XX. 193.

[19] Nénjéhez április 10. U. o.

[20] Ludwigh levele márczius 25. Horváth Lajos gyűjteményében. Ludwighnak 25 levele van, mind évszám nélkül, de ezt minden esetben könnyű volt meghatározni.

[21] Nouvelle page de l'histoire des Habsbourges. Bruxelles, 1859.

hanem a viszonyok súlya határoz; s európai érdek, hogy az osztrák birtok-keveréknek vége legyen.[22]

Károlyiné a kis Pálmával és Dupupit kisasszonynyal a Hotel Federből, a hol Horváth is megszállott, csakhamar kiköltözködött S. Francesco *d'Albaro* faluba,[23] mely kelet felé csaknem összeépült Genovával s a Nervi felé vivő országút déli oldalán a tengerig, a Golfo di Genováig szebbnél szebb villákkal terjed. «Te ott a tengerben eviczkélhetsz — írta neki Ludwigh,[24] — mi itt sárban pocsékolunk.» Azonban a háborús körülmények előbb kifejlődvén, mint hitték, április 29-én a Károlyi-családdal tengeren Marseillebe s onnan vasúton ment Genèvebe, hol a Rue des Paquis 43. száma alatt lakott. Megvallotta,[25] hogy ki sem mozdult volna Brüsselből, ha tudja, hogy csak ily rövid ideig maradhat Genovában, mert már nagyon megúnta a sok költözködést; de azt hitte, ez már utolsó állomása lesz és az osztrák háború következtében valahára hazamehet Magyarországba. «Adja Isten — írta neki Jósika is,[26] — hogy mielőbb kergethessék Pesten a pagátot, különösen pedig hogy olyan medve bőrére játszhassanak, melyet már meglőttek s mely — Kecskeméthy Aurél szerint — décédément föl nem kel többé.» Horváth Genèveből, hol saját telkén, a Duroveray-házban lakott, közölte vele, hogy a magyar haza felszabadításának előkészítésére Párisban Kossuth, Teleki és Klapka nemzeti igazgatósággá alakult s Kossuth Angliában népgyűléseken szónoklatokat fog tartani, hogy a már kimondott semlegesség daczára is jó hangulatot keltsen a magyar ügy iránt.[27] Jósika helyeselte,[28] hogy Horváth nem ír meg mindent (a mit ő maga bizonyára Telekitől és Klapkától hallhatott), mert eddig is az volt a főbajunk, hogy eljárt a szájunk. A tervet azonban ő is tudta s azt igen-igen jónak, sőt «az oláh közmondás alkalmazásával: tácse si

22 Ludwigh márczius 25. id. lev.

23 Horváth levele nénjéhez április 10. Figyelő, xx. 193.

24 Márczius 25. id. levele.

25 Nénjének, április 28. Figyelő, xx. 193.

26 Május 12. Horváth Lajos gyűjt.

27 Kossuth,Irataim, I. 238—240. és 244—315.

28 Május 12. id. lev.

fácse, — azaz hallgass és tégy! — kivihetőnek is tartotta». «A mi jövőnk, édes barátom — folytatta hosszasabb politizálás után — koránsem oly derűs, még a legjobb esetben is, mint annyi másé, kikre hivatal, vagyon, kényelem vár. — — — Ha tehát haza is nézek s talán kergetjük a pagátot (minek már csak azért is igen-igen nagyon örülnék, mivel azt oly jó emberünkkel s barátunkkal, mint te, tehetjük), állandó maradás ránk nézve alig remélhető. Miből élnénk ott, s mi hasznunkat vehetné az a kedves-kedves haza, ha táplálati gondok között elsorvadnánk? De azért nincs ember, ki teljesebb szívből örülne, mint mi, ha a jobbakra jobb szerencse vár s a haza visszaszerzi azon méltóságos állását, a mely azt népei intelligencziájánál s multja dicsőségénél fogva megilleti, mint a szűzleányt a koszorú.»

De míg ők hazavágyódtak, *Batthyány* özvegye irígyelte Horváthot, hogy a szép, regényes Genèveben lehet. «Bárcsak maradtam volna én is e szép országban», sóhajtott, midőn megírta, hogy Pesten az idén nem igen készülnek a tánczra; az idő nagyon komoly ahhoz, hogy az ország csupa tánczczal legyen elfoglalva.[29] Jósika is mulatott az osztrákokon, kik hadijelentéseik szerint mindig győznek, de hátramennek, míg a francziák, szárdok igazán diadalt aratnak és «Garibaldi is nekigyujtott!» Otthon pedig kisül, hogy az osztrák-párt 12 mágnásból áll, a kik közül kilencz nem is magyar s oly emberekből, kik «a multkor» rossz fát tettek a tűzre. «Kedvem derült — írta Horváthnak;[30] — adjon az év jót a sok rossz után!»

Klapka június 5-én sürgetve kérte Kossuthot, hogy Londonból Torinóba menjen s a magyar ügyeket a nemzeti igazgatósággal onnan intézzék;[31] de semmi nyoma sincs annak, hogy a mozgalomba barátját, Horváthot bevonni akarta volna.[32] A július 12-én megkötött villafrancai fegyverszünet különben is elvette minden reménységüket, s meg kellett kezdeni az

29 1859 május 24. Horváth Lajos gyűjt.
30 Június 1. U. o.
31 Kossuth, Irataim, I. 333.
32 A levelek u. o. I. 334–361.

Turin 1. August 59

Lieber Freund,

Beiliegenden Brief bitte ich Lazar u. Lajos zukommen zu lassen. Ihr befindet Euch wahrscheinlich wohler als ich, der ich seit vier Wochen am langsamen Feuer gebraten werde. Morgen endlich solle über die Legion entschieden werden. Die armen Leute erwarten in musterhafter Ordnung und mit wahrhaft stoischer Resignation das was das Schicksal über sie verhängen wird. Die beiden Herren bitte ich nicht verbrennen zu wollen, noch ist nicht aller Tage Abend und die gegenwärtigen Zustände scheinen mir keineswegs auf einen zu langen Frieden hinzudeuten.

Bitte Vaiß zu sagen daß er mir die Briefe sende. — Grüße an alle Freunde, ganz der deine

Klapka

73. KLAPKA GYÖRGY LEVELE HORVÁTHHOZ. 1859. AUG. 1.

olaszhoni magyar sereg feloszlatását.[33] Klapka augusztus 1-én Torinóból Horváthot kérte meg, hogy az Olaszországból Svájczba vonult Kossuthnak és Telekinek ebben az ügyben leveleket juttasson el. Valószínűleg előbb érkeznek azok — úgymond — mint ő maga, a kit négy hét óta lassú tüzön sütögetnek. Csak másnap döntenek a legió sorsáról. A szegény emberek példás rendben várakoznak s valóságos stoikus nyugalommal néznek sorsuk elé. Horváth útján kérte direktor-társait, hogy a két zászlót ne égessék el, mert még nem érkezett el a nap estéje s a mostani állapotok nem biztatnak tartós békével.[34] Pár nap mulva már Horváth is kérte a nénjét,[35] hogy ne bízzanak visszatérésében. Ez a remény, mint annyi más, ismét füstbe ment. Az újságokból látta, hogy otthon az utolsó események után nem történnek oly tetemes változások, a mik ezt a reményt igazolnák.

Még Genèveből üdvözölte kedves volt tanítványát, Batthyány Emmy (Emanuela) grófnét, a ki Dákán szeptember 4-én kelt egybe gróf Batthyány Gézával[36] s azután november 11-én mostani kedves tanítványával «a fecskék s gólyák vándorútjának irányában téli tanyára utazott»[37] Nizzába, hová november 18-án érkezett meg, s ott a családdal a Rue Longchampon levő Loupias-házban szállt meg. Őrült, hogy ide jöttek telelni, mert örökös tavasz van itt télen is és a narancsok, czitromok javában érnek a szabad levegőn és mert így hosszabb ideig használhatja a tengeri fürdőket.[38]

Ide most már hazulról is saját nevére érkeztek a levelek, a mik mindinkább tanuskodtak az osztrák kormány végső erőfeszítéseiről s a nemzeti szellem ébredéséről. Igazán megkapó

33 U. o. I. 479—522.

34 Klapka Horváthhoz 1859 augusztus 1. Horváth Lajos gyűjt.

35 Augusztus 7. Figyelő, XX. 194. Nénje éppen előtte való nap, 6-án sürgette, hogy írjon már, mert ilyen sokáig még sohasem várakoztatta meg levelével. (Horváth Lajos gyűjt.)

36 A családi értesítés Horváth Lajos gyűjt. Géza gróf, László fia, akkor még csak 21 éves volt (szül. 1838. június 1.)

37 Terve szeptember 3. Toldyhoz. Akad. TLT. LXX. 315.

38 Nénjének november 18-án. Figyelő, XX. 194.

pl. az esztergomi bazilika fölszenteléséről szóló névtelen hosszu levél,[39] mely az uralkodóról és az uralkodóházban levő meghasonlásról is tartalmaz bizalmas közléseket. Ezeket a híreket tovább adta számüzött társainak; pl. a Konstantinapolyban élő *Karacsay* Sándor grófnak már október 12-én írt az otthoniak hangulatáról, a Kazinczy-ünnepről stb. Azonban Karacsay úgy találta,[40] hogy a Kazinczy-ünnep rossz időben történt; olyan az, mikor az ember naplementekor ébred fel. Miért nem született Kazinczy májusban? Ha akkor, az olasz háború kitörésekor ünneplik, sok minden máskép történik. Most azonban már valami félesztendeig a külügyi politikában semmi sem történik az osztrák ellen. «Rád hivatkozom, ki hazai történetünkben egész életedben buvárkodál — szólt, — lehet-e józanon s őszintén föltennünk a háromszázados tapasztalás után, hogy az Osztra-ház alatt nemzetünk valaha kivergődjék alárendelt helyzetéből? Szerintem ez lehetetlen; sőt még azt is hozzáteszem, hogy ha hazai kormányunk constitutionalis rendszerbe lép és él az osztra alatt egy nemzedéken át: a szláv és oláh elem annyira ki fogja magát nőni a constitutio szárnyai alatt, hogy míg a világ világ lesz, többé ki nem tehetjük szürüket határunkról. Erre az osztrának gondja és módja lesz.» Félt az egyoldalú kiegyezéstől s úgy hitte, az emigrácziónak is bele kell szólnia a dologba, mert az otthon fölébredt közszellemnek csak ez adhat jó irányt, mivel a bennlevők nyakán hurok van. Röpirattal vagy havi folyóirattal kellene fölvilágositani őket s ezeket Puky Miklós genèvei nyomdájából becsempészni, mint Herzen iratait Oroszszágba. «De — tünődött — ki írja meg? Mert ahhoz tudni is kell ... Ezt leginkább s legjobban te tehetnéd meg. A tárgy oly komoly, hogy tolladra érdemes és belevág szakodba. Ugyanis az argumentumok legvelősbjei hazai történetünkből meríthetők; ehhez járulna az európai politika jelen helyzetének taglalása s az innen logikailag származandó fordulat a világ

39 November 16. Horváth Lajos gyüjt. 8 oldalas levél, Horváth Lajos gyüjteményében.

40 1859 november 23. Konstantinápoly.

sorában; s mindezeknek conclusiojául az, hogy bárminemű transactio az osztrával halálunk. Világos, hogy jelenben respublicai törekvésekkel nem szabad gyanusíttatnunk magunkat; de statisztikai adatokkal lehet támogatni, hogy a magyar korona területe túlon-túl elég az európai egyensúlyban betölteni az osztra-birodalom bukásával megürülő helyet. Ilyen koronának könnyen akad gazdája. Czélunk a divortium. De az igét hirdetni kell, hogy malasztja legyen.»

Horváth valóban maga is akart röpiratot írni, mert éppen azok, kiknek a kormányokra valamely befolyásuk van, olyanfajta lapot, mint a genèvei Esperance, kevesen és ritkán olvasnak. A lapok, Angliát kivéve, különben sem hatnak a kormányokra; jobban lehet hatni röpirattal. De ezt azután, Karacsay tanácsa szerint,[41] áldozatok árán is meg kell küldeni minisztereknek, követeknek s más államférfiaknak, a mellett francziául és angolul is kiadni, a magyart pedig, talán Károlyi grófné otthoni összeköttetéseinek felhasználásával, Magyarországba beküldeni. Horváth azonban, egyéb történelmi munkákkal elfoglalva, vagy mivel még sem akart visszatérni a politikai térre, ezt a röpiratot sohasem írta meg; ellenben meghallgatta Karacsay röpiratát, melyet — kéziratból — neki Károlyi grófné olvasott fel[42] a végből, hogy «mivel ő az írás mesterségéhez nem ért», a szerkezeti hibákat Horváth javítsa ki, de az eszmén s modoron ne változtasson s az egészet, ha lehet, Pukynál nyomassa ki. Ez azonban, úgy látszik, szintén nem történt meg.

Mindamellett Horváth hatott a magyar olvasóközönségre politikai tekintetben is történelmi műveivel. Mikor 1858 végén *történelmi zsebkönyve* végre csakugyan megjelent,[43] a sorok között olvasni szerető magyarok, különösen Fráter Györgynek,

41 1860 január 11. Konstantinápoly. Horváth Lajos gyűjt.

42 Karacsay Horváthhoz február 14. U. o.

43 Történelmi Zsebkönyv. Rajzok a magyar történelemből. Írta Hatvani Mihály. Pest, 1859. 8r. 588 lap. Hunfalvy János már a Pesti Napló 1858. évi 248—9-iki számában ismertette.

az osztrák politika áldozatának remek életrajzában, az akkori viszonyokra is illő politikai vonatkozásokat kerestek. Ezen hatás alól még báró Kemény Zsigmond sem szabadult,[44] mikor regényét, a Zord Időket, szintén politikai vonatkozásokkal telve írta meg. Egyszerűbb olvasók német-gyűlölő megjegyzéseket irogattak be Horváth könyvébe. «Ezek a német urak születlen szamarak – vélte az egyik, inkább saját korára, mint a XVI. századra gondolva – s nem voltak képesek a nagy Fráter Györgynek rejtett eszméit felfogni.» És mikor odaért, hogy Castaldo ötven társzekér harácsolt vagyonnal távozott az országból, odafirkantotta: «És jött, mint a jelenben is jönni szoknak, mint akasztófáról esett kiéhezett zsiványok». «A mostani németek egy cseppel sem jobbak»[45] stb. Milyenek lehettek azok a gondolatok, a miket le nem írtak!

Könyvét, a mely tíz, részben művésziesen feldolgozott tanulmányt, részben csak egyszerű közlést tartalmazott, nem igen vették ugyan, de szívesen olvasták s jó hatást keltett az is, mikor az Egyetemes Magyar Encyclopaedia I. kötetének 1859 deczember 10-én kelt előszavában a szerkesztőség «Hatvani Mihály magyar tudós»-t szintén a munkatársak közt sorolta fel s Hatvanitól ebben a kötetben már olvashatták is Aba Sámuel király és Szent Adalbert prágai püspök életrajzait.[46] Kivált ezt az utóbbit gyönyörű leírásnak tartották.[47] Olyan elismerés, a milyenben azelőtt is kevés magyar lexikális czikk részesült.

Azonban nemcsak tudományos, hanem politikai esemény is volt, hogy Horváth Mihálytól «*Magyarország Történelmének*» első kötete, a melyet «újonnan Dr. Hatvani Mihály» dolgozott

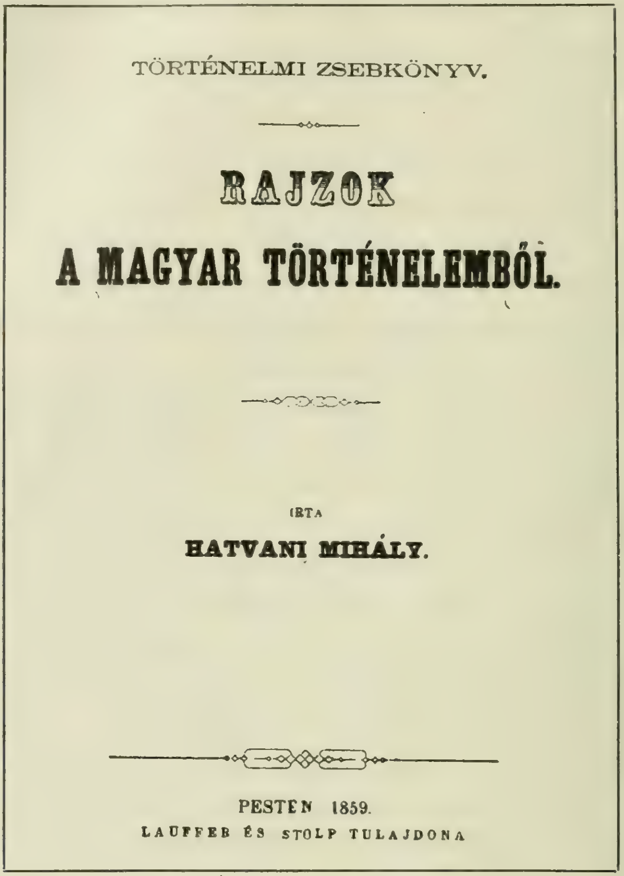
44 Irodalomtört. Közl. 1904 47–59.

45 A Zsebkönyv D. 60. jegyű példánya a kolozsvári egyetem magyar tört. seminariumában, 407., 455. l.

46 A II. kötetben (1860.) Álmos, Árpád apja, és Álmos, Géza király fia; a III. (1861.) Anasztázia, (I. Endre felesége), I., II. és III. András király, András hg. (II. András fia) és egy másik András hg. (V. István fia); a IV-ben (1862.) Ágnes (III. Endre felesége) és Árpád, a honalapító életrajza van benne. Az V. kötet csak 1866-ban jelent meg s ebbe és a többiekbe már nem írt; az ő rokonszenves életrajza a IX. k. 276–8. lapján van (1871.). Némelyik czikke egész tanulmány; pl. az Árpádról szóló tizenkét hasábra (IV., 953–964.) terjed; de nem vette fel Kisebb Munkáiba.

47 Batthyányné Horváthhoz 1859 november 27. Horváth Lajos gyűjt.

át, 1860 márczius idusára (a mely Csenkey és Forinyák életébe került) teljesen elkészült[48] s ezt még azon évben követte a második;[49] 1863-ban pedig az egész hatkötetes mű a közönség kezében volt,[50] még pedig a harmadik kötet óta, a Hatvani-név

TÖRTÉNELMI ZSEBKÖNYV.

RAJZOK

A MAGYAR TÖRTÉNELEMBŐL.

IRTA

HATVANI MIHÁLY.

PESTEN 1859.

LAUFFER ÉS STOLP TULAJDONA

74. HORVÁTH TÖRTÉNELMI ZSEBKÖNYVÉNEK CZÍMLAPJA.

elhallgatásával, tisztán mint Horváth Mihály munkája. Horváth — enyelgett Jósika — «Heckenastot nem vádolhatja, mert

48 Heckenast Gusztáv tulajdona. I. kötet. A magyar nemzet Európába költözéséről 1301-ig 8r. IV+501 lap.

49 Az Árpádház kihaltától a mohácsi ütközetig, 736 lap. Az első két kötetet a Budapesti Szemle ismertette 1861. XI. 236.

50 A III. kötet (1861.) 725 lapon a linzi békéig, a IV. (1862.) 543 lapon a szatmári békéig, az V. (1863.) 455 lapon II. József haláláig, a VI. (1863.) 422 lapon a bécsi kongresszusig ment. A lapok nem ösmertethették munkáját.

előre is úgy feldicsérte és magasztalta munkáját, hogy szegény Szalayt méltán lehet sárgaságtól félteni».

De mialatt minden tanult magyar ember ezen az újra írt történelmen lelkesedett, költségéből kifogyva a számüzött író a honoráriumnak még hátralevő csekély részét kérte a kiadótól. Maga a hatóság akaratlanul is könnyített anyagi helyzetén, mert a pesti cs. kir. országos törvényszék kiküldött osztálya, mint csődbíróság, végre, majdnem 11 esztendő mulva, csődöt hirdetett «haditörvényszékileg elítélt volt csanádi püspök Horváth Mihálynak minden ingó és ingatlan vagyona ellen»; perügyelőnek Sárói *Szabó* Albert ügyvédet, ennek helyetteséül pedig dr. Schmid Titust rendelte ki s felhítta mindazokat, kik a csődbe került vagyonhoz bárminemű igényt tartanak, hogy a kiküldött osztálynál 1860 július elsejéig írásban vagy szóban jelentkezzenek.[51] Nénje ezt igen örvendetes hírnek tartotta s az ügyet már át is adta egy *Kozák* nevű ügyvédnek, a ki Pesten Heckenasthoz közel lakik.[52] Az elkobzott tömeg különben, kincstári számadások szerint, mindössze is csak 27.317 frt 69 kr. volt; a mibe be voltak számolva az árverésen eladott ingóságok, szarvasmarhák, gazdasági eszközök (1700 frt), a Csajághy csanádi püspök által átvett hátralékokból Horváthot illető rész (3316 frt 20 kr.), a kisorsolt földtehermentesítési kötvényért készpénzben befolyt összeg (21.346 frt 50 kr.) stb. Ezzel szemben a kiadások 27.317 frt 69 krra rúgtak; és pedig a napi- és tiszteletdíjakon kívül a püspöki fundus instructus hiányzó tételeiért a fiscus 5773 frt 39 kr. követelése fejében kifizettek 4963 frt 13 krt, Lonovics érseknek mint volt csanádi püspöknek követelése kielégítéseül bírói ítélet alapján tőkében és kamatokban 12.768 frt 67 krt stb.[53] Feltűnő, hogy a bevett pénzeket nem kamatoztatták s hogy kamat gyanánt egy kraj-

[51] A 133. sz. hirdetmény a hivatalos lapból hiányosan kivágva Horváth Mari 1860 április 13-iki leveléhez mellékelten. Horváth Lajos gyűjt.

[52] U. a. levélben.

[53] A Nemz. Múzeum Horváth-iratai közt a kimutatás czeruza-jelzéssel 1850-ben kelt, de csak 1859-ben vagy 1860-ban kelhetett, mert a tételek 1859 október végéig szólnak.

czárt sem vettek föl a bevételek közé. Végeredményében a bevételek és kiadások összege teljesen egy volt s így Horváthnak semmi sem maradt, azon az egy megnyugváson kívül, hogy egykori csanádi püspöksége czímén többé senkinek sem tartozott. Nénje leveléből hallotta először,[54] de az újságokból is olvashatta, hogy utóda, dr. *Csajághy* Sándor csanádi püspök 1860 február 7-én meghalt s az uralkodó június 7-én már *Bonnaz* Sándort nevezte ki utódának.[55] Erről Horváth csak félesztendő mulva értesült. «Ki az a Bonnaz, a kit most csanádi püspökké neveztek ki? — kérdezte nénjétől az év végén.[56] — Honnan jött, mi volt azelőtt? Én sohasem hallottam hírét!» Pedig hallhatta volna, mert az ő csanádi püspöksége idejében, a szabadságharcz alatt Napoleon egykori hadnagyának fia már tizedik esztendeje volt nagyőszi (triebswetteri) plébános, azután pedig «a temesi bánság és szerb vajdaság» magyar s német iskoláinak felügyelője, majd apát. Szelídlelkű, jóságos püspök lett belőle; de törvényesen kinevezett elődjének, Horváth Mihálynak nevét sohasem engedte beiktatni az egyházmegyei schematismusban a püspökök névsorába.

XVI. KIEGYEZÉS VAGY FORRADALOM.

Jósikát nagyon meglepte,[1] hogy Horváth, a ki Nizzában, Piemontban lakik, saját nyilatkozata szerint semmit sem tud a magyarországi eseményekről. Pedig Nizzában, hová a fél világ összegyűl mosakodni és sütkérezni, nem hiányozhatnak oly lapok, mint a Times, mely majdnem minden számában jól és lelkesen ír a magyarokról, továbbá a Nord, Indépendance, nem is említve a Pressét, Patriet, Débats-t s a

[54] 1860 márczius 2. Horváth Lajos gyűjt. Schem. cl. dioec. Csanádiensis pro MDCCCC. 53. l.

[55] 1860 deczember 30. Figyelő, XX. 197. Bonnaz volt Csanád 85. püspöke.

[56] Bonnaz született 1812. augusztus 11. Meghalt 1889 augusztus 9-én.

[1] 1860 február 2. Brüssel, Horváthhoz Horváth Lajos gyűjt.

német és az olasz lapok egész seregét, a hol a magyar ügy napikérdéssé vált. Ezekből a lapokból tudhatná Horváth, hogy nálunk a két égető kérdés: *nemzetiség és vallás*, oly egyetértő, csodás magatartást, olyan élenk mozgalmat keltett, a milyenről idáig fogalmunk sem volt.

Istennek kétféle teremtése remél mindenben: a szerelmes és a kit a sors üldöz. «Miért ne remélnénk tehát mi is? — kérdezte Jósika. — Nem vagyunk a szerelmetesek azon kedves korában, extra quam non est vita; s nem vesztettünk-e eleget arra, hogy jogunk legyen valahára jobbat is remélni? De te, ki az akrában lakol; te, ki a csillagvizsgáló toronyban ülsz, jobban tudhatnád, mint mi, mit várhatunk a jövőtől; mert ott a szép olasz földön, hol a narancsok teremnek, érnek számunkra is a Hesperidák almái. Ott az ütér, melynek lüktetései után hozandó a horoskóp jövőnkről. Ha oly harcz keletkezik, mely az egész osztrák haderőt, vagy à peu près igénybe veszi, akkor még számunkra is virradhat; mert népünk erős, jóakaratú s imádja hazáját; az osztrák kormánynak pedig sikerült magát Magyar- és Oláh-, Cseh- és Németországban gyülöletessé tenni. Egy villámcsapás és a szabadság angyala átszarnyalja a hazát kelettől nyugatig!»

Horváth is ebben reménykedett, a hazai mozgalmakat pedig jól ismerte, hiszen, bár tagadta, a legszorgalmasabb újságolvasók közé tartozott;[2] még a szegedi lapot is járatta,[3] hazulról pedig rokonai, barátai megírták neki a fontosabb híreket. «Rá sem ismernél hazádra, úgy megmagyarosodott — írta nénje.[4] — Attila, kis rojtos csizma, s ezüstrojtos nyakkendő: úgy örül a lelkem. Hát még a nők!» Csak azért ment el egy bálba, hogy lássa a szép magyar ruhákat. «De volt is mente s magyar fejkötő; gondolhatod, nekem is. Az alsóvároson Mátyás király emlékezetére Kreminger apát a Mátyás király

[2] Batthyányné 1859 május 24-én kelt levelében is (u. o.) tréfálkozott vele, hogy fia új nevelője, Ráchay, épp oly szorgalmas ujságolvasó, mint Horváth s előtte is örökké el kell dugnia a lapokat, hogy «el ne lopja».

[3] Nénjéhez 1860 június 9. Figyelő, XX. 195.

[4] 1860 márczius 2. Horváth Lajos gyüjt.

által adott misemondóruhában misézett s igen szép beszédet mondott. Jólesett látni a sok magyar ruhát, mire régen vágytak; még a hivatalnokok is hordják, pedig nem szabad nekik; viselik a nemzeti szalagot; s a czigányok mindenütt játszszák a Rákóczit, Hunyadit, pedig az is tilos.»

Horváth bizony örült ennek, de búsult is, mikor nénje levelén felül németül nyomtatva találta a czég czímét: «Glas & Spiegel Niederlage des St. Ivánkovitss Wittwe in Szegedin». «Valóban szégyenpír futotta el arczomat, bú és szomorúság szívemet — korholta nénjét. — Istenem, hát az én családom tagjai is megtagadják nemzetiségöket?! Vagy azt írod tán mentségül, hogy azért jóérzelmű vagy? Vigye csak minden magyar ember a maga ügyeit német nyelven, beszéljen, írjon németül s minden jóérzés mellett is megszűnik lenni Magyarország.» Nem győzött eléggé csodálkozni, hogy nénje magyar asszony létére, a ki nem is tud jól németül, bármi okból német feliratokat, német czímet, pecsétet használ. Magyar fejkötőt visel és német pecséttel él. Neki többet így ne írjon. «Ha magyar vagy szívedben, légy az minden külsőségben is!»

Ha tehát azt írta Horváth, hogy nem tud újságot, ez csak az emigráczio ügyeire vonatkozhatott. Kossuth újévi üdvözletül elküldte neki arczképét,[5] Teleki és Klapka leveleztek vele, tehát jó barátságban élt a nemzeti igazgatóságnak mindhárom tagjával, hallott is tőlük oly híreket, a miket körülbelül lapjaiban is olvashatott. De a történelmi búvárlataiban elmerült tudóst a politikai izgalmakba nem vonták be; talán azért sem, mert tudták, hogy már ismételten folyamodott hazatéréséért.[6] Kiss Miklós ezredes sem említi őt azon tehetségek közt, kiket diplomácziai küldetésekre lehetne használni;[7] pedig *Thouvenel*, az új

[5] A szentesi múzeumban.

[6] 1859 nyarán találkozott egy kanonokkal, a ki — mint Károlyi István grófné mondta Batthyánynénak — (levele 1859 november 27. Horváth Lajos gyűjt.) azután beszélt visszajöveteléről «valakivel» s azt a feleletet nyerte, hogy ha Horváth néhány sort ír a prímásnak, az kieszközli a dolgot. De ismeretes, hogy Horváth ezt a pár sort nem volt hajlandó megírni.

[7] 1859 végén. Idézi Kossuth, Irataim, II. 335.

franczia külügyminiszter, épp oly szivesen fogadhatta volna könyvének egykori ismertetőjét, mint Kiss ezredest, kinek különben rokona és barátja volt.[8] Horváth maga is úgy hitte, hogy őt sajtkukacznak tartják. «Ugyan miért írod nekem azt a

75. HORVÁTH ALAJOS CSALÁDJA.

Beleidigungot, hogy én egy infulás püspököt sajtkukacznak gondolok? — méltatlankodott Jósika,[9] kit, mint nagyon elfoglalt írót, szintén mellőztek. — Hiszen, magyar szólás szerint, a püspök nagy állat, kinek kisujjából is több kukacz telnék ki, mint az egész armada invincible austriaca.» De megbotránko-

8 U. o. II. 336., 406–416.

9 1860 márczius 27. Horváth Lajos gyűjt.

zott azon, hogy Horváth őt viszont conspirateurnek tartja «Tudod — folytatta, — hogy évekig laktunk együtt a flamand Babylonban (Brüsselben) és — velem legalább — senkisem közölt semmit; pedig a békepárt egykori alvezére (Almásy Pál) sokat tudott ám, de sohasem árult el *nekem* semmit s más oldalról sem valék soha conspiráló collegának felszólítva.» Azonban, miután tréfásan kioktatta őt a jó conspirator kellékeiről, megjegyezte, hogy bizonyos tekintetben mégis igazsága van. Conspirál *az egész ország* s nincs ember, ki nem óhajtana minélelőbb és *mindenáron* szabadulni «oly kormánytól, mely bennünket kipusztít, elnyom; sőt azon van, hogy a külföld előtt megbecstelenítsen; oly kormánytól, mely a Batthyányakat agyonlőveti s az Eynalten-féle zsiványokat a vaskoronarend nagykeresztjével ékesíti fel; a mely már is darabokra foszlik szét s mégis 57 év mulva visszafizetendő 200.000,000 forintig akar minket újra kizsebelni, titulo freiwillige Lotterie-Anleihe, mi nem egyéb újra, mint kényszerű kölcsön. E piszkos, gaz, komisz, zsivány kormány ellen conspirálok én is, mint minden becsületes magyarhoni, bármely fajhoz tartozzék. Másféle conspiratorról nem tudok semmit. Ha van és okos: vivat!»

Valóban, Horváth is legfelebb Jósika szellemében volt összeesküvő. Élvezte és mérlegelte azokat a politikai és irodalmi híreket, a miket a forradalmi sajtóosztály egykori főnöke közölt vele. Jósika azzal fejezte be, hogy a lapok szerint egy franczia most új csontot tud az emberi testbe nevelni; folynak tehát a tanulmányok a megifjulásról s az örök földiéletről, minek végső győzelmét ők is elérhetik. «Hallom, a gönczölszekere rúdjának középcsillagában most egy arkangyal-congressus alakult ebben a tárgyban. Azon leszek, hogy te se maradj ki: cum indulgentia nubendi . . .»

Pedig, a hogy fényképének láttára Batthyányné megjegyezte,[10] «bizony, ősznek látszik a mi papunk: a jóember haja». De

[10] 1860 július 4. Horváth Lajos gyűjt.

vigasztalásul hozzátette, hogy minden fénykép idősebbnek mutatja az embert. Jobban megvigasztalta azzal, hogy mikor júniusban Ikerváron járt, a nép igen szépen fogadta a vértanú özvegyet. Csöndes tüntetés volt, a politikai ébredés egyik jele, mikor az elüljárók, bírák a tágas uradalom minden falujában hazafias beszédekkel üdvözölték, éljenezték, virágkoszorúkkal halmozták el; s el lehet képzelni, milyen különféle érzés támadt az özvegyben, mikor viszontlátta a nagyszerű, de elhagyatott Ikervárat. Úgy tekintett rá, mint a hogy fogadni készült Horváthnak József nádorról még 1847-ben írt és most kinyomatandó munkáját. «Jaj önnek — írta; — szigorúan fogom bírálni. De mit gondol: 1847—1860 közt egy Jeges-tenger, vagy egy pokol fekszik.» Akkori szemével és lelkével fogja olvasni művét és hogy igazságtalanul ne ítéljen, annak olvasása alatt az ő kedvéért megczukrozza minden keserűségét, mely azóta halmozódott fel szívében. «Hiszen az akkori Horváth Mihálynak egészen más embernek kellett lennie, mint a mi papunknak!»

76 HORVÁTH JÓZSEF PECSÉTJE.

«A mi papunk» most a Károlyi-családdal, Nizzából átköltözve, *Pegli*-ben lakott, hova Genovából nyugat felé ötnegyed óra alatt kocsival is ki lehetett menni, de vasút és lóvasút is minduntalan közlekedett a két város közt. «Valóságos földi paradicsomban lakom a tenger partján, egy roppant nagy és gyönyörű kert közepén — írta nénjének Horváth;[1] — a ház (a Villa Rostan) a hegyoldalban van, úgy hogy mind a tengert, mind a gyönyörű hegyes vidéket láthatom; mert míg előttünk a tenger terül el elláthatatlan határával, hátunk mögött

[1] 1860 június 9. Figyelő, XX. 195.

hegyláncz vonul el, a melynek házunk is oldalában fekszik». Pegli valóban a Riviera di Ponente (Nyugati Partvidék) egyik legbájosabb pontja, a gyönyörű halmok és magaslatok alján vén olajfaerdőkkel, czitrom- és narancsfákkal, a partokon leánderekkel, mirtusokkal, pálmákkal, kaktuszokkal, agavékkal, sötét cziprusok közül kiemelkedő várromokkal, tornyokkal, míg maga a tenger mindenféle színváltozatban pihen vagy hullámzik. A Rivierát látogató magyarok a Károlyi-családot és Horváthot gyakran fölkeresték. Horváth igen szépnek találta a férfiak és nők magyar ruhaviseletét. «Csak azon aggódom — írta nénjének,[12] — hogy egy kissé nagyon is neki adjátok magatokat — mind a férfiak, mind a nők — a fényűzésnek; pedig szép az, ha egyszerű is és csakis úgy kívánatos, hogy egyszerű és olcsó legyen; olcsóbb, mint a külföldi. A nemzetnek másra kell pénzét meggazdálkodni, nem pedig hiúságra elpazarolni, a miből semmi haszon. A kik a nemzeti viselettel egyszerűséget, olcsóságot párosítanak s példájok által másokat is arra vonzanak, valóságos jótevői a nemzetnek.»

Hasonló tartózkodással és kritikával fogadta a hazából érkező híreket is; pedig Jósika arra biztatta,[13] hogy szedje jámbusokba, a miket ő csak egyszerűen registrál. Milyen szép lehetett a sárospataki kollégium háromszázesztendős jubileuma, melyen roppant nép és igen sok mágnás vett részt; köztük a két olasz Pallavicini őrgróf is, kiknek Pegliben is villájuk van s Podmaniczky Frigyes szerint úgy megmagyarosodtak, hogy fiaik egy szót sem tudnak németül. Breczenheim herczegné is (Schwarzenberg Félix nővére) cselédjeivel együtt magyar ruhában fogadta a vendégeket «a história németet nem tűrő híres sárospataki várában» s mindig magyarul beszélt «quantum potuit». Harminczhat küldöttség volt jelen, fáklyásmenetek, szónoklatok, éljenzések stb. adtak színt az ünnepnek. S még nagyobb lesz a szentistvánnapi, a melyen ezeresztendős létezé-

[12] Pegli, szeptember 17. U. o. 196.
[13] Brüssel, július 10. Horváth Lajos gyűjt.

sünket ünneplik meg s a melyre 2000 jaszkún lóhaton készül bevonulni. E miatt Benedek táborszernagyot, Protmann rendőrfőnököt és az egész rendőrséget «a nyavalya töri». Apponyi Rechbergtől mindent követel: «históriai alapot, autonómiát, töltött káposztát». Rechberg dühösen kérdezte: «Hát önök talán

77. GRÓF KÁROLYI GYÖRGYNÉ.

választó királyságot akarnak?» «Tudnék sokat még — fejezte be levelét Jósika a tizenegyedik hírrel, — de vége időmnek és papirosomnak. Folytatása máskor.» *Karacsay* szintén örömmel írta neki a török fővárosból,[14] hogy Kossuth nem hever, de már úgy hallotta, Erdélyben az oláhok felkeltek a magyarok ellen. Londonból *Vukovics* Sebő örvendezett,[15] hogy Horváth

[14] Julius 17. U. o.

[15] Hosszú hallgatás után Horvath július 31-ikén levelet írt neki, melyre ő augusztus 27-ikén felelt. (Horváth Lajos gyűjt.)

feszült figyelemmel kísér mindent, mi a hazában s arra vonatkozóan Bécsben történik. Bizonyosnak tartotta, hogy az osztrák kormány valami csalfa alkotmány rákényszerítésével akarja Magyarországot kibékíteni s ezzel helyzetét Olaszország irányában megszilárdítani; de csalás minden, a mit Bécs ad. Egyrészt Ausztria és Németország, másrészt Franczia- és Olaszország közt alkalmasint késre kerül a dolog s ilyenkor szörnyű oktalanság volna, ha a Reichsrath magyar urai Ausztria megmentésére törekednének. Ő maga szeretné megérni, hogy seregeinkkel valaha Bécs, sőt Berlin és München megsarczolására induljunk.

Nagy örömet okozott a brüsseli magyaroknak, mikor Horváth elküldte nekik *Garibaldi* és *Türr* arczképeit; különösen amarról sok másolatot készítettek s Leba fotografusnál sok nézőjük és vevőjük akadt. Otthon pedig, Szent István napján, csakugyan volt egy kis tüntetés; mikor a Szentkéz kihozatalakor a katonabanda a Gotterhaltét húzta, az ifjúság s a nép a Szózattal nyomta el annak a hangját. Jöttek a hírek a nemzetiségeknek a magyarok mellett való tüntetéseiről s arról, hogy Benedek hiában tiltja, mégis mindenütt demonstrálnak. «Ez mind jó volna — fejezte be Jósika;[16] — de jobb is van, mely után rebeg százezrek ajaka!» Október 12-én Kossuth és Vukovics Londonban megbeszélték a magyarellenes szerb mozgalmakat s mindketten Horváthot kérték meg,[17] hogy a Közlönyből irassa ki az 1849. évi szegedi országgyűlésnek a nemzetiségekre vonatkozó határozatát. Otthon üldözték a hazafiakat. A temesvári magyarság vezetőit, Stockinger és Tury ügyvédeket s Pesty Frigyes lapszerkesztőt elfogták.[18] Szegény hazánk borzasztó nyomás alatt nyög. A Reichsrath magyar képviselőit, Vukovics szerint, alkotmányunk s törvényeink értelmében meg kellene büntetni, mivel a hazájukat letipró uralkodóháznak a költség-

16 Ostende-Brüssel, augusztus 30. U. o.
17 Vukovics, október 13. U. o.
18 Az otthoni tömeges elfogatásokról. Kossuth, Irataim, III. 51–55.

vetést megszavazták; már pedig büntetés alá esik, ki ország-gyűlésen kivül subsidiumot ajánl; s ha lesz valaha ország-gyűlésünk, lesz törvénytisztelő képviselő is, ki ezt a tárgyat szóbahozza.

Barátainak Horváth maga is szolgált hírekkel: az otthoni kanibalokról, a kik magyar hússal élnek; a mi — Jósika szerint[19] — ha a németesítésre vonatkozik, nagyon sikeres és meggyőző azokra nézve, a kiket megettek. A magyar huszárokról és zászlóaljakról szóló hírre pedig azt jegyezte meg, hogy azt szeretné, ha a 40 huszárból álló *ezred* egy 40,000 főnyi századdá s a zászlóalj is hasonló arányban növekednék. És mikor Horváth *Eötvöst* magasztalta előtte, megkérdezte: «ha az Isten úgy akarja, hogy újra zum Dreinschlagen kerüljön a dolog, velünk fog-e Eötvös tartani, vagy ismét a Hasenspaniert megragadni s Münchenbe szaladni? Ha velünk tart, én leszek az első, ki éljent kiáltok; de ha aufugiet primus, mit ér akkor nekem a gyönyörű, remek compositio és a sok czifra beszéd?» Az pedig éppenséggel elkeserítette, hogy október 20-án «a Szepi megadta a constitutiót».

«Íme a résumé — Jósika szerint: — Lesz Bécsnek városában egy *Reichsrath* nevezetű kupaktanács, összeállítva csámpás, nyavalyatörős főherczegekből; szerbeket, oláhokat bujtogató püspökökből; lehetetlenné vált, elcsapott miniszterekből; Reichsrath czím alatt fungált hazaárulókból; rothadt pecsovicsokból, ó-konzervativekből és egyéb bagázsiából. Ezeknek körmei közt lesz concentrálva a *főhatalom;* ezek határoznak adóról, katonáról, államjavak eladásáról, háborúról, — szóval vagyonunkról és bőrünkről. Lesz egy *országgyűlés,* melynek sokkal kisebb hatásköre leend, mint az egykori legegyszerűbb megyegyűléseknek. Lesznek *vármegyék,* petyegő és de lana caprina vitatkozó, ékes és czifra beszédű nullákból. Lesz a papiroson *magyar nyelv,* a valóságban *germanisatio,* a milyen még nem volt.

19 1860 október 25. Horváth Lajos gyűjt.

Et pro coronide: Gleichberechtigung zum Galgen! — Papiroson, persze, mindez a legszebb phrasisokba van burkolva s bizony, nem lehetetlen, hogy a badaux-k (máleszájúak) és a vénasszonyok meghatottan, magasztos érzelmeikben, hozsannát fognak kukoríkolni. *Ideje, pajtás, hogy nyakukra vigyük a foradalmat!*»

Horváth azonban nem a forradalomban, hanem az alkotmány helyreállításában, s abban bízott, hogy hazatérhet ő is, a miért oly régen sóvárog.[20] Csak szemlélni akarta az eseményeket, nem intézni a gyönyörű Pegliben épp úgy, mint Genovában, hova télire Károlyiékkal november 19-én költözött be az Acqua Sola 11. száma alá a Pigazzo-házba (a Salita dei Capucini, — a Kapucinusok lépcsője mellé),[21] honnan, a város keleti magaslatáról, elgyönyörködhetett a város kies fekvésében. Nagy utakat kellett tennie az egyetemi és a Doria-könyvtárig. De csak ritkán mozdult ki. Egyszerű életét többnyire szobájában, írásai közt töltötte,[22] s már ezen életmódja következtében sem igen felelhetett meg az újraalakult magyar nemzeti igazgatóság azon felhívásának,[23] hogy az 1849. évi függetlenségi nyilatkozat megvalósításában közreműködjék. De éppenséggel nem zárkózott el ilyen törekvések elől; hiszen Károlyiné, mint a Gracchusok anyja, szabadságszeretetre nevelte fiait s Teleki közbenjárására most is egyik fia, Gyula, vitte haza azt a százezer arany frankot, a mit Cavour a hazai szervezkedés czéljaira adott át a nemzeti igazgatóságnak.[24] Barátai közül az igazgatóság fontos feladatokat szánt gróf Karacsaynak a keleti fegyverszállítások s Ludwighnak a szerbek és a horvátok megnyerése tekintetében, Jósika pedig nemcsak vele, hanem Kossuthtal is élénken levelezett. Karacsay Konstantinápolyból[25] nemcsak Kossuthnak tett részletes jelentéseket az Oláhországba küldött fegyverek lefoglalásáról, hanem őt is

20 Néjéhez 1860 november 20. Figyelő, XX. 197.

21 U. o. 197. és 198. l.

22 U. o. 196.

23 Ezt az 1860 szeptember 14. Torinóban kelt felhívást minden emigráns megkapta. Közli Kossuth, Irataim, III. 13—15.

24 U. o. III. 54.

25 Erről szól a harmadik fejezet u. o. 203—273.

tajékoztatta. «Cerruti úr[26] — írta többi közt Horváthnak[27] — tegnap (deczember 18.) ide visszaérkezett s a mint előadja a

78 GRÓF KÁROLYI GYÖRGY FIA, VIKTOR.

dolgot, világosan kitetszik, hogy Cuza uram[28] ezen zavart szándékosan idézte föl, azt remélvén, hogy szorultságunkban nem-

26 Cerruti lovag a magyar-olasz ügyben a piemonti kormány keleti képviselője. U. o. 204.

27 Stambul, 1860 deczember 19. Horváth Lajos gyűjt.

28 Cuza Sándor 1859 januárius 17-iki választás következtében lett Moldva s febr. 5-én Oláhország fejedelme.

kevesebb concessiót fogna tőlünk kicsikarhatni, mint *Erdélynek átadását.* Ezt én már régebben szagoltam,[29] de nem volt kinek beszéljek; most azonban Klapka megjött[30] s meggyőződhetett e felől, úgy, hogy teljesen elfogadta nézeteimet, teendőinket azon esetre, ha Cuza herczeg magához nem térne.» De ilyen csalódások után is örült, hogy a hazában kibékülésre vágyó pártnak még eddig csekély kilátása van a győzelemre.

Horváth azonban óhajtotta ezt a győzelmet, csak biztosítékait kereste. Örült ő is a magyarországi nagy mozgalomnak s hogy a csongrádiak megszabadultak az idegen tisztviselőktől, a Bonyhády-féle magyaroktól.[31] A bécsi lapokból tudhatta, hogy Nógrád vármegye Kossuthot, Klapkát, Vettert, Türrt, Pulszkyt és őt is beválasztotta a megyebizottsági tagok sorába.[32] Ezt a példát csakhamar Szeged városa is követte, a mely Kossuthot, Telekit, Klapkát, Perczelt, Vukovicsot, Deák Ferenczet stb. Horváth Mihálylyal együtt tiszteletbeli városi képviselőknek s nem — az eddigi szokás szerint — díszpolgároknak választotta meg.[33] Száműzöttségében ez a megemlékezés igen jól esett neki; nagyon szeretett volna a hatóságnak írni, hogy háláját lerójja; de helyesen gyanítván, hogy levelét a határon feltartóztatják, köszönetét akkorra halasztotta, mikor majd otthon lesz; a mi talán ha később is, mint hitte, 1861-ben mégis megtörténhetik.[34] De mikor nénje új esztendőre amnisztiával biztatta, megjegyezte, hogy ha kihirdetik is azt, mindenesetre bevárja az országgyűlést, mely, úgy hiszi, majd csak felszólal a száműzöttek mellett.[35] A császár azonban már 1861 január 16-án kijelentette, hogy teljes hatalmával ellenáll minden forradalmi törekvésnek, érvény-

29 Már november 21. is írta Kossuthnak (Irataim, III. 214.), hogy Cuza «fanatikus oláh, ki jelenleg is Dacoromániáról ábrándozik». Kossuth (1861 január 25. Hazánk, XI. 116.) Klapka jelentéseiből tudta, hogy Cuza úgy tekinti Erdélyt, mint az oláhoktól elragadott tulajdonukat, sőt még a «bánság»-ra is igényt tart.

30 Klapka naplója és levelei u. o. 223—240.

31 Nénjének 1860 deczember 30. Figyelő, XX. 197.

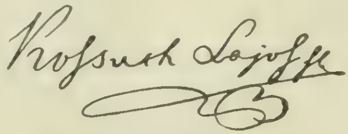
32 Pulszky levele Vetterhez 1860 deczember 22. Hazánk, XI. 63.

33 Reizner, Szeged tört. III. 115.

34 Nénjéhez 1861 márczius 5. Figyelő, XX. 198—9.

35 Nénjéhez február 4. U. o. 198.

teleneknek nyilvanitotta a forradalom férfiainak megye- vagy városi bizottsági tagokka történt megválasztását s az ellenszegülő megyegyűléseket betiltással fenyegette meg. «A történelem tényeit emberi erő nem változtathatja meg», felelte Arad vármegye s határozatukat fenntartva, a többiek is lelkes feliratokban dicsőitették a szabadságharcz nagy embereit.[36] De a vármegyék egy része, az emigránsok megválasztásától eltiltva, azzal felelt, hogy megválasztotta bizottsági taggá a vértanú miniszterelnöknek még csak tizennégy esztendős fiát, gróf *Batthyány* Elemért. Horváth Mihály ebből az alkalomból szép levelet intézett egykori kedves tanitványához. «Kedves urkám — felelt a fiatal gróf,[37] — igen köszönöm jó intéseit; én, a mint írta is, több vármegyének ezen kitüntetését tökéletesen felfogtam s igyekszem is mindent elkövetni, hogy majd hazámnak hasznos polgárává lehessek.»

79. KOSSUTH NÉVALÁIRÁSA.

Horváth Mihály mint megválasztott országgyűlési képviselő szeretett volna visszatérni a hazába s tájékozódni óhajtott, nem léphetne-e föl a pápai kerületben, a melyet az 1849. évi országgyűlésen rövid ideig már képviselt. Batthyányék februárius 2-án elmentek Pápára gróf *Esterházy* Pálhoz, onnan pedig *Tarczy* Lajoshoz. A pápai főiskola híres természet- és mennyiségtani tanára, bár Esterházy szerint már volt egy jelöltje a kerületnek, örömmel fogadta a tervet s nagyon biztatta látogatóit, hogy ő a maga részéről mindent elkövet Horváth Mihály föllépésének előmozdítására; de attól tartott, hogy ez csak akkor történhetik meg, ha az általános amnisztiát, mint remélik, még az országgyűlés összehívása előtt kihirdetik.[38]

36 Különösen szépek Esztergom, Zemplén, Arad, Pest vármegyék feliratai. A rendelet Polit. Ujd. 1861. 49–50., a feliratok 69–117. ll.

37 1861 febr. 3. Dáka. Horváth Lajos gyűjt.

38 Gróf Batthyány Elemér februárius 3. id. levele.

Az országgyűlést az uralkodó február 14-én csakugyan összehítta, de az amnisztia elmaradt mind akkor, mind pedig a február 26-i nyilt parancs kiadásakor. Ez a pátens még az októberi diplománál is nagyobb aggodalmakat keltett. Horváth Mihály elkeseredve jegyezte meg:[39] «egyideig azt hittem, talán mégis meg lehetend békülni; de már látom, lehetlen az, míg osztrák lesz a király». «Az ügyek, úgy látom, zavarodnak — írta nénjének is;[40] — nem tudom, lesz-e oly hamar valami abból, hogy hazamehessek, mint előbb hittem volt. De talán mégis csak lehetővé válik.» *Puky* Miklós helyeselte, hogy állását rendezve, hazamenni készül. Jobb neki otthon. Már otthon a hazában is híre ment, hogy a sok munka következtében megbetegedett. Január 20-án éjjel csakugyan nagy szédülés fogta el; azt hitte, a hosszas munka miatt, tehát lefeküdt pihenni. De az ágyban sem lett jobban; fölkelt s kinyitotta az ablakot, hogy friss levegőt szívjon; de ájultan rogyott össze, és sokáig öntudatlanul hevert a földön. Mikor kissé magához tért, cselédjét beszólította, de újra ájultan rogyott össze s mások vitték szobájába, hol azután gondosan ápolták, eret vágattak rajta s így pár nap mulva visszanyerte egészségét.[41] Hamarabb, mint tervezte, márczius 20-án már kiköltözött Peglibe, hogy egészségének megszilárdítására tengeri fürdőt használjon.[42] De teljes javulást a hazai levegőtől remélt; már pedig Puky szerint is[43] számolni kell a testi szervezettel; az egyik ember többet bír el, mint a másik. «Énnekem bivaly-természetem lévén — írta — nem megyek soha haza, csak ágyúk dörgése közt;[44] de másnak azt soha, de sohasem veszem rossz néven; és így,

39 Márczius 6-án, Puky Miklóshoz. Idézi Puky 1861 április 29. Horváthhoz írt levelében. Horváth Lajos gyűjt.

40 1861 márczius 5. Figyelő, XX. 198.

41 Nénjéhez, február 4. U. o. 197.

42 Nénjéhez, márczius 5. U. o.

43 Április 29. Horváthhoz. Horváth Lajos gyűjt.

44 Ez nem teljesedett. 1867 januáriusában, Horváth Mihálylyal egyidőben, teljes csendben jött haza ősi birtokára, Tiszaroffra. Iratairól, melyek közt Horváth levelei is vannak, Gyarmathy Sándor a Budapesti Hirlap 1914. 8. számában.

Turin Jun. 8 1861

Tisztelt Barátom!

Junius 2kai becses levelét tegnap kaptam kezemhez itt Turinban hová a gyászos csapás következtében mi Cavour halálával érte ügyünket 's ért személyesen megadni jöttem a végtisztelet adóját, és gondoskodni „ne quid Respublica detrimenti capiat".

Lelkem mélyéig meg vagyok hatva. 's gondom van elég. Sietek még is válaszolni, 's válaszom a Pesti levélre az. hogy kérem a levél iróját ne hagyják magokat otthon illy nagy 's komoly ügyben alaptalan pletykák által alarmiroztatni. A hir mellyről ir nem lehet igaz azon egyszerü oknál fogva mert Horvát Országban nincs franczia Consul tehát nem is agitálhat a Magyarok ellen – Franczia Consult mondok, mert illyet emlit a levél iró. Az nem lehetetlen hogy van valami kóbor franczia Horvát Országban, ki magának azt a „privát spaszt" teszi de ha úgy van, 's nem pletyka az egész tudják meg 's irják meg nevét, azonnal utját vágom Párisban. De név nélkül azzal nem mehetek Párisba panaszra hogy „egy franczia Consul agitál ellenünk Horvát Országban" mert kinevetnek 's azt mondják „mais mon cher ne savez vous donc pas, qu'il n'y a point un Consul français en Croatie."

Azonban én még is irok holnap Párisba, constatirozván a méltán neheztelt tényt, a nélkül

80. KOSSUTH LEVELE HORVÁTHHOZ 1861 JÚNIUS 8.

édes Miskám, tudván helyzetedet, még kérlek is, hogy menj haza; otthon több szolgálatot tehetsz hazádnak, mint künn ... A dolgok nagyon jól állanak honn; ügyes, láthatatlan kezek vezetik, de nem Londonból (Kossuthtól) vett utasítások nyomán, — az intelligentia határtalan többsége írtózik attól. De az mindegy; mert nem arról van szó, hogy ki mentse meg a hazát, hanem hogy az meg legyen mentve.»

Jóformán útiköltsége is akadt volna, mert nénje értesítette, hogy püspöki csődtömegéből 4017 forintot fölvett részére,[45] genèvei birtokát is eladóvá tette; «de nem hólyag az, nem lehet felfújni — csillapította Puky;[46] — patientia baráttáncz, reverendissime domine!» Otthon már várták is. A Vasárnapi Ujság elkérte arczképét, unokaöcscse, Krebs Ferdinánd pedig Szegeden fénykép után olajban is lefestette s alig várta, hogy hazajövén, a hibákat természet után kijavítsa.[47] De alig nyilt meg az országgyűlés április 6-án, Horváth reményei halványulni kezdtek, mert a dolgok oly irányban indultak, hogy a kifejlést előre látni alig lehetett s bizonyosra vette, hogy oly hamar, mint még pár hónappal előbb hitte, nem térhet haza. Gróf *Teleki* László borzasztó halála pedig, melyről külön táviratból értesült, néhány napig minden gondolatát elfoglalta.[48] «Oly fájdalmas benyomás alatt írok önnek, jó öreg barátom — szólt hozzá Batthyányné, — de oly fájdalmas, hogy nehezen hiszem, miszerint szavaim képesek volnának kifejezni bánatomat, szomorúságomat, levertségemet, mely lelkemet gyötri azóta, hogy megtudtam azon borzasztó gyászhírt, hogy szegény, lelkes barátunk, Laczink meghalt.» A részleteket bizonyosan tudja a Károlyi-fiúktól; a dolog magában oly borzasztó s ő csak sírni tud. Az egész ország siratja őt; a nép nem akarja elhinni, hogy magamagát lőtte agyon és rossz jelnek tartja halálát; fél, hogy a magyar ügy rosszúl áll, ha ilyen ember

45 Május 2. Horváth Lajos gyűjt.

46 Életrajzával csak a 32-ik számban 1861.) jelent meg.

47 Nénje május 2. id. levele.

48 Nénjéhez, 1861 május 14. Figyelő, XX. 199.

nem akar élni. «De hát nincs elég áldozat még? Nem szenvedett-e már elég ember a hazáért? Ideje volna, hogy a sok veszteségért némi boldogság is érné szegény honunkat. Valóban, csak jajgatni, sirni tudok most; és ön is, egyik hü barátom, velem fogja siratni a jó barátot, a derék hazafit, a lelkes embert.»

Négy hét mulva, Horváthhoz intézett levelében, *Kossuth* kesergett *Cavour* halála (1861 június 6.) miatt.[49] «Bár méltán osztozand a nemzet bánatomban Cavour halála felett — irta, de bizzanak szavamban, midőn mondom, hogy hazánk függetlenségi érdekei, a mennyiben az olasz kormány határozott barátságáról van szó, teljességgel nem forognak veszélyben.» Akárkikből alakul meg a minisztérium, Cavour utóda épp olyan szövetségesünk lesz, mint Cavour volt, mert ennek szükségéről a volt és a leendő miniszterek egyaránt meg vannak győződve. A király pedig, ha lehet, még jobb és határozottabb, mint valaha. «Sőt — folytatta, — mert a természet bölcs rendjében van, hogy a sebhez ír is adatik, mondhatom, *mint tényt*, hogy a veszteség, mit Cavour halálában szenvednek, csak növelte és erősitette a velünk szövetkezés szükségének érzetét, mint szintén neveli az erély ösztönét is az Olaszhon jövőjét intéző státusférfiakban; mert mindenki érzi, hogy azon bizalmat és csatlakozást, melyet Cavour már személyében birt, más, vagy mások, bárkik legyenek is, csak *tettek* és *siker* által biztosithatják maguknak.» Mindezt a csapás első nyomasztó hatása alatt bátoritásul irta; hiszen Cavour halálát a legirtózatosabb veszteségnek tartotta, a mi abban az időben a magyar ügyet érhette.[50] «Csak a magyar fel ne adja a várat — irta Horváthnak,[51] — csak a magyar ne rontsa el saját helyzetét: *szabad és független lesz nem sok hónap, legfölebb egy év alatt;* ne féljen: ha nekünk szükségünk van másokra, másoknak is szük-

49 Kossuth levele Torino, 1861 június 3. Horváth Lajos gyűjt. Első oldala facsimilében ezen könyv 229. lapján.

50 Kossuth Kiss Miklóshoz június 11. Irataim, v. 54.

51 Június 8-iki id. levelében.

ségök van reánk. Ebben és abban, hogy ezt úgy tudják, mint én, van a kezesség, hogy nem leszünk a válság perczében támasz nélkül, elhagyatva.»

De Horváth borongva látta, hogy a dolgok otthon is roszszul mennek. «Igazad van — felelte *Jósika* Miklós;[52] — mindenki azt hiszi, hogy a hitvány Schmerling egy coupra készül; hogy ostromállapot lesz s a hazai párt, tehát a jobbak élete és szabadsága veszélyben van. Nekünk a keserű poharat végig ki kell ürítenünk: így van ez megírva. És azután? kérdi a gondolkodó ember. Azután jő az ultima ratio gentium, a *forradalom;* nem lehet más, mert ez az állapot az Isten béketűrését is kimerítené. És a forradalom után? Mi fog akkor történni? Győzünk-e, újjászületünk-e, vagy elsodortatunk a föld színéről? Ez a végzet könyvében van megírva, melyet nem olvastam... Minden attól függ, hogy a nemzet ne ingadozzék és Szent István koronáját ne tegye egy bitorló, nemzetgyilkos fejére, s legalább tavaszig kitartson. A többi azután Isten dolga.»

«Önök ott kinn szenvednek — írta Batthyányné;[53] — de, higyje el, mi sem kevesebbet itt benn, szegény hazánkban. Sokat mért ránk a sors; mikor ütend valahára az utolsó órája a sok tűrésnek és szenvedésnek s mikor jövend már egyszer a jutalom is a sok fájdalomért? . . . Azt mondja nekem, jó urambátyám, hogy ne bízzuk el magunkat; de hisz' nekem az első percztől fogva nem is volt sem bizodalmam, sem hitem, sem reményem; és jobb szerettem volna a passziv állapotnál vagy ellenállásnál maradni, míg az óra ütött volna egy *általános változásra;* és akkor talán ránk nézve is kedvezőleg fordult volna a koczka.» A helyzet itthon annyira megváltozott, hogy nem is teljesítette Horváth megbizatását, nem kérdezte meg *Danielik* püspököt vagy *Lonovics* érseket, hogy mit gondolnak, hazajövet Horváth az országban milyen állást foglalhatna el.

[52] Június 16. Horváth Lajos gyűjt.
[53] Június 21. Horváth Lajos gyűjt.

«Vajha — sóhajtott *Klapka* is[54] — a gondviselés mielőbb hazavezetne bennünket Magyarországba, hogy életünk utolsó éveit a cara patriában tölthetnők el.» De osztozott Horváth felfogásában, hogy útjok oda egyhamar nem nyílik meg. Augusztus 24-én már az országgyülést is feloszlatták s elkezdődött a provizórium. «Ha azonban — Klapka szerint — az ország a bécsi ficzkók ellen megmarad egyértelmű határozott magatartásában, akkor a végső siker biztos.» Csodálkozással töltötte el őt a magyar klérus magasztos, hazafias viselkedése. Még az öreg prímás is bámulatra méltóan viselkedett. «Enfin — végezte levelét, — jöjjön, a minek jönnie kell: mindnyájan megtesszük kötelességünket!»

Békés kibontakozásban megint nem bízhatván, kötelességének erre a teljesítésére Horváth Mihály is készen állt. Talán ennek a jele, hogy ámbár egészséges volt, a nyáron elkészítette végrendeletét.[55] Mikor pedig valamelyik újságban azt olvasta, hogy — a mit még Haynau és Bach kormánya sem tett meg — a mostani eltiltja a családoknak a számüzöttekkel való minden közlekedését, megkérte nénjét,[56] hogy mint idáig sem írt, ezentúl se írjon neki politikáról, hanem tisztán családi és magánügyekre szorítkozzék. S ha levelet nem kapna tőle, nyugodjék meg abban, hogy a kinnlevőkkel más, még ártatlan leveleket sem szabad váltani s hallgatniok kell, «míg majd a jó Isten jobbra nem változtatja ügyeinket». Hét esztendő mulva tankönyvében nyíltan helyeselte, hogy a nemzet egybegyült képviselői az ország törvényes függetlenségét s egyéb történelmi jogait nem voltak hajlandók elcserélni a fejedelmi kegyadományokért s hogy a nemzeti alkotmány helyreállítását hiában sürgetvén, a nemzet a passziv ellenállás terére lépett s az adófizetés megtagadásával akarta kidaczolni alkotmányos jogainak felújítását. Feszült és nyomasztó állapotában is bízott nemzeti ügye diadalában.

54 London, szept. 10. U. o.
55 Klapka id. levele szerint.
56 1861 deczember 6. Figyelő, XX. 200.

XVII. OLASZORSZÁGBAN.

A POLITIKAI ÉLET csalódásai közt Horváth csak akkor érzett vigasztalódást, ha a természet szépségében gyönyörködhetett, íróasztalánál csöndesen és háborítlanul dolgozhatott, vagy leczkéket adhatott gróf Károlyi Pálmának, a kit a számüzöttek az ő kis szépségöknek, tündérkéjöknek híttak. Harmadéve vette át a tizenkét éves gyermek tanításának és nevelésének vezetését s azon vette magát észre, hogy bájos, okos kis tanítványa még őt is megleczkézteti. Mikor Pegliből, hol 1861 márczius 20-ika óta nyaraltak, Horváth Mihály távolabbi fürdőbe utazott, pontosan kijelölte, hogy Pálma grófnő távolléte alatt mit tanuljon és milyen feladatokat végezzen el. «Ma földrajz lenne a teendőm — írta neki a szép kis tanítvány,[1] — de mivel a tizenkilenczedik században mindenben változás történik, én is megváltoztatám a kiszabott munkák napjait. Bár úgy van, az mégis csak az erő s nem az igazság okozta tény, hogy a nőknek nincs alkotmányuk, mintha ők szellemileg nem lennének épp oly méltók a szabadságra, vagy legalább a jogokra, mint a férfi-nem. És ön, ki az igazság megtestesülésének tartja magát és a történetben a czudar osztrák iránt is oly *részrehajlatlan*, hogyan nem ismeri el a mi alapos követeléseinknek jogosságát? Hogyan használhatja fel ellenünk a közönséges világ megavult véleményét? De hisz lesz egy idő, midőn a civilisatio nekünk is, a gyöngéknek is, alkotmányt adand. Nem hiában gondoltam gyakran, midőn történelmét olvastam a leczkén s itt-ott oly lelkesült sorokat találtam abban és maga szerénységből kinevetett — hogy az én urambátyámban megvan a költészet szikrája! Lám, mily elragadó szépen írta meg a tündérkére vonatkozó ábrándját, vagy inkább óhaját; édesanyám is egészen elbámult, mikor azt olvasta».

[1] Pegli, 1861 junius 18. Horváth Lajos gyüjt.

A mikor otthon a Garay-árvák javara gyüjtöttek, Horváth Mihaly *Garay* Szent Lászlójának egy példányával ajándékozta meg tanitványát. A leányka előrebocsátva, hogy — a mint tudja is Horváth — ő bizony nem szokta minden gondolatat megfontolni, igen szépnek találta a magyaroktól, hogy költőik családjainak sorsát oly nagyszerű aláírások által biztositják; «de a szerencse — úgymond[2] — egy kissé igazságosabb lehetne: én ő helyette Ferencz Jóskának egy fillért sem adnék (bár úgy sincs nagyon telve az erszénye), Vörösmartynak és egyéb derék íróknak pedig csak úgy önteném zsebökbe az aranyakat; földet nem kapnának, mert a gazdálkodás gondjai elfordítnák lelköket a múzsák köréből». Ezért csakugyan megérdemelte azt a puszit, mely azonban vitás volt egy kicsit. «Én nem szorultam könyörületességre — durczáskodott urabátyjával; — ha tehát a puszim nem *óhajtatik*, hanem csak *elfogadtatik*, nem is adok senkinek.» De levele végén mégis meggondolta a dolgot. «Nekem nem kell tüzes puszija a homlokomra, hanem csak a szájamra; de ne legyen nagyon tüzes, mert bizony megégethetné az ajkamat.»

Az enyelgésre zsörtölődés következett. «Kegyed nagyon vad — írta tanítójának; — mivel úgy sem dolgozhat sokat, ismerkedjék meg néhány magyar tiszttel; ha naplopók is: sebaj, lesz közőlük derék is; amazok pedig nem fogják felfalni kegyedet.» Azután anyáskodva faggatta, jól eszik-e legalább. Mert kár lenne, ha a fürdőidőszak alatt megsoványkodnék. Mikor pedig tanítója úgy találta, hogy mult levele végén hamis megjegyzést tett, kifakadt az ellen, hogy megint csak felhasználja mesteri és férfiúi jogát, hogy büntetést szabjon ki reá egy ártatlan észrevételért. Ha megengedné, hogy *répát* mondjon *répe* helyett, talán megtenné; «de a sok *r* nagyon keményen hangzik gyönge, csak hízelgésekre képes női nyelvének».

[2] Június 18. id. levelében.

«Kedves haragos urambátyám — írta egy hét mulva[3] — reggel vettem levelét, a melyben oly keserűen panaszkodik a fürdői kúra ellen. Még tréfálózni sincs kedve, puszikról sem szól, a kis grófnét nem is említi; valóban, nagyon szomorú lehet. De ez éppen nem kielégítő ok arra nézve, hogy röviden és mily röviden ír! Mivel kegyed rosszkedvű, nekem is kell szenvednem, mintha én lennék annak az oka, hogy sárral betapasztják és úgy kínozzák hosszasan. Pedig hányszor mondám, hogy járkáljon többet stb.; de ön a jó tanácsot nem szokta követni és azután panaszkodik» ... Ezért s mivel verseit kicsúfolta, új versét majd csak akkor mutatja meg, ha hazajön; «*büntetésül* addig kiváncsiságát mérsékelnie kell». Most nem ír új verseket, hanem irodalmi könyvekből többet olvas, hogy már tudja, ha visszatér. Most inkább a térképrajzolásra fordít több időt, mert az nehezebben megy, mint gondolta. Vigyáznia kell, lassan dolgoznia, hogy hibát ne kövessen el, mikor Horváth nagy térképéről kis másolatot készít. Újdonságokkal is szolgált. Tegnapelőtt érkezett meg a piemonti herczeg; az ő házigazdájuk, Rostan gróf is kivilágíttatta kertjét s volt zene is stb. «De még valaki más is megérkezett, ki önt jobban érdekli, mint a piemonti herczeg. Egy csínos kicsi dáma, lehajlott orral, hamis fekete szemekkel, még hamisabb mosolylyal ... ismeri? Ez majd megérkeztéig elég tág tért nyit gondolatainak; s míg kegyed a feketeszemű dáma kilétét találgatja, az én levelem csak helyénkívüli, érdektelen leend; tehát elbúcsúzom betegemtől.»

Mihály napján már Pegliben adta át köszöntő versét:[4]

«Megérkezett boldog napod,
Mindnyájan üdvözölnek;
Ajándékkal kedveskednek,
Körülfognak, ölelgetnek.

De én, szegény, mit ajánljak,
Mit mondjak én teneked?
Fogadd el hát barátságom
S legyen boldog életed!

[3] Június 26. Horváth Lajos gyüjt.
[4] 1861 szeptember 29. Horváth L. gyüjt.

De mondd, nincsen-e minekünk
Ennél szentebb óhajunk?
Egyhangúlag óhajtjuk, hogy
Szabad legyen szép honunk!

A külföldön s hazájában
Ez a magyar sóhaja
S üdvözletül néked is ezt
Mondja Károlyi Pálma.«

S a számüzött mosolyogva csókolta meg könnyein át a bajos gyermeket, a ki szomorúságában annyiszor földerítette és szorgalmával, szép tehetségeivel büszkévé tehette mint tanítót. Atyai jósággal tekintett mindenkor az ö «szeretö, ölelö, tisztelö Pálmájára», a hogy tanítványa szokta írni leveleiben.

De volt tanítványai, a Batthyány-gyermekek is, hasonló gyöngédséggel viseltettek iránta. Emmy már alig várta, hogy az ö kis Lajosát és férjét bemutassa urabátyjának, a «tagaczinak», volt tanítójának. Elöre is meghívja Egyedre, «ha valaha az óra mégis ütni fog, melyben visszajöhet kedves hazánkba». Vagy pedig jövöre majd tengeri fürdöbe megy s örül, ha Horváthot viszontláthatja.[6] Elemér igen jól végezte próbatétét s éppen írni akart neki, mikor öt és mostani tanítóját, Than Károlyt, magával vitte Csurgóra. Károlyi Gábor sem olyan ingerült azóta, hogy megszabadult eddigi tanítójától, Pados Jánostól.[7] Utóbb Elemér külön is megnyugtatta Horváthot,[8] hogy tanulmányait szorgalmasan folytatja és pedig az eddigi rendszer szerint, minthogy a helytartótanács által behozott változtatások lényegtelenek, magyar történelmet és földrajzot pedig úgyis tanult. Franczia tanítója, Hermann, egész magyar lett, megtanult magyarul, magyar ruhában jár és nagyon ragaszkodik az országhoz.[9]

Batthyányné a nyáron külföldi utat tévén, növérét, Károlyi grófnét és Horváth Mihályt is meglátogatta. Eleintén a bajorországi Lindauban akart találkozni velök,[10] de utóbb mégis intette Horváthot,[11] «jó barátját, ki mindig oly jó, oly szíves volt irányában és egész családja iránt», hogy Lindauba ne

5 Batthyányné május 12. Horváth Lajos gyűjt.
6 U. az, november 12. U. o.
7 U. az, augusztus 7. U. o.
8 November 17. U. o.
9 Batthyányné június 21. U. o.
10 U. o.
11 Augusztus 7. U. o.

jöjjön, mert iszonyú nyughatatlan volna, ha a bajor kormány a szász pajtást utánozná s Teleki módjára elfogatná; inkább Svájczban, semleges földön találkozzanak, ha a kormánytól útlevelet nem kapna. Majd mikor nővére, Károlyiné, azt írta, hogy augusztusban nem távozhatnak Genovából, Zürichben kívánta bemutatni neki volt tanítványát, Elemért, mint karcsú legényt, a ki roppantul örült, hogy ismét megláthatja a vastagaczit, az urkát. S bár úgy hallotta, hogy Horváthnak, ki nemrég tért haza, aligha lesz kedve újabb és hosszasabb útra, remélte, hogy Milanóban vagy a Como tavánál mégis találkozhatnak; «hisz, az lehetetlen, hogy ő a külföldön legyen a nélkül, hogy a külföldön járván, legjobb, leghívebb barátját ne lássa.[12] Horváth szeptember 10-én már valóban az útitervben megjelölt Milanóban volt. Éppen Mária nevenapja lévén, innen üdvözölte Mari nénjét. «A többi Máriák nem igen háborgatnak — írta;[13] — de azt nem akarom elmulasztani, hogy ma neked ne írjam: légy üdvöz a Máriák közt s áldott legyen mindaz, a mi hozzád tartozik, mi szivednek kedves; teljesedjék mindaz, mi kívánatod tárgya.» Szeretettel gondolt egy másik kedves nőre is, *Toldy* Ferencznére, hiszen «a bohó asszonyka — mint ura írta[14] — csak azon tépelődik, hogyan lehetne őt hazahozni». S a következések megmutatták, hogy, hacsak évek mulva is, nagy része volt ennek a tervnek megvalósulásában. De Toldy úgy vélte, hogy még a számüzetésnek is van valami jó oldala. Felsorolva, irodalmi és tanári munkássága mily zaklatott, felsóhajtott: «Te boldog! Ilyen és vajmi gyakori más confusiókat nem ösmersz».

Az őszszel *gróf Károlyi* György is meglátogatta feleségét és leányát Genovában s a család egy boldog hetet töltött együtt abban a reményben, hogy nemsokára mindnyájan együtt lehetnek a hazában.[15] A család különben október eleje óta folyton

[12] Batthyányné augusztus 1. Horváth Lajos gyűjt.
[13] Mailand, 1861 szeptember 10. Figyelő, XX. 199.
[14] Toldy szept. 27. Horváth L. gyűjt.
[15] Batthyányné november 17. U. o.

utazgatott Svajczban és Olaszországban s így Horváth a szokottnál kevesebbet dolgozhatott. Téli tartózkodásra november 20-án érkeztek Firenzébe, de csak kétheti keresgélés után kapták a

81. GRÓF KÁROLYI GYÖRGYNÉ.

vendéglői helyett állandó szállást a Szépművészetek Akadémiájával a székesegyház terét összekötő Via del Sole (a mai via Ricasoli) 4266. száma alatt.

Szinte örült — írta nénjének,[16] — hogy valahára már vége

[16] 1861 deczember 6. Figyelő, xx. 200.

a nyugtalan életnek s a hosszú munkaszünetnek; mert majdnem két hónapig jóformán semmit sem dolgozhatott. Most azonban megint folytathatta megkezdett s már vége felé hajló munkáját s remélte, hogy «ha Isten is úgy akarja», 1862 nyarára elkészül *Magyarország történetének* mind a hat kötetével. A most (1861.) megjelent III. kötet előszavában megírta, hogy a lefolyt tizenkét év alatt hazánkra nehezedett kényuralom egyebek közt még abban is meggátolta, hogy ezt a művét és egyéb munkáit saját neve alatt adja át a nyilvánosságnak. *Hatvani* álnév alatt kellett rejtőznie s a könyv homlokára oly czímet írnia, mintha az második kiadása volna a Pápán 18—20 év előtt megjelent négykötetes munkának. Ehhez a fogáshoz azért kellett nyúlnia, hogy honfitársaival tudassa, ki rejlik a Hatvani név alatt; mert a két munkát összehasonlítva, mindenki első pillanatra meggyőződhetik, hogy a mostani munka nem második kiadása a régebben megjelentnek (hiszen ennek az első kötetét a nélkül írta meg, hogy amaz a kezében lett volna), hanem egészen új, amattól független dolgozat. Most tehát saját neve alatt írván,[17] nem is írja többé második kiadásnak, hanem új dolgozatnak. «Az olvasó gondolja meg — írta — hogy e munka a száműzöttség vándor pályáján, a hazai könyv- és levéltáraktól száz meg száz mérföldnyi távolban készült s legyen elnézéssel a hiányok iránt, miket csak a hazában levő források után lehetett volna pótolni.» De hálásan köszönte *Toldy* Ferencznek, minden tudományos ügyekezet pártolójának és előmozdítójának, hogy a könyvtárból műveket küldvén neki, a hiányok egy részét a távolból is pótolhatta. «Lásd, pártosok vagyunk mind — írta neki Toldy,[18] a ki akkor lett királyi tanácsos[19] és akkor nyomatta irodalomtörténetét; — te barátod

[17] Ez évben már így jelentek meg a szepesi káptalan s a jászói és leleszi konvent levéltáraiból vett regestái, valamint a kismartoni regesták a Magyar Történelmi Tár IX—X. kötetében (befejezve 1862. a XI. kötetben), továbbá a «Magyarok Története rövid előadásban» (3. kiadás).

[18] Szeptember 27. Horváth Lajos gyüjt.

[19] «Nem vagyok Cons. Imp. Roy., csak Royal — magyarázta a Horváthnak 1861 szeptember 27. — Ha ez (elég rendesen !) nem volna is több amannál, de kedvesebb: könnyen megfogható okokból, ha ilyesmi öreg embernek még kedves lehet s *mai*

mellett, ők, a nap urai, az ő cotteriájok mellett. Szinte rám piritasz helyeslésed mértékével. De engem a te dicsérèted s még néhány másoké, nem elbizottá, hanem félénkké tesz. Legközelebbi írásom ki fog-e elégíteni? Nem hanyatlik-e korommal erőm is? Csoda ugyan nem volna. Szatira az én szórakozott életem az íróságra!»

Salamon Ferencz az első három kötet megjelenésekor nem Horváth Mihályt, hanem Szalayt nevezte a magyar történelem első architektorának;[20] de ez a jelző — Angyal Dávidnak Szalay születése századik évfordulóján tartott emlékbeszéde szerint[21] — annál kevésbbé van helyén, mert «irodalmunkban talán senki sem szólt annyi tisztelettel és egyszersmind oly kritikai tapintattal a régi magyar történetírásról, mint Szalay»; használta Horváthot is, ki már a negyvenes években a hazafias demokráczia felfogásával írta meg röviden Magyarország történetét s viszont Horváth is mindenkor tisztelettel idézte Szalay műveit. Semmiképpen sem volt helyes, hogy működésökben személyes ellentétet keressenek s az architektor dicsőségét mindketten bizonyára szívesen átengedték Pray Györgynek.

Horváth Mihály a Biblioteca Laurenzianában és a Riccardianában újabb adatokkal egészítette ki nagy művét, Heckenastnak pedig megírta, hogy azt a VI. kötetben az 1812. vagy az 1815. évvel akarja befejezni. «Az Istenért, ne tedd![22] — kérlelte Toldy;[23] — vidd 1848-ig, a párisi forradalomig s Kossuth indítványáig, elmondván ezt is, de ezzel rekesztve be az alkotmányos Magyarország történetével munkádat is. Ezentúl nem terjed a história, mert a mi azóta történt: forradalom, mely

nap! A diploma, úgy hiszem, érdekes. Ha nem csalódom *az első királyi oklevél*, mely «akadémiai és irodalmi» érdemekért czímet ad. Hogy magyarul van, mint *minden* kir. expeditio Magyarország határai közt, új lesz Előtted». (Horváth Lajos gyűjt.) Horváth 1862 augusztus 31-én megjegyezte (Akad. TLT. LXX. 318.), hogy még inkább örülne, ha minden fictio nélkül igazán *királyi* tanácsosnak üdvözölhetné. Azonban «nem az érdem bűne, ha jutalma nem kifogástalan is; ez az adományozó dolga».

20 Ország Tükre, 1862. 3. sz.

21 Akad. Emlékbeszédek, XVI. 363.

22 Toldyhoz 1862 márczius 24. Horváth Lajos gyűjt.

23 1862 márczius 21. U. o.

még mindig tart, mely — tudja Isten meddig — fog még tartani; melyről mémoireokat, adalékokat, kísérleteket írhatni, adatokat, aktákat gyüjthetni, de históriát csak az utókor fog írhatni. Ellenben *addig* nem vinni bűn.» Ezt a «bűnt» Horváth nem követte el, mert megerősítette abban a szándékában, hogy — de nem Magyarország történetének VI. kötetébe szorítva — bőven megírja a «huszonötév» történetét. «Mely szép kor, mely hálás feladat! — biztatta őt Toldy hosszas levele folytatásában. Szép kor, mert — bármit mondjanak és mondhatnak is azon akadályokról, melyekkel a magyarnak 1825-től küzdenie kellett — hidd el, soha, *soha* ily boldog nem volt! Szabadságának természete alapokat kezdett nyerni a szabadelvű eszmékben, a *nemzeti* culturában. S az a dicsőség, melyben én nemzetünket e fertályszázad alatt (mert 1823—1848. ez az epocha) látom, méltóbb, hogy történetíróját lelje meg, mint Agamemnon, hogy Homerosát! Óh, barátom, ne engedd át senki másnak e nemes érdemet, e szép dicsőséget: *első* lehetni e magasztos kornak dicsőítésében!» Ugy hitte, hogy az akkori állapotokat az akkori álláspontról kell tárgyalni, «mert *akkori* érzésünk, gondolkodásunk is históriai tény, melyet, mint olyant, a bekövetkezett idők miatt nem szabad más és azért hamis világításban látni. Oh, mennyire óhajtalak e téren látni! S mily hazafiúi tett leszen az — nem rettegve balmagyarázatoktól — a jót is elmondani a sok nem jó után és mellett! S egy korszak sem mutatja ki inkább, hogy mi a magyar loyalitás csak félloyalitás irányában is. S ha e munka meglesz úgy, mint Tőled várom s a világ azt (mert ennek le kell majd fordíttatni) olvasni fogja: többet fog nekünk használni, mint *Kossuth* Lajos minden fényes szónoklata angol s amerikai meetingekben.[24] Nincs is ok, édes barátom, miért ezt ne tedd; de van, hogy tedd; mert nem tenned

24 Politikai beszéd, természetesen, máskép hat, mint történelmi munka; de nem szabad elfelejteni, hogy Kossuth népgyülési beszédei egyrészt éppen azért ragadták el a hallgatóságot, mert — bár politikai szempontból összeválogatott — történelmi tényekkel foglalkoztak, sőt néha történelmi értekezésekké bővültek ki.

nem szabad; nem szabad annak, ki a XVII., ki a XVIII. századot meg merte s meri írni».

Horváth nagyjából bevégezvén kutatásait Firenzében, május 12-én a nyári meleg hónapokra *Livornóba*, a tengerpartra, ment pihenni s ott a Porta a Marén, a Villa Bernardiniben szállt meg.[25] Már írt onnan Toldynak, a kitől irodalomtörténeti adatokat kért munkája számára, de csak elutazása előtt 4—5 nappal felelt arra a levelére, melyben oly lelkesen sürgette a Huszonötév történetének megírására s a melyben arczképét is megküldte neki. Mind a kettőt csak akkor találta meg az Erdélyi Országgyűlési Napló egyik kötetébe dugva.[26] Azzal mentegetőzött, hogy a kaján sors, mely életén át üldözi, vagy saját könnyelműsége ekként majdnem megfosztotta olyan örömtől, a milyen csak kevés jutott számára számkivetése kietlen sivatagában. Toldy arczképét nagy becsben tartja, mert olyan jó barátra emlékezteti, a kinek jó érzelmei számkivetése borús pályáján is szívesen kísérik, mikor mások annyian elfeledték; ő ellenben ösztönözte, bátorította írói működésében. Levelében pedig sok vigasztalást talált. Mert olvasván, mennyi melegséggel beszéli reá, hogy munkáját 1848-ig folytassa, meg kellett győződnie, hogy az eddigi kötetekre fordított fáradságát sem tartja egészen elveszett munkának. Meglehet, csupa önszeretetből, úgy érzi ugyan, hogy van *némi becse* munkájának, de nem tartozik azon önhittek közé, kiknek nincs szükségök ama bátorításra, melyet mások elismerése s méltánylása nyújt. Nem is tagadhatta, hogy némi lehangoltságot érzett ama teljes hallgatás miatt, melylyel munkája találkozott; de Toldy méltánylása kárpótlást nyújtott neki százak hallgatásáért s elegendő bátorításul szolgált megírni még *az 1823—1848. év közti korszak történetét.* Szavát adta, hogy ha Isten egészségét megtartja, 1863 végével készen lesz a munka. Ezt azért tehette, mert sok előkészülete

25 1862 május 9. levele Firenzéből s május 31. Livornóból. Akad. TLT. 317. és 317. a. sz.

26 Livornóból augusztus 31. U. o. 318.

van reá felhalmozva, sőt némileg megírva, úgy, hogy inkább csak rendeznie, új formába öntenie kell, mint újból dolgoznia.

A Huszonötév Történetét két kötetre tervezte a korszak két iránya szerint. A sérelmi és a reform-, vagy haladási irányokat értette, a miknek válópontja az 1843. évi országgyűlés. Az utóbbi, a mint ő gondolja, nem Kossuth indítványával, hanem a magyar minisztérium megalkotásával, az 1848. évi törvények kihirdetésével nyerte betetőzését; itt kellene tehát végződnie a munkának is. A korszak kezdetére, 1823-ra nézve, teljesen egyetértett Toldyval s addig vitte a VI. kötetet is, melyet a párisi békéből s a szentszövetségből minket is ért következményekkel: a hatalmak által elfogadott s nálunk is nyilatkozó elvek és czélok ábrázolásával végzett. Bár ezekről nyugalommal és keserűség nélkül írt, méltán tartott tőle, hogy ez a fejezet nehézségre talál a czenzurán. A két kötetet egyrészt azért akarta külön kiadni, mert először írván e korszakról, könyve talán kapósabb lesz a többi kötetnél; másrészt a többi kötet oly szegényes, sőt dísztelen alakban jelent meg, hogy ezt nem szeretné ilyen módon világ elé bocsátani. Idejárul, hogy máskép akarná beosztani, mint az előbbieket; végre pedig *jelenlegi szegénységében,* mikor más tűzhelynél kénytelen megvonni magát, önérdekei ellen vétkeznék, ha ezt a munkáját is az eddigi csekély tiszteletdíj mellett adatná ki. Inkább előfizetést hirdet tehát, hogy a munka haszna egészen az övé legyen.[27]

Valóban gondolkoznia kellett arról, hogy miből éljen meg. Kedves tanítványa, Pálma grófkisasszony, kit negyedik éve tanított, már megnőtt, maholnap véget ér a tanítás ideje, s a grófné haza akarja vinni Magyarországba;[28] ezután tehát Horváthnak saját erszényéből kell élnie. A mi keveset a «hajótörésből» megmenthetett, mindazzal együtt, a mit — más

27 «A magyar olvasóközönség talán csak nem hagy cserben» írta ugyanakkor s mindjárt megjegyezte, hogy az előfizetés kezelését Heckenast már el is vállalta. Jellemző Horváth gyors elhatározására.

28 Elmult-e a grófné terve a hazába menni? — kérdezte Horváthtól Jósika június 5-én. (Horváth Lajos gyűjt.)

háznál élvén — meggazdálkodhatott, még mindig kevés arra, hogy biztosíthassa jövendőjét. Attól pedig borzadt, hogy valaha alamizsnára szoruljon. Öregedni kezdett s némi kis kényelmeket is megszokott; de ha többre a maga emberségéből nem telik, inkább száraz kenyéren kívánt élni, mint kegyelemkenyérre szorulni.

A livornói Villa Bernardiban, a melyet a grófi család számára ő fedezett föl,[29] kedves környezetben, a megszokott módon élt. Június elején az egyik fiatal Károlyi gróf hazautazott Magyarországba s az Akadémia számára magával vitte Mátyás királynak egy arczképét, mint Horváth ajándékát. Hazafelé már csak a multak emlékeit, nem a jövendő reményeit küldhették; Jósika is panaszkodott Horváthnak,[30] hogy a vérmes, ideges magyar nem remél többé. «Olaj kell a mi lámpánkba, ha azt akarjuk, hogy vígan lobogjon. Olaj pedig nincsen, hanem van börtön, sajtópör, huszonöt és akasztófa. Kossuth pedig, a hogy hazulról írták, a foederativ-államról kiadott «szerencsétlen manifestumával» szépen belekergeti az embereket a Reichsratba». «Feledi Lajos — írta Jósika többi közt — hogy manifestumát ellenségeink, különösen az a hitványnál hitványabb éhenkórász osztrák kormány, ellenünk s különösen Lajos ellen fogják kiaknázni. Már is mondják: íme, ilyen köpenyforgató a magyar emigratio; eddig III. Napoleon és Victor Emánuel volt Istene, most egyszerre elfordul ezektől is, faképnél hagyja Napoleon herczeget, a Victor Emánuel fiát s király helyett Kossuth Lajost akarja praesidensnek. Nem gondolod, mennyit ártott nekünk a szerencsétlen foederatio eszméje, hol Erdély újra quam res nullius a vote universel jongleriájára bocsájtatik s hol a félénkek s Lajosnak személyes ellenségei valami coup d'état-t szagolnak, minek útján a praesidiumból dictatura lesz et sic porro . . .»

De Horváth bízni látszott abban, hogy Garibaldi nem merne

29 Batthyányné levele kelet nélkül. Horváth Lajos gyűjt.

30 Június 5. Brüssel. Horváth Lajos al. ezredes gyűjt.

3—4000 emberrel Róma ellen indulni s a francziákkal kikötni, ha erre bizonyos határokig nem volna felszabadítva s ha maga Victor Emánuel is nem akarna készen lenni tavaszra az osztrákok ellen. Sőt Horváth úgy hallotta, hogy az olaszországi feloszlatott magyar légió — újra szervezkedve — Párisba menne.[31] «Ha ez valósul — felelte Jósika[32] — chiragrát (kézköszvényt) kap a Ferkó s a Schmerling is potyka-nervasába esik.» De Kossuth félév óta hallgatott; Jósika nem tudta, a «híres manifesztum» óta neheztel-e rájok, vagy ebben a pillanatban nélkülözheti őket, de nem írt sem neki, sem Ludwighnak, a kinek pedig a mult esztendőben annyi hasznát vette. Otthon békéltetni akarnak, s nagyon ajánlgatják a Reichsrathba való bemenetelt; de Jósika a békét csak abban az alakban képzelte el, hogy a magyarok, reményök nem lévén, tűrik tovább is a provizóriumot. «Legundokabbul — írta Horváthnak — az a harmadfélszázezer bakszász viseli magát, kiket kár volt Erdélybe befogadni . . . Az oláhok is jobbíthatlanok, de az benne a jó, hogy a *nép* mitsem tud mindezekből; csak néhány foltos nadrágú klerikus . . . handabandázik».

Horváth szeptemberben *Torinóban* kutatott Nagy Lajos korára nézve s lemásoltatta barátja, Toldy részére, Salamon királynak egy kézirati regényes történetét. Ezt a munkát, a magyarok iránt való szenvedélyes tiszteletből, *Olivieri* levéltári hivatalnok ingyen végezte.[33] De Olaszország akkori fővárosában épp úgy, mint otthon Genovában, hol bizonyára találkozott is az odaköltözött Kossuthtal,[34] olyan politikai híreket is hallott,

31 Idézi Jósika, 1862 augusztus 10-én. Horváth Lajos gyűjt.

32 Ugyanott.

33 Horváth Toldyhoz november 21-én. Akad. TLT. LXX. 320. Toldy ezt a regényt, mint deczember 28-án írta (Horváth Lajos gyűjt.), egy boroszlói és flórenczi magyar tárgyú középkori regénynyel együtt szerette volna kiadni.

34 Kossuth már 1861 június 8 án írta Horváthnak (u. o.), hogy fiait július elején a genovai (delle Riviere) vasút építésénél alkalmazzák, Horváthék közelében; hihető tehát, hogy e körülmény következtében ősz felé ők is e tájra mennek. Kossuthék Milanóból 1861 végén valóban átköltöztek Genovába s természetes, hogy Károlyi grófnéval, kinek most is tiszteletét küldte s Horváthtal, kinek «igaz hű barátja, szolgája» gyanánt «őszinte tisztelettel» írt, új lakóhelyén ismételve találkozott.

a miket érdemeseknek tartott Jósikával közölni. Ez azt felelte,[35] hogy nem érti, miért szervezik újra a légiót, mikor azt Kossuth maga is calamitasnak nevezte. Kossuth foederatiójával pedig sehogy sem tudott megbarátkozni; hiszen az oláhok Dákorománíára, a szerbek szerb zsupanátusra vágynak. «Sehol a világon nem vagyunk mi, magyarok, oly ingrata personák, mint félig barbár, félig crétin nemzetek közt ... Mi háromszáz évig éltünk s még élünk egy útált mixtum matrimoniumban, civilisált népekkel s ez is áldás helyett átkot hozott; és most *Kossuth* Lajos ily otromba népekkel akar foederatiót! Fidonc! Én *Komáromy* Györgyön csodálkozom, hogy e véletlen tervben csak a részleteket s nem az egész nagyszerű — hogy' is mondjam csak?! — non senst kárhoztatja.» Kossuth láthatta, hogyan fogadták otthon szomorú tévedését, mégis ragaszkodik hozzá. «Igazán mondom, barátom, szomorú az én lelkem: így meg nem mentjük a hazát! Ha Oláhország, Szerbia stb. szabad, független államok volnának a legszabadelvűbb institutiók áldásával s akkor *nem foederatioról* hat konyhán és tizenhat szakácscsal, hanem *dacz- és békeszövetségről közös kormány nélkül* volna szó: az egészen más és kivihető volna; de a mit Kossuth Lajos akar (ha akarja), az fából vaskarika.»[36]

Hogy mit akart *Kossuth,* arról idáig nem egyszer tájékoztatta Horváth Mihályt kiadatlan leveleiben[37] és azokban, a melyeket Horváth Mihály tanítványának édesanyjához, Károlyi grófnéhoz írt; s hogy milyen szellemben írt, kitünt a grófnénak négy esztendő mulva Kossuthhoz küldött leveléből is, mely szerint örömmel látná, ha mind az öt fia résztvenne a szabadságharczban.[38]

35 November 2. Horváth Lajos gyűjt.

36 A dunai szövetség tervét Kossuth Torinóban 1862 május 1-én fogadta el a tárgyalás alapjául. Közli: Irataim, VI. 9—12. Erre vonatkozó felvilágositásai u. o. 12—23.

37 Horváth Tivadar budapesti ügyvéd és Samassa József egri érsek ajándékából az egri lyceum könyvtárában; sajnos, a háború miatt a rendelkezésemre álló rövid idő alatt nem tekinthettem meg.

39 Kossuth leveleire, 95.

38 Károlyi Györgyné Kossuthhoz 1866 július 26. Kossuth, Irataim, VI. 444.

XVIII. ÚJ ÉLET GENÈVEBEN.

Horváth Mihály 1862 őszén visszaköltözött Genèvebe s ott telepedett le Károlyi grófné is leányával, Pálmával, a kinek nevelését azonban befejezettnek tekintette. Történelmi és irodalmi kérdésekről ezentúl is szívesen társalogtak, de a rendszeres tanítás véget ért. Horváth Genèveben nem saját telkén, hanem a tó túlsó, délnyugati partján, Les Paquisban, a Place de la Navigations 6. száma alatt telepedett meg.[1] Ablakán kitekintve, egész fenségében láthatta maga előtt a Mont-Blanc egész tömegét az Aiguille du Midivel, a Grandes Jorasses-szal és a Dent du Géant-nal együtt. Akármilyen szerényen rendezkedett be s akármennyire fájt megválnia a megszokott, kedves környezettől, legalább szabadnak és függetlennek érezte, mint kellett is éreznie magát annak, ki éppen a szabadságért és függetlenségért folytatott küzdelmek történetének megírására készülődött. S annál lelkesebben fogott hozzá, mentül több szeretet sugárzott feléje az elnyomott hazából.

«Hidd el, — írta neki báró *Eötvös* József, midőn Mátyás király arczképét[2] az Akadémia nevében megköszönte[3] — nem volt gyülekezetünkben talán senki, ki a kép átadásánál másra gondolt volna, mint hogy az Tőled jő.[4] Emléked háttérbe szorítá a nagy királyt és csak arra gondoltunk, mikor jön a nap, mely hosszú vándorlásaid után végre Téged is körünkbe hoz, hogy hívségedet, melylyel a haza multján s jövőjén csüggesz, a jelen nemzedék általános tisztelete s régi barátaid szeretete jutalmazzák meg. Oly néhány veszteségek után nincs talán kínosabb annál, hogy azok közül, kikre hazánknak szüksége van, sokat

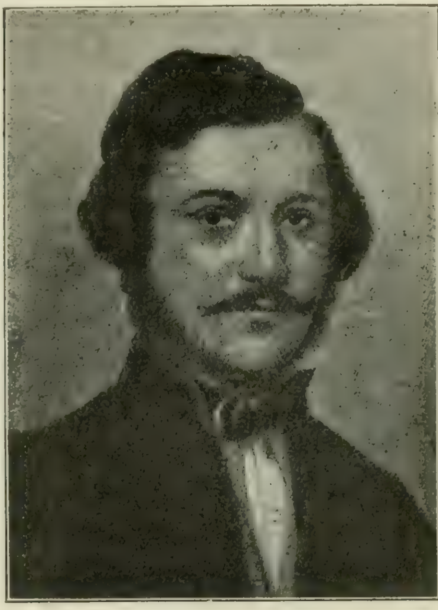
[1] Levele innen Toldyhoz 1862 november 21. Akad. TLT. LXX. 320.

[2] A kép leírása: Divald, a M. T. Akadémia palotája és gyűjteményei, 101.

[3] 1862 deczember 1. Horváth L. gyűjt.

[4] Rómer is azt írja neki 1863 február 11-én, hogy mikor levelét olvasták az akadémiában, könnybe borultak szemei; hiszen «oly forrón nyilatkoztál, mintha ez már végrendeleted lenne». (Horváth Lajos gyűjt.)

nem látunk sorainkban; s ezek között nincsen senki, a kit mi, az Akadémia tagjai, náladnál nehezebben nélkülöznénk. Éppen a buzgalom, melyet tudományos tevékenységedben a külföldön is kifejtesz, emlékeztet veszteségünk nagyságára; s míg az szerencsésebb időkben pótolva nem lesz, addig Mátyás arczképe is csak szomorú emléket fog ébreszteni szívünkben. Az Akadémia az arczképet könyvtárunkba tétette; légy meggyőződve, hogy azok között, kik azt ott látják, senki nem lesz, ki rólad szeretve nem emlékezik meg. Élj boldogul, tisztelt barátom, oly boldogul, mint idegen földön lehet; s légy meggyőződve, hogy elűzve honodtól, tentársaid szíve veled van s a távolban, mint mikor köztünk jártál, most is a haza egyik leghívebb fiát szereti benued.»

82. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF.

Még jobban, egészen a könnyekig elérzékenyítették azok, a miket *Toldy* írt hazameneteléről; hiszen rokonain kívül, a kiknek csatlakozását természetesnek találta, ilyen meleg érzelemmel soha senki sem írt hozzá a hazából.[5] Toldy elbeszélte neki, milyen regényes gondolat foglalkoztatta őt, mikor szeptemberben Bécsbe készülődött, hogy az uralkodónak megköszönje kitüntetését. Arról tünődött, hogy lábaihoz borul és kegyelmet kér barátja, Horváth számára. Úgy kiszínezte magának az egész jelenetet, pár napig annyira elfoglalta s felmelegítette

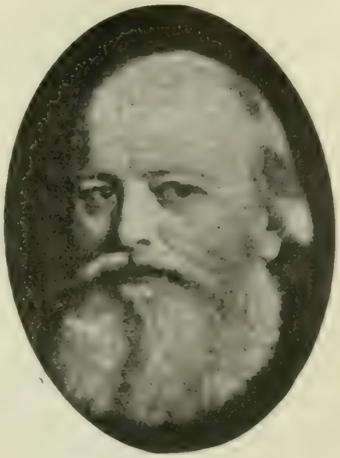
5 Horváth Toldyhoz 1863 január 5-én. Akad. TLT. LXX. 322.

ez a gondolat, hogy már szinte látta belépni szobájába Horváthot s érezte ölelését. De azután jöttek a kétkedések: szabad-e ilyesmit tennie Horváth híre nélkül? S ha lenne is némi eredménye (de hát manap ilyesmiket a fejedelmek sem határoznak el tárgyalások nélkül), Horváth helyzete vagy egyéni felfogása szerint a siker nem volna-e nagyobb baj a sikertelenségnél? Tehát szabad-e barátját ferde állásba hoznia? Gróf *Forgách* Antal kanczellárban bízott, gróf *Pálffy* Móricz helytartóban nem. Azonban hónapok teltek el s Toldy örült, hogy nem ment föl Bécsbe s kérése elmaradt. Most azonban arra kérte barátját, barátkozzék meg az amnisztia gondolatával. A térítvényt kiállíthatja; abban nincs semmi pirító. A rangvesztés se bántsa: «Ottó királytól fogva mennyi nagyurat, de mennyi derék embert is ért ez a kénytelenség! A költő szerint

Mi szép letenni kormányt,
A sors ha üldözött
S feledni, mely veszély hányt
Szelek s habok között.»

Horváth nem kívánna már másképép szerepelni, mint *most*, azt pedig itt jobban teheti. Jövendője csak itt lehet, máshol nem. Ha felhatalmazná, hogy döntő helyen tapogatózzék, talán nem járna sikertelenül. Önmegtagadása (nem a jellemet értve) lehet, hogy jutalmat nyerne. Az Akadémiában is azonnal a fizetett rendes tagok sorába lépne, a mi ugyan csekély, nagyon csekély pont, de megbizatások stb. következtében megkétszerezhető, sőt megháromszorozható. S a mit Horváth megmentett a hajótörésből, itt több, mint másutt. «S végre a hazai föld, a szerető rokonok, a barátok ... Oh barátom, én nem akarok megválni azon gondolattól, hogy nemcsak látlak még, de élvezni is fogom kedves nálunk-lételedet! És sok dolog nem úgy van, a hogy a lapokból látszik. Lehet, hogy szavaim meglepnek ... De nem zárom be szememet dolgok előtt, miket látok; s hidd el: a haza feltámadása nem annyira a fejedelmen múlik, mint jurista politikusainkon.»

Horváth azonban[6] nagyon félt attól a ferde helyzettől, mely őt a jelen körülmények közt otthon várná; de nem azért, mintha nem tudná feledni a multakat s nem tudna önmegtagadással fogadni rangvesztést, szegénységet. A multakat rég elfeledte; a rangvesztést, szegénységet tűrni régen s annyira megszokta, hogy azok miatt bizonyára hajának egy szála sem fehéredett meg; sőt annyira megszerette a magányt, az ismeretlenül-rejlést s ebben a nyugalmat, melynélfogva minden idejét s minden erejét tudományos búvárlatoknak szentelheti, hogy abból még a körülmények változtával sem kivánna többé kilépni. És mégis félt a ferde helyzettől, mert — «mi tagadás benne?» — *ő tényleg megszünt pap lenni* s újra azzá lennie, nagy önmegtagadásába kerülne. Már pedig ha csak kegyelemképpen mehetne vissza feledhetetlen hazájába, valamely egyházi tekintélyt is el kellene ismernie maga felett; ezt pedig aligha tudná tűrni «rugdalózás» nélkül. Elvonultságában a polgári hatalommal bizonyára nem lenne semmi baja; de félt, hogy annál több lenne az egyházzal. Megköszönte tehát Toldy ajánlkozását; de munkálkodása tekintetében, bármily sajnosan esik is távol lennie a hazától, inkább tűri mostani helyzetét, mint hogy oly kellemetlenségeknek és kedélyölő bajoknak menjen eléje, a minők az egyház részéről érhetnék. Ismeri — úgymond — eléggé a farizeus-fajt, mintsem hogy könnyelműleg akarhatná kitenni veszélynek mostani, minden nélkülözés mellett is állandó s háborítatlan kedélynyugalmát, melyre a tizennégy évi megszokás után alig is hoz már más egyéb némi

83. HORVÁTH MIHÁLY.

6 Válasza Toldynak 1863 január 5-én. Akad. TLT. LXX. 322.

borút, mint az, hogy anyagának felette nagy hézagossága következtében sokszor fennakad munkáiban s nem dolgozhatik úgy, mint óhajtaná.

Levelének az a legfontosabb tétele, hogy *tényleg* megszűnt pap lenni, egyáltalán nem jelenti az egyházi rendből forma szerint való kilépését, annál kevésbbé azt, hogy Kálvin városában hitét elhagyta, vagy annak elhagyására egyáltalában véve csak gondolt volna is; csupán úgy érthető, hogy papi szolgálattételre egyházi hatóságnál nem jelentkezett, minek következtében nem gyakorolhatta az áldozópapoknak a fölszenteléskor nyert legfőbb jogait: a szentmise-áldozatok bemutatását, a bűnök megbocsátását vagy fenntartását (a gyóntatásnál) és Isten igéjének hirdetését, vagyis a prédikácziót. Ennek következtében nem járt papi ruhában (reverendában) s nem viselt tonsurát, sőt szakállát, bajszát is meghagyta; nem, mintha gyönyörködött volna ősz szakállában, hanem mert nagyon alkalmatlannak találta a borotválkozást. Később nyomorúságos dolognak mondta,[7] hogy Magyarországban lefoglalták a «Hazánk és Külföld»-et, mert szakállas arczképét hozta. Ha már az igazgatás ilyen gyarlóságokkal törődik még most is, legalább az embereknek lehetne több eszök. Mit mondana ilyen gyarlóságokra Pázmány Péter s többi püspökünk a XVIII. századig, kik egytől-egyig megnövesztették Istenadta szakállukat? Keserűen jegyezte meg, hogy a világ az *egyéni szabadság* dolgában valóban nem előre, hanem hátra megy. Ezzel a viselettel tehát csakugyan nem akart tüntetni papi állása ellen. Genèveben eleinte a coelibatushoz, a papi nőtlenséghez még ragaszkodott, sőt éppen ezen levele után négy hónappal írta, hogy számára a sors nőtlenséget rendelt.[8] A szabadkőművességhez sem csatlakozott, mint műveinek szabadelvű irányából némelyek következtették; a páholyokat különben is zárt társulatoknak tartotta, mik az eszméknek szélesebb körökben való terjesztésére nem-igen

7 1866 január 3. Akad. TLT. LIII. 99.
8 Horváth Józsefhez, 1863 május 6-án. Dr. Pekár Dezső gyűjteményében.

alkalmasak.[9] a mi elég érthető nyilatkozat olyan embertől, a ki egész viszontagságos életét eszméi terjesztésének szentelte. *Jósika* éppen abban az időben őt érzelgő embernek és kiválólag paposnak tartotta;[10] és bizonyára az volt, ha műveiben sokszor megrótta is a papok hibáit; talán azért, hogy a nagy papok erényeit annál erősebben megvilágithassa. Jó barátja, a benedekrendi *Rómer* Flóris szerint[11] hazajövetelét a papság most sem akadályozná s a préposti czímet bizonyára megnyerné néhány ezer forint jövedelemmel; barátai csak azon sajnálkoztak, hogy semmiképpen sem akar hajolni. Hajolni azok előtt nem akart, a kiket farizeusoknak nevezett, értve rajtuk néhány főpapot, a kik nemcsak püspöki állásába való visszahelyezésének, hanem 1848 óta politikai multjának is ellenségei voltak. *Mednyánszky* Sándor, a szintén száműzött pap, most[12] azzal kívánt neki minden jót, hogy a jövő 1864. év Mihály-napját már otthon ünnepelhessék s azon alkalommal Horváthot mint hazánk főpapját éltethessék.

84. RÓMER FLÓRIS.

A papi állását illető találgatásokra Genèvebe jövetele után három esztendővel Horváth megmondotta az igazságot.[13] *Mermillod* genèvei plébános és címzetes püspök azért nem tud róla semmit,[14] nem is tudhat, mert nem volt nála; puszta ismer-

9 Horváth, MO. Tört. VIII. 159.
10 Emlékiratai, IV. 148.
11 1863 február 11. Horváthhoz. Horváth Lajos gyűjt.
12 Vukovics Sebő 1863 szeptember 13.-i londoni levelének záradékában, u. o.
13 Levele Toldyhoz 1865 deczember 3. Akad. TLT. LIII. 98.
14 Toldy Horváthnak 1865 november 28. Horváth Lajos gyűjt.

kedésre, több oknál fogva, nem volt kedve. Egyébként sem tartotta szükségesnek fölkeresni, mert *elveivel nem egyezett meg, hogy jelen helyzetében papi functiót végezzen,* mi, szerinte, csak lelkipásztorokat illethet meg. Mermillod tanuságtétele csak arra szorítkozhatnék, misézik-e, vagy nem; s már megírta, hogy nem. Egyebet ezután sem írhatna s nem jöhetne ellentétbe előbbi nyilatkozatával. Különben pedig mi köze a kormánynak az ő *lelkiismeretéhez?*

Nem volt sem misés, sem javadalmas pap, és mindazt a szabadságot vette igénybe a maga részére, a miket a franczia és a svájczi társadalom, különösen a nagy forradalom előtt, az abbék mint házitanítók, főúri titkárok vagy írók részéről teljesen megszokott. Ő Genèveben már csak mellesleg volt házitanítója *Károlyi* Pálma grófnőnek; Toldynak írta,[15] hogy «kedves tanítványa», Pálma kisasszony, vele együtt sóvárogva várja Toldy Irodalomtörténetét, mert már eleve felbiztatta erre a műre. 1864 őszszel *Károlyi* György gróf Genèveben meglátogatta feleségét és leányát,[16] de ezek csak több mint egy esztendő mulva tértek vissza a hazába, hol őket mindenütt nagy örömmel fogadták. Nagynénjének, *Batthyányné*-nak, nagyon tetszett a kedves, eszes leány, ki egy kissé — mint Horváthnak írta[17] — szeles, de igen kedves és szivélyes tud lenni; mindenből látszik, hogy enfant gâté s hogy nővére még jobban elkényeztette, mint ő a saját lányait. De ki nem járt volna kedvébe a bájos teremtésnek, a ki Horváthnak is legkedvesebb tanítványa volt!

Horváth Genèveben már nem mint tanító, hanem mint atyai tanácsadó állt mellette. Órák adásával nem kötötte le idejét, hanem egész életét a történetírásra és a kutatásokra szentelte. Az 1863. újesztendőre *Heckenast* azzal a nagyon kellemetlen hírrel lepte meg,[18] hogy Magyarország Története V. kötetének

15 1864 február 9. Akad. TLT. LXX. 331.
16 Horváth Toldynak 1864 szeptember 7. U. o. 334.
17 1865 november 18. Horváth L. gyüjt.
18 Toldynak 1865 deczember 3. Akad. TLT. LIII. 98.

némely helyén a czenzura fennakadt, a VI.-at pedig nagyrészben olyannak találja, hogy a mostani viszonyok közt nem láthat világot. Beleegyezett, hogy a szükséges változtatásokat *Toldy* megtehesse, mert «jobban bízott benne, mint önmagában». A nyáron már örömmel vallotta be,[19] hogy Toldy változtatásaival az V. kötet szelleme semmit sem vesztett; sőt «valósagos örömkitöréssel» tapasztalta, hogy míg a szellem teljesen megmaradt, a szerkezet «Toldy mesteri tolla alatt» nyert is szabatosságban. Egyébiránt a könyvvizsgálat szigora nem csüggesztette el másik munkájának, a Huszonötév Történetének megírásában sem, mert remélte, hogy míg elkészül, a körülmények megváltoznak. A nemzet makacs mozdulatlanságában különben is veszedelmet látott. «Isten fordítsa el rólunk!» Heckenast azonban a VI. kötet nyomatását csakugyan felfüggesztette, mert semmi reménye sem volt, hogy megjelenését megengedjék.[20]

Ebben az időben nagy feltűnést keltett Horváthnak az a levele, a melyet a «Magyar Sajtó»-ban Heckenasthoz intézett. A baloldali «Hon», *Jókai* lapja, elítélte, az osztrák szellemű párt pedig — maga Horváth szerint[21] — azt kiabálta, hogy hozzájuk csatlakozott. *Zichy* Edmund a czikket már megjelenése előtt mutogatta ösmerőseinek és «nagy örömzajt csapott vele», hogy Horváth megtért. Erről azonban szó sem volt s ő most kissé megütődve érdeklődött, mit tart a közvélemény («nem a Honé, hanem az országé»)[22] a Magyar Sajtóról és főszerkesztőjéről (*Vajda* Jánosról), kit ő egyedül két röpiratából[23] és lapja programmjából ismert. Vajda csak újévkor vette át Jókaitól a Sajtót s olyan szellemben folytatta, hogy a cs. kir. főparancsnokság őt nyolcz napra elcsukatta. A rossz fogadtatást nem a

19 Toldy Horváthnak 1865 november 28. Horváth Lajos gyűjt.
20 Horváth Toldynak 1863 január 5. id. lev. Június 28. Akad. TLT. LXX. 327.
21 Horváth Toldynak február 8. U. o. 325.
22 U. o.
23 Vajda János 1862-ben Arisztidesz néven adta ki «Önbirálat» és «Polgárosodás» cz. röpiratait.

lap, hanem a levél iránya okozta. «Mennyire szeretünk és tisztelünk itthon — írta neki *Almásy* Pál, a baloldal egyik vezére[24] — észrevehetted, mert szabadelvű lapjaink hallgattak; hallgattak pedig azért, mert hátrányodra szólni nem akartak. Mutatja ezt az öreg *(Deák)* Ferkó anekdotája, mert ezzel sem többet, sem kevesebbet nem akar mondani, mint azt, hogy ti odakünn többnyire úgy látjátok az országot, mint mikor a kérlelhetetlen sors kivitt benneteket; 48-nak pedig az a nagy eredménye van, hogy demokrata itt a világ, akár akarják, akár nem.» A Hon támadására Horváth beküldte feleletét, s Almásy kéziratban el is olvasta azt mindazoknak, a kiket érdekelhetett, vagy a kiknek elolvasni az ő érdekében állónak tartotta; de *Jókait* nem bírta rávenni, hogy czikkét, a melyet különben egész terjedelmében helyeselt, a Honban közzétegye; mert ebben a perczben a haditörvényszék előtt állt gróf *Zichy* Nándorral együtt, ennek «Alapkérdéseink» czímmel február 7-én a Honba írt czikke miatt.[25] Tehát türelemre intette Horváthot; később, de még idejekorán, megjelenik a czikke; addig is bizhatik benne: tudni fogják, mit írt. Ennek a megjelent első és a meg nem jelent második czikknek is része lehetett benne, hogy az Akadémiának akkor tartott nagygyűlése a nagyjutalmat nem nagy története idáig megjelent köteteinek ítélte oda; mert «politikai lehetetlenség volt Horváth Mihályt megkoszorúzni».[26] *Toldy* őszintén figyelmeztette is, hogy hírlapi téren ne mutatkozzék. «Az egy nagy szemétdomb, melytől futni kell. Tudományos munkáidban nem engednek részt ott; ha félisten vagy, a szemtelenség megközelít.»

A nemzet tiszteli őt munkáiért és olvassa — szólt *Rómer* Flóris is, a kinek «Horváth barátsága volt élete legnagyobb büszkesége»[27]; — de figyelmeztetnie kellett, hogy *tankönyvét*

24 1863 február 16. Horváth L. gyűjt.

25 A híres czikk története Bonitz: Gróf Zichy Nándor, 71—95. l.

26 Toldy Horváthhoz február 16. Horváth Lajos gyűjt. «De ez nem marad így örökké», vigasztalta Toldy.

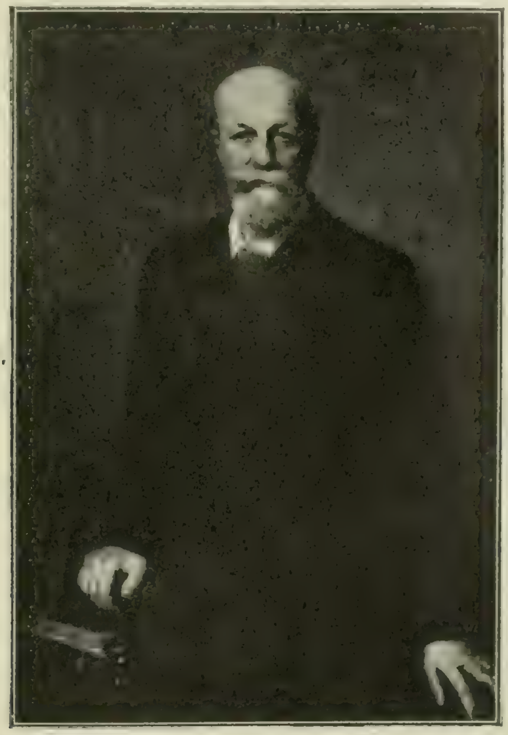
27 Február 11. Horváth Lajos gyűjt.

HORVÁTH MIHÁLY.
(Vastagh Gy. olajfestménye a Szentes városa tanácstermében.)

az iskolákból újra kitiltották, mert az utolsó korszakról híven, leplezetlenül írt. Használatát szigorúan tiltják;[28] pedig maguk is azt mondják, hogy nincs olyan tankönyv, a mely pótolhatná.

A hazájából családjáról érkező hírek már nemcsak bántották, hanem el is szomorították. Azzal nem sokat törődött,

85 JÓKAI MÓR.

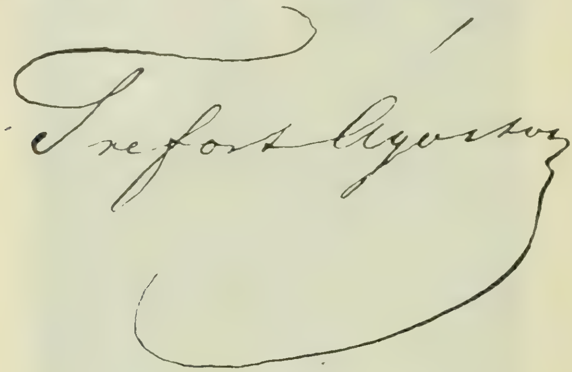
hogy egyik sógora egy kölcsönadott összeg miatt őt pörrel fenyegette; hiszen — a másik szerint[29] — «ott megszűnt a rokoni érzés, hazafiság: pénz az Istene s egyedüli imádsága»; hagyja tehát őt a törvény útjára menni, hiszen tulajdonképpen nem is tartozik. A maga bajánál jobban búsította testvéreinek bánata. Nénje értesítette,[30] hogy testvérök, József felesége,

[28] Rohrbach Antal Horváthnak, Szeged, november 3. U. o.

[29] Rohrbach július 22. U. o.

[30] Április 28. U. o.

Beszédes Amália váratlanul meghalt; olyan nő és olyan anya, kinek párját keresni kell. Mihálynak eszébe jutott [31] az a gyöngéd és forró szeretet, a melyet hajdani rokoni látogatásai alkalmával öcscse tanusított felesége iránt s az a boldogság, melylyel ezt a kedves nőt elárasztotta. Nem vigasztalta öcscsét; ilyen fájdalomra enyhítő írt csak a megváltozhatatlanban való bölcs önmegadás és az idő adhat. De kérte, gondoljon gyermekeire: mi lenne belőlük, ha egészen, ha kétszeresen árvák maradnának! Pár nap mulva még lesujtóbb hírt kapott. Szegeden

86. TREFORT ÁGOSTON NÉVALÁIRÁSA.

lakó nénje, Mari, *Ivánkovits* özvegye, haldokolt. Beszélni már nem tudott, de jelekkel kérte a tőle emlékbe kapott keresztet; s mikor odaadták, egyideig merően nézte, azután oly erővel szorította ajakához, hogy lélegzeni sem tudott s gyöngéd erőszakkal kellett tőle elvenni.[32] Május 16-án meghalt.[33] «Mid volt ő neked, — kérdezte veje Horváthtól [34] — azt alig tudod te, ki csak gyenge tolmácsát, leveleit kaptad olykor nemes szíve buzgalmának.[35] Én azonban, ki örömét és bánatát szemléltem

[31] Levele Horváth Józsefhez május 6. Dr. Pekár Dezső gyüjt.

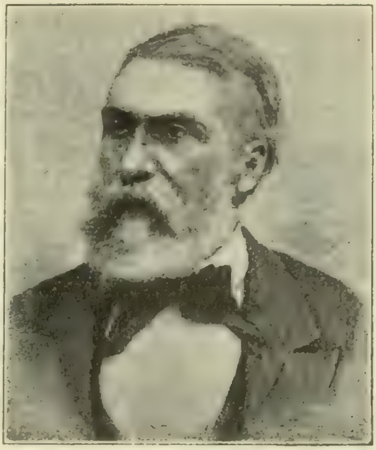
[32] Rohrbach, május 14. Horváth L. gyüjt.

[33] U. ő május 26. U. o.

[34] U. ő május 24. U. o.

[35] Horváth Mihály és nénje levelei közül huszat közölt a Figyelő, xx. 186—200. Több kiadatlant Horváth alezredes úr gyűjteményéből használtam ebben a könyvben. 1863-ban márczius 2. és április 28-án írt Mari utoljára Mihálynak, a kinek utolsó levele már a halotthoz érkezett.

sorsod jobb fordulatainál: midőn egy tőled vett levél őt hetekre vidorra vagy lehangolttá tevé, — én érezem, mely sziv volt az, melyet te és mi, fájdalom, elvesztének.» «Sokat vesztettem én is benne a legforróbban szerető s viszont szeretett testvérben — irta Horváth a legnagyobb fiúnak.[56] — De meg kell nyugodni a gondviselés végzetében. Ti (a három árva) különösen azzal tanusitsátok hálátokat és szereteteteket az elvesztett jó anya iránt, hogy emlékét szemetek előtt tartva, úgy cselekedjetek, úgy viseljétek magatokat, hogy a túlvilágról is megelégedéssel szemlélhessen benneteket s örvendhessen gyarapodástoknak.»

87. TREFORT ÁGOSTON.

Mostan tehát *Horváth* Alajos aradi állomásfőnök kérte bátyját,[57] hogy vele lépjen olyan bizalmas levelezésbe, mint a milyet Mari nénjökkel folytatott s otthon levő követeléseinek és tartozásainak nyilvántartásával őt tisztelje meg. Mindjárt meg is írta, hogy *Trefort* alelnök őt bízta meg az alföld—fiumei vasút tervének kidolgozásával, de az előmunkálatokkal Pollák mérnököt bízták meg, mert Károlyi György gróf elnök s a mágnások jobban bíznak a külföldiekben; pedig megmutatta volna, hogy a magyar mérnök milyen olcsón tud tervezni és épiteni. Amália nővérük *(Krikayné)* bátyját inkább a napról-napra terjedő szegénységről értesitette.[58] A szegedi nőegyesület megbízásából a levesosztó-intézetben most ezer inségest élelmezett. Mindenki a készből él, ha van; a kinek nincs, nagyon sokat fázott és

56 Ivánkovits Károlyhoz június 17-én. Figyelő, xx. 200—1.
57 Arad, 1864 február 17. Horváth Lajos gyűjt.
58 Szeged, április 8. U. o.

éhezett a télen; a mesteremberek néha két napig sem kaptak kenyeret. Bátyja talán el sem hiszi, hogy egy terméketlen esztendő ilyen nyomorúságot okozhatott. De unokaöcscse, Krikay Gusztáv, ki éppen akkor tett érettségi vizsgálatot, úgy találta,[39] hogy igaza van szeretett bácsijának, mikor legújabb remekművében, a Huszonötév Történetében azt mondja, hogy az «ínség, szükség mindenha leghatékonyabb rugonya az önkifejtésnek».

XIX. A HUSZONÖTÉV TÖRTÉNETE.

Genèvebe érkezve, a midenfelől kapott rossz hírekkel szemben és saját vigasztalan helyzetében Horváth azonnal újabb munkában, az 1823-tól 1848-ig terjedő Huszonötév Történetének megírásában keresett enyhületet. 1862 karácsonyán munkához látott. Erre a korszakra, mint *Kazinczy* Gábornak írta,[1] már «vízözönünk előtt is» tett némi készületeket, gyűjtött anyagokat; sőt azelőtt 8—10 esztendővel, midőn a szabadságharcz történetét számüzetésében sajtó alá készítette, mire azonban kiadót nem talált, ennek bevezetéséül ama korszak történetének vázlatát is megírta, úgy hogy most inkább csak a magyar sajtóviszonyokhoz kellett azt idomítania, kibővítenie, kiegészítenie, nem pedig újraírnia. A nagy történet hat kötetétől különválasztva, két kötetben, előfizetés útján, saját költségén akarta kiadni. Ha cserben hagyja is a magyar közönség, kiadja, hogy legyen olyan, bár talán hiányos és gyarló munka, melyből az 1848 óta fölserdült vagy most serdülő fiatal nemzedék némi tökéletlen ismeretet szerezzen magának a nemzet további törekvéseiről és küzdelmeiről.

Történetünknek ezt a korszakát úgy fogta fel,[2] hogy nagy-

[39] Szeged, augusztus 18. U. o.
[1] 1862 deczember 29. Horváth L. gyűjt.
[2] Saját szavai 1863 január 5. id. lev.

reszt erkölcstörténet legyen, a mely minden társadalmi, szellemi és anyagi mozgalmat is magában foglaljon a politikai reformkérdések és kisérletek mellett. Az irodalomtörténet vázlatát mindjárt elején akarta adni, úgy lévén meggyőződve, hogy az az 1825 körüli újraébredésben nagy tényező volt, tehát bevezetésül kell szolgálnia az 1823—5-ki politikai mozgalmakhoz. Bőven használta Toldy költészettörténetét s remélte, hogy megkapja irodalomtörténeti vázlatait is, mely esetben kiterjeszkedik az irodalomnak minden, az ő munkájába tartozó részletére; különben, segédforrások hiányában, csak a költészet történetére s ebben ama kérdésekre szorítkoznek: milyen viszony volt az irodalom és a cselekvényes élet közt, — mily lökést vett a szellemi mozgalom a külső élettől, — az irodalom milyen visszahatást gyakorolt az állami és a társadalmi élet tüneményeire? Adatokért Toldyn kívül Kazinczy Gábornak és Rómernek is írt. Emez fölhívta figyelmét egy fiatal íróra. «*Frankl* Vilmos nevét ismered? — kérdezte.[3] — 19 éves absolutus theologus, munkás fiú, szép észszel, határozott lélekkel bíró kis historikus. Pietással olvasta leveledet, a melyet kívüle csak Toldynak mutattam. A fiú igen szeretné némileg enyhíteni sorsodat. Pfeifferrel beszélt, ki az előfizetés kezelését 10%-ért elvállalná és egyéb kedvezményeket is nyújtana... Frankl igen tisztel és ajánlja szolgálatát.» Pár nap mulva már járt is Toldynál,[4] hogy az 1825. évi országgyűlés történetéhez jegyzeteket tegyen Horváth számára. Ettől fogva nemes lelkesedéssel segitette munkásságában a számüzöttet, majd a hazatért öreget mindaddig, míg elérkezett az az idő, hogy a Magyar Történelmi Társulat megbízásából ő elevenítette föl az újabb magyar történetírás megalapítójának emlékezetét.[5]

Horváth teljes erővel látott munkához és február elején

3 Február 11. id. lev.
4 Toldy Horváthhoz február 16. Horváth Lajos gyűjt.
5 Igy nevezi emlékbeszéde 3-ik lapján.

tizenöt ívvel már el is készült. «Hiányos biz' az, nagyon hiányos — mondta;[6] — de talán jobb a semminél.» Kivált az 1825. évet megelőző belviszonyok előadása miatt semmi esetre sem várhatta, hogy a magyar cenzura átengedje művét. Eleintén arra gondolt, hogy — mint Heckenast tanácsolta — Bécsben nyomassa, vagy németre fordítva Lipcsében, esetleg Svájczban adja ki, s úgy terjeszsze a bécsi cenzura ítélete alá, hogy ezzel útlevelet nyerjen művének Magyarországba. Munkabírására jellemző, hogy az első kötettel, ha háborítatlanul dolgozhatik, két hónap alatt akart elkészülni.

Az első kötetet befejezvén, Horváth elhatározta,[7] hogy azt Genèveben, *Pfeiffer* és *Puky* sajtóján, saját költségén fogja kinyomatni, mert néhány barátja biztosította, hogy kéz alatt 5—600 előfizetőt szerez, a mi alkalmasint elég a költségek fedezésére; a könyv pedig, saját felügyelete alatt, hibátlanabbul jelenhetik meg. Az utolsó simítások megtételére kéziratát június 30-án magával vitte *St. Gervais-les-Bainsbe,* a Mont-Blanc tövében levő kénesfürdőbe, mely a Bon-Nant (Bon hegyipatak) zuhatagánál s a Montjoie-nak az Arveba szakadásánál, Genèvetől alig 70 kilométerre fekszik. Egyik barátjával együtt[8] remélte, hogy «az Árva vize megedzi alkatát s valódi olajjá válik élete mécsében».

Augusztusban hazatérve, lakását a Rue de Lausanne 39. száma alá tette át és megkezdte munkája nyomatását, bár gondolhatta, hogy ennek következtében még kevesebb reménye lehet a hazatérhetésre.

Október hatodikán, az örökre emlékezetes napon, gróf *Károlyi Gyula* Ouchyból (Lausanne mellől), hol a Károlyi-család találkozott, pár órára bement Horváthhoz Genèvebe s átvette tőle a Huszonötév Történetének első tíz ívét[9] negyven nap

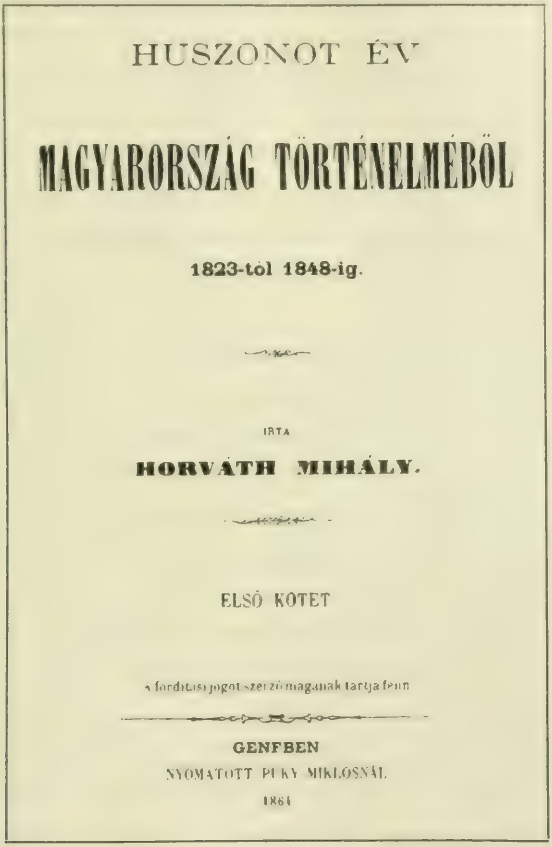
[6] Toldynak, 1863 február 8. Akad. TLT. LXX. 325.

[7] Toldyhoz, június 28-án. Akad. TLT. LXX. 327.

[8] Mednyánszky Sándor londoni levele szeptember 13-án. Horváth Lajos gyűjt.

[9] Szeptember 23. és október 6. levele Toldyhoz. Akad. TLT. LXX. 328—9.

mulva pedig gróf *Károlyi Viktor* a folytatást a 31. ivig, hogy hazavigyék megmutatni Toldy Ferencznek.[10] November végen már készen állt az egész első kötet. *Pfeiffer* Ferdinand kötelezte magát,[11] hogy a könyveket Lipcséből, hova Horváth

HUSZONÖT ÉV

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNELMÉBŐL

1823-tól 1848-ig.

IRTA

HORVÁTH MIHÁLY.

ELSŐ KÖTET

A fordítási jogot szerző magának tartja fenn

GENFBEN

NYOMATOTT PUKY MIKLÓSNÁL

1864

88. A «HUSZONÖT ÉV . . .» CZÍMLAPJA.

küldi, beviteti a vám lefizetése mellett egy bécsi könyvárus útján Bécsbe, hová az most, a cenzura eltörlése következtében, biztosan bemehet; onnan azután könnyen leszállíthatják Pestre, mert odáig nincs vám. Az előfizetési pénzek kezelésére gróf *Batthyány* Lajosné vállalkozott, s ő fogja Pfeiffert utasítani,

10 November 16. Toldynak. U. o. 330.
11 Október 6. Toldynak. U. o. 329.

hogy, a gyűjtőknek hány példányt küldjön az előfizetők számára, a kiknek pénzét azonban a szétosztásig magánál tartja, hogy ha szerencsétlenség történnék, az előfizetési pénzt (a mintegy 95 íves két kötetért 7 forintot) a gyűjtőknek visszaküldhesse. Pfeiffer csak az előfizetők kielégítése után kezdi a maga példányait árulni, de szintén csak kéz alatt. Horváthnak a maga részére megtartott 500 példány árát előre megküldi s díjul 35, ha pedig a könyv nyilvános árulását betiltanák, 40%-ot kötött ki magának.

De nem üzletről volt itten szó, hanem hazafias cselekedetről, mely Batthyánynét, Pfeiffert, a gyűjtőket, sőt még az előfizetőkét is a rendőrség zaklatásának tehette ki. Éppen azért Toldyt még hónapok mulva is[12] «nagyon kellemetlenül érintette sajtónk hígeszű csacskasága», melynélfogva a Fővárosi Lapok s utána a többiek is «kifecsegték egy genfi levél után (ha igaz), hogy a munka nyomatik. Én oly néma vagyok, hogy mindössze öt előfizetőm, vagyis aláíróm van csak». S ez a némaság és óvakodás még nagyobb lett, mikor négy hét mulva (1864 márczius 5-én) Horváth és Batthyányné jó barátját, *Almásy* Pált, mint egy új forradalom szervezőjét, több társával együtt elfogták.[13]

Nagy feltűnést keltett a pesti egyetemen, hogy Toldy Ferencz az 1790—1825. évek irodalomtörténetében ekkor a politikai történelemmel is bővebben foglalkozott. Hallgatói észrevették,[14] hogy nyomtatott ívekről ad elő, de magát a lelkesedéssel fogadott munkát csak hónapok mulva olvashatták. Toldy ugyanis

12 Horváthhoz 1864 február 13. Horváth Lajos gyűjt.

13 Márki-Beksics, A modern Magyarország, 614—619. Sorsukról az emigransok sokáig teljes bizonytalanságban voltak. «Nem mondod leveledben, mit tudsz Almásyról — írta Ludwigh Horváthnak szeptember 17-én. — Pár hónap elött a magyar lapokban az állott, hogy 8 elökelö foglyot Olmützbe vittek. Tudakozódtam, mi történik Palival; senki sem tudott felelni. Jósikához (Brüsselbe) bejárnak a mágnások, fiai is meglátogatták s ö nekem azt felelte, hogy semmit sem tudnak. Ezen részvétlenség engemet mondhatatlanul bánt. Hogy írni nem mernek, azt megértem; de hogy kijövén, bárgyún bámulnak az emberre, ha kérdezi, mi történik otthon, az már megbocsáthatlan.» Még deczember 10-ikén is tájékozatlanul írt. (Mindkét levele Horváth Lajosnál.)

14 Akkori hallgatójának, dr. Farkas Lajos nyug. egyet. tanárnak szives közlése. Ezt az elõadást Toldy az 1865. év I. felében tartotta.

a szerzőt érthető okokból meg nem nevezve, azokból az ivekből olvasott fel, a melyeket Horváth Mihály neki mutatóban előre megküldött. A Huszonötév Története ugyanis az előadások ideje alatt teljesen elkészült[15] s bár forgalomba még nem kerülhetett, az 1864 április 9-én Horváth Pfeiffer és Puky nyomdájának már ki is fizette a majdnem 86 íves munkáért járó egész 5414 frank és 25 centime-os nyomtatási költséget.[16] Nagy áldozat a számüzöttől; de meg volt győződve, hogy könyvében a nemzet törekvéseit mindenkivel, a külfölddel is megismertetve, erre fordított fáradságával rója le leghívebben hazája iránti kötelességeinek adóját; «ez lesz leghazafiasabb, polgártársai elismerésére legméltóbb, s egyszersmind legáldásosabb tette életének».

Oh barátom, milyen munka ez! — lelkesedett *Toldy*,[17] mikor a Huszonötév Történetének mutatóban megküldött első íveit olvasta. «Csak magasztaló szavaim vannak, sőt a csodálás szavai csak e teremtményed felett . . .» Azonban Horváth kételkedett,[18] fog-e müve tetszeni neki akkor is, ha nem a baráti érzelem gerjedelmein, hanem a kritikus szemüvegén át fogja nézni? Nyugtalanul és félve várta nyilatkozatát; de kérte mégis, és kérte egész őszinteséggel, ha sujtó lesz is ítélete; mennél szigorúbb, annál kedvesebb lesz szava. «Új munkádról kérdesz — válaszolt Toldy.[19] — Vagy ez remek, vagy én vagyok elfogulva. Lehet, hogy nem vagyok illetékes, mert hatása rám infascináló volt. Kétség nélkül lehetnek benne adati hibák; lehetnek dolgok, miket egy későbbi idő jobban fog tudhatni. De te *megteremtetted e kor históriáját* s érdemed halhatatlan.

15 1864 február 9-én Horváth szerint (Akad. TLT. LXX. 331.) már a 42-ik ivet nyomtatták, még három hiányzik s két hét mulva az egész elkészül.

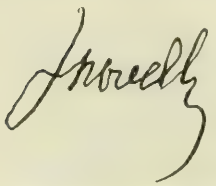
16 Az Imprimerie Pfeiffer & Puki számlája szerint Horváth kétkötetes művéből az I. kötet $40^1/_2$ íve à 50 fr. 2025, a II. $45^1/_4$ íven 2262·50 frankba került; 57 órai correctura az elsőnél 45·60, a II-nál $79^1/_2$ óra után 57·80 fr.; fűzés az I-nél 375, a II-nál 500 fr.; boríték az I-nél 61, a II-nál 57·80 fr., összesen 5414 fr. 25 c., melyből február 4-ikén 3448 fr. 60 c., s most a teljes összeg kifizettetett. (A kifizetett eredeti számla a M. N. Múzeumban, 440. Oct. Hung. 20. sz.)

17 1863 deczember 6. Horváth L. gyűjt.

18 1864 február 9. Akad. TLT. LXX. 331.

19 Február 13. Horváth Lajos gyűjt.

Beh szépen fogják most mások könnyen bírhatni, kivonhatni s hogy eredetiek (!) legyenek, megváltoztatni, megigazítgatni! Igenis, le kell annak fordíttatni: le a világ minden nyelvére, de csak, ha felügyeleted alatt eshetik meg; le németre is egészen complett, minden rövidítése nélkül az actáknak is.» Azonnal ajánlta is fordító gyanánt unokaöcscsét, *Novelly* József István volt honvédhadnagyot, abban az időben kassai könyvkereskedőt.[20] Novelly annál örömestebb vállalkozott a feladatra,[21] mert május elsején az üzletből kilép, tehát egész idejét a munkának szentelheti s kilenczven ív lefordításával október végéig elkészülhet. A pénzkérdés elintézését egészen nagybátyjára hagyta. Horváthnak tetszett a próbafordítás.[22]

89. NOVELLY JÓZSEF NÉVALÁÍRÁSA.

Novelly csakugyan kilépett a könyvkereskedésből, minden idejét a fordításnak szentelte, három napot szánt egy ívre s így 8—9 hónap mulva az egészszel elkészülhetett. De még egy esztendő mulva sem készült el s Horváth, ki a beküldött fejezetek fordítását igazán jó, folyékony, kellemes olvasmánynak találta,[23] annál inkább sürgette őt, mert a bizonytalanság ártana neki és a könyvnek, melynek idegen nyelveken is meg kell jelennie, hogy a magyar ügy ismeretét a külföldön terjeszsze.[24] Marie *D'Agoult* grófné (írói álnevén Daniel *Sterne*, ki több bölcseleti munkán kívül az 1848. évi párisi forradalom «igen jeles» történetét is megírta), már értesítette Horváthot,[25] hogy ajánlatára egy új párisi könyvkiadó-társaság, a Bibliographie internationale, hajlandónak nyilatkozott azt francziául is kiadni, de ez csak a német fordítás alapján történhetnék meg. Magából

20 Néhány életrajzi adata Szinnyeinél, IX. 1126., ki azonban nem emliti őt mint Horváth fordítóját.

21 Novelly Toldyhoz február 25. Horváth Lajos gyűjt.

22 Márczius 6. Toldyhoz. Akad. TLT. LIII. 91.

23 1864 szeptember 7-ikén. Akad. TLT. LXX. 334.

24 1865 május 26-ikán Novellihez. U. o. LIII. 93.

25 1865 április 14. Toldyhoz. U. o. 92. Eleinte (Horváth 1864 február 9-iki levele szerint, u. o. LXX. 331.) a grófné maga akarta lefordítani.

a magyar szövegből *Ludwigh* János ugyan lefordíthatta volna, de Ludvigh ezt a feladatot elhárította magáról. Hiszen semmitől sem félt annyira, mint a fordítástól. Szerette volna Horváth, ha műve az 1865. évi országgyűlés megnyitásakor már németül is a közönség kezében lett volna.[27] De Brockhaus csak 1866 elején fogott a nyomtatáshoz, oly föltétellel, hogy az 1000 példányos első kiadásért 1400 forintot fizet, minden későbbiért pedig félannyit.[28]

Novelly derekasan megfelelt föladatának s a szorgalmas, szép munkáért Horváth köszönetet mondott neki.[29] A Huszonötév Története német nyelven két kötetben 1866 októberében készült el,[30] de csak karácsonyra jelenhetett meg: két évvel később, mint Horváth óhajtotta, mégis éppen alkalmas időben, hogy a külföldet tájékoztassa a nemzet és király kiegyezésének történelmi előzményeiről.[31]

90. D'AGOULT GRÓFNÉ.

A könyv eredeti magyar kiadása otthon irodalmi, sőt valósággal politikai esemény volt. «Tényt írok — szólt *Toldy* Horváthhoz:[32] — Te a nap oroszlánja vagy. Híreddel, magasztalásoddal tele a két haza. Minden ember olvassa, dícséri s áld tégedet. Ha a kelete olyan, mint a dícsérők száma, úgy boldogulsz. Még *Szalay* László engagirt barátjai sem győzik ezt mint legjobb mun-

26 Ludwigh Toldynak 1865 május 30. Horváth Lajos gyűjt.

27 Toldyhoz október 15. U. o. 97.

28 Toldyhoz 1866 januarius 29. U. o. 100.

29 Toldyhoz 1866 márczius 8. U. o. 101.

30 Toldyhoz 1866 október 4. U. o. 107.

31 Fünfundzwanzig Jahre aus der Geschichte Ungarns von 1823—1848. Von Michael Horváth. Aus dem Ungarischen übersetzt von Joseph Novelli. Leipzig, 1867. Két kötetben, n8r., XVII, 557 és XI, 631 l.

32 1864 június 12. Horváth L. gyűjt.

kádat magasztalni. S így: nemcsak Magyarországon, de Erdélyben is.» Szalay László már a sírban nyugodott,[33] midőn Horváth erre a levélre válaszolt.[34] Jól esett hallania, hogy könyvét a közönség méltánylattal fogadta. «Hiába, csak nem tagadhatjuk meg szülői hiúságunkat; szeretjük, ha dícsérik gyermekünket, kivált miután nyilván nem írnak (nem írhatnak?) róla.» Azonban be kellett érnie a dícséretekkel. Előfizetés útján csak valamivel több kelt el 600 példánynál. A nyáron egy miskolczi úr járt nála Genèveben három példányt venni, mert náluk nem kapható s azt sem tudják, kitől kell kérniök. Pedig idáig, tudtával, nem tiltották el. Bécsben kellene kimódolni, hogy nyilvánosan árulják; ha ott szabad, «otthon is meg lehet fújni a trombitát, vagy legalább bátrabban mutatni be». A mű azonban csakugyan jól kelt; *Pfeiffer* a megmaradt példányokat mind megvette s a mi magyar történelmi — különösen ily terjedelmes — műnél nagy ritkaság volt, megjelenése után félesztendővel már a második kiadás is szóba jött.[35] Pedig csak titokban lehetett árulni. Temes vármegyében Timári az előfizetési pénzeket *Almásy* Pálnak küldte be, kiről akkor még nem tudta, hogy elfogták. A rendőrség a pénzt a levéllel együtt lefoglalta. A kormány tehát ebből az esetből is tudhatta, hogy Horváth könyvét árulják; azonban — *Ludwigh* szerint[36] — «ostobaságánál fogva lehet az is», hogy ezt nagy történelme új kiadásának tartotta. De pár hónap mulva maga figyelmeztette Horváthot,[37] hogy a Huszonötév Története «az osztrák indexre került»; a szabadságharcz történetét tehát ne ennek folytatása gyanánt adja ki. Árulhatja új czím alatt, míg amannak sorsa, az indexre tevés, el nem éri; mert «ha az index villáma a Huszonötévet érte,

33 Meghalt 1864 július 17. Salzburgban.

34 Szeptember 1. Akad. TLT. LXX. 333. «Ki lesz az Akadémia titkára szegény Szalaynk után?» kérdezte szeptember 7-én Horváth. (U. o. 334. sz.)

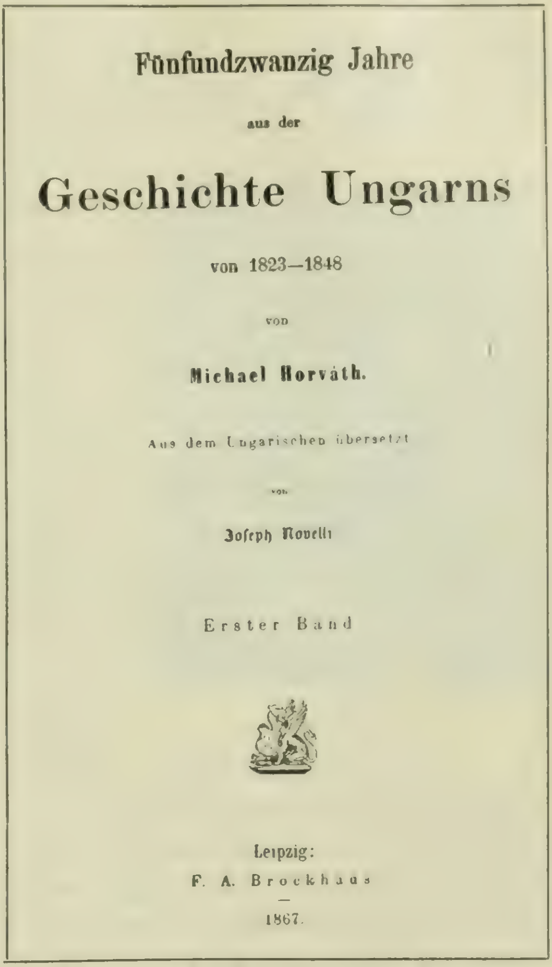
35 Horváth Toldynak szeptember 7. U. o. Egyébiránt Horváth szerint 1866 januárius 29. szerint több száz példány az árdrágítás következtében még mindig eladatlanul hevert. U. o. LIII. 100.

36 Brüssel, 1864 szeptember 17. Horváth Lajos gyűjt.

37 1865 januárius 12. U. o. Május 30-iki híre szerint még sem került indexre. U. o

hogy kímélhetné meg folytatását?» A tilalom csakugyan kijött, de a munkát nem üldözték.[38]

Noha — *Ludwigh* szerint[39] — tudnivaló, hogy Horváth tollából csak jó, komoly munka kerülhet ki, ez várakozását meghaladta. Nem hitte volna, hogy a megyei és országgyűlési mozgalmak körén kívül lehessen a 25 évi időszakot oly híven, mondhatja remekül előadni, mint az neki sikerült. Mostani munkájában még a papi stílusnak is minden nyoma eltűnt. Kérte, hogy ne akadjon meg ezen; hiszen Guizot maga is, protestáns létére, történelmi kutatásaiban folyvást a középkori papok okiratait olvasgatva, a papos írásmodornak egy nemét önkéntelenül elsajátította. Különben a magyar történetírás legsikerültebb munkájának tartotta. Igen nagy szükség is volt rá, mert a mostani nemzedék azt a kort csak hagyományokból ismerhette.

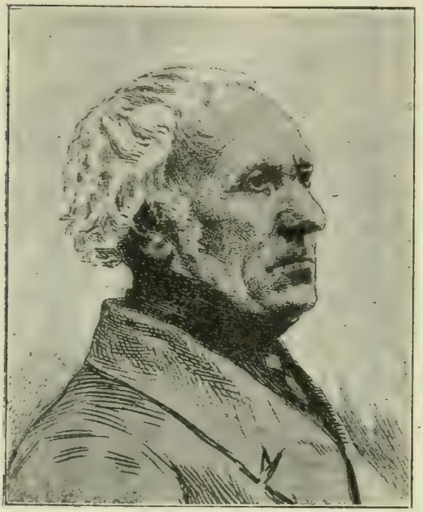

Fünfundzwanzig Jahre
aus der
Geschichte Ungarns
von 1823—1848
von
Michael Horváth.
Aus dem Ungarischen übersetzt
von
Joseph Novelli
Erster Band
Leipzig:
F. A. Brockhaus
—
1867.

91. A «HUSZONÖT ÉV . . .» NÉMET FORDÍTÁSÁNAK CZÍMLAPJA.

[38] Toldy 1865 június 4. U. o.

[39] 1864 január 23. U. o.

Teljesen tudományos szempontból mindjárt akkor senki sem bírálta a Huszonötévet, hogy alkalmat adjon hibáinak, tévedéseinek kijavítására. Inkább csak levelekben, vagy egyes irodalmi czikkekben vádoltak részrehajlásról, igazságtalanságról, történetírói hűtlenségről; de vádlói is többnyire pártszempontokat követtek. «Mi elők — mondta Horváth[40] — ezt a kérdést el nem dönthetjük: ez az *utókor* feladata leend, a mely a mi pártharczainkat, nézet-különbözéseinket csak maga ítélheti meg elfogulatlanul. A mi feladatunk az, hogy — bár szilárdul ragaszkodva elveinkhez, meggyőződéseinkhez, — türelmesek legyünk mások elvei iránt; s a meggyőződést, ha annak tisztaságáról s önzetlenségéről kételkedni okunk nincs, tiszteljük mindenkiben.» Valóban, minél inkább távozunk attól a kortól, annál kevésbbé tűnnek föl Horváth könyvének hiányai, hézagai és tévedései, a mikkel ő maga is tisztában volt s annál inkább elismerik azt az érdemét, hogy először mert és tudott képet alkotni arról a negyedszázadról, a mely a modern Magyarország kialakulását bevezette s először merte megírni saját korának történetét. Feladatát ritka szerencsével végezte.[41] Mert ha — miként maga mondta[42] — «korunk történetét valamelyik jelesünktől megírva bírni, valóságos kincs volna nemzetünk számára», — ezzel a kincscsel ő éppen a legalkalmasabb pillanatban, alkotmánya helyreállításának előkészü-

92. GUIZOT.

40 A 2-ik kiadás előszavában.
41 Fraknói, Horváth eml. 31.
42 Az első kiadás előszavában.

letei közt ajándékozta meg nemzetét. Toldy nem hizelkedett, mikor azt írta neki,[45] hogy megteremtette annak a kornak történetét s érdeme halhatatlan.

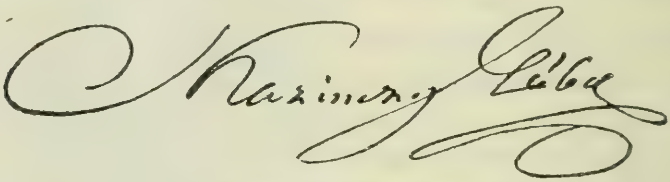
XX. A FÜGGETLENSÉGI HARCZ TÖRTÉNETE.

Meg nyomtatták a Huszonötév Történetét, mikor *Horváth* már belefogott a Függetlenségi Harcz Történetébe, vagy inkább a számüzetés első pillanatától fogva gyüjtött adatainak feldolgozásába s okmánytárakat, de «nem Szilágyi Sándor-féle könyveket» kért munkájához Toldytól. A mint barátjának írta,[1] minden lépten-nyomon meggyőződött, hogy ha ezt a könyvét kibocsátja, végképpen elzárja maga előtt a kaput hazájához. Oh, pedig mennyire vágyódik már oda!

Toldyt szinte megdöbbentette vállalkozása. «1848–49-nek története! -- kiáltott fel.[2] — Lehetne-e azt már *most* megírni s lehet-e *neked,* s általában olyannak, ki annyira bele volt fonódva?» A háborúk történetében csak compilator lehet, néhány meglevő jó munkának, különösen Rüstow könyvének átírója; a politikai történetet pedig nem lehet, de nem is tanácsos megírnia. Nem lehet, ha függetlenül ír, a nemzet számtalan hű, de elfogult s független, mérsékelt álláspontra fölemelkedni még nem bíró fiai miatt; de a hatalom miatt sem lehet. S méltó-e szíve természetes és szent óhajtását (a hazatérést) feláldozni egy (mert más nem lehet) középszerű munkáért, mely *örökre* elzárná útját a hazába? S minél tárgyiasabban ír, annál bizonyosabban elveszti népszerűségét; mert «ugyan esztelenül vittük a dolgokat s még csak nem is nobilis módon. Oh, ne tedd!» A haza és az irodalom mást vár tőle: *mémoireokat.* Nem lesz ennek a két évnek *soha* története, mert mémoirejai nincsenek;[3]

[45] Horváthhoz 1864 febr. 13. id. lev.
[1] 1864 június 7. Akad. TLT. LXX. 332.
[2] 1864 június 12. Horváth Lajos gyüjt.
[3] Kaczián Géza azóta kimutatta (A magyar mémoire-irodalom 1848-tól 1914-ig. Budapest, 1917), hány jeles emlékirat jelent meg; sőt Horváth Mihály művét is odaszámította.

20—30 ember írhatott volna naplót, emlékrajzokat, monographiákat, kérte is rá őket, de restség, közöny, lelketlenség lepte el őket. Pedig ha csak oly hitelességűek is volnának, mint a «komisz» Klapkáé, a kritika majd felismeri a hazugságokat, a többit pedig használja. Tizenöt esztendeig még megsiratott barátját, Kazinczy Gábort is hiában ösztönözte írásra. Teljesítse tehát Horváth azt a kötelességet, a mit annyian elmulasztottak. Csak történetet ne írjon! A kettő közt nagy a különbség: amott mindenről kell szólnia, arról is, a mit nem tudhat még igazán; itt csak saját élményeiről: a mit látott, tapasztalt, jónak látott, vallott. De még ezt se adja ki életében. Higyje el, hogy

93. KAZINCZY GÁBOR NÉVALÁIRÁSA.

azok, a kiket védelmébe venne, nem érdemlik meg, hogy értök feláldozza magát. Írja meg emlékezéseit, még pedig születésétől fogva, azután temesse el szekrényébe; jöjjön haza s lesz itt elég dolga, sőt keresete is.

De Horváth tulajdonképen minden tanácsadás útját bevágta 1864 szeptember elsején azzal a kijelentésével,[4] hogy 1848—49 történetével elkészült s legfeljebb egyes helyeket kell némiképen kiigazítnia és kiegészítnie. Készen van pedig *történelem és nem emlékirat alakjában.* Emlékiratttá áldolgozására «röstsége» s még «valami más»[5] miatt nem vállalkozhatott. A háború történetében nem bocsátkozott taktikai és stratégiai leírásokba, mint Rüstow, hanem inkább egyéb viszonyokat írt le, a miket a különben jeles Rüstow nem ismert, mik azonban befolytak a végső eredményre. De egyáltalán lehet-e tökéletesen megírni

4 Toldynak, Akad. TLT. LXX. 333.
5 Alkalmasint akkor kötött házassága.

egy korszakot? Azt hitte, 1848–49-ről politikai szempontból teljesebben írhatott, mint 1823–48-ról, vagy 1790–1820-ról. «A fő inditóokok, irányok ismeretesek; ismeretes sok részlet is; és ha ezekből egynémi most elmarad is, valjon azért az egészet elhagyjuk-e? Pótolják a hiányt utódaink, miként mi pótoljuk elődeinkét.» A nemzet irányában, úgy vélte, nem nehéz megőríznie függetlenségét s a jobbak helyeselni fogják művét, ha itt-ott erős, vagy csípős volna is; a lármázó vulgusszal pedig nem törődik. Nem annyira a nemzetnek, mint egyeseknek hibáját, vagy bűnét rótta meg s ezeket, az igazsággal szemben, egy értelmes olvasó sem akarja megvédeni. «A hatalom irányában — folytatta, — igaz, bajosan, sőt éppen nem lehetne megtartanom a függetlenséget, ha csak azon — bár igen-igen hő — vágyam állana mindig szemem előtt, hogy a *beútat* elzárom magam előtt. De ez csak *személyes* indok, melynek, úgy vagyok meggyőződve, nem szabad feláldoznom a *hazai* érdeket, a mely e kor történetének megírásában s kiadásában fekszik. Ha szenvedély nélkül s tárgyilagosan írunk, sokat meg lehet mondani. De ha megütköznek is, ha nem tetszik is az igaz szó, ám azért hallgatni nem szabad. Azután *ha már amnistia útján kell bemennem*, jobb e munkát előbb kiadnom; a többi súlylyal, mi ellenem van, *ezt is amnistiálhatják, ha amnistiálni akarnak.*» *Toldy* is elösmerte,[6] hogy jobb volt történelmet, mint mémoiret írnia, csak czíme iránt volt még némi aggodalma.[7]

Tanácsával azonban már megkésett. Horváth nem a forradalom, nem is a szabadságharcz, hanem a *függetlenségi harcz* történetének nevezte munkáját s még az év elején írt előszavában megmondta, miért. Megkérdezte,[8] hogy ha az uralkodóház Budapestet teszi alkotmányos monarchiája központjává és a maga székhelyévé, vagy egységes, összpontosított osztrák birodalom helyett inkább a német császári koronára törekszik, vaj-

6 1865 június 4-én. U. o.
7 Június 22-én. U. o.
8 Előszó Magyarország függetlenségi harczának története első kiadásához.

jon megtörténik-e, a minek 1848—49-ben tanui voltak? A reform akkor is háborúra vezet-e? A nemzeti függetlenség helyreállítása akkor is megköveteli-e a függetlenség fenntartásáért vívott harczot? Bizonyára nem. Az uralkodóház akár Budapestet,

MAGYARORSZÁG

FÜGGETLENSÉGI HARCZÁNAK

TÖRTÉNETE

1848 és 1849-ben.

IRTA

HORVÁTH MIHÁLY.

ELSŐ KÖTET

GENFBEN

NYOMATOTT PUKY MIKLOSNAL

1865

94. A FÜGGETLENSÉGI HARCZ TÖRTÉNETE GENFI KIADÁSÁNAK CZÍMLAPJA.

akár Frankfurtot tekintette volna hatalma súlypontjának, nemcsak nem talál okot a magyar állam függetlenségének megtámadására, hanem saját érdekében a magyarországi nemzetiségek viszályait is meggátolja s ennek erejével nyomja el a magyar állam ellen ábránd és izgatás következtében kitört éretlen forradalmukat. A reformnak tehát a háború nem volt

szükséges következménye. A kettő közt szoros okozati összefüggést keresni annyi, mint tagadni Magyarország jogát a függetlenségre; ezt pedig a függetlenségi nyilatkozat egyik szerkesztője csakugyan nem kereshette. A függetlenségen — a hogy Toldynak írta[9] — a nemzeti alkotmányos önállóságot értette. Ez a *kellő*, tulajdonképeni szó. A szabadságtól függetlenül, de vele kapcsolatban áll. Erős, de nem időszerűtlen. Clara pacta, boni amici. Iránya egyébiránt — mint ugyanakkor önmaga jellemezte — békítő, engesztelő, az elkövetett erélytelenségeket kérlelhetetlen szigorral sujtó; de e mellett sujtja a jogtalanságot és az ármányt is. Megvallotta azonban, hogy a történhetőket előre látva, itt-ott szerette volna, ha másképen írt volna. «De megvan, a mint van. Videas et judices! Csak non condamnes!»

Mikor 1865 nyarán munkája bejutott az országba, azt a közönség is ennek a szenvedélynek egész erejével fogadta és olvasta. «Az emberek bolondjai második munkádnak» — jelentette Toldy,[10] — a ki nagyon félt, hogy a három hatalmas kötet[11] rosszkor jött, mert *nehezíteni fogja a kiegyezést.* Hogy munkája tetszik, azt maga *Horváth*[12] nem az író s az előadás, hanem a tárgy érdemének tartotta. Nem hitte, hogy a kiengesztelődést a közönségben a legkevésbbé is gátolná; mert ha oly tényeket idéz is fel az emberek emlékezetében, a mik keserűk, másrészről híven ábrázolja az akkori eszélytelen, hetvenkedő politika szomorú eredményeit és elejétől végéig a kibékülés szükségét tárja a szem elébe. Azt hitte tehát, hogy munkája most kétszeresen jókor jött. Először a mondottak miatt; másodszor azért, mert ha meglesz a kibékülés, a melyet ő nemcsak óhajtott, de remélt is, a mostan élő nemzedék idejében ilyen könyv többé nem láthatott volna napvilágot, a miben különben tévedett. De mindenesetre hasznosnak vélte könyvét éppen az

9 1865 június 28. Akad. TLT. LXX. 94.

10 1865 szeptember 24. Horváth L. gyűjt.

11 Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. Genfben. Nyomatott Puky Miklósnál. 1865-ben, n8r. XIX és 615, XI és 616, XI és 605 lap.

12 1865 október 1. Toldynak, Akad. TLT. LIII. 96.

új nemzedék «ildomítása, oktatása» szempontjából, hogy az ifjúság «az akkori események hű történetét olvashassa és *szűnjék meg bálványozni azt, ki csak a szószéken volt nagy, de annál kisebb az igazgatásban s a politikában*».

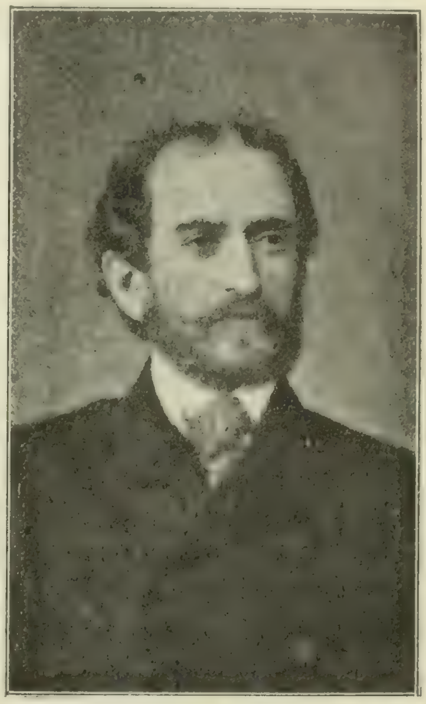
Horváth tehát másodszor is nyiltan megvallotta, hogy *könyvének politikai czélja a Kossuth-kultus gyöngítése;* pedig Kossuthtal és családjával egészen ezideig barátságban és levelezésben állt s midőn engedélyt kért a volt kormányzótól, hogy a házában több helyre szétosztva rejtegetett levéltárát ezen művében felhasználhassa, azt Kossuth készségesen megadta s volt titkárát, *Vörös* Antalt utasította is, hogy Horváth kutatásait megkönynyítse. Horváth ugyan, maga is bujdosó lévén, nem használhatta a levéltárt,[13] de ez az adat egymaga is bizonyítja, hogy a kormányzó és történetírója egyaránt az igazságot kereste. A történettudományban az exigentiák tudományának, a politikának ezúttal tett engedmények okozták, hogy könyvét *utóbb* inkább ez utóbbinak szempontjából bírálták s így történelmi elfogulatlanságát is kétségbe vonták. Ezt legélesebben maga *Kossuth* Lajos tette; azonban akkor sem a saját, hanem a Duschek Ferencz pénzügyminiszterre vonatkozó ítélete miatt. Horváth az árulás egy nemével vádolta volt minisztertársát.[14] Kossuth a mű megjelenése után hét esztendővel, oly időben, mikor Horváth már régen a Deák-párthoz tartozott, Duschek Ferencz halála (1872 október 27.) alkalmából kikelt Horváth Mihály «egy megtestesült elvhűség: si diis placet» ellen,[15] a ki «valami, nem tudni, ki által összefirkált kósza jegyzetek alapján, a melyeket maga Horváth nem is látott, annál kevésbbé vett oly kritikai bírálat alá, mint a minő minden történésznek kötelessége», kétségbevonta ily férfiú becsületességét. Adatokkal bizonyította, hogy a nemzet méltatlanul fizet gyanusítással Duschek sírjánál, «mert a catoi jellemű püspök, vagy apát, vagy

[13] Századok, 1874. 141.
[14] A 2-ik kiadás III. 447—454. lapján.
[15] Kossuth Simonyi Ernőhöz 1872 november 26-án. Irataim, VIII. 441. és 446.

miatörténésznek tetszett arczul vágni a történelmi nyilvános tényeket». [16]

Azonban az is a történelmi nyilvános tények közé tartozik, hogy Horvath könyvet, megjelenése pillanatában, a nemzet nagy lelkesedéssel s egy történetíró bátorságának tiszteletre méltó jele gyanánt fogadta.

«Egy szép napon — írja *Váradi* Antal [17] — Ráth Mór könyvkereskedésében, a Vastuskóban, a vöröskarszékben ülő kapaczitások kezében sorra járt egy moralisticus munka: *Alzog*nak «Katholische Moral-Theologie» czímű munkája.[18] Vaskos kötet. Némán, szó nélkül adogatták egymásnak; mindegyik vitt belőle egy-egy példányt s némelyik egy engedetlen könycseppet törölt ki szeméből, mikor lopva olvasgatta. Sohasem hitte volna az ember, hogy a katholikus morál ilyen mély hatást gyakoroljon az öregurak szívére . . . Csakhogy a mint hazaérkeztek, gondosan a fiókjukba zárták az Alzog-féle morálkönyvet. Egyéb volt annak külszíne alatt. Egy szent könyv, a melyről *Tompa* Mihály azt írta:

95. RÁTH MÓR.

[16] Márki-Beksics: A modern Magyarországban (296—7. l.), az idevonatkozó irodalom idézésével, Kossuth felfogása szerint ismertette Duschek működését, melyet legújabban Kacziányi Géza («Magyarország», 1917. 213. s köv. sz.) Horvath felfogasának kiélesítésével ítél meg.

[17] Elmult időkből, 10—11.

[18] Váradi ismételve Alzognak írja. Alzog János tulajdonképpen egyháztörténetíró sfreiburgi egyetemi tanár; Horváthtal egy esztendőben született és halt meg.

Midőn ezt a könyvet kitárod,
Hívd egybe nőd, fiad, leányod
S mind, a ki lelkeddel rokon . . .
Emelt hangon olvasva nékik,
Míg általérzik, általértik,
Mi írva áll a lapokon . . .

Mert azokon a lapokon Horváth Mihálynak a *Függetlenségi Harcz Története* czímű munkája volt lenyomatva.»[19]

A vértanu *Batthyány* Lajos özvegye kivitte magával dákai kastélyába, egyesegyedül volt ezzel a könyvvel s nemcsak a legnagyobb érdeklődéssel olvasta, hanem bele is élte magát a műbe. Mondhatta,[20] hogy rá és mindazokra nézve, a kik részt vettek — és ki nem vett részt? — az akkor történtekben, roppant érdekesnek, a mostani nemzedék számára pedig tanulságosnak találta. «*Lajos* jellemét — úgymond — jól fogta fel és nagyon jól van rajzolva; a *viam meam persequor* nagyon jól keresztülvillant minden alkalomnál.»[21] Csak azt sajnálta, miért nem jegyezte fel sohasem, hogy már miniszterelnök korában tartott az orosz interventiótól s azt kollégáinak, de különösen neki, feleségének, többször aggodalommal emlegette. Ezt annak bizonyságára szerette volna olvasni, hogy Batthyány «a külpolitikában jártasabb volt Kossuthnál és azt jobban tanulmányozta annál». A harmadik kötetnek Batthyányra vonatkozó része is igen jó.[22] «Egészen meg vagyok elégedve kedves urambátyámmal. Magánosan lévén most itt Dákán, majd egésznap el vagyok foglalva könyvével, míg szemeim nem bírnak már olvasni: részint fáradtság miatt, részint mert olykor agg könyek akadályozzák a további olvasást . . .»

Az első támadást *Görgey* barátjai jelentették be ellene, mint

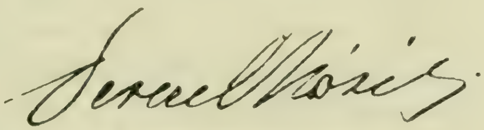
[19] Mint tizenkét esztendős gyermek magam is a legnagyobb titoktartás föl tétele mellett kaptam meg bátyám könyvtárából s emlékszem arra a hatásra, mit megjelenésének titokzatossága keltett. Az ilyen emlékeket a legkíméletlenebb kritikák sem irtják ki.

[20] Horváthhoz 1865 november 18-án. Horváth Lajos gyűjt.

[21] «Nagyon szerette» azt, a mit a II. k. 215. (a 2-ik kiadás 187—8.) lapján mondott róla.

[22] A 2-ik kiadásban III. 484—500. l.

a ki Görgeyt üldözi. Már Toldy megírta neki,[23] hogy ha visszajön, nehéz harcza lesz vele; mert ha van *pártos* része könyvének, Görgey üldözése az. Azok is sokallják, kik nem szeretik őt. Horváth elfogadta a harczot,[24] mert eleve meg volt győződve, hogy abból diadalmasan kel ki. «Én — úgymond — nem szenvedélyesen, legalább nem magánszenvedélyből, legfölebb a hazafiság szenvedélyéből írtam úgy róla[25] s minden betű igazságáról meg vagyok győződve. Így ismeri őt mindenki, a ki hozzá közelebb áll.» Egykori hadsegéde, dr. *Duka* Tivadar, indiai orvos nemrég meglátogatván egykori főnökét, ez úgy nyilatkozott multjáról, hogy azt szégyenli s bánja, mert az egy valóságos éretlen ficzkó elbizakodott magaviselete volt.

96. PERCZEL MÓR NÉVALÁÍRÁSA.

«No, de erről majd otthon, kedélyes tête-à-tétenél, dohányfüst mellett, ha Isten is úgy akarja!»

A többi tábornok szintén elégedetlen volt Horváth történetírásával. *Klapka* például, kivel tizenötesztendei jó barátság után politikai okokból összezördült, nem fogadhatta szívesen, hogy Horváth a történelem ítélőszéke előtt hiszékeny gyöngeségről és könnyelműségről vádolta, ha árulásról a legszigorúbb betudás mellett sem vádolhatta is.[26] *Perczel* Mór már azért is haragudott, hogy a Huszonötév Történetében nem őt tette meg az első államférfiúnak s Ludwigh megjósolta,[27] hogy még jobban megharagszik, ha ebben a könyvében nem őt nevezi Európa legvitézebb tábornokának. Meg is izente[28] Horváthnak, hogy

23 1865 november 28. Horváth L. gyűjt.

24 Toldynak 1865 deczember 3. Akad. TLT. LIII. 98.

25 2-ik kiadás III. 443. csak annyit enged meg, hogy «nem volt áruló a szó közönséges értelmében».

26 Horváth, Függetl. III., 472—4.

27 1864 augusztus 3. Horváth L. gyűjt.

28 Ludwigh levele 1865 januáius 12. U. o.

van oka haragudni: írja meg jobban históriáját. Kossuthot, Horváthot, Ludwighot megfenyegette,[29] hogy megbünteti őket *árulás* miatt, «ha visszamegyünk». Horváth egyideig nem is akart Brüsselbe visszamenni, mert nem akart Klapkával és Perczellel találkozni.[30]

A Függetlenségi Harcz Történetét különben a kormány 1865 deczember 27-én betiltotta. A szerzőt ez a tilalom nem az *anyagi*, hanem az *erkölcsi* veszteség miatt érdekelte. Amott, úgy hitte,[31] a tilalomnál is többet árt a túlságos ár. Úgy hallotta, hogy a tilalom előtt is 18—20 forintért árulták, holott ő 7 forint 20 krajczárért adta. Ez az oka, hogy még a Huszonötév Történetéből is több száz példány eladatlan; mert 15 forintjával árulták, a mit ő 4 forintjával adott el. Bosszankodva kérdezte, nincs-e mód, hogy a közönség ilyenforma zsarolásoktól megmeneküljön? A tilalom *erkölcsi* hátránya abban állt, hogy megnehezítette Horváth megkegyelmezését. S ezt — Toldy szerint[32] — «a mi éhes újdondászaink még rosszabbá teszik. Így e perczben hozza be leányom a Nefelejtset, a mely a hírt e bölcs hozzátétellel toldja meg: E szerint aligha valósul a hír, mely e jeles történetíró hazatérését pengeté».[33] Más irányban azonban a könyv erkölcsi értékét mindenesetre növelték a szabadelvű lapokban a könyvhez fűzött fejtegetések. Mikor a konzervativ *Magyar Világ* Horváth művével érvelt a magyar minisztérium fölállítása ellen, a *Pesti Napló* és a *Pester Lloyd*, sőt a bécsi *National Zeitung* is szintén onnan vett érvekkel támadták a Magyar Világ álláspontját. A bécsi lap szerint[34] Horváth püspök panaszosan kiálthatna fel, hogy «Csak egy lap beszélt eltiltott könyvemről s ez is hibásan beszélt róla«. Minthogy a munka a közönség előtt hozzáférhetetlen volt, így az meg

29 Ludwigh 1865 május 30-án. U. o.
30 Ludwigh 1866 márczius 25. és augusztus 14-én. U. o.
31 Toldynak 1866 január 29. Akad. TLT. LIII. 100.
32 1866 január 7. Horváth L. gyűjt.
33 Nefelejts, 1866. 1. sz.
34 National Zeitung, 1866 január 25., 23. sz.

sem itélhette, mennyiben jogos az ó-konzervatívok eljárása, mikor oly tekintélyre, mint Horváth, könyvének néhány kiszakított része alapján hivatkoztak, mint szövetségesre; az osztrák lap az idézetekre válaszolt, mert tudtával semmiféle törvény sem tiltja, hogy egy egészben véve eltiltott könyvből egyes helyeket bemutasson. De a ki egy munkából idéz, annak a könyvet teljesen, tehát az előszót is el kell olvasnia. Az előszóban pedig Horváth olyképpen beszél az 1848. évi törvényekről, melyekben a legfontosabb tudvalevőleg a magyar minisztérium felállítása, hogy legkevésbbé sem kétséges: ennek a férfiúnak nézetei mennyire nem találkoznak semmiben sem azoknak a fügefaleveles ó-konzervativeknek irányzatával, kik abban a képzelődésben ringatóznak, hogy a közösügyek dolgában teendő néhány engedménynyel az ország elől el lehet tüntetni a parlamenti kormányzatot. Azután a Függetlenségi Harcz Történetének előszavából szóról-szóra kiirta,[55] hogyan itél az 1848. évi törvényekről olyan ember, ki nemcsak közvetlen közelében állt azon idők nagy eseményeinek, hanem a ki — mint művei bizonyitják — Magyarország történetét a legeslegújabb időkig mindenen másnál szorgalmasabban és figyelmesebben tanulmányozta. Ilyen emberre éppenséggel nem hivatkozhatnak azok, a kiknek az 1848. évi törvények ellen az a fő ütőkártyájuk, hogy ezek a törvények polgárháborúra vezettek.

A kormány körében azonban Horváthot a forradalom dicsőítőjének tartották s *Lonovics* érsek szerint[56] a könyörületes szívű uralkodó már eddig is megkegyelmezett volna «a szegény Horváth úrnak», ha ismeretes történelmi munkái közbe nem jönnek; de, mint hallotta, ezek a fő nehézségek. Pedig *Toldy* Ferencz külön is figyelmeztette *István* főherczeget, a volt nádort,[57] hogy Horváth könyve az uralkodóház tagjait nem

55 A 2-ik kiadás VII—VIII. lapján.

56 Lonovics Toldynak Bécs, 1869 augusztus 16. Toldy szeptember 4-iki leveléhez másolatban csatolva. Horváth L. gyűjt.

57 1866 augusztus 19. Horváth L. gyűjt., másolat. A főherczeg válasza Gmundenből augusztus 27. másolatban u. o.

sérti; bírálata csak a német (osztrák) államférfiakat sujtja, de nem élesebben, mint *azt*, ki a mozgalom felelős megtestesülése volt. A munka, ezen tárgyiasságánál fogva, tisztán történelmi s mint ilyen, szoros igazság szerint, rendőri eljárás alá nem is eshetett volna; sőt gyakorlati szempontból loyalis mű, mert azt érezteti, hogy hazánk *nem* forradalmi úton várhatja boldogulását.

Horváth maga úgy érezte,[38] hogy ha itt-ott megmondta az igazat Bécsnek, azt mérséklettel és tisztelettel tette; az pedig éppenséggel használhatott Bécsnek, hogy Kossuth működését egész valósággal adta elő, tetteit és személyét híven ábrázolta s ekként nem kevéssel járult ahhoz, hogy Kossuth «az értelmiségben egészen elvesztette népszerűségét». Kossuth, mint hallotta, maga is úgy vélekedett a könyvről s nem kevésbbé bosszankodott Horváthra, mint Klapka és Perczel, «kiknek bizony szintén nem hízelkedett». «A szerencsétlen könyv e szerint nekem ellenségeket csinált. De azért mégsem bánom, hogy megírtam; mert lelkiösmeretem azt mondja, hogy — az emberi gyarlóságból eredő kisebb detail-hibákat kivéve, — az egészről híven megírtam az igazat és jó szolgálatot tettem honi történetírásunknak. De így van az minden contemporain-történettel: mindenkinek lehetetlen eleget tenni.»

Ő pedig mindenki számára vonta le a függetlenségi harcz főbb tanulságait.[39] A *magyar nemzetet* figyelmeztette, hogy mérséklet, higgadtság, eszély a jogok legerősebb védőpajzsa; a szenvedély, a mindent koczkáztató elbizakodottság a hullámos tengeren könnyen hajótörésre vezethet. A *hatalmat* (az uralkodót) arra figyelmeztette, hogy csak a népek jogainak, törvényeinek, egyéniségének tisztelete, jogos kívánataik teljesítése, egyéniségökkel való azonosulás lehet az alap, melyen a hatalom, az államok ereje, az uralkodók dicsősége emelkedhetik; a szuronyok hegye tartós alapnak keskeny. A *népfajokat*

[38] Toldyhoz, 1866 szeptember 6. Akad. TLT. LIII. 106a.

[39] A 2-ik kiadásban III. 531–2.

arra intette, hogy veszedelmes a Danaidák ajándéka, esztelenség a jog és szabadság ellen a kényuralommal szövetkezni, hogy követelt jogaikat és szabadságukat az biztosítsa. Végre *Ausztria népei* elé azt a tanulságot tárta, hogy az egy hatalom alatt egyesített népek jogainak és szabadságának a hatalom túlterjeszkedése s kényuralma ellen csak egy bástyája van: a solidaritas és a néptestvériség nagy elve. Mindez politikai tekintetben Kossuth álláspontjáról a *Deák Ferencz álláspontjára való áttérést* és azt jelentette, hogy az ezredéves függetlenség biztosítását többé nem a debreczeni nyilatkozat, hanem a nemzet és a tényleges uralkodó kibékülésével kell keresni.

Ez az oka, hogy Horváthnak a Függetlenségi Harcz Történetéről írt művét a historikusok maguk sem tekintették tisztán történettudományi alkotásnak.

Ennek mélyebben fekvő okai vannak. «Nevezd bár gyöngeségnek — írta Horváth Toldynak,[40] — de én történetet nem vagyok képes másként írni, mint miképp azt a *meggyőződés* mondolja tollamba. Meggyőződésem hibás lehet, de a mit írok, *híven, minden szépités nélkül* fejezi ki nézetemet s meggyőződésemet. Ez az oka, hogy újabb munkáim is néhol talán erősebb színekkel van írva, mint a számító eszély javasolhatta volna. A *mérsékletet* szeretem ugyan s követem is a kifejezésekben, de a *kétszínűséget* gyűlölöm; igy azután a mérséklet mellett is gyakran erőssé válik a tömbezés vagy a színezet. E fölött, saját előadásom mellett, a fontosabb tényekre nézve közlöm a kor okmányait is; ezt a kor szellemének visszatüntetése végett is szükségesnek láttam. Ezen okmányok pedig, mint tudod, a kifejezésekben sem ismernek mérsékletet. S ekként azután, bár a munka egyik főiránya: *mérsékletet* kötni a nemzet szívére minden válságos helyzetben, — bár az *kiengesztelődést* sürget: az előadás egyes részei mégis sokkal erősebbek, mintsem hogy azt közönyösen fogadnák az illetők. Nem hihetem ennélfogva, hogy tanácsos lenne honn lennem, mielőtt e

40 1865 június 28. Akad. TLT. LIII. 94.

munka kiadása is többi, politikai bűneim rovásán álljon s azokkal együtt azután ez is a mérlegbe vettessék azok által, kik hazamehetésem felett határozni fognak.»

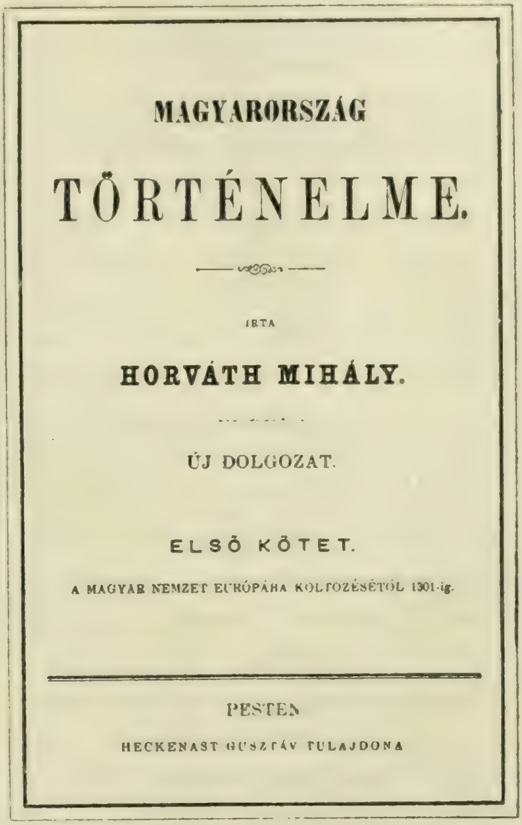
XXI. MAGYARORSZÁG TÖRTÉNELME.

A GYAKORLATBAN mit jelent olyan hitvallás, a milyet Horváth Mihály tett történetírói meggyőződéséről, minden másnál jobban bizonyítja fő munkája, Magyarország történelme. Ennek első kötete 1860-ban jelent meg, a mikor hosszú elnyomatás után a nemzet az első szabadabb lélegzetet vette; a hatodik kötet, mely egyúttal az utolsó volt, már 1863-ban kikerült a sajtó alól, de csak négy esztendő mulva jelenhetett meg. Ez a kötet a franczia forradalom és Napoleon korának hazai eseményeit beszélte el. Heckenast, a könyv kiadója, 1863 újesztendejére — mint már volt szó róla — tudatta, hogy a czenzura a jelen körülmények közt nem engedélyezheti a kötetet s az előbbit, az ötödiket is (a XVIII. század történetét) csak módosításokkal. Akkor a nyomatást Heckenast egyelőre abba is hagyta s az Akadémia az 1863. évi nagyjutalmat nem ítélhette oda ennek a munkának, mert «*politikai lehetetlenség* volt Horváth Mihályt megkoszorúzni». Az Augsburger Allgemeine Zeitung s néhány lap 1864 nyarán már nyiltan írt a munka lefoglalásáról, holott az egész még meg sem jelent[1] s ügye az udvari kanczellária előtt volt.[2]

Horváth még egy esztendő mulva is[3] csak abban reménykedhetett, hogy az országgyűlés kihirdetése után «hihetőleg kijöhet». Ezzel valóban megbiztatták Heckenastot, de nem siettek, hogy közöljék vele a kifogás alá eső helyeket.[4] Horváth most már mégis attól tartott,[5] hogy Heckenast nagyon siet a

1 Horváth Toldynak 1864 június 7. Akad. TLT. LXX. 332.
2 Toldy június 12. Horváth L. gyűjt.
3 Toldy, 1865 június 4. U. o.
4 Toldy, 1865 június 22. U. o.
5 Toldynak 1865 június 28. Akad. TLT LIII. 94.

VI. kötet kiadásával; hiszen ha már két esztendeig várt, miért nem vár még 2—3 hónapot? Ha meg kell változtatnia vagy kihagynia mindazt, a mit tőle a czenzura kiván, akkor a munka nagyon csonka lesz. II. Lipót történetéből sok olyan helyet töröltek, a mi szóról-szóra megvolt az 1848 előtt kijött első dolgozatban. Belenyugodott mégis, hogy Toldy tegye meg a szükséges változásokat, mert így az országgyűlés alatt a munka megjelenhetnék. És aznap, deczember 12-én, mikor Toldy áradozva írta meg neki, hogyan fogadták a pestiek az országgyűlés megnyitására érkezett uralkodót, tudatta, hogy *Frankenburg* Adolf udvari titkár értesítette Heckenastot a VI. kötet engedélyezéséről s hogy ezt a kötetet saját Irodalomtörténetével együtt nemsokára elküldi.

MAGYARORSZÁG
TÖRTÉNELME.
IRTA
HORVÁTH MIHÁLY.
ÚJ DOLGOZAT.
ELSŐ KÖTET.
A MAGYAR NEMZET EURÓPÁBA KÖLTÖZÉSÉTŐL 1301-ig.
PESTEN
HECKENAST GUSZTÁV TULAJDONA

97. A «MAGYARORSZÁG TÖRTÉNELME. PEST, 1860.» KÜLSŐ CZÍMLAPJA.

Heckenast még ezek után is csak több mint egy esztendő mulva küldhette szét a könyvet. «A szerencsétlen foglyokat csak akkor bocsátották szabadon»,[6] mikor már Horváth is hazatért a számüzetésből s mikor 1867-ben az alkotmányt helyre-

[6] Horváth saját szavai az új dolgozat 2-ik kiadásának előszavában, x. lap.

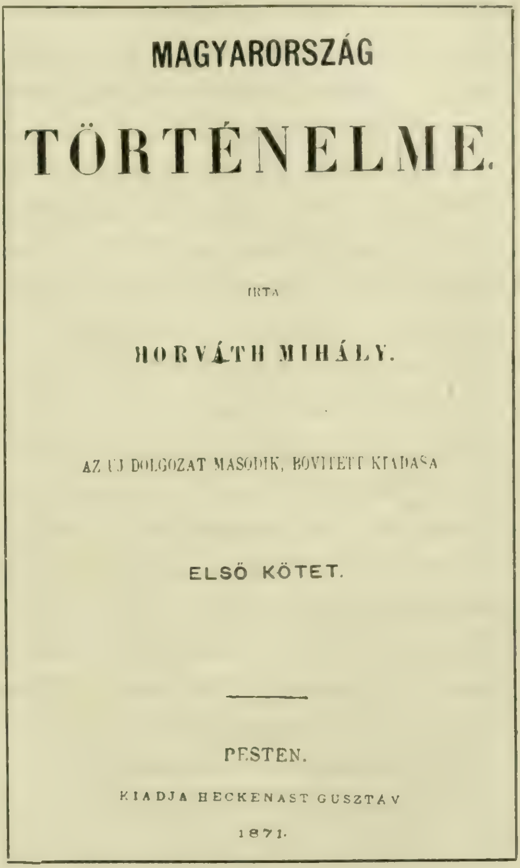
állították. A közönség tehát természetes érdeklődéssel fogadta a türelmetlenül várt munkát, különösen annak két utolsó kötetét, mely ott folytatta az események leírását, a hol a toll kihullt Szalay László mesteri kezéből; s így a közönség Horváth két utolsó kötetében olvashatta először a kuruczkorszakra következő száz esztendő történetét.

1865, a Függetlenségi Harcz Története megjelenésének éve, a magyar tudomány és nemzeti élet történetében az a fontos időpont, mikor magyar nyelven teljesen készen állt, ha épp oly teljesen mindjárt forgalomba nem kerülhetett is a nemzetnek a legrégibb időktől egészen 1849 végéig, tehát pár év híján a nemzet egész életére kiterjedő, kimerítő egyetemes történelme.[7] Egy kötet szólt a magyar nemzetnek Európába költözéséről 1301-ig, az Árpádok kihaltáig lefolyt eseményekről. A második kötet a mohácsi ütközetig, a harmadik a linzi békekötésig, a negyedik a szatmári békéig, az ötödik II. József haláláig, a hatodik a bécsi kongresszusig ment. Külön kiadásban a hetedik és nyolczadik erős kötet 1823—1848-ig haladt s a kilenczedik, tizedik és tizenegyedik kötet 1848 és 1849 nagy eseményeit beszélte el. A kötetek száma az 1873-ban befejezett második kiadással tizennégyre emelkedett s így, már arányait tekintve is, páratlanul állt a magyar nyelven odáig megjelent rendszeres magyar történelmek közt.

Csodálatos az a gyorsaság, könnyedség és szorgalom, a melylyel egyetlenegy ember ezt a munkát oly rövid idő alatt s mégis oly alaposan végezte el. *Toldy* kérdésére 1858 február 20-án jelentette készségét,[8] hogy újra írja, helyesebben megírja Magyarország történetét és hét esztendő mulva már tizenegy kötetben nemcsak megírta, hanem ki is nyomatta munkáját. Történetírói rátermettségén, hivatásán és tudásán kívül az a tökéletes odaadás kellett hozzá, a melylyel hontalanságáért a száműzött abban kereste vigasztalását, hogy

7 Ezt ő maga is kiemeli MO. Tört. 2-ik kiadásának előszavában, XII. l.
8 Akad. TLT. LXX. 307.

életének minden pillanatát elvesztett hazája multjának szentelte. Egymaga írta az egészet s így minden lapján a tudománynak ugyanazon szellemével, a hazaszeretetnek ugyanazon tüzével szólt a nemzethez, a melynek jövendőjét multja igaz megismerése nélkül el sem képzelhette.

MAGYARORSZÁG

TÖRTÉNELME.

IRTA

HORVÁTH MIHÁLY.

AZ UJ DOLGOZAT MÁSODIK, BŐVITETT KIADÁSA

ELSŐ KÖTET.

PESTEN.

KIADJA HECKENAST GUSZTÁV

1871.

98. A «MAGYARORSZÁG TÖRTÉNELME. PEST, 1871» CZIMLAPJA.

Már akkor hatással volt nemzetére, mikor 1841-ben egy hétíves tankönyvben először, s 1848-ig még két ízben bővebben is megírta annak történetét. A fiatal, néha igazán gyermekhonvédek az ő könyveiből tanulva, tudták, miért harczolnak. Nem is egészen másfél évtized mulva, a közélet nagy bizonytalanságai közt, egy újabb nemzedék ismét az ő könyveiből erősítgette azt a hitét, hogy a történelem és a jog folytonossága alapján szilárdan álló nemzet fennmarad, ha önmaga mérsékléseben épp oly erőt tanusít, mint imént a harczban tanusított. Az alkotmány helyreállítása után ez a hat kötet lett a fölserdült ifjúságnak egyik legjobban kedvelt komoly olvasmánya s erre és a másik kettőre majdnem oly áhítattal gondolt, mint Arany Széchenyi három «nem kézzel írt» könyvére, mely bölcsel, tanít; egekbe nyuló három pyramis volt

ez is, mely a bujdosó előtt olyan mély nyomot jelölt meg, hogy azt a számum viharától fölkorbácsolt sivár homok el nem takarhatta. *Akkori* deákok most már mint öreg emberek haladnak abban az irányban s annál szívesebben, mert félszázad óta fáradságos kutatásokkal maguk is forrásokat fakasztottak és azok körül viruló oázisokat támasztottak az odavezető útban. Lehetetlen megindulás nélkül gondolniok Magyarország történetében vezetőjükre, Horváth történetére.[9] És lehetetlen vissza nem emlékezniök Horváth legjobb barátja, Toldy irodalomtörténetének szavaira, a miket akkor oly szépeknek tartottak, hogy könyv nélkül is tudni akarták. Toldy jellemzése szerint[10] Horváth ebben a könyvében «a vulgus hízelgéseitől és ellenszenveitől egyformán függetlenül, melegséggel méltatva az erényt és nagyságot, a tévedéseknek pedig lélektani és politikai belátással mutatva ki kútforrásaikat: a históriai ítéletet, szigorral és szelidséggel, kellő álláspontjára és mértékére visszavezeti. A hazafiúi érzület, mely mégis az objektiv nyugodt felfogást el nem homályosítja, a történetek belső összefüggésének és viszonyának a korok felett elnöklő szellemhez fölismerése, a nemzeti élet minden jelenségeinek gondos megfigyelése s e mellett az alkotó világossága és kerekdedsége, valamint az előadás egyszerű, keresetlen szépsége Horváthot, a kitűnő s nemesb értelemben vett népszerű történetírók közé iktatják».

De a részletekben Toldy sem mindenkor értett egyet Horváth felfogásával. «Elgondolhatod — írta,[11] mikor a kormány megbízásából a Szent István-rend albumát készítette, —

9 Az új dolgozat első kiadása I—VI. kötetét 1870 deczember 12. és 1871 április 27. közt olvastam el a pozsonyi gimnáziumban, melynek ifjúsági könyvtárából több tudományos könyvet, mint regényt kértünk ki; 39 oldalra terjedő jegyzeteim maig is megvannak s így reánk, vagy legalább reám akkor tett hatásáról okom és jogom van beszélni. Egyetemi tanulmányaimban már a két kötettel bővebb 2-ik kiadást használtam s ezek ma is tele vannak jegyzeteimmel. Erre talán azért szabad hivatkoznom, mert más kortársaim is hasonlóképen tettek, a mi Horváth könyvének általános és mély hatását igazolja.

10 A magyar nemzeti irodalom története. 2-ik kiadás, 2-ik kötet. (Pest, 1868.), 110.

11 1864 február 13. Horváth L. gyűjt.

mily figyelemmel olvastam el Mária Tereziadat.[12] Még sohasem volt e nagyasszony hazai író által ily behatólag méltatva. Mégis nekem úgy látszik, hogy hiányzik a felfogás egysége. Ingadozó. Nem értem rá az egybevetésre; azt gyanítom, ez új kiadást nem öntötted egészen újra át, hanem a régibe (a pápaiba) dolgoztad bele az új adalékokat. Előttem ez asszony lelke egy tiszta tükör s mint uralkodó, a legnemesb s legnagyobb alakok egyike. Egész élete nemes küzdés volt német minisztériumával magyar érdekben. Ez nincs kimondva. Más szempontból van felfogva az alkotmányos és nemzetiségi oldal. Hiba. Mégis kitűnő e munkád s véghetetlenül sokat köszönök neki s főleg neked. Mind elolvastam a mieinket. Mi mindez a te munkád mellett!»

Horváth maga is érezte, hogy hatkötetes munkájában leghézagosabb az ötödik, mely a Rákóczi szabadságharczát követő korszak eseményeit adja elő. A 2. kiadásban, már itthon, a haza földjén, újabb levéltári kutatásokkal, s kiadott könyvek és okiratok felhasználásával ügyekezett «a hézagosságot, ha nem is egészen megszüntetni, legalább csökkenteni, a művet teljesebbé, jobbá tenni».[13] Ez éppen Mária Terézia történetén látszik meg, a mely egész monographiává szélesedett ki s bizonyára egységesebb is, mint az első kiadásban. Általában a többi korszakban is feldolgozta az újabb kutatások eredményét; pl. a kereszténység megalapítását újabb kútfőnyomozás alapján, egészen új világításban, számos részlettel bővítve beszélte el. Idejárult, hogy a második kiadás (1871—3) már a sajtószabadság korában jelenvén meg, ügyekezett mindenütt helyreállítani a kitörlött, vagy az igazság s nézetei ellenére megmásított helyeket.[14] Így a második kiadás teljes két kötettel lett bővebb az elsőnél, a mely azonban már teljes írói és tudo-

12 Az v. kötetből, melyet csak ő ismerhetett, mert a czenzura még nem engedélyezte.

13 A 2-ik kiadás előszavában.

14 Ugyanott.

mányos jelentőségében mutatta be Horváth Mihályt. Megvolt benne minden tulajdonság, a minek alapján Horváthról ítélni lehetett; mindenesetre ezzel szerezte meg azt a dicsőséget, hogy Magyarország koszorús történetírójának nevezzék.

Kora szellemének a történetírásban, Szalay mellett, legigazibb képviselője volt.[15] Magyarország négykötetes pápai kiadása épp úgy kézikönyve volt a márcziusi ifjúságnak, mint a mostani pesti kiadás annak az ifjú nemzedéknek, a mely Deák Ferencz körül sorakozott; sőt ennek még inkább. Mert amott a történelmi érzéket éppen akkor akarta fölkelteni, mikor a nemzet a maga legnagyobb politikai alkotását, a nemesi alkotmányt megdönteni készült; míg emitt a már munkás történelmi érzék éppen a multra és a jogra hivatkozva követelte vissza az újkor szellemében átalakított alkotmányát. Horváth, a ki monographiák írásával kezdte munkásságát, az ország egyetemes történetének megírásában ismerte föl valódi hivatását; ez az összefoglaló munkája olyan érték a históriában, mint Werbőczy Tripartituma a jogban. Jobban hatott vele a számüzetésben, mint azelőtt, itthon élve a hazában, mely a tanulmányaiban csöndesen elmélyedő tudóst is arra kényszerítette, hogy politikus és miniszter legyen éppen akkor, mikor az ország a történelmiről modern alapra lépett át. Pedig igazán «nem vágyott a Guizot-k dicsőségére»,[16] hogy történetíró és államférfiú legyen egyszerre. Hiszen mint történetíró amúgy is inkább mérsékelten szabadelvű,[17] mint államférfiú pedig forradalmi volt, egy úgynevezett köztársasági kormány tagja. De mint történetíró is sok tekintetben az államférfiú munkáját végezte. Az állam multját és a mult államát helyreállítani az egybevágó feladatok közé tartozik. A ki hazánkat, bár főképpen politikai szempontból, a multban mint szerves egészet mutatta be,[18] annak a politikában sem lehetett főbb vágya, mint az,

15 Ezt Salamon Ferencz igen szépen bizonyítja Horváthról tartott akad. emlékbeszédében, id. h. 18—23.

16 U. o., 30.

17 Salamon szerint (U. o.) «valódi konzervativ, ki valami nagyon újat nem akar».

18 Salamon, u. o. 32.

hogy szerves egész maradjon a jövendőben is. A nemzet ezeréves életének és az ő tizennégy kötetes történetének az a végső tanulsága,[19] hogy csak jogtisztelet s korszerű haladás lehet a hatalom tartós, megdönthetetlen alapja; a népszabadság csak az egyenlőség, testvériség és összetartás zászlaja alatt, eszély és mérséklet által vezetve virulhat és gyümölcsözhet. A negyvenes évek nemes idealizmusával lépett át a hatvanas, söt a hetvenes évekbe is. Jeligéje mindhalálig az volt, a mit Plinius természetrajzának előszavából illesztett első pályamunkája[20] elé: «Nehéz a réginek újságot, az újnak tekintélyt, a mindennapinak fényt, a sötétnek világosságot, az útálatosnak kedvességet, a kétségesnek hitelt, valamennyinek pedig természetességet (észszerűséget) adni.» Egyiket sem erőszakolta s mindent a maga természetes színében igyekezett bemutatni; de a színezés szabadságával mégis élt.

Innen van, a mit már személyes ismerőse, *Flegler* Sándor zürichi tanár észrevett nála,[21] hogy a magyar történelemnek minden elhatározó korszakát és különösen az alkotmány fejlődésének főbb mozzanatait a modern liberalizmus szempontjából ítélte meg. Azonban ezeket a korszakokat odáig nem tapasztalt szabatossággal határolta körül, élesen fölismerte az elválasztó vonalakat, s ennek következtében oly könnyűvé és természetessé tette a rengeteg anyag áttekintését, hogy ebben a történetírók nagy része még mostan is követi.

Ezen a 214 ívre terjedő hatkötetes munkán kívül genèvei tartózkodása alatt Horváth rövidebb előadásban is többször kiadta Magyarország történelmét. Így 1863-ban a Kurzgefasste Geschichte Ungarns-t két kötetben,[22] a melyet 1855-ben úgy-

19 Függetl. harcz tört. III. 532.

20 Párhuzam a beköltöző magyarok s az akkori Európa műveltsége közt.

21 A magyar történetirás történelme, 221.

22 Említi Fessler-Klein, Gesch. von Ungarn, I. kötet, előszó, XVII. lap. Meg jelent Pesten, 8r. 512 és 710 oldalon. Kolbenheyer Mór, ki 1836—1846 közt soproni ág. hitv. ev. pap volt, 22 évi távollét után 1872-ben visszatérve Sopronba, megvallotta Horváthnak (1872 nov. 8. Nemz. Múz. Horváth-iratok, 47-ik sz.) hogy ezt a «középső művét» annak idején ő fordította le németre. Azontúl leveleztek is egymással.

szólván megtagadott. *Borchgrave* Emil, a hágai belga követség titkára, erre[23] hivatkozva kérte, hogy mivel magyar nyelvű nagy műve el van zárva előle, a belgák magyarországi településeire vonatkozó adatokat közölje vele.[24] 1865-ben *Vaszary* Kolozs esztergomi gimnáziumi tanár (a későbbi herczegprímás) a szerző megegyezésével kiadta a Magyarok Történetét a tanuló-ifjúság számára, mely voltaképpen a «Kis Horváthnak» 8. kiadása[25] s két esztendő mulva németül is megjelent; 1866-ban ugyanő mint külön tankönyvet bocsátotta közre «A Magyarok Történetét rövid előadásban», melyet «Horváth Mihály ugyanezen czímű munkája nyomán a felső tanintézetek használatára a szerző megegyezésével szerkesztett». Ezzel elérte azt a czélt, hogy a gimnáziumok a provizórium idején is megint hazafias és tudományos szellemben írt tankönyvből ismerhették meg a nemzet történelmét.[26]

XXII. EMIGRÁCZIÓ ÉS KIEGYEZÉS.

A FÜGGETLENSÉGI HARCZ történetírója nem zárkózhatott el a függetlenségi harcz egykori intézőitől, holott az emigráczió politikai törekvéseiben egyáltalában nem óhajtott résztvenni s történetírónál egyéb nem akart lenni. Arra, hogy az emigráczió történetét megírja, sohasem gondolt s utóbb tiltakozott is ilyen föltevés ellen. Mikor Brüsselben mégis megjelenni kezdett egy történelem a forradalom utáni időkről

23 Az I. kötet 116. lapjára.

24 Borchgrave könyve 1871-ben, a belga akadémia díjával jutalmazva, 4r. 126 lapon jelent meg. (Essai historique sur les colonies belges, qui s'établirent en Hongrie et en Transylvanie.) Horváthhoz 1866 április 30. intézett főbb kérdései a következők: 1. Mi a belgák (flamandok, vallonok stb.) magyarországi kivándorlásának oka? 2. Mi okból hítták be őket a magyar királyok s mily okiratok bizonyítják ezt? 3. Mik a gyarmatosítások alapelvei? 4. Kaptak-e a belgák olyan külön kiváltságokat, mint Németországban, s minőket? 5. A gyarmatok megtartották-e nemzeti nyelvüket bizonyos ideig s vannak-e ennek emlékei? 6. Mik a kérdésnek főbb forrásai? (Borchgrave franczia levele, Nemz. Múzeum, Horváth-iratok, 26.)

25 Pest, 8r. 175 lap.

26 Pest, 8r. XVI és 448 lap.

s azt itthon neki tulajdonitottak, *Toldy* kérte, hogy hozzairandó levelében czáfolja meg ezt a hírt, mert csak úgy hisznek neki, ha egyenesen rá hivatkozhatik.[1] Horváth Ludwightól kérdezte meg, miféle könyv az, miről mostan hall először;[2] *Ludwigh* — nem ugyan neki, de Kossuthnak — megirta,[3] hogy Brüsselben rajta kívül senki sem ír és nyomat könyveket a magyar ügyről; a hír tehát onnan keletkezhetett, hogy most nyomatják Lipcsében Horváth könyvét (a Huszonötév Történetét) német fordításban s már azt képzelik, hogy az francziául is napvilágot lát, mert nem tudják, hogy az nem francziának való olvasmány. De lehet, hogy Perczelnek valamely folytonosan tervezett emlékiratáról, vagy életrajzáról hallottak valamit. Horváth is csak annyit mondhatott Toldynak,[4] hogy ő annak a munkának nemcsak nem szerzője, de egyáltalán nem is tud róla s létéléről is csak most, tőle értesült. Különben is: soha, semmit sem írt névtelenül, vagy álnév alatt, kivéve azokat, mik Hatvani Mihály néven jelentek meg; mire hogy a kormányszabályok kényszerítették, Toldy tudja legjobban; hiszen az ő tanácsára választotta a Hatvani nevet.

99. KERTBENY KÁROLY.

Annak sem örült, hogy *Kertbeny* Károly a magyar emigráczió tagjainak életrajzain dolgozott s ki akarta adni Mack emlék-

1 1866 augusztus 8. Horváth L. gyűjt.

2 Augusztus 23. Említi Toldyhoz szeptember 6-án írt levelében. Akad. TLT. LIII. 106a.

3 Augusztus 30. Kossuth, Irataim, VI. 532.

4 Szeptember 6. Akad. TLT. LIII. 106a.

iratait is. amelynek egy téves adata helyreigazítása végett Horváth Mihály sikeresen járt közbe.

Klapka Györgygyel Horváth a Mack-Kertbeny-féle iratok, de egyéb okok miatt is csakhamar meghasonlott. *Klapka* manifesztumot intézett politikai barátaihoz, hogy ezeknek — az Almásy-féle elfogatások miatt — uralkodó hangulattal szemben irányt adjon s mivel a forradalomban kételkedik, őket minden ilyen kísérlettől óva inti. Erre csakhamar jelentette a Pesti Napló, mely a hírt hozta,[5] hogy *Horváth* Mihály, gróf *Bethlen* Gergely és gróf *Karacsay* Sándor Genèveből levelet intéztek hozzá, mely szerint Klapkát nem ösmerik el irányadónak. A nemzet az ő felszólítása nélkül is tudni fogja, mit kell tennie a maga helyzetében; a künn levőknek pedig, kik a haza javát hordják szívükön, egyedül a nemzet elhatározása adja meg a követendő irányt. «A haszontalan, mondhatatlanul hiú ember — írta *Horváth* Toldynak[6] — mindenbe beüti az orrát. Eddig mindent, igen sokat elnéztek neki s ez mind elbízottabbá, fenhéjázóbbá tette őt, kit senki sem becsül. Egy éve, hogy felfogadtuk: nem tűrni többé rakonczátlanságait. Most egymással ellenkező dépeche-ket küldözgetett az ujságokba, a brüsseli Indépendance-ba, de kivált a turini Italiá-ba homlokegyenest ellenkezőt azzal, melyet a bécsi Pressé-be igtattatott. Itt künn némely körökben elhitette, hogy ő a vezére, feje az emigrácziónak. Mi többen szégyeltük ezt s felszólaltunk ellene, hogy *eb ura fakó!* Majd tudja a nemzet az ő felszólalása nélkül is, mit kelljen tenni. Több fontos okunk volt ezt elmondani, valamint azt is, hogy a ki *a haza javát* hordja szívén, annak csak a nemzet elhatáro-

5 Pesti Napló, 1865 131. sz. távirat. A Pester Lloyd 1865 június 9-én ezt a Wiener Presse távirata alapján közölte. «Nem tudom, ki az ördög kéri az ő tanácsát — írta Ludwigh Horváthnak június 20-án; — mindenesetre különös, hogy éppen ő hűhózik demonstratiók ellen, ki mindig akkor demonstrált, mikor arra éppen nem volt szükség. Talán azt hiszi, hogy az osztrák a béke sikerültével meg fogja hívni, hogy a komáromi várat őrizze. Kezemben volt a bizonyság, hogy nemrégen ismét conspiratióra bizgatta az embereket — szegény (Almásy) Pali elfogatása után; és most megint béke-demonstratiókkal fondorkodik.»

6 Az allevardi fürdőből 1865 június 28. Akad. TLT. LIII. 94.

zása adhat irányt. Felszólalásunk tehát egyáltalán nem az ügyre vonatkozik, csak Klapka idétlen, önző s hiú szózatait sujtja.»

Jósika Miklóst is örökre elveszítette. A hírneves regényíróhoz és feleségéhez igaz barátsággal ragaszkodott. Szerette volna, hogy boldogoknak érezzék magukat brüsseli házukban, a Rue de la Commune-ben, a melynek megvásárlásában egy kis kölcsönnel segítette őket.[7] Sokszor vágyott társaságukba; de erről is le kellett mondania, mikor hallotta, hogy Drezdába költöznek át, a mely azonban sehogy sem tetszett nekik.[8] Onnan kapta Jósika halálának (1865 februárius 27.) hírét. Az özvegy megindultan köszönte meg részvétét;[9] hiszen Horváth jól tudta, mennyire szerette urát s hogy csak benne és érte élt. Nem is tudja ura sírját egyedül, idegen földben hagyni. Ez lehetetlen. Már az ő utolsó szűk nyughelye is el van készítve az övé mellett. «Számunk fogy — borongott *Ludvigh* is;[10] — a baráti szívnek pedig úgy sincs más élеménye és vigasza, mint azon kevesekhez csatlakozni, kik a munka terhei alatt még ki nem fáradtak.»

Azonban, a hogy *Toldy* jellemezte a helyzetet,[11] csakhamar nagy változás történt. A magyarok higgadtabbak lettek, a kiegyezést őszintén kívánták; Ausztriában égető lett a kérdés és rájöttek, hogy kiegyezés nélkül nem alakulhatnak meg; a februáriusi pátensbe vetett hitök haldoklott; *Deák* néhány czikke megrendítette az egész Schmerling-rendszert s az osztrákok hozzáédesedtek a magyar kivánatokhoz. Hinni kezdték, hogy a magyarok őszintén óhajtják Ausztria nagyhatalmi állását, megerősödését, fényét s mint testvérek, osztozni készek a közös terhekben, de csak Magyarország önállásának megmentése mellett; kezdték belátni, hogy Ausztria erős lehet, mint egykor volt, egy önálló szabad Magyarországgal. Sőt lassankint a

7 Jósikáné levele 1862 június 1-én, Jósikáné június 16-án. U. o.
8 Ludwigh 1864 szeptember 17. és deczember 10. U. o.
9 1865 április 29. Drezda. U. o.
10 Horváthhoz 1865 május 30. U. o.
11 Horváthhoz június 4. U. o.

magyar parlamentáris alkotmánytól vártak maguknak is igazi parlamentáris alkotmányt. Végre pedig ezt már a fejedelem sem győzte várni. Nyugalma, büszkesége hajtotta őt; mindenekfelett a magyarok rokonszenvét látszott keresni. A vasszükség mozgatott minden részt. «Örvendjen hazafiúi szíved — kiáltott fel Toldy: — közel a szerencsés kibontakozás, az új élet, az új idő! Ez pessimista barátod religiója.»

«Remélek én is — felelte Horváth;[12] — mert nem válhatok meg a kiegyezés sikerültének gondolatától, melyet hazánkra nézve oly igen szükségesnek látok.» Ha visszatérésének föltétele a térítvény aláírása volna, ezt azonnal megtehetné, mert abban alig lehet egyéb annál az ígéretnél, hogy előbbi összeköttetéseiről lemond és politikai fondorlatoktól tartózkodik; ezt pedig ő, ki száműzöttsége tizenhat éve alatt különben sem vegyült fondorlatokba s a forradalmi párttal semmiféle összeköttetésben nem állt, igen könnyen megígérhetné. De magyarországi másik levelezője, *Batthyány* özvegye, más színben látta a dolgokat, mint Toldy. Dühös — úgymond[13] — mert nem látja át, miért történt mindez; *igéretek* végett, a miket Isten tudja, teljesítenek-e vagy sem?! Ha a közönség *tényeknek* örült volna, akkor megbocsátotta volna a pesti fogadtatást, még az örömet is; de így — —! Nem hisz ő már az ilyenféle ígéreteknek.

Az emigráczió belső bajai is éppen akkor kerültek nyilvánosságra Klapka hírhedt manifesztuma következtében. *Kossuth* is felszólalt ellene az Alleanzában, de már későn tiltakozott Klapka bitorlott reputatiója ellen. A sok mindenféle humbug — a hogy Ludwigh írta Horváthnak[14] — legmostohább helyzetbe az emigrácziónak éppen azon tagjait hozta, kik leghívebben szolgálták a hazát. A világnak szerencsétlenebb emigrácziója még nem volt a magyarnál! Az otthoni kiegyezésben sem

[12] 1865 június 28. Akad. TLT. LIII. 94.
[13] 1865 július 5. Horváth Lajos gyűjt.
[14] 1865 július 9. U. o. Kossuth (Iratainak VI. kötetében) Ludwighnak ez évből sok levelét közli; humbugnak tehát csak Klapka eljárását tarthatta.

bízott; belemennek a siker iránt sok reménynyel, de kevés bizalommal s még kevesebb meggyőződéssel.

Toldy másképpen vélekedett.[15] A nagy többség nyugodtan és reménynyel tekint a történendők elé. A királyi beszéd a budai várban *megváltoztatta* az országot. Ilyet s így mondva

100. GRÓF BATTHYÁNY LAJOSNÉ.

Magyarország még nem hallott fejedelem ajkairól. Az uralkodó saját érdeme, hogy széttépte a hálót, a melybe befonták s így hinni lehet, hogy szerencsésen bevégzi művét. «Örülj velem, barátom: a *feltámadás napja közelít!*» Horváth[16] szerette volna hinni, hogy valóban közelít; kétszeres öröm, kétszeres elégtétel volna ez rá nézve, ki résztvett a nemzet temetésében. De nem

15 1865 október 8. Horváth L. gyűjt.
16 Október 15. Akad. TLT. LIII. 97.

volt hajlandó teljesíteni barátjának azt az óhajtását, hogy külföldi lapban cikket írjon az ausztriai változásokról. Ezekről több jelentékeny párisi lap s legutóbb a Revue des deux Mondes is avatottan írt, a szerkesztők tehát nem-igen tetéznék meg a czikkek számát; azok a lapok pedig, a melyek idáig untalanul ferde felfogással írtak a változásokról, vagy egy és más titkos befolyástól indíttatva irányzatosan nyilatkoztak, az övékkel ellenkező felfogásu czikkeket bizonyosan nem vennének föl.

»Ebül állnak mind köz-, mind magánügyeink — rontotta a levél hatását *Ludwigh.*[17] — A szegény ország semmire sem megy az osztrákkal, hacsak a porosz reá nem üt.»

Kossuthnak magának két nap mulva[18] Ludwigh azt írta, hogy Klapka aligha van Firenzében, hová Horváth utaztatta, de csak valami kósza hír nyomán, mert nincs vele semmiféle érintkezésben. Ellenben Horváthnak Berlinbe kellett utaznia, mert Puky Miklós közbenjárására Klapka egyik megbizottjának, gróf *Csáky* Tivadarnak 20,000 forintot kölcsönzött és bár a gróf elég biztosítékot nyújtott, «úgy látszik a nagyharangra akarta bízni a fizetést»; Berlinben azután Horváth Csáky jószágának, Szinnának, porosz vevőjétől váltót eszközölt ki s így követelését biztosította. «Elkerülheted a kellemetlenségeket, — írta Horváthnak Ludwigh erre az ellenőrízhetetlen hírre[19] — ha a veszteségeket kikerülted. Mind a kettő egyszerre sok és csakugyan szerencséről beszélhetsz, ha a veszteséget magadtól el tudtad hárítani.»

Klapkát és Csákyt, Komáromyval együtt a poroszországi magyar legio ügyeinek intézőit, anyagi oldalról is ismervén, Horváth nagyon megvetően szólt róluk és az egész legióról,[20] de *Batthyányné* védelmébe vette azt.[21] És október 6-án kelt levelét azzal végezte: «Jól esett *ma* mindent mondhatni, a mi szívemen fekszik.»

17 1866 április 8. U. o.

18 Május 27. Kossuth, Irataim, VI. 203—4.

19 Május 25. id. lev.

20 Idézi Batthyányné 1866 okt. 6. U. o.

21 U. a. levelében. De Irányinak a legio ügyeiről Kossuthhoz intézett jelentése (Kossuth, Irataim, VI. 545—556.) Horváth felfogását igazolja.

Toldy azonban megint megnyugtatni igyekezett barátját.[22] Az uralkodó sokat ad, talán mindent, a mit okunk van kívánni. A kiegyezés még sem fog könnyen menni, mert Deák ellenében hatalmas kisebbség alakult s oly «gyalázatos következetlenséggel» dolgozik, hogy néhány emberök mögött alkalmasint külföldi kéz van; a többiek pedig, a kik magukat Deákkal

101. HORVÁTH MIHÁLY.

szemben függetleneknek mondják, «öntudatlan eszközei oly izgatónak, ki ha czéljait érné, miután egyszer már a végveszély szélére rántotta hazáját, bizonyosan eltemetné azt.» Deák pártja azonban megcsinálja a közös ügyeket, minisztériumokat alkot, átvizsgálja az 1848-iki törvényeket s megkoronázza a királyt; Deák, mint bizalmasan írja, mégis aggódik, hogy a kisebbség izgatni fog az adófizetés megtagadására. *Horváth* azt felelte,[23]

22 1866 november 29. U. o.
23 Deczember 3. Akad. TLT. LIII. 111.

hogy az új leirat óta maga is jobban bízik a kiegyezésben, de barátjának *Kossuthra* vonatkozó föltevését visszautasította. «Te azt gondolod, látva az ellenzék törekvéseit, — szólt — hogy ugyanazon egyén keze van a dologban most is, ki már egyszer a végveszély szélére rántotta hazánkat. Tévedsz. Ennek most kevés, az ellenzék vezetőire semmi hatása sincs. Én másokat látok a játékban, azokat, kik *a poroszoktól nyert pénzben*, a beküldött három vagy négyszázezer forintban részesültek.» *Klapkán* kívül *Komáromy* Györgyre és gróf *Csáký* Tivadarra gondolt; de nem tudta, nem téved-e ő maga is, mert az emigránsok közül senkivel sem volt összeköttetésben; Komáromy és Csáky pedig nagyon kerülte, mert rosszalását már tudatta velök; azonban mégis hallott egyet-mást s vélekedését ebből alkotta meg. «Ezek most — folytatta — *Kossuthot is kijátszották és megcsalták* s ő, mint hallom, fel is akar lépni ellenök, mint csalók ellen.[24] De elég e nyavalyás ügyről.»

Toldy, mikor már biztosra vette Horváth megkegyelmezését, borongva figyelmeztette,[25] hogy nem a régi Magyarországot fogja itt találni. Königgrätz azt is eltemette. A porosz-orosz szövetségen alig lehet kételkedni s akkor vége mindennek. Ausztria felbomlik, de Magyarország is, à la Varsovie, valami nagyherczegséggé zsugorodik össze. Az örökös tartományok népei napról-napra jobban el vannak szánva, hogy beolvadjanak a nagy Németországba s akkor finis Austriae! De hát nem egy-e ez a finis Hungariaeval? Deáknak és társainak, úgy látszik, csak egy óhajtásuk van, hogy a bomlás pillanatában Európa egy magyar államot találjon itten, mert most nem az. Annak talán megkegyelmeznének. «Kedves barátom — felelte Horváth[26] — azon komor képek, melyeket utolsó leveledben

24 Már 1866 augusztus 13-án utasította Irányit, hogy Csákyt számoltassa meg a poroszoktól fölvett másfél millió frankról. Kossuth, Irataim, VI. 484—7. Irányi, Kossuth megbízásából, az utasításokkal ellenkező eljárásért a felelősséget Csákyra és Komáromyra hárította át; Kossuth szeptember 9-ikén különösen élesen írt Csákyról. U. o. 534—5. és 541—3. l.

25 Deczember 7. Horváth Lajos gyűjt.

26 1866 decz. 15. Akad. TLT. LIII. 112.

közöltél velem szegény hazánkról, rémes alakban gyötrik számtalanszor az én aggódó lelkemet is, bár, a mennyire csak lehet, sietek azokat elűzni agyamból. De talán mégis csak megőriz az Isten bennünket ily veszedelemtől. Mikor e szomorú képek lelkemre borulnak, vérzik a szivem és sírni akarnék a vakság miatt, melynek átka még mindig fogva tartja a bécsieket s fogva közülünk is vajmi sokakat. De jobb erről nem is szólni. Sufficit dici miseria sua!»

XXIII. CSALÁD ÉS HAZA.

Horváth Mihálynak huga, Amália, 1864 augusztus 18-án azt kivánta,[1] hogy ha már a kegyetlen sors messze földre szakította el tőlük, környezzék oly nemesszívű barátok, kik szeretett hazáját és kedves családját némileg pótolják; de a jó teremtő áldja is meg mindazokat, kik őt szeretettel és gyöngédséggel környezik.

Szeretetre, gyöngédségre annál nagyobb szüksége volt, mert a folytonos, megfeszített munka, a hazája sorsa miatt való aggodalom és a megélhetés gondjai egészségét is megtámadták. Már Olaszországban duzzogott rá kedves tanítványa, *Károlyi* Pálma, hogy nem követi tanácsát, nem járkál eleget s azután haragszik, panaszkodik, hogy a fürdőben sárral betapasztják, kínozzák, gyógyítják.[2] Évek óta csúzban és idült torokbajban szenvedett, a mely ellen kénes fürdőket használt.[3] Mikor 1862 végén Genèvebe költözködött át, nem volt, a ki a szerény lakásában elzárkózva egyre dolgozó tudóst napról-napra figyelmeztesse, hogy egészségére jobban vigyázzon. Munkái írása közben annyi fennakadást, nehézséget, anyagában annyi hiányt

1 Horváth Lajos gyűjt.
2 1861 június 26. U. o.
3 Toldynak 1865 június 28. Akad. TLT. LIII. 94.

tapasztalva, kedvetlenségei, bosszúságai közt fel is fogadta,[4] hogy új munkába nem fog többé, míg kinn kell élnie. De hiában — úgymond. — Miképen Eugène *Sue* Juif Errantja, újra meg újra fülében érzi harsogni a végzetes «Marche! Marche!» szavakat, midőn örökös bolyongása közben eltikkadva, néha megállni s meghalni epedez: úgy érezte magát ő is száműzöttségének különben kiállhatatlanná váló unalmai, ízetlenségei közt szünet nélkül üzetni a munkára, hogy idejét szakadatlan foglalkozásban ölje el.

Házi orvosa, dr. *Zangesfeld*, a Huszonötév Története első kötetének elkészülte után erélyesebben követelte, hogy többet törődjék önmagával és egészségével. Kívánságára előbb a Mont Blanc töyében levő st. gervaisi fürdőbe ment, mikor pedig onnan hazatért, ajánlatára kényelmesebb szállást fogadott s abba ápolónőt, a ki egyúttal háztartását vezesse. Az új szállás a Rue de Lausanne 39. száma alatt volt[5] és szeptemberben mint házvezetőnő oda költözött be Marie Michelle *Voignoux*.

Marie jómódú polgári családból származott; atyjának Genèvetől másfélóra járásnyira, a már franczia területen levő Ferneyben gazdasága, majorsága volt.[6] Szép időkben Horváth többször kisétált oda Marieval, a kinek szüleivel is megösmerkedett. A tudós, de nagyon kedves modorú, szép, szakállas, idősebb úr, a ki már az ötvenötödik esztendőben járt, Voltaire falujában, Ferneyben, sohasem említette, hogy ő tulajdonképpen pap s Marie és a család őt nyugalomba vonult tanárnak ösmerték. Örültek tehát, mikor Horváth, hogy biztosítsa az igen rendes, jólelkű, szorgalmas, gondos, kedves és erényes leány jövendőjét, Marie kezét megkérte s vele 1864 nyarán a genèvei maire előtt tanuk jelenlétében polgári házasságra lépett.[7]

4 Kazinczy Gáborhoz 1862 deczember 29. Horváth Lajos gyűjt.

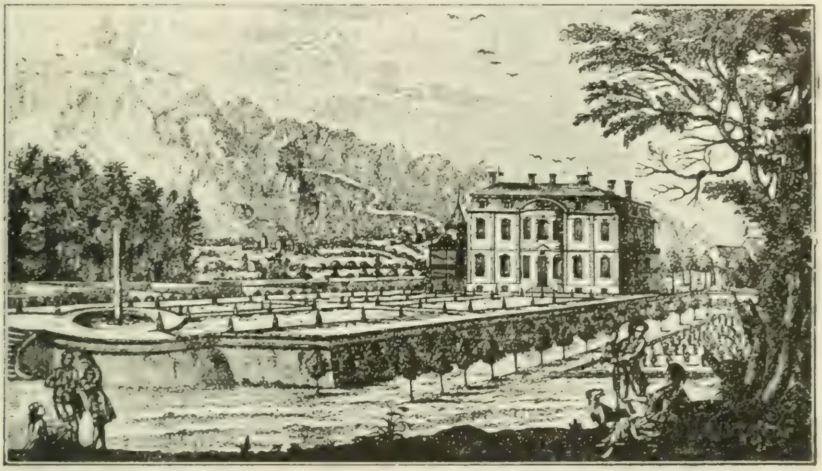
5 Lakását elég gyakran változtatta. Csakhamar a Place des Alpes és a Rue Adémar-Fabin sarkára (Pestyhez, 1865 május 10. Nemz. Múzeum, Horváth-iratok, 184.), 1865 júliusában pedig a Quai des Bergues 7. sz. alá költözött. (Toldyhoz, 1865 június 28. Akad. TLT. LIII. 94.)

6 Ez és az alábbiak nagy része vejének, dr. Kristóffy József nyug. belügyminiszternek szíves közlése.

7 Családi értesítés; a házasság pontos ideje és a maire neve előttem ismeretlen.

Elhatározása megitélésenél figyelembe kell venni, hogy Horvath, a mint 1863 elején megirta barátjának, Toldy Ferencznek, már tulajdonképpen nem volt pap, a mennyiben egyházi kötelességeket nem teljesített.

Horvath Mihály igen boldogan élt feleségével, és Isten öt gyermekkel áldotta meg őket. 1. *Mária Michaela Ernestina* 1865-ben Ferneyben, a nagyszülék házában született. Utobb Kristóffy Józsefhez ment férjhez, a ki mint csanádi főjegyző,

102. FERNEY.

orsz. képviselő, szatmári főispán és belügyminiszter élénk részt vett a közéletben.[8] 2. *Nestor*, született Genèveben 1866-ban, meghalt 1876-ban Budapesten. 3. *Sándor* és 4. *Albert*, csecsemőkorukban húnytak el. 5. *Jenő* 1875-ben Budapesten született. Miniszteri titkár a földmívelésügyi minisztériumban s mint ilyen, a felvidéki kirendeltség főnöke Munkácson. Felesége Pálffy Mária.[9]

A családi élet után való vágyakodást a leghevesebb *hon-*

[8] Négy gyermekök (Horváth Mihály unokái): Erzsébet (Ottlik Lajosné), Endre mérnök és főhadnagy, Edit és József huszárfőhadnagy. Endre és József hősiesen résztvettek az 1914—17. évi hadjáratokban. Erzsébet fiai (Horváth Mihály dédunokái): Ottlik Lajos és Ottlik Pál.

[9] Kis gyermekeik: Horváth Magda és Eva.

vágy kísérte. Házassága előtt kevéssel[10] azt írta Toldynak, hogy szerencsésnek érezné magát, ha az Akadémia új palotájában ő is elfoglalhatná a helyét. «Pia desideria!» — tette hozzá csöndes megnyugvással. «Oh lelkem, szerette kedves Miskám — sóhajtott *Toldy*[11] — ha ezt szeptemberben írtad volna!» Akkor Bécsben gyakran találkozott gróf *Forgách* Antal kanczellárral s ő «minden jó, igazságos és jótékony ügyben, kedélyességénél fogva, könnyen meg volt nyerhető». De 1864 április 22-én megbukott, utóda gróf *Zichy* Hermann lett s Toldy szerint «oly időt élünk e kormányváltozás óta, melyben bene vixit, qui bene latuit»; gróf *Pálffy* Mór helytartó pedig végtelenül elfogult Horváth irányában s neki alárendelt, függő helyzetében bajos vele szembeszállni. De szólni akart Korizmics püspökkel, Lonovics érsekkel, sőt Scitovszky prímással és Haas Mihály szatmári püspökkel is. Ludwigh azonban arra kérte,[12] verje ki fejéből a hazamenetel vágyát; az osztrák kegyelem állandó kelepcze; mindenesetre lassú és azért gyakran kínzóbb vértanúság a számkivetésnél, vagy még a halálnál is.... Scitovszky bizonyára nem vállalkoznék üldözésére; de ő mától holnapig él és Schmerling majd kifürkész valami cseh kopót, a ki talál az egyházi törvényben és a concordatum paragraphusaiban elég nyomot, hogy őt megugassa. Azután találkozhatnék-e régi társaival undor nélkül?... Higyje el, okosabb a honvágy fájdalmának és a számkivetésnek vértanuságát szenvednie, mint az undorét és csalatkozásét. Maga *Toldy* sem mert még Lonovicscsal és Scitovszkyval szólni,[13] mert nem tudta, hogyan gondolkoznak a Huszonötév Története megírása után; hiszen «l'habit noir, vagy inkább a violaszín, nem osztozik a munka iránti lelkesedésben». Inkább István főherczegnél, a volt nádornál akart föllépni érdekében[14] s legkevesebb akadályra magánál az uralkodónál szá-

[10] 1864 június 7. Akad. TLT. LXX. 332.
[11] Június 12. Horváth Lajos gyűjt.
[12] Augusztus 3. U. o.
[13] Horváthnak, augusztus 15. U. o.
[14] Nem nevezte meg, csak «II. 709.» jegygyel, értve ezen a Huszonötév Tört. genèvei kiadása II. k. 709. lapján jelzett nádort.

mitott. «Ez az úr — írta — más, mint volt s több, mint a mit róla hisznek ... Nyugodt, emberséges szíve van s Bécsben nála jobb barátja nincs a magyarnak.»[15] *Horváth*[16] szerette volna már szívni hazája levegőjét, szerette volna ölelni barátait; de

103. SCITOVSZKY JÁNOS.

nem addig, míg meg nem írja és ki nem adja a szabadságharcz történetét. Ha csak kegyelem útján akarják hazabocsátani, akkor ezt a könyvet is amnestiálhatják. Írói hiúsága — elösmerte —

[15] Ezt a levelet azonban Toldy magánál feledte és csak 1865 június 4. küldte el.

[16] Toldynak szeptember 1. Akad. TLT: LXX. 333.

talán erősebb volt, mint honvágya; vagy talán a közérdeket tartotta többre, mint személyét, de teljesen elhatározta magát, hogy kiadja a munkát, száműzöttsége tekintetében bármi következése legyen is.

Toldy csak tíz hónap mulva írt annyit,[17] hogy munkája elhomályosíthatja ugyan az amnistia reményét, de lehetetlenné *talán* nem teszi vágyai elérését; mert az idők tavaly óta megváltoztak, Deák czikkei után a kiegyezést lehet remélni. Szíve érzi, hogy hazatérése közeledik. «Barátom, édes, szeretett barátom: mely édes remény! Mily percz leszen az, ha ismét láthatlak!» «Bár nyakába borulhatnék már!» Mondotta felesége is. De Horváth is legyen rajta, hogy minden készen álljon, mire Szent István koronáját ismét kiveszik a ládából. Egy lap szerint[18] Metternich herczeg párisi követ utasítást kapott, hogy fogadja el az emigránsok folyamodásait; kérte tehát, el ne halaszsza a kedvező időpontot. A folyamodásokat bizonyosan meghallgatják; azaz részletes amnistiákat adnak, elsősorban azoknak, a kik kérik. A kérésben ne tartóztassa áltekintet! Ha most nem sikerül, majd sikerül máskor; csak ki ne rekeszszék, mint volt minisztert, az általános amnistiából! Folyamodjék a svájczi követ útján, ha térítvényt kell is aláírnia. «Tedd, oh tedd! — esengett. — A világ változik, sőt változott is már nálunk s bátran teheted.» De írjon István főherczegnek, sőt a primásnak is, kit a mellőztetés bántana, de egy fiúi bizodalmas levél megnyerhetne.

Horváth[19] elérzékenyülten értesült Toldy újabb jóindulatáról, mely annyi csalódás, annyi meghidegülés után, mennyit a lefolyt tizenhat év alatt tapasztalt, nem legcsekélyebb vigasza volt hosszas száműzöttségének. Vajha mielőbb megköszönhetné egy meleg öleléssel! De félt, hogy Toldyt, ki pessimismusra hajlandó a politikában, baráti indulata oly vérmes reményekre ragadta,

17 1865 június 4. Horváth Lajos gyűjt.
18 Toldy levele 1865 június 15. Horvath Lajos gyűjt.
19 Június 28. Akad. TLT. LIII. 94.

a mikben talán nem követheti. A kiegyezést nagyon szükségesnek tartotta, de nem hitte, hogy ez az ő állapotán változtasson. Mindamellett, czélja érdekében mindenre elszánta magát, azt az egyet kivéve, hogy Esztergomba írjon.[20] A térítvényt is könnyen aláírhatná, mert számüzetése alatt nem vett részt fondorlatokban és nem volt összeköttetésben a forradalmi párttal. De addig

104. HORVÁTH MIHÁLYNÉ.

nem akart folyamodni, míg néhány hónap alatt könyve el nem készül; mert csak meggyőződése szerint írhat.

Ludwigh is azt tanácsolta,[21] hogy ne siessen a hazamenetellel; ha unatkozik, inkább Brüsselbe jöjjön lakni, mert otthon még semmi sincs tisztában. Ő különben senkit sem bírált meg

[20] «Csak egyet ne kívánj tőlem, édes jó barátom; azt, hogy Esztergomba írjak. Írhatnék Lonovicsnak; de Scitovszkynak — ezt nem tehetem. Ez erősebb nálamnál. Meg kellene szünnöm magamat becsülni.»

[21] 1865 szeptember 6. Horváth Lajos gyüjt.

azért, hogy hazamegy, vagy kinn marad. Ki Pesten, vagy valahol a Tiszamentén lakhatik, annak más; és megint más annak, kinek nem magyar elemek közt kell laknia, hova mindenféle osztrák propaganda elharapózott. A dolgok különben úgy fordulhatnak, hogy Horváthnak otthon püspökséget adnak; már csak azért is jobb volna bevárnia a dolgok kifejlését. Ha a törvényeket végrehajtják, püspök lesz még abban az esetben is, ha a magyar minisztérium csupa pecsovicsokból állna; de Scitovszky alatt nem lesz. Ha a 80 esztendős primást a Rómából visszahivandó Haynald váltja fel, ez az első üres püspöki helyre Horváthot terjeszti föl. De a kiegyezés törvényes értelemben még nagy kérdés; az ügyeknek még jobban kell bonyolódniok.

Horváth azonban akkor már megkérte[22] a Svájczból feleségével, az ő egykori kedves tanítványával: Batthyány Emmyvel hazatérő *Batthyány* Géza grófot, hogy mivel úgyis beszél a kanczellárral, hozza szóba őt is, mit a gróf a legnagyobb készséggel megigért.

Lonovics melegen érdeklődött Horváth iránt s azt tanácsolta,[23] hogy azonnal folyamodjék a svájczi követség útján, megemlítve kérésében, hogy már folyamodott egyszer. Ha talán visszautasítnák is, az országgyűlés megnyitásakor újra folyamodjék a kanczellár útján. Szólni akart *Sennyey* Pál tárnokmesternek is, hogy emlékezete megújuljon s a megpendített eszmével mindnyájan megbarátkozzanak. A tárnok most hatalmasabb úr, mint milyenek a főherczeg-nádorok voltak; pár helyeslő szava a mindenható Majláthnál hatalmasan megtörné az utat. Valószínű ugyan, hogy csak a koronázáskor nyer amnistiát, de már most kell előkészíteni és érlelni, hogy egy második amnistiára ne maradjon, vagy a kivételek közé ne sorozzák. Horváth[24] nem a követséghez, hanem egyenesen Majláthhoz

[22] Toldyhoz szeptember 11. Akad. TLT. LIII. 95.
[23] Toldy levele szeptember 24 Horváth Lajos gyűjt.
[24] Toldynak október 1. Akad. TLT. LIII. 96.

akarta küldeni kérését, mert az ő helyén mindenesetre elvárná, hogy ilyesmiért minden visszatérni akaró magyar hozzá folyamodjék; de Lonovics — Toldy útján[25] — újra javasolta, hogy az «Úrhoz» intézze, és a követség útján adja be magyar folyamodását, mely ezt a külügyminisztérium útján úgyis a kanczellárhoz küldi. Ajánlólevelében a követ azt is említse meg,

105. HAYNALD LAJOS.

hogy Horváth nyugodtan, tisztes elvonultságban, egyedül a tudományoknak él, menekültekkel, lapokkal, társaságokkal nincs összeköttetésben. A mi jövendő állását illeti, Lonovics úgy gondolkozott, hogy mivel püspök volt, kanonokká nem tehetik; de kaphat prépostságot és nyugdíjat a vallásalapból, mert «gratia est consequens»: a kegyelem következetes. Jónak látta, hogy *Deák* Ferencznek is írjon; mivel «tőle egy szó a maga idejében sokat fog nyomni». Toldy október 8-án már volt is

[25] Október 8. Horváth Lajos gyűjt.

Deáknál, de szobája, mint mindig, tömve volt emberekkel s így bizalmasan nem beszélhetett vele; de majd beszél, ha levelét átadja, ámbár Deák előtt Horváth ügyében nincs szükség ajánlatra.[26] *Dessewffy* sokat tehet, mert «roppant hatalmú; egyike a leghatalmasabbaknak az Úr előtt is — a színfalak közt».[27] Azt azonban Majláth nem szerette, hogy *Kecskeméthy* a Bécsi Hiradóban külön czikket írt Horváth mellett s azt a Pester Lloyd — Horváth jó barátja is — átvette; attól tartott, hogy úgy tekintik, mintha azzal Horváth nyomást akarna gyakorolni az intéző körökre. Ettől azonban Horváth távol állott; sőt még történelmi czikket sem akart közölni az Új korszakban, mikor gróf *Lázár* Kálmán az eddigi szerkesztő, figyelmeztette, hogy azt kiadója, *Schwarcz* Gyula, politikai s mellé túlzottan szabadelvű irányba terelte és benne Deákot, Eötvöst, Gorovét stb. folytonosan támadja; beküldött czikkét tehát gróf Lázár tervezett új lapja, a mérsékelt «Közvélemény» számára engedte át.[28]

Horváth leveleit Toldy maga adta át a czímzetteknek.[29] *Dessewffy*, mint mindig, hidegen jelentette ki, hogy szólni fog, ha eljön az ideje. Hideg, nem magyar embernek való a bánásmódja, de az októberi s a mostani történetekben a színfalak mögött talán ő a leghatalmasabb szereplő. *Deák* a levelet igen szívesen vette s bizonyos, hogy a legalkalmasabb perczben hathatósan szól a maga helyén: «őt ismerni kell». *Eötvös*nek az Akadémia üléstermében adta át sorait. Látta meglepetését, örömét, nyugtalanságát; ülés után félrehítta Toldyt, tűzzel, melegséggel szorította meg kezét («mintha a tied volna») s biztosította, hogy másnap a tárnok kezében lesz levele. «Ezen rajta kell lennünk.» Lonovics a kanczelláriában egyen-

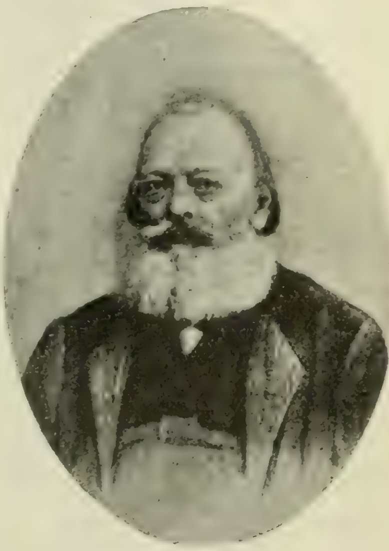
[26] Batthyányné november 18. irta (Horváth Lajos gyűjt.), hogy ő már beszélt Deákkal.

[27] Batthyányné (u. o.) kételkedett, hogy Dessewffy pártolja lépését, de bizonyos, hogy Deák és Eötvös eljár ügyében.

[28] Gróf Lázár Kálmán levelei 1865 október 16., november 11., deczember 4. Nemz. Múzeum, Horváth-iratok, 22—24. sz.

[29] Horváthhoz november 28. Horváth Lajos gyűjt.

gette az amnistia utját s báró *Maysenberg* külügyi osztályfőnököt is megnyerte az ügynek. Majlath kanczellár maga mondta Lonovicsnak, hogy már szólt a császárnak, a ki azt felelte: «Meglátom; de eddig a hazabocsátásokban kevés köszönet volt.» A jelek szerint, «az *egy* visszabocsáthatlanon» (Kossuthon) kívül előbb-utóbb mégis mindenki részesül az amnistiában. A kanczellár és Maysenberg azt is említették Lonovicsnak, hogy a genèvei rendőrség jelentése szerint Horváth társalkodása teljesen kifogástalan és nem közlekedik senkivel, ki árnyékot vetne politikai viselkedésére. Azt azonban nem értették s nevettek is rajta, hogy — a jelentés szerint — házakat vesz és elad. Lonovics azt mondta a kanczellárnak, hogy alkalmasint vett egy kis házat s egészen ki nem fizethetvén, talán megint túladott rajta.

106 HORVÁTH MIHÁLY.

A kanczelláriával összeköttetésben állt *Falk* Miksa azt ujságolta Horváthnak,[30] hogy néhány nap mulva alkalmasint általános amnistia fog megjelenni s «akkor a haza viszontlátandja nagy történetíróját és a történetíró hazáját». Horváth 1865 deczember 1-én írt is a kanczellárnak, kérve, hogy a Nádor-emlékből fogadjon el két példányt; egyiket a maga számára, a másiknak pedig «eszközölne elfogadtatást *Urunktól*».[31] Különben úgy hitte, hogy ha a hírlapok szerint csak azok nyernek amnistiát, kiket nem itéltek in contumaciam halálra, az — az egy Klapkán kívül, ki Komáromból útlevéllel jött ki — senkire sem terjedne ki, mert ők, a még künnlevők, talán mindnyájan

30 1865 november 30. Nemz. Múz. Horváth-iratok, 21.

31 Említi Toldyhoz deczember 3. írt levelében. Akad. TLT. LIII. 98.

ebbe az osztályba tartoznak. De ebből is többen nyertek már engedélyt a visszatérésre; így Almásy Pál, Gorove István, Andrássy Gyula stb. Mindamellett is lehetségesnek tartotta, hogy barátjával, Toldyval, otthon, ha Isten is úgy akarja, kedélyesen, dohányfüst mellett beszélgessen Görgey árulásáról s egyebekről.[32] Deczember 11-én az Akadémia megnyitó ünnepén a kanczellár megkérte Toldyt, írja meg Horváthnak, hogy legyen bizodalommal; az uralkodó kegyesen nyilatkozott s azt mondta: «Képzelem, mily nehezen esik azoknak az uraknak oly soká távol lenni hazájoktól. Mind hazajönnek. De legyen ön kis türelemmel. Magam fogom az időpontot meghatározni.» Toldynak egy megjegyzésére a kanczellár azt felelte, hogy Horváth megkegyelmezése alkalmasint hamarabb meglesz, mint a koronázás.[33]

«Mondj le egy darabig a hazamenetelről — zordonkodott *Ludwigh* a háborús hírekre;[34] — mert ha mégy, a határról visszautasítanak; ha pedig hazaérsz, ha el nem fognak majd à la Berzenczey, téged is Görgeyhez internálnak, vagy klastromba zárnak. Mondják, hogy *Danielik* valami klastromban ül önkéntesen; ő evasit, erupit: sem híre, sem nyoma.» *Kossuth*-nak pedig megírta,[35] hogy Horváthnál a hazamenés vágya valóságos betegséggé növekedett, mert már engedély nélkül is haza akar menni, akármit csinálnak vele.

De Horváth ugyanakkor csalódva látta,[36] hogy a kanczellár igéretének daczára, ismét kimaradt az amnistiából, melyet *Rónai* Jáczintnak megadtak. Úgy hitte, kegyelemre csakugyan nem számolhat s majd csak a koronázás után, akkor láthatja hazáját, ha az 1849. évi haditörvényszéki ítéleteket, az országgyűlés követelése szerint, eltörlik. A történtek után erre többé

[32] Ugyanott.

[33] Toldy Horváthnak 1865 deczember 12. Horváth Lajos gyűjt. Ludwigh (1866 január 28. U. o.) nem hitte el, hogy ügyében Majláth szólt volna a császárral; mert úgy hallja, ha nem kérdezik, meg sem mukkan. Sohasem pendít meg más ügyet, ha nem kénytelen vele.

[34] Május 25. U. o. V. ö. Kossuth, Irataim, VI. 204.

[35] Május 27. Kossuth, Irataim, 204.

[36] Május 29. Akad. TLT. LIII. 102.

nemigen mert szamolni s attol tartott, hogy szamuzetese még soka, nagyon soka tart. Pedig ez a haladó idö es sajat körülményei következtében naprol-napra türhetetlenebb elötte.

1·7 ERZSÉBET CSÁSZÁRNÉ

Az egész emigráczióban jóformán csak ő maga vélekedett úgy, hogy *a kiegyezés hazánk életkérdése.* Legtöbben azt vitatták, hogy a porosz-osztrák-olasz zavaros viszonyokat föl kell hasz-

nálni s a nemzet jogait fegyverrel kivívni. Ő ettől iszonyodott, mert a fölkelés hazánk végső veszedelmére vezetne. Nem tudta, tettek-e rá előkészületeket, mert, egy-két genèvei számüzött társát kivéve, senkivel sem állt összeköttetésben és levelezésben; ezek pedig, ha talán tudnak is valamit, semmit sem közölnek vele, mert *mindig* a béke és a becsületes kiegyezés mellett hallották nyilatkozni. Ez a véleménykülönbség ezektől is annyira elidegenítette, hogy nagyon ritkán látta őket s akkor sem örült látásuknak, eleve tudván, hogy a vita, bár kerüli s kifakadásaiknál többnyire hallgat, újabb idegességre vezet. A helyzet ekként napról-napra kiállhatatlanabb lett előtte s elhatározta, hogy más városba költözik át. De oda nem akart menni, hol más magyar számüzöttek vannak, hogy ne jöjjön velük oly viszonyba, a milyen innen elűzi. Hogy pedig a mindinkább halványuló remények nyomán egyre nyugtalanabb lelkében a kétségbeesés ne burjánozzék fel, munkába akarta ölni a saját nyomorúságára való folytonos gondolást. Távozásra az is indította, hogy ha a háború következtében a mieink is készülődnének, ne foghassák gyanuba, hogy abban talán része van. Párisba azért nem akart menni, mert szűk erszényének nagyon drága; Brüsselbe pedig a vele többnyire ellenkező elvű emigránsok, különösen Klapka és Perczel miatt nem akart menni. Úgy tervezte, hogy júniusban és júliusban torokgyöngesége és csúza miatt egyideig *Challes*-ba (Chambery közelébe) megy fürdőre, onnan pedig *München*-be, hol letelepedését a bajor kormány talán megengedi s az osztrák sem ellenzi. Előbb azonban, kis birtokainak eladása után, Toldyval szerette volna Svájczot még egyszer bejárni.

Toldy[37] és *Lonovics* érsek megnyugtatni törekedtek őt: A kitartás győz az érsek szerint[38] s ő azon volt, hogy Horváthot ne az általános amnistiába foglalják, hanem, erkölcsi állása teljes rehabilitálása végett, külön kapjon amnistiát. A két

37 1866 június 4. és július 29. Horváth Lajos gyüjt.

38 Toldy július 29. id. levelében. U. o.

jo barat együtt azt javasolta, hogy Horvath meleg magyar levelben kérje meg a *királynét* is ügye pártolására. A királyne tökeletesen, söt könnyedséggel és szivesen beszéli nyelvünket, legszivesebben van magyarjai közt és semmire sem oly büszke, mint a magyarok osztatlan szeretetére. A levél átadására Toldy ajánlkozott, kinek Lonovics azt mondta, a kiralynénál úgy emlitse Horváthot, mint Magyarország elsö történetiróját, kinek megkegyelmezése a nemzetet újabb hálára kötelezné. Toldy nagyon sürgette Horváth elhatározását, mert Bécs az ellenség miatt veszedelemben már nem forogván, a «királyné» Budáról hazamenni készült.

Horváth tehát augusztus 3-án megirta folyamodását a «császárnéhoz» és átadás végett el is küldte Toldynak. «Jelentékenyebb változások sorsomban — szólt —[39] eddigelé mindig *nök által* eszközöltettek; adja Isten, történjék most is úgy!» A császárhoz való újabb folyamodását, bár félt, hogy tolakodásnak veszik, a kanczellárhoz azzal a kérelemmel küldte meg, hogy csak akkor nyújtsa be, ha jónak látja. De tudta, hogy egyhamar így se jut haza. A telet — eredeti terve megváltoztatásával — Párisban és Brüsselben akarta tölteni, a szeles, hideg Münchenbe pedig csak tavaszszal.

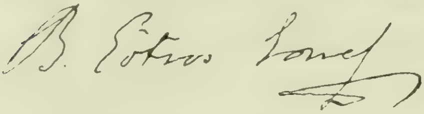
Toldy megörült az «igen szép» folyamodásnak s augusztus 6-án már fel is vitte a várba. «Oly valamit akart mondani ez isteni nőnek, a mi nem maradhatna némi hatás nélkül, mert beszéde nem volna a szokott audientialis beszédek szabása szerint»; de másnap is csak ellebegni látta maga előtt a királynét,[40] a ki gyermekeihez sietett a Svábhegyre s így Toldy csak gróf *Königsegg* udvarmesternek adhatta át a kérvényt. Figyelmeztette a grófot, hogy a nemzetben rendkívüli hatást keltene,

39 Toldynak augusztus 3. és 4. Akad. TLT. LIII. 104., 105.

40 «Ne mosolyogj a költöi kifejezésre — irta Toldy. — Mondhatom, az egy magasb jelenet volt; egészen fejer, egyszerű öltözetben, festöileg lebocsátott, egymásra vetett kezekkel, kissé lesütött szemekkel, magát egészen látatlannak vélve, lassan lépdelve a puha szőnyegen. . . . Valóban, költöi percz! A magas alak nem junói, hanem inkább madonnai benyomást tett. Deliség és kellem e nő, némi fájdalmas világitással (most).

ha a kegyelem Szent István napjára érkeznék s hogy praecedens is van reá: egy 1849. évi miniszter, *Szemere* Bertalan, már egy esztendeje kegyelmet nyert, pedig, állásánál fogva, hadi dolgokba is befolyt, míg Horváth csak azért foglalta el a kultusminiszteri állást, hogy az egyház ügye világi kezekbe ne jusson. «Légy nyugodt szenvedő, szeretett barátom — írta Horváthnak. — Csak fog ütni az óra, melyet annyira óhajtunk!»

Lonovics ismételten sürgette,[41] hogy Horváthért a M. T. Akadémia elnöke folyamodjék s ő a kanczellárnál pártolni ajánlkozott «a szegény szenvedő kérelmét, melynek teljesítését, mint hallotta, idáig is Horváth újabb munkáinak megjelenése akadályozta. Toldy magát *István* főherczeget kérte,[42] hogy e munka tekintetében a császárt megnyugtassa, megkegyelmezését kérje s figyelmébe ajánlja, hogy nem lévén menekvő, kinek sorsa iránt a részvét nagyobb s általánosabb, a mielőbbi megkegyelmezés országos örömet keltene. A volt nádorhoz azonban a levél akkor érkezett, mikor Bécsből már visszautazott s nagy megilletődéssel válaszolta,[43] mennyire fájlalja, hogy elmult a jó alkalom, mikor ez érdemes férfiú szerencsétlen állapota megszüntetése végett szót emelhetett volna.

108. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF NÉVALÁIRÁSA.

Szent István napján azonban a M. T. *Akadémia* «felfüggesztett rendes tagja» folyamodását b. *Eötvös* József elnök pártolással terjesztette föl a császárhoz és apostoli királyhoz.[44] Emlékeztette az uralkodót, hogy a Magyar Történelmi Emlékek kiadásának elősegítésére egyelőre három évre 6—6000 frtot utalványozott az Akadémiának. Ennek a munkának valósítása-

[41] Augusztus 13. és 16. Bécsből kelt levelei másolatban. Toldy szeptember 4. leveléhez mellékelve. (Horváth Lajos gyüjt.)

[42] Levele a főherczeghez augusztus 19. U. o.

[43] Augusztus 27. Gmundenből. Másolata Toldy szeptember 4. leveléhez csatolva. U. o.

[44] Augusztus 20. Horváth Lajos gyüjt. Toldy augusztus 23. levele szerint (u. o.) Lonovics érsek tanácsolta, hogyan történjék az Akadémia fölterjesztése s mi legyen benne.

hoz teljes avatottság és nagy levéltari gyakorlottság szükséges. Szalay László halála következtében ez irányban az Akadémia munkaereje tetemesen csökkent. Alig van valaki, ki e férfiut szerencsésebben pótolhatna, mint a folyamodó, kinek az Akadémia részére már 1848 előtt megkezdett levéltari buvarlatait ismertetve, a fölterjesztés megjegyezte, hogy azokat hasonló irányban kellene folytatni, mire a vállalat egységéhez mérve, az övénél avatottabb és gyakorlottabb munkaerő nincs. Az elnök tehát nemcsak az uralkodó kegyes szívéhez, hanem tudományszeretetéhez is folyamodva, kérte, hogy «a feledés fátyolát vetvén mindazokra, mik az említett akadémikust kegyelmes ura kegyétől megfosztották, őt a tudománynak s az Akadémiának visszaadja s ezzel hathatósabban előmozdítsa azt a czélt, melyet, magas gondolkodása szerint, az Akadémia elé újabban kitűzött. «Ne várjunk hirtelen sikert — mondta *Toldy*,[45] de nem fognak ezek a végsikerre nézve eredménytelenek maradni. Addig is, tisztelt barátom, Isten áldása rajtad: azaz szívnyugalom, jó remény és szerencsés eladása genfi birtokodnak.» De őt magát is lehangolta, hogy «a mi szép és jó asszonyunk» szeptember 3-án Budáról Schönbrunnba ment gyermekeivel, mielőtt őt kihallgatta, vagy gr. Königsegg útján értesítette volna.[46]

Szeptember 7-én, mikor Pesten Pulszky feleségét s leányát temették, Eötvös megmutatta Toldynak a kanczellár levelét, melyben megírta, hogy az uralkodó erre az alkalomra megengedte a számüzött *Pulszky* hazajövetelét. «Hasonlóképen remélem — írta a kanczellár,[47] — hogy a derék Horváth is vissza lesz adva hazájának, barátainak, feltéve, hogy bebizonyosodik, hogy az utolsó mozgalomban semmi része nem volt.» Már talán januáriusban hazajöhetett volna, ha 1848/9. története nehézségeket nem okoz.

45 Augusztus 23. U. o.
46 Szeptember 4. U. o.
47 Idézi Toldy szeptember 7. levele Horváthhoz és szeptember 8. levele Lonovicshoz. Amaz Horváth Lajosnál, emez Akad. TLT. LIII. 106c.

Horváth azonban Genèveben nem a haza-, hanem a Párisba utazáshoz csomagolt és szeptember 18-án el is utazott oda; de csak könnyedén, a legszükségesebbekkel. Bútorait s egyéb «lomjait» egy kibérelt szobában hagyta mindaddig, míg sorsa egészen eldől.[48]

XXIV. AZ AMNESTIA.

Párisban Horváth egyelőre *Simonyi* Ernőnél szállt meg,[1] ki a II. Rákóczi Ferencz koráról Londonban gyűjtött diplomácziai okiratokat kevéssel azelőtt ajánlotta fel a M. T. Akadémiának, mely azokat az Archivum Rákóczianum II. osztályában utóbb ki is adta. Horváth Simonyin kívül senkit sem látogatott meg, mást nem is óhajtott látni. Napokig szakadó esőben keresett szállást s október elején talált is a Rue de la Grange Batelièreben.[2] Napjait a könyvtárakban, estéit és éjjeleit otthon töltötte. Szállást is azért fogadott a Faubourg Montmartre-ban, a régi boulevardok táján, hogy közel legyen a Richelieu-könyvtárhoz. De ott nagyon kényelmetlenül érezte magát; sok volt a látogató, kevés a hely, mert az új olvasóterem nem készült el s ő néha alig talált helyet az asztalnál. Október 4-én tehát egy genèvei ösmerősének, *Lasan*-nak, a Moniteur Universel szerkesztőjének ajánlatával fölkereste Louis Ferd. Alfred *Mauryt*, az Institut tagját, a hírneves történetírót, a ki bejuttatta őt az Institut könyvtárába, mely nem volt nyilvános. A könyvtárváltoztatás következtében a Szajna balpartjára akart átköltözni, mert télen nedves hideg időkben a szeles Szajna völgyén nem szeretett volna átjárni meghűlésre hajlandó torkával; de mégis csak megtartotta lakását. Mielőtt Párisba ment, azt hitte, a lakásváltoztatás, a nagy

48 Szeptember 6. Toldynak. U. o. 106a.
1 1866 szeptember 6-iki levelében ezt jelölte meg, id. lev.
2 Október 4-én. Toldynak, Akad. TLT. LIII. 107.

világváros zaja szórakoztatja őt s elnémítja keblének hazája felé ki-kirebbenő sóhajait. De csalatkozott. Ebben a «végtelen zajtengerben» még idegesebbnek, még jobban elkülönzöttnek, még magánosabbnak érezte magát, mint Genèveben, hol — bár szintén egészen elszigetelve élt, — a megszokott vidék s helyiség látása és talán családja is (melyről azonban legjobb barátjának sem írt soha egy sort sem) kevésbbé éreztette vele, hogy számüzve és teljes magányban él. Mennél nagyobb remény kecsegtette, hogy hazáját végre viszontláthatja, annál hevesebbé vált benne a vágy és az epedés, annál kevésbbé találta nyugalmát a külföldön. De nyugodtan nézett a nyomozás elé, melyet a kanczellár, mielőtt hazasegítné, az iránt indított, nem vett-e részt az utolsó mozgalmakban; mert ő csak a bevégzett dolgok némely részéről értesült egyes levelekből s azt is teljes meggyőződéssel rosszalta.[3]

Batthyányné, ki csak Frankfurtban tudta meg, hogy Horváth Genèveből Párisba költözött, ekként nem találkozhatván vele, október 6-án, a ránézve sokszorosan nevezetes évfordulón, levélben[4] azzal a kérdéssel lepte meg Horváthot, nem volna-e kedve Brüsselbe költözködni. Volt tanítványát ugyanis, Elemért, a téli félévre a brüsseli egyetemre küldi; mert nem szeretné kitenni kellemetlen találkozásoknak Pesten, «ha az udvar megint jelenlétével boldogítaná a magas aristokrácziát» s azt sem szeretné, hogy most, midőn az ifjú már mulathat, könnyelmű társaságba keveredjék. Nagyon örülne tehát, ha Horváth is Brüsselben laknék s néha egy-egy jó tanácsot adna, egy-egy atyai szót intézne hozzá. Ellátta fiát néhány ajánlólevéllel; annyi ösmerőse van ott, hogy bizonyára jól fogadják. A többinek elmondását fiára és Károlyi grófnéra bízta, a kik különben is Párisba készültek.

Horváth habozás nélkül elfogadta az ajánlatot s elhatározta,[5]

3 Toldynak, október 4-én. Akad. TLT. LIII. 107.
4 Október 6-án. Lindauból. Horváth L. gyűjt.
5 Toldynak 1866 november 1-én. Akad. TLT. LIII 108a.

hogy november 15-én *Brüsselbe költözik át.* Ugy sem tudta megszokni a nagyváros zaját; s a város, akármilyen elvonultan élt is, drága volt neki. Annál szívesebben ment, mivel csendre vágyó és elvonult életével jobban találhatta magát Brüsselben. Megkezdett munkáját (a magyar keresztény egyház történetét) is könnyebben, kényelmesebben végezhetné ott, mert az Institut könyvtára nagyon is szegény volt az ő czéljaihoz képest. A hazamenetelben pedig már egyáltalán nem bízott. Ha a kanczellár odahagyja hivatalát, mielőtt rajta segítene, szószegőnek kell tartania, ki csak azért tett neki igéretet, mert érezte, hogy kérelmét nem tagadhatja meg, de szava beváltásával nem gondol. Ha türelme végkép elfogy, elhatározta, hogy hazamegy jelentkezni s azután tegyenek vele, a mit akarnak. A künnlétel neki már a börtönnél is súlyosabb volt.

Hű barátja, *Ludwigh*, Brüsselben a Rue du Nord 63. száma alatt fogadott neki lakást, melynek ablakai a Place de barricadra nyiltak.[6] November 15-én tehát Horváth már megint régi lakóhelyén, Brüsselben volt. Régebben ezt a várost több tekintetben kellemesnek találta. De most nem tudta,[7] meddig fogja itt nyugtát találni. Egy dolog mindjárt kellemetlenül hatott reá: a hőmérsékletben való nagy különbség, a folyton dühöngő szél, a szakadó eső. Mindjárt meg is hűlt s lázas lett. Mégis elment a könyvtárba, hogy megtudja. megvannak-e azok a könyvek, a mikre szüksége van. Azonban mint Párisban, az Institut könyvtárában, itt sem talált semmit a főbb magyar kútfőkből. November 19-én a *Bollandisták* híres könyvtárában sem igen akadt többre. A régiek könyvtárát a jezsuitákkal együtt szétszórták s a helyreállított szerzet még korántsem tudta mindazt visszavásárolni, a mivel korábban a magyar egyháztörténelemre nézve is rendelkezett.[8]

Batthyányné nagyon örült, hogy mielőtt határozottan kérte

[6] Ludwigh, november 6. Horváth Lajos gyüjt.
[7] Toldynak november 18. és 19. Akad. TLT. LIII. 109.
[8] November 18. id. lev. és deczember 3-án. U. o. LIII. 111.

volna, Horvath teljesitette kivánságát és Brüsselbe tette át «satorfáját.» Megnyugtatta, hogy ott van és olykor jó tanácsokat adhat fiának, Elemérnek. Ugy-e — kérdezte[9] — fiában is megvan a korszellem hibája, a könnyelmüség? Noha imádja fiát és jobban nem is lehet öt szeretni: nem vak és hibáit elismerte. Remélte, fia is átlátja, mennyire szükséges tudni valamit és tanulni; a jóakarat nem elég és a tudatlanság miatt a legjobb ügy már sokszor megbukott. Kérte urabátyját, hogy sokszor irjon neki; egyedüli vigasza az, ha Elemérröl sokszor hallhat.

De levele már olyan idöben érkezett, mikor teljesedett *Toldy* jövendölése,[10] hogy Horváth az egész telet aligha fogja Brüsselben tölteni. A kiegyezés — Toldy szerint — majdnem bizonyos és *Eötvös* az elsö minisztertanácsban inditványozni, *Deák* pedig az új miniszterelnöknél (alkalmasint *Andrássy*-nál) szorgalmazni fogja megkegyelmezése kieszközlését. *Bartal* György, a helytartótanács alelnöke Bécsbe ment és megtesz ügyében mindent, a mit lehet s tenni fog esetleg az új külügyminiszter, báró *Beust* is.[11] Horváth megköszönte Toldy baráti hö indulatának újabb nemes törekvéseit, de úgy hitte,[12] hogy bármily biztatók és erélyesek is azok, nem birják legyözni mostoha sorsa végzetes hatalmát. De már mégis tanakodott, hogy ha ily közel van a döntés, küldesse-e[13] s Toldy sem tudta,[14] küldje-e a Pestről kért könyveket. Hiszen ha megkapja az amnistiát, a könyvek csak lomjait növelnék. Bartal ha nem vívta is ki az amnistiát, ő tette «lengövé» (flott). November 20-án megtörtént ez ügyben az elöterjesztés, forma szerint az elsö lépés a helytartótanács részéről s Toldy joggal hitte, hogy deczemberben meglesz a döntés is. «Az én bohó feleségem — végezte levelét[15] — Bartal hírére: mondd, oh mondd Horváthnak, hogy írnék, írnék, — de úgy meg vagyok indulva, hogy — nem tudnék mit!» Deczember 13-án azonban a brüsseli

9 Deczember 24. Horváth Lajos gyüjt.
10 November 29-én. U. o.
11 November 10-én. U. o.
12 November 18. Akad. TLT. LIII. 109.
13 Deczember 3. U. o. 111.
14 Deczember 7. Horváth Lajos gyüjt.
15 Toldy, deczember 18. U. o.

Pest, dec 18 1866

Lelkem barátom!

Tehát megvan amit annyi becsületes fő ohajtott. — Ma délben vettem dec 15kei leveledet, s már el voltunk határozva: — nem, nem voltunk még sem — hogy a könyveket elküldjem.

Előadásra mentem 2kor. Háromkor egy kari conferentiába — ott vettem István fiam levélkéjét, h a Sürgöny hozza ... meghívást(?). Megmondtam collegáimnak; s conferentiából lett öröm és fesség(?) Rólad.

Siettem haza. Telegraphiáltam. Megkaptad-e? — Ebédeltem, s siettem az Országházba, s beküldtem Bartal úrnak egy levelet, melyben constatirozását kérem a kapcsolatnak. Nem volt benn. Futok szállására. Hát így van. B. Eötvös jelentette tegnap estve a 67es bizottmányban így: „Hála Istennek! H. amnestiája megvan. Egy meleg köszönő levelet írok még ma a Cancellárnak". Tehát a Canc. értesítette őt.

Mit írjak, mit ne írjak? — Nem tudok írni semmit. Most csak örülni tudok. — De én még is azt hiszem, B— nagy lökést adott a dolognak a C-nél való fellépésével. Bizony írj a Canc—nak, Eötvösnek, Lonovicsnak, és Bartalnak. — És jöjj — Bécsben elmégy a Canc-hoz, de a felséghez is, ez — múlhatatlanul. — Küldj kérlek, első leveledben —

lapok Pestről azt a táviratot közölték, hogy «le gouvernement a refusé à l'évêque Sowath (igy!) la permission de retourner en Hongrie». Horváth ezt a hírt akkor sem tartotta sorsdöntőnek, ha nem kacsa; mert ha a kiegyezés megtörténik, az új kormány csak parlamentaris minisztérium lehet s ennek más politikát kell követnie ebben is, mint a mostaninak. Mégis kérte a könyvek elküldését, hogy dolgozhassék.

110. HORVÁTH MIHÁLY LEÁNYA, MÁRIA.

Azonban deczember 17-én a hatvanhetes bizottságban *Eötvös* azt jelentette, hogy «Hála Istennek, Horváth amnistiája megvan. Egy meleg köszönőlevelet írok a kanczellárnak». Tehát *Majláth* kanczellár értesítette őt. Eötvös nagyon boldog volt, mert — mint a kanczellár utóbb beszélte neki, ő pedig Toldynak[16] — az akadémia elnökének folyamodása döntötte el a dolgot s annyira meggyőzte az uralkodót, hogy elolvasása után azonnal hajlandó volt teljesíteni; csak arról akart előbb meggyőződni, nem volt-e része az utolsó porosz tervekben. Ebben a tekintetben Horváth levelével viszont Lonovics érsek nyugtatta meg a kanczellárt, mire *deczember 15-én az uralkodó aláírta az amnistiát.*[17] A külügyminisztérium 18-án utasította

16 U. ő deczember 26. U. o.
17 Horváth Toldynak, 1867 január 6-án. Akad. TLT. LIII. 114.

a svájczi követet, hogy ezt tudassa Horváthtal s adjon neki útlevelet. Toldy 18-án délután 3 órakor a bölcsészeti kar ülésén vette István fia levelét, hogy a «Sürgöny» közli Horváth megkegyelmezését. «Tehát megvan — kiáltott[18] — a mit annyi becsületes szív óhajtott!» A tanácskozásból öröm és fecsegés lett; mindenki Horváthról beszélt, kinek Eötvös[19] 17-én, másnap pedig Toldy táviratozott s fölkereste *Bartalt*, hogy megköszönje neki az ügy szorgalmazását. A Pesti Napló, Hon, Sürgöny, Pester Lloyd stb. már 18-án tele voltak a jó hírrel s másnap, harmadnap a külföldi lapok is közölték.

«Tehát végre megvan! Megvan, a miért oly régóta epedve sóhajték» — írta *Horváth* Toldynak[20] mélyen meghatva. — «Hála neked; mert a te mindent megmozdító, mindenütt működő, kérő, ösztönző hatásod nélkül az ügy bizonyosan most is ott volna még megfenekelve. De engedd, hogy ne szavakkal, mik érzelmeimet úgy sem adhatják vissza, hanem majd otthon, egy forró öleléssel fejezhessem ki hálámat.» A kanczellárnak, Lonovicsnak, Eötvösnek, Bartalnak is megköszönte a jóakaratot. De hűlése miatt még maradnia kellett. Pedig Pesten már készen várta szobája is, melyben mint hatvani prépost, majd mint püspök s végre, bár csak néhány napig, mint miniszter lakott. Barátja és egykori házigazdája, *Weisz* Bernát s felesége kikötötték,[21] hogy ismét hozzájuk szálljon, foglalja el régi lakását és legyen szerény asztaluk vendége. Olyan gyöngéd ajánlat, a mit visszautasítani nem lehetett. Váltig sajnálta Toldy, hogy szűk lakásán ő nem láthatja vendégül; de még Győrből hazalátogató leányát sem tudta elhelyezni. Azonban buzgón kérte,[22] ügyeljen egészségére, ne koczkáztassa; göngyölje be magát jól,[23] mert szomorú dolog volna, ha most lenne baja. Kérte, hogy már a januáriusi naggyűlésen itthon legyen.

18 Deczember 18. Horváth Lajos gyűjt.

19 Eötvös 17-én Genèvebe táviratozott, s onnan Brüsselben Horváth még azon este 11-kor vette a hírt. Másnap éjjel jött Toldy távirata, melyet Horváth 19-én korán reggel vett.

20 Deczember 22. Akad. TLT. LIII. 113.

21 Deczember 23-iki levele Toldy decz. 25-iki levelében. Horváth Lajos gyűjt.

22 Deczember 26. U. o.

23 «Mint egykor Szemere» — tette hozzá 1867 január 13-iki levelében is.

Hülese miatt Horvath 1866 deczember 28-ig Brüsselben maradt s onnan, Parison keresztül, masnap delben érkezett meg Genevebe, hol a Hôtel du Rhôneba szallt.[24] Butorait, könyveit becsomagolta. Feleseget és gyermekeit, kik szeptember óta nagyszüleiknél, Ferneyben voltak, szintén útra keszitette. Egyébirant az egész idő alatt lazas volt, söt néhány napig feküdnie is kellett. Genèveből 1867 januárius 12-én még a számüzöttség gyászkülsejében utazott el és csak útközben vétette le szakállát. Figyelmeztette Toldyt, hogy el fog szomorodni barátja aggott kinézésén, mit mostani gyöngélkedése még szembetűnőbbé tett. Genèveből hozzá írt utolsó levelében az újév és az új élet kezdetén elfogódva kérdezte tőle,[25] hogyan hálálja meg azt a jót, a mit a mult évben cselekedett vele? «Nincs egyebem egy hálatelt kebelnél s e szavaknál: Isten áldjon meg érte!»

III. HORVÁTH TESTVÉRE, IVÁNKOVICSNÉ.

Toldy válaszát[26] már Münchenben kapta. «Hidd el, barátom, nincsenek tetteink önzés nélkül; s az én igyekvéseim kútforrása is végre csak az önzés volt. Szükségem van reád. Nem hinnéd, mily elszigetelt életet élek ... Azaz emberek közt mindig érintkezem számosakkal, hivatalosan is, amúgy is; sőt vannak, nem panaszkodhatom, nem kevés jóembereim, mondhatnám barátim; azonban elfoglaltságaink nem engedik azt a folytonos

24 Toldynak 1867 januárius 6.
25 1867 januárius 6. id. h.
26 1867 januárius 13. Horváth L. gyűjt.

érintkezést, mely két lélek közt a megszakítatlan eszme- és érzéscsere föltétele. Azután — a *régiek* kihaltak mind, vagy ha nem is: él Fábián, él Székács és még tán egy-kettő; de külön választott az élet, vagy a szak. Hátha, öntudatlanul is, ama titkos rúgó hajtott engem, hogy — bírjalak? Mert úgy, néha, el-elgondoltam, hogy mily jól esnék: sokat, igen sokat lehetnem veled, tapasztalásokban és tanulmányokban gazdag életed könyvében lapozgatni együtt, terveid s terveink felett beszélgetni, egymást egyben-másban támogatni s elandalogni azon idők felett, midőn még fiatalok voltunk»...

Ezek a sorok és mind mind azok a levelek, miket három évtizeden át váltottak, örök életre méltó emlékei annak a hű és igaz barátságnak, mely összefűzte ezt a két tudóst, a kik közül az egyik Magyarország történetével, a másik Magyarország irodalomtörténetével ajándékozta meg nemzetét.

Münchenben Horváthnak nem maradt ideje, hogy — mint tervezte[27] — a könyv- és levéltárban dolgozzék. Csak egy napot töltött ott, de ez is elég volt megtudnia, mit munkája érdekében tudni óhajtott. A képtárak, múzeumok pedig, melyekből már eleget látott a külföldön, nem gyakoroltak rá annyi vonzóerőt, hogy képesek lettek volna csak egy napig is késleltetni hazája viszontlátását.[28] 1867 január 15-én délelőtt 10-kor már Bécsbe érkezett s a Wallner-utczai Schipper-hôtelbe szállt. Azonnal felkereste *Biró* püspököt és referendariust, megkérdezni, a kanczellár mikor fogadja? Másnap Horváth *Károlyi* alkanczellár és báró *Mayenburg* külügyi osztályfőnök meglátogatása után tisztelkedett a kanczellárnál. A fogadtatásokat teljesen kielégítőknek találta:[29] minden jól ment. Mindenütt csak megköszönte az eljárást, de semmit sem kért. Néhányan maguk hozták fel az anyagi dolgokat, de ekkor is csak azt mondta, hogy ezekről még nem gondolkozott s azt hiszi, nem kell

[27] Január 6. id. lev.
[28] Január 15-én Toldynak. Akad. TLT. LIII. 115.
[29] Január 18. U. o. 116.

sietnie ujabb folyamodással, mert azt, mit a méltányosság követel, remélt, nem tagadják meg tőle. *Majláth* főkanczellártól megkérdezte, egész, vagy fél amnistiát kapott-e — tanácsot kért tőle, tisztelegjen-e az uralkodónál és kereszttel jelenjék-e meg előtte? A kanczellár nem felelhetett mást, mint Lonovics érsek, ki szerint a főpapi kereszt megilleti őt, mert a hadtörvény megfoszthatta ugyan javadalmától és állásától, de nem az egyházi méltóságtól; amnistiát nyervén. Lipovniczky István czimzetes (később nagyváradi) püspök is a primás magánengedelméből viselte az apáti keresztet. Horváth maga is úgy vélekedett, hogy a kereszt megilleti őt, ha csak mint volt prépostot is. Szerencsére még volt egy püspöki köntöse, de nem volt többé lánczа és keresztje. Mindamellett a kanczellár, Lonovics és Toldy tanácsát követve, «nemcsak nevének, hanem méltóságának is fényében» járult 17-én az uralkodó elé, ki azzal a szivességgel fogadta, mint egykor Telekit, legutóbb pedig Pulszkyt.

A kihallgatás után Bécsből azonnal elutazott és január 19-én este 11-kor családja nélkül egyedül érkezett meg Pestre, hol — Toldy fekvőbeteg lévén — a pályaháznál csupán *Weisz* Bernát fogadta. Vendégszeretettel kisérte őt régi lakásába,[31] régi szobájába, hol mint prépost, püspök és miniszter 18—20 év előtt egészen más szinben láthatta hazája és saját jövendőjét.

XXV. ITTHON.

Horváth Mihályt, mikor január 20-án fölébredt, a hazában először Toldy Ferencz üdvözölte.[1] De betegsége miatt csak levélben. «Jó reggelt, kedves barátom! Kivánom, hogy az első éj, melyet annyi évek óta itthon, aggodalom nélkül, söt nyugodtan és elégedetten tölthettél, üditő lett legyen!» Aggodalom nélkül azonban, nyugodtan és elégedetten

30 V. ö. a már idézett leveleket (1866 deczember 22., 26., 1867 január 6., 15., 18.)

31 Deák Ferencz-utcza, 12. sz.

1 Horváth Lajos gyűjt.

Horváth bizonyára az első éjszakát sem tölthette. Bécsből a családjától való elválás szomorú érzete kísérte s itt Józsi öcscse halálának s gyermekei teljes árvaságának híre fogadta. És a mellett Toldynak az a tanácsa,[2] hogy mint praelatus jelenjen meg mindenütt. «Ez — úgymond — lefelé, hol alig van egy pár ember oly népszerű, mint te, emeli díszedet és érdemedet; felfelé pedig emlékezteti az illetőket adósságukra irányodban. Az amnistia *mindent* visszaadván, mi visszaadható volt, megjelenésed mutassa az *indelebilis charactert*, melyet az apostoli király adott. Kérlek, ne légy szerény. Neved belső méltósága ne vesse meg a külső méltóságot, melylyel, amazzal egyesületben, imponálni fogsz csalhatatlanul azoknak is, kik nemcsak bukott, de félretolt nagyságnak is szeretnek tekinteni. Mert vannak ilyenek is. Lehet, hogy némelyek megelőznek, lehet, hogy már délelőtt lesz látogatód: ornatusban találjanak. Bocsánat a tolakodó barátságnak. De az öregségnek vannak jogai, mikkel talán a barátság sem bír — oly terjedelemben.»

Horváth azonban nem várta meg gyöngélkedő barátja látogatását. Maga sietett hozzá — bizonyára »ornatusban» mindjárt délelőtt s a két jó barát könnyek között borult egymás nyakába. Toldy csakugyan nem vette rossz néven, mikor barátja beváltotta bécsi gyöngéd fenyegetését s megölelte, összecsókolta feleségét is, «a jó lelket», a ki urával együtt mindenkinél többet tett az ő visszatéréséért.

Az első napok látogatások tételével és fogadásával teltek el, de Horváth Mihály eközben is talált időt, hogy vigasztaló levelet írjon testvére árváihoz. «Szegény gyermekek! — sóhajtott.[3] A ti sorsotok szomorú; de ne essetek kétségbe: a jó Isten nem hagy el benneteket.» Csupán másfél hetet akart ügyei rendezésére fordítani, hogy azután hozzájuk siethessen. «Addig már — mondta, — édes árva gyermekeim, bízzátok ügyeteket a jó Istenre, ki nem fog elhagyni benneteket s a jó

[2] Januárius 20. U. o.
[3] Horváth Annához (unokahugához) jan. 21-én írt levelében. Dr. Pekár Dezső gyűjt.

emberekre, kik atyátok hű barátai voltak, nektek pedig őszinte jóakaróitok.» Még maga sem volt olyan helyzetben, hogy — óhajtása szerint — teljesen segíthessen rajtuk; arról azonban eleve is biztosította az árvákat, hogy a mit lehet, mindent meg-

112. HORVÁTH PAPI REVERENDÁBAN.

tesz értük. «Imádkozzatok, hogy Isten segítsen meg engemet s akkor azután rajtatok is segítve lesz, szegény gyermekeim.» Levele megírása után másnap, 22-én, megérkezett Szegedről huga is, Amália (Krikayné). Ugy tervezték, hogy az Akadémia nagygyűlése után, február elsején vagy másodikán, együtt mennek Ipolyságra megvigasztalni Józsi testvérük árváit, a kiket

magukkal visznek Szegedre, kivéve a legnagyobb leányt, Irmát, föltéve, hogy Lypták Nándorral ottlétük alatt egybekelhet. Mivel a zord téli időben mégis nagyon terhes volna Horváthra, hogy sorra látogassa alföldi rokonait, arra kérte őket, hogy Szegeden Amália, vagy Aradon Alajos testvéröknél jöjjenek össze egy-két napra.[4] Ennek következtében le kellett mondania arról is, hogy már most meglátogassa Dákán *Batthyány* özvegyét, a ki ott akarta bemutatni neki tanítványa, Emmy gyermekeit; mert hiszen «sehol sem látják szívesebben, mint Dákán». Így Batthyányné egyelőre csak levélben[5] üdvözölhette. Kívánta, hogy sok boldogságot élvezhessen hazai földön: «mentve minden keserűségtől és fájdalmas érzéstől», de őszintén megvallotta, ő milyen bőven részesült abban azóta, hogy visszatért a külföldről. *Simonyi* Ernő, a számüzetésben imént még párisi házigazdája, ezúttal Torinóból,[6] szintén borongva üdvözölte őt «imádott hazánk szent földjén». Felsóhajtott Ovidiusszal: «heu mihi, quod domino non licet ire tuo!» Bizony, maga is szeretett volna már visszatérni hazájába, hova szive minden dobbanása visszaintette. Azonban mivel úgy érezte, hogy a haza jelen viszonyain nagyot nem lendíthetne, inkább multjával foglalkozott s annak emlékeit gyűjtötte, hogy az utókor tanuljon belőlük. Párisban együtt beszéltek Velenczéről s annak gazdag levéltárairól. Most, mikor ez a város felszabadult az osztrákok uralma alól, felhasználta az első kedvező alkalmat s háromheti kutatása alatt megkapta ott a Libri Pactorum két nagy foliokötetét s Marino Sanuto olasz történetének 58 könyvét, vagyis 1495—1535-ig terjedő politikai naplóját. Most már Horváth utján érdeklődött, kinyomatja-e az Akadémia a jövő évben az ő firenzei okmánytárának első hat kötetét s megjelenik-e Londoni okmánytárának Rákóczit illető része?

Mostantól fogva Horváth valóban az Akadémia egyik leg-

[4] Levele Horváth Alajoshoz 1867 január 24. Horváth Lajos gyűjt.
[5] Januárius 25. U. o.
[6] 1867 januárius 20. Nemz. Múz., Horváth-iratok, 20.

munkásabb és egyik legtekintélyesebb tagja volt. A január végén tartott nagygyűlésen a tagok a legnagyobb lelkesedéssel fogadták s az Akadémia Magyarország történetének hat kötetéért őt azonnal kitüntette a nagyjutalommal. De mindenki, ő maga is, érezte, hogy nemcsak jutalom volt ez, hanem egyúttal első nagyobb segítség az író részére, a ki száműzetéséből vagyontalanul tért haza.

Február első hetét ipolysági és szegedi rokonainak meglátogatásával töltötte. Toldy aggódva kérdezte a visszatérőtől: nem ártott-e meg az út? Azalatt emeleti lakást keresett számára a Lipót-utcza 22. sz. alatt.[7] Négy szoba, köztük kettő az utczára, az egyik salon, a másik alcovenes; csinos, sőt díszes, egészen Horváth állásához való. Évi bére 600 forint volt. Horváth ki is vette Szent György napjától, hogy Bécsből idehozza családját, melytől megválni semmiképpen sem akart. Még azon az áron sem, hogy mint egykor a csanádi püspökségben, most a kalocsai érsekségben is ő legyen a márcz. 13. elhúnyt Lonovics József utóda. Pedig ilyen áldozatot Deák Ferencz és gróf Andrássy Gyula miniszterelnök sem tartottak nagynak ahhoz a sok jóhoz képest, a mit fényes méltóságában tehetne; és azon elégtétellel szemben, a mit tizennyolcz esztendei jogfosztás után nyerne.

Ludwigh azonban majdnem megijedt, mikor a lapokban azt olvasta, hogy *követséggel* is megkínálták. Őszintén figyelmeztette,[8] hogy pályája nem lehet a követség és nem lehet czélja, hogy a végzetes közös ügyek kérdésében a szavazók számát szaporítsa. A közös ügynek nincs jövője, vagy ha lesz, nem fog áldást hozni. De azért is el kell utasítnia a követséget, mert mint püspök ült a felsőházban,[9] még pedig törvény szerint több joggal, mint czimtársai; hiszen őt a koronás király nevezte ki. A felsőházi ülésjog privilegium, privilegiumot pedig csak koronás király adhat. A törvénynek kell minden körülmény

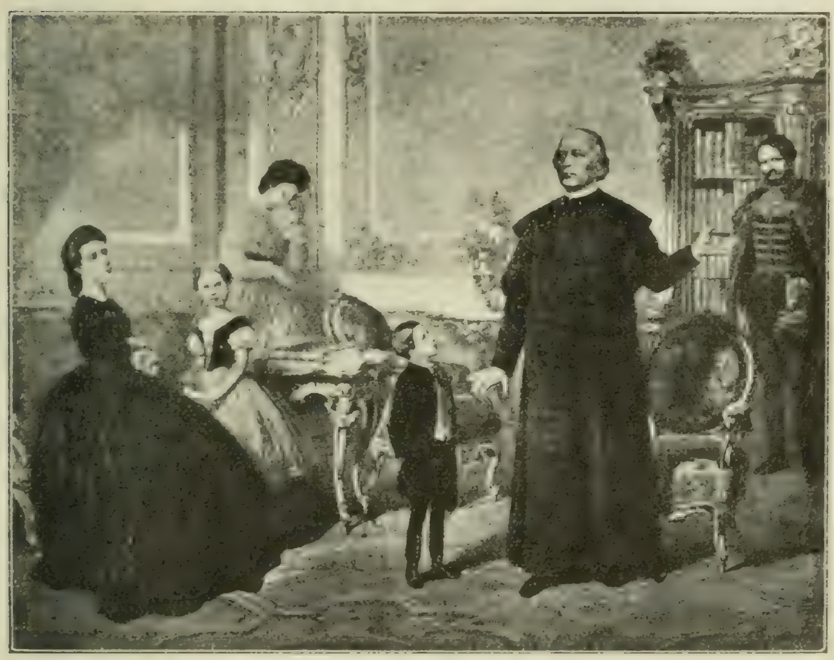
7 Toldy levele febr. 7. Horváth gyűjt.
8 Február 19. Horváth Lajos gyűjt.
9 Ludwigh elfelejtette, hogy Horváth püspököt 1849-ben Pápán már egyszer megválasztották követnek, s ugyanott 1861-ben is szóba jött megválasztása.

közt hódolni. Nem a praeconisatio ad ülésjogot és beneficiumot, hanem a királyi kinevezés. Ha követséget vállal, maga mond le püspöki kinevezése jogáról, arról pedig lemondani nem kell. Ha lesz alkotmány, az ő jogát is elismerik; ha pedig nem lesz, legalább nem vonják el históriai munkájától.

A függetlenségi harczról írt történeti munkáját maga *Erzsébet királyné* is olvasta. Pár nappal megkoronáztatása (1867 június 8.) előtt magához hívatta őt s a budai várkert egyik pavillonjában felolvasónéja, Ferenczy Ida jelenlétében fogadta. Kedvesen fogadta Horváth üdvözletét s az amnistia kieszközléséért mondott köszönő szavait. «Kedves püspök úr — szólt a királyné,[10] éppen Magyarország újabb történetével foglalkozom s ott oly részletet találok, mi bővebb magyarázatra szorul. Ön, mint történetíró, a legilletékesebb arra, hogy nekem a kellő felvilágosításokat megadja. Kérem, tegye meg azt nekem.» Horváth megütődve látta, hogy a királyné előtt az ő tiltott könyve, a Függetlenségi Harcz Története fekszik. A királyné azonban kedvesen folytatta: «Éppen a debreczeni függetlenségi nyilatkozatot olvasom az ön könyvéből. Ennek ön szintén részese volt. Erre nézve akarom megtudni Önnek, mint az esemény egyik előkelő tényezőjének a véleményét az egész tény körülményeiről, a mik önöket erre a határozatra indították. Én a leplezetlen történelmi igazságot keresem, azért elvárom, hogy felelete teljesen őszinte lesz; annál is inkább, mert hiszen abban az időben még nem is voltam a dynastia tagja; férjem nevében pedig, a ki úgyszólván gyermekifjú volt még akkor, sok olyasmit követtek el, a mi, hogy akaratán kívül megtörtént, ő fájlalja legjobban. Higyje el, ha tehetségünkben állana, férjem és én volnánk az elsők, a kik Batthyány Lajost és az aradi vértanukat életre ébresztenők.»

10 Thaly Kálmán a Századokban, 1898. 763—4. Vukovics Sebő Londonban 1867 november 15-én írt levelében Horváth (sajnos, reánk nem maradt) levele nagyon érdekes részének tartja azt, melyben a királynéval való beszélgetését említi. Ez is egyik jele — úgymond — a nagy változásnak, mely Horváth állapotát érte. (Vukovics levele a Nemz. Múzeum Horváth-iratai közt.)

Horváth ezután órákon át beszélt a királynénak a függetlenségi harcz részleteiről s egész őszintén feltárta a magyarok helyzetét és cselekedetök indító okait. A királyné nagy figyelemmel hallgatta, utóbb is többször meghítta s Horváth mindenkor azzal az érzéssel távozott el tőle, hogy «a királyné valódi isteni asszony!»

113. HORVÁTH MIHÁLY TÖRTÉNETI ELŐADÁSA ERZSÉBET KIRÁLYNÉ ELŐTT.

A költészetet azonban az élet prózája követte.

Bartakovics Béla egri érsek, ki Scitovszky primás halála (1866 okt. 19.) óta «vacata sede Strigoniense», a comissio ecclesia elnöke volt,[11] máris tett lépéseket, hogy Jekelfalusy Vincze, volt 1848-as szepesi püspök 4—5000 forintnyi nyugdíját, mely az ő pozsonyi préposttá kinevezésével felszabadult, mielőbb

[11] Az egyh. bizottság a helytartótanács kebelében az egyházi vagyon biztosítására alakult, de hatástalan formalitássá és illusióvá fajult el. Simor herczegprimás 927. sz. levele b. Eötvös miniszterhez 1867 szeptember 8.

Horváth kapja meg; mert — a mint mondta[12] — «illik, hogy Horváth, ki végre mégis püspök, díszesen legyen ellátva». Azonban *Simor* János, ki éppen Horváth hazatérésekor (jan. 20.) lett herczegprimás, hír szerint nem a legelőzékenyebben fogadta a nála tisztelgő Horváth Mihályt, sőt azt is beszélték, hogy valami kellemetlen szóváltás volt köztük.[13] Ezt az «Idők Tanuja» azonnal megczáfolta, de a közönség egy része hitte, a sajtó pedig majdnem lázas érdeklődéssel akarta Horváthra, mint a nemzet egyik vértanujára erőszakolni az őt megillető fénykört s úgy vélte, hogy ezt a fényt a *kassai* püspökség adhatná meg.

114. BARTAKOVICS BÉLA EMLÉKÉRME.

Azonban egyik ifjúkori barátja, *Körrey* Ferencz szegvári plébános szerint[14] Horváth írói fénye vakítóbb minden püspökségnél. Ránézve a püspökség, mint ilyen, semmit sem határoz, annak legfeljebb anyagi oldala jöhetne tekintetbe, hogy jó szíve sugallata szerint jót tehessen azokkal, kik vér szerint közelebb állanak szívéhez. A kassai püspökség csak a szentjobbi apátsággal együtt érhetne valamit. Sokkal előnyösebb volna a *nagyváradi*, mely ugyan még nincs üresedésben, de a csanádi egyházmegyében azt beszélték, hogy Bihar vármegye tekintélyének egész súlyával Horváth Mihályt akarja Szaniszló Ferencz utódául. Azt azonban mindenki óhajtotta, hogy legalább is becsületes sine curát biztosítsanak részére.

«Istennek hála — szólt egy alkalommal Horváth[15] — a szenvedések kora elmult, el mind a hazára, mind magamra nézve; a haza önmagának visszaadatott, én megint szülőföldemen élhetek; a haza veszélyezett jogait s alkotmányát, én sokáig

[12] Ezt Zsendovics József, az érsek titkára: «egy nemcsak kedves és művelt, hanem jellemes, derék pap» 1867 január 17. beszélte Toldynak. L. ennek levelét u. e. napról Horváth Lajos gyűjteményében.

[13] Körrey Ferencz 1867 július 16. U. o.

[14] Ugyanott.

[15] Kisebb tört. munkái előfizetési felhívásában. Kivonatosan közli Századok, 1867. 85—86. l.

nélkülözött hazámat nyertük vissza. A hazában ujra csendes *polgári pálya* nyilik számomra.» De egyelőre csak annyi történt, hogy Nagybánya városa őt *díszpolgárának*,[16] a szegedi kaszinó pedig tiszteletbeli tagjának választotta meg,[17] a mit szép levelekben köszönt meg.

Teljesítette végre *Batthyányné* ujabb sürgetését[18] s meglátogatta őt Dakán, hol a kedves család körében két napot töltött, azután pedig, augusztus elején, külföldi útra indult. Bécsben másfél napig időzött, Münchenen csak átrobogott (a kutatást hazatérése idejére halasztván) és Zürich felé ment; de Genèvet, a hol talán egész bujdosása alatt legszívesebben lakott, nem akarta felkeresni, mert genèvei vendége, *dr. Landesmann* Jakab, értesítette, hogy oda most hiába menne, kis birtoka eladására nincs remény.[19] Zürichen túl tehát kiszállt az Aar balpartján a Habsburgok wülpelsbergi ősi várának tövében fekvő *schintznachi* kénes fürdőnél. De alig robogott el a gőzmozdony, máris megbánta kiszállását, mert Schintznach nem helység, hanem minden községtől távolálló nagy fürdőintézet, mely annyira tömve volt — többnyire franczia — fürdővendégekkel, hogy éjjeli szállást is alig kaphatott, egy másnak számára lefoglalt szobában. Ott hagyta tehát, félig bosszankodva, félig örülve, hogy újra megláthatja Genèvet, hová annyi visszaemlékezés vonzotta. Az éjszakát ott töltvén, másnap délelőtt tovább ment a savoyai *Evian-les-Bainsbe,* a mely Lausanne-nal éppen átellenben, a Lac Leman (Genfi-tó) gyönyörű déli partján fekszik.

«Mintha álmodnám — írta innen Toldynak,[20] — midőn körültekintve ezen jól ismert tájakon, melyeket, mint hontalan bujdosó, annyiszor, de többnyire búsongva bekalandoztam, eszembe jut, hogy már nem mint hontalan bujdosó létezek itt.

16 U. o. 420. l.

17 U. o. 311. l.

18 1867 márczius 2. Horváth L. gyűjt.

19 Évek mulva éppen Landesmann özvegye, Krail Sarolta vette meg Horváthnak az eaux-vivesi 586. parczellában 30—34. sz. a. levő telkét s épűleteit 20,000 frankért. Th. Piguet (Rue du Rhône 19.) genèvei közjegyző kelet nélküli szerződés-mintája a szentesi múzeumban 240. sz. a.

20 Augusztus 12. Akad. TLT. LIII. 117.

Különös mégis az ember kedélye. Most is ugyanazon roppant távolság választ el hazámtól, mint előbb; s azt az epedést, melyet honvágynak nevezünk, jelenleg mégsem érzem. Nyugodtan, minden mélabú nélkül gondolok hazámra, mintha most is a Hattyúsziget (Toldy városligeti nyári lakása) felé, vagy a budai hegyek közt sétálgatnék; pedig mily messze vagyok ezektől!»

Augusztus 24-ike táján indult onnan *Münchenbe*, hogy a bajor királyi levéltárban a magyar kereszténység történetéről készülő munkája számára Szent Istvánra és Gizella királynéra vonatkozó adatokat kutasson;[21] majd *Bécsben* időzött, hol *Andrássy*val és *gróf Festetich* Györgygyel, a király személye körüli miniszterrel találkozott. Sok jóval biztatták, de barátja, Ludwigh,[22] mindabból semmit sem hitt el. «Nem akarnak, nem mernek érte semmit sem tenni.» Azt azonban Horváthnak sem hitte el, hogy Genèveből a püspöktől most újabb jelentést kívántak volna róla; sokkal több bajuk volt, mint azzal bibelődni, mondott-e misét? Különben Horváth hazasietett, hogy szeptember 14-én Szegeden jelen legyen hugának, «az ő árvájának», Irmának, Lypták Nándorral való esküvőjén.

Alig tért haza, a lapok azt a hírt közölték, hogy az öreg *Haulik* György zágrábi érseknek, 1848-ban Jellacsics kész eszközének, ő lesz a vicariusa, érseki helytartója. Ludwigh ezt[23] a reakczió czélzatos koholmányának tartotta; mert a minisztérium őt csupán cselből küldhetné Zágrábba; vagy talán éppen azért akarja olyan helyre kinevezni, hogy el ne fogadhassa s ezzel fölmentve érezze magát azon kötelesség alól, hogy elhelyezéséről gondoskodjék. De fia, Ludwigh Gyula,[24] Fiuméból felvilágosította, hogy ezt a hírt a horvát reakczió koholta, magyar Strossmayernek, azaz olyannak akarván feltüntetni Horváthot, ki úgy izgatna a horvátok ellen, mint

21 Századok, 1867. 217.
22 Október 31. Horváth Lajos gyűjt.
23 1867 október 31. id. lev.
24 1887—1910. a magyar államvasutak elnökigazgatója.

Strossmayer djakovári püspök izgatott a magyarok ellen. Másik barátja, *Vukovics* Sebő, volt igazságügyminiszter, november 12-én már úgy hallotta,[25] hogy ki is nevezték a zágrábi püspökség helytartójának. Ezt nemcsak Horváthra nézve, hanem politikai tekintetben is kedvező megoldásnak tartotta volna. Maga sem bízott a hírben. De örült volna annak is, ha Horváthot kinevezik arra a csekély nyugalomhelyre, mely csak az ő szerénységének felel meg, korántsem akár tudományos, akár politikai érdemeinek. Horváthnak Eötvöst mentegető s a mulasztás okának inkább a főpapságot mondó soraira megjegyezte, hogy Eötvösnek mégis ragaszkodnia kellett volna kineveztetéséhez s éppen nem hozott volna feltűnő áldozatot, ha ahhoz miniszteri állását köti. Többször sajnálta már Horváthot, hogy hazament; hiszen a hazát mindenütt épp oly buzgón, mint jól szolgálhatta volna; de inkább volna most is odakünn, mint hogy mellőzés és csekélylés legyen következése hazaérkezésének. Nemcsak most, hanem később is[26] kifejtette Horváth előtt, ki az ő hazamenetelét sürgette, hogy akkor sem keresett engedelmet a hazatérésre, mikor Horváth s előtte számosan a nem alkotmányos kormány ilyen engedelmével éltek; annál kevésbbé teheti ezt most, mikor a koronázás után az alkotmányos kormány az emigrácziót lealázó és rágalmazó rendeletet bocsátott ki.

Időközben, július 31-én, *Simor* János herczegprímás a király előtt őszintén megmondta, hogy egyházi méltósággal összekötött papi javadalmat Horváth csak abban az esetben kaphat, ha a legutóbbi műveiben a katholikus egyházra vonatkozó némely állítására nézve megnyugtató nyilatkozatot ad, egyben azonban készségesen magára vállalta, hogy erről Horváth Mihálylyal tárgyaljon. A király tehát augusztus 16-án megbízta, hogy a kifogás alá eső helyeket beszélje meg a szerzővel s az eredményről jelentést tegyen.[27] Mielőtt a dolog eldőlt volna,

25 November 14. Londonból kelt levele. Nemz. Múzeum. Horváth-iratok, 30. sz.

26 Deczember 11. U. o.

27 Kabinets-Kanzlei, 1867 augusztus 16, 3027. sz. A primási levéltárban Nro 164. secr. alatt.

báró Eötvös deczember 9-én reggel személyesen vitte meg Horváthnak azt a jo hírt, hogy a rég óhajtott dotatio végre megvan.[28] A király a volt csanádi püspöknek — hazatérésétől számítva — életfogytiglan 5600 frtnyi *évdijat* rendelt a katholikus vallásalapból.[29] Az Idők Tanuja s a többi lap örömmel jelentette, hogy a nagynevű hazafi ügye, mely korábban anynyira foglalkoztatta a magyar hírlapokat, ezzel el van döntve a méltányosság és magának a híres történetírónak óhajtása szerint s a sokat hányatott tudós most már gondtalanul és nyugodtan élhet szaktudományának.[30]

XXVI. TUDOMÁNY ÉS POLITIKA.

TOLDY FERENCZ Horváth Mihályt 1867 február 7-én levélben[1] figyelmeztette, hogy «ma öt órakor az akadémiai történelmi bizottmány termében egy privát *Történelmi Társaság alkotó ülése van.* Híva vagy. Jöjj! Megpróbálom érted menni». Együtt jelentek meg; az értekezlet Horváth Mihályt választotta meg elnöknek, pontról-pontra letárgyalta az alapszabályokat s a megjelenteket állandó bizottsággá alakította, melynek elnöke Horváth Mihály, tollvivője pedig *Thaly* Kálmán lett. Márczius 10-én ők ketten adták ki a társulat megalakítására szóló felhívást. Mivel április végéig háromszáznál többen jelentkeztek tagul, Horváth május 15-ére az Akadémia heti üléstermébe összehítta az alakuló közgyűlést és azt szép beszéddel[2] nyitotta meg. A XIX. századot a nemzetiségek századának nevezte, a népek legközelebbi czéljának pedig a fejlődést, a haladást mondta. Nemzetünknek erre a czélra más

28 Toldy Horváthhoz deczember 9 én. Akad. TLT. LIII. 119.

29 Századok, 1867. 420. A «Religio» szerint (1868. I. sz.) «Clio letette gyászfátyolát, látván, hogy sokat hányatott fölkentje megnyugtatólag biztosítva van».

30 Idők Tanuja, 1867 deczember 12.

1 Horváth Lajos gyüjt.

2 Közli Századok, 1867. 3—11. l.

nemzetekkel együtt kell törekednie, egyuttal azonban híven megőriznie a maga sajatságos egyéniségét; tehát ápolnia a történelem tudományát is, mely a nemzeti érzelemnek legjobb dajkaja, a honszeretet legmunkásabb ébresztője. Mert a nemzet nemcsak az élőkből áll; részei annak a letűnt nemzedékek is és a holtaknak nagy befolyásuk van az élőkre. Összes állapotaink az elhúnyt nemzedékek törekvéseinek eredménye. Azért kell nemzetünk multjának minden elemét összeszedni, rendezni és megbirálni, hogy nemzetünknek oly történelmét írhassuk meg, a mely ennek — szellemi, anyagi, társadalmi és politikai munkásságában egyaránt — hüséges képe legyen. Tiszteletreméltó, de elégtelen munkásság az, mi ezen a téren a nemzet nagy veszedelme (1849) után történt; s elégtelen mindaddig, míg a történelmi tanulmányokat maga a társadalom nem veszi pártfogásába s a legszélesebb alapokra fektetett történelmi társulatokhoz nem szervezkedik.

115. A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT PECSÉTJE.

A jelenlevők az első ilyen magyar társulatot azonnal megalapították. Horváth mint ideiglenes elnök mindjárt felterjesztette az alapszabályokat a belügyminisztériumhoz, mely azokat május 26-án változatlanul megerősitvén, Horváth elnöklete alatt június 13-án a *Magyar Történelmi Társulat* végképpen megalakult. Elnöke Gróf *Mikó* Imre, másodelnöke *Horváth* Mihály, harmadelnöke *Ipolyi* Arnold, titkára *Thaly* Kálmán, pénztárnoka *Pesty* Frigyes lett. Július 2-án a választmány elhatározta, hogy *Századok* czímmel történelmi havi közlönyt indít meg, a melynek iránya s belső berendezése megállapítására Horváth elnöklete alatt egy Toldy Ferenczből, Pesty Frigyesből és Thaly Kálmánból álló bizottságot küldött ki.[3] *Pesty* már 1865 márczius 25-én kifejtette és *Horváth* május 10-én helyeselte[4] a Századok meg-

[3] A M. Tört. Társulat keletkezéséről Thaly a Századokban, 1867., 1—18.

[4] Levele Pestyhez 1865 május 10. Nemz. Múzeum, Horváth-iratok, 184.

indítását; mert «új szempontok a korok, emberek s viszonyok jellemzésében jobbára új adatok alapján keletkezhetnek; új adatok gyűjtését pedig leginkább a hazai, még sok kiaknázatlan kincset rejtő levéltárak teszik lehetségessé». Akkor az első füzetbe, a melynek júliusban kellett volna megindulnia, tanulmányt nem küldhetett; azonban a most, éppen két esztendő mulva júliusban *Thaly* Kálmán szerkesztésében megindult Századok legelső tanulmányát ő írta, Szent Istvánnak az egyetemes keresztény egyházzal való első összeköttetéseit fejtegetvén.[5] A közönség annal nagyobb örömmel fogadta, mert ezzel mutatót adott a magyar egyház történelméből.

Idáig, mint maga bevallotta,[6] a hazától, a hazai könyv- és levéltáraktól való távolléte nagyon megnehezítette olyféle monographiák írását, a minők ily folyóiratok számára valók. Főleg ez az oka, hogy ő, ki előbb a hazában inkább monographiákkal foglalkozott, mióta attól elszakadt, inkább általános történelmünknek künn is könnyebben művelhető mezején ügyekezett «napszámoskodni». Kisebb monographiáinak összegyűjtésére már a számüzetésben gondolt s lassankint a Történelmi Zsebkönyvben akarta azokat kiadogatni; de ennek csak egy kötete jelent meg (1859). Akadémiai pályamunkáit külön kötetekben már nem lehetett kapni; a folyóiratokban elszórtan megjelent tanulmányok összekeresgélése szintén bajos volt; s így Toldy és mások az amúgy sem kedvező viszonyok közt élő tudóst, különösen a Történelmi Társulat megalakítása után, *kisebb munkái összegyűjtésére* buzdították. Horváth sokáig vonakodott. Érezte, hogy az újabb kutatások következtében nem minden tanulmánya áll a tudomány színvonalán és azokat ma már maga is egészen másként írná, de még sem írta meg;

116. THALY KÁLMÁN NÉVALÁIRÁSA.

5 Századok, 1867., 18–47.
6 1865 május 10. id. lev.

mert az átdolgozás elvonta volna az ország általános és egyházi történelme kutatásától; s mert úgy, ahogy elkészítette, dolgozatai történetirodalmunk akkori állapotát is jellemzik. Hiszen három közülük jutalmat is nyert; néhány más czikk pedig az 1848 előtti politikai és társadalmi átalakulás kérdéseit történelmileg könnyebben megoldhatókká tették, vagy pedig a közélet egyes kiválóságainak életét helyezték az addigiaknál élesebb világításba.

117. THALY KÁLMÁN.

Az összegyűjtést a közönség szívesen fogadta, az 1867 júniusában kiadott előfizetési felhívásra sok megrendelő érkezett s a következő évben teljesen megjelent *négy kötet*[7] a legszívesebben olvasott könyvek közé tartozott. A harmincz értekezés legnagyobb részéről már volt szó; itt tehát inkább csak a gyűjteménynek azt a két fő jellemző vonását kell kiemelni, hogy főképpen pályamunkáival, Horváth Mihály a *művelődés történelmi irány*

7 Horváth Mihály kisebb történelmi munkái. Pest, 1868. N8r. x, 474, 523, 482, 491 lap. Tartalma: I. kötet: Párhuzam stb.; a magyar honvédelem; az 1514. évi pórlázadás; a pórosztály költözési joga; Corvin János; János király külviszonyai; az 1764. országgyűlés; az országtani theoriák. II. kötet: Az ipar és kereskedés tört.; Szent Adalbert; a kereszténység s az alkotmányos rend megszilárdulása; az olygarchia harcza az alkotmány ellen; az Anjou királyok hatása Magyarországra; Hedvig királynő; a bécsi békekötés. III. kötet: A XVI. sz. első felének jelleme; az ipar és keresk. tört. három utolsó százada; a bányák történelméből; a magyar népiség történetéből; a demokráczia kifejlődése hazánkban; a hunok maradványai Schweitzban; Thouvenel könyve; Erzsébet főherczegasszony menyegzője. IV. kötet: Fráter György; Erdély Fráter György halála után; össze-

úttörője hazánkban, aki történelmünket kiemelte politikai és hadi egyoldalúságából; másrészt pedig ő adott igazán mintát és ösztönt *történelmi életrajzok* írására. Valóban helyes és kegyeletes dolog arra emlékeztetni, hogy ő, ki a Történelmi Társulat egyik folyóiratának, a Századoknak közleményei sorát

118. HORVÁTH MIHÁLY.

megnyitotta, a másiknak, a Magyar Történelmi Életrajzoknak későbbi megalapítását is jó előre igazolta.

Horváth Mihály kisebb történelmi munkáit a magyar közönség igen szívesen fogadta s a sajtó, melynek hallgatása miatt Horváth a számüzetésben többször panaszkodott, ezúttal bőven ismertette; [8]

esküvés Báthory Zsigmond ellen 1594-ben; Európa belviszonyai a franczia forradalom óta.

[8] Legbővebben Garády (Fabó András) a Századokban, 1867. 291–305., 391–408.; 1868. 120–131., 195–202. és 327–356. l.; továbbá A Hon, 1868. 37–42. és Szilágyi Sándor a Bpesti Közlönyben, 1868. 14. sz.

annal több ellenmondással találkoztak *politikai és egyházpolitikai röpiratai.* Az elsőnek megirására az az aggodalom inditotta, melyet *Kossuth* manifesztumszerű nyilatkozatai keltettek benne. Ezt az aggodalmát már *Vukovics* Sebőhöz 1867 julius 11-én irt levelében sem titkolta el.[9] Harmadfél hónap mulva báró *Kemény* Zsigmond egy hosszú czikksorozatban[10] egyebek közt egy Horváth Mihály által rendelkezésére bocsátott levél alapján arról vádolta Kossuthot, hogy 1849 augusztusában Paszkjevics útján négyszer is felajánlotta a koronát a Romanovoknak. A váddal egyidőben azt fecsegték, hogy Kossuth most 50.000 frankot kapott az orosz kormánytól s Dieppeben találkozott is gróf Stackelberg bécsi orosz követtel.[11] *Vukovics* Sebő sem helyeselte Kossuth manifesztumait, sőt károsaknak tartotta az ország belső és külső békéjére nézve. «De higgadtan szóljunk — figyelmeztette Horváthot:[12] — valjon nem ingerlik-e őt is mindazok, kik nem járnak el elegendő illedelemmel, midőn őt megtámadják? Akár jó, akár rossz, de tény az, hogy a milliók szíve senkiért sem dobog oly hatalmasan, mint érte. S azután nincs helyén vele éppen úgy bánni, mint egy közönséges agitátorral. Őt törvényes gyülekezet az ország kormányzójává választotta; a nemzet tekintélye van ő benne megsértve. Mily könnyű lett volna akkor, midőn első levele jelent meg,[13] elejét venni minden későbbieknek,[14] ha Kemény- és Pulszky-féle ingerlések[15] nem

119. HORVÁTH MIHÁLY DÍSZSAPKÁJA.

9 Említi Vukovics 1867 november 14. Horváth Lajos gyűjt.

10 Különösen Pesti Napló, 1867 szept. 27.

11 Wertheimer, Andrássy, I. 394.

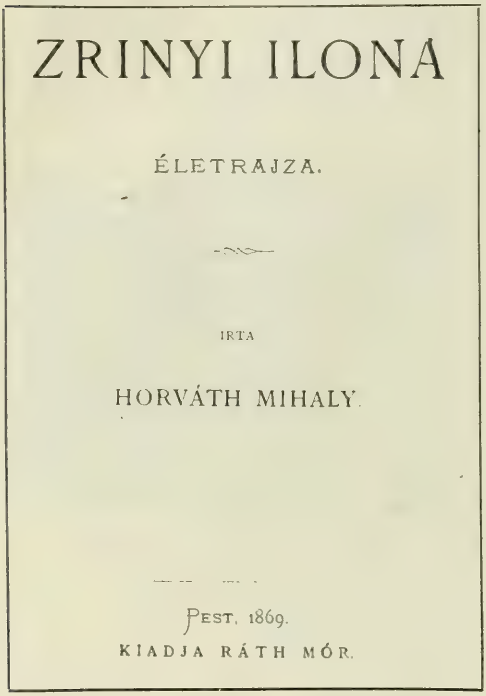
12 1867 nov. 14. London, Horváth L. gyűjt.

13 1867 május 22-ről a Magyar Ujság május 26. számában s külön lenyomatban. Újra Kossuth, Irataim, VIII. 3–17.

14 Összegyűjtve Kossuth Iratai VIII. kötetének elején.

15 Amaz a Pesti Napló 123., emez az «1848». 72-iki számában.

történtek volna. Teljesen elég volt azon nyugalmas, rövid válasz, mit maga Deák adott.[16] De azon ingerlések okozták nemcsak az ő visszatorlásait, hanem a nép zajos manifestatióit is mellette, a melyek ismét új nyilatkozatokat idéztek elő az ő részéről. Okom van hinni, hogy Kossuth békén maradt volna az ő avatkozásaik nélkül. Azt írta nekem nemrégen: «Egészen magamban vagyok a sok balgaság közt, miket nekem az otthoniak okoznak adresseikkel. Ha tudnák, mennyire nem gondolok én sem a népszerűséggel egyrészről, sem a dühvel másrészről! Pedig csak nem lehet, hogy ne feleljek az adressekre; s ha felelek, csak nem írhatok a holdvilágról.» (E kivonatot bizodalmasan közlöm.)» Később már egyenesen óvni látszott attól, hogy Horváth Kemény és Pulszky példáját kövesse Kossuth támadásában.

ZRINYI ILONA

ÉLETRAJZA.

IRTA

HORVÁTH MIHÁLY

PEST, 1869.

KIADJA RÁTH MÓR.

120. HORVÁTH «ZRINYI ILONA» CZ. MŰVÉNEK CZIMLAPJA.

«Írj történetet — mondta,[17] — de *ne felejtsd el soha 1849. évi állásodat;* csak most nevezhetjük dicsőnek forradalmunkat, mert ő az anyja a jelen szerencsés fordulatnak. Kossuthnak sem lehetünk mi soha lealázói magunk megsebzése nélkül; keményen sokat rosszalni s mégis az álláspontot magasan fentartani lehet.» S Horváthnak, ki követté választása

[16] Pesti Napló, 1867 május 31. és Kossuth, Irataim, VIII. 4—7. jegyz.

[17] 1868 januárius 8. M. Nemzeti Múzeum Horváth-iratok, 36.

elfogadására szeretettel buzdította, azt felelte,[18] hogy csak mindig vallott elveivel megegyező módon térhet vissza hazájába.

Ludwigh is ezeknek az elveknek fentartásával irt neki,[19] mikor örvendezett ugyan a «Hon» hirének, hogy a Történelmi Társulat sok tagot gyüjt, de megrótta a közönséget, hogy nem olvassa Horváth munkáit; mert a mely nép históriáját sem

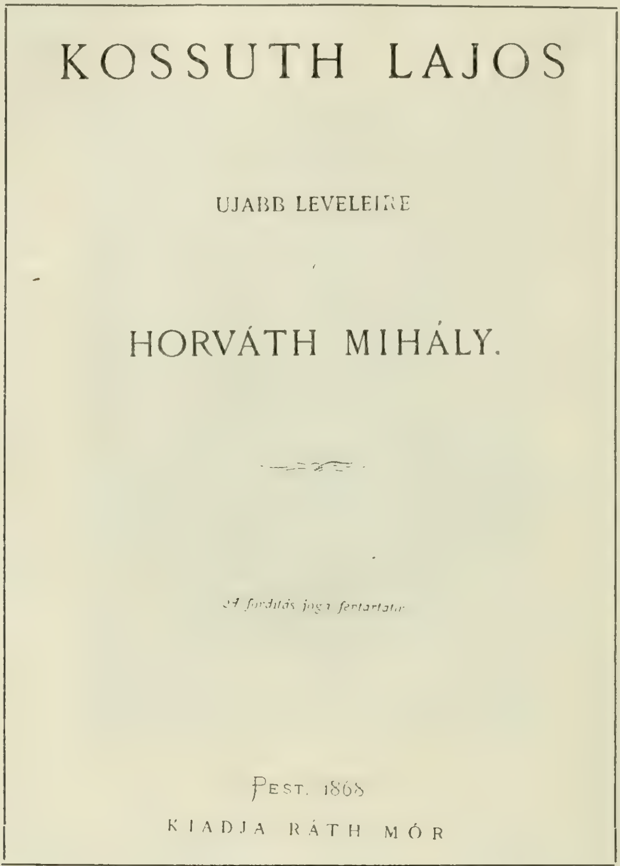
121. HORVÁTH MIHÁLY.

olvassa, az haldoklik . . . «Azután, — folytatta — ha az egész ország csak a Reichsrathba akart menni, vagy legalább is a delegáczióba, ugyan kérlek: mit csináljon még magyar históriával és magyar nyelvvel? A közösügy már maga in principio a magyar nemzetiség kikaczagása.» Azonban *Horváth* Mihály ekkor már nyiltan állást foglalt a közösügyek mellett.

1868 április 12-én *Osztrovszky* János elnökhöz intézett hosz-

[18] 1868 márczius 26. U. o. 32.
[19] 1868 február 17. Horváth L. gyüjt.

szabb levélben köszönte meg a szegedi Szabadelvű Körnek, hogy tiszteletbeli tagjának választotta meg.[20] Kikelt azon «túlzó párt» ellen, a mely az alkotmányunkat, függetlenségünket helyreállító 1867. évi kiegyezést «értelmi korlatoltság okozta jóhiszemű

KOSSUTH LAJOS

UJABB LEVELEIRE

HORVÁTH MIHÁLY.

A fordítás joga fentartatik.

PEST. 1868

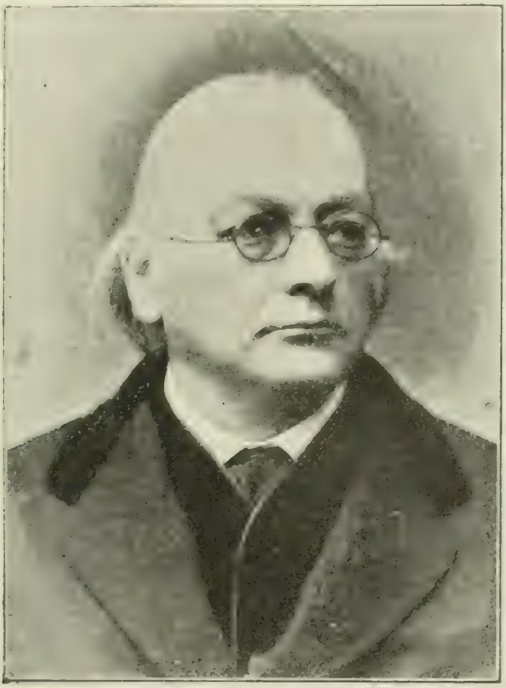
KIADJA RÁTH MÓR

122. HORVÁTH A «KOSSUTH ÚJABB LEVELEIRE» CZ. MŰVÉNEK CZÍMLAPJA.

tévedésből, akár rossz czélzatú szenvedélyekből» felforgatni, romba dönteni törekszik. Harminczéves történelmi búvárlataira hivatkozva, negyedfélszázados történelmünk elvitázhatatlan ered-

[20] Közölte a Szegedi Hiradó, 1868. 32., Győri Közlöny, 34. sz. és Horváth Mihály: Kossuth Lajos újabb leveleire, 8–15., 62–63. ll. A kör 1863–1878-ig (Horváth haláláig) állott fenn, mikor a szabadelvű párt jelöltje, gr. Károlyi Sándor, a függetlenségi Simonyi Ernővel szemben megbukott. (Reizner, Szeged tört. III. 54., 155.)

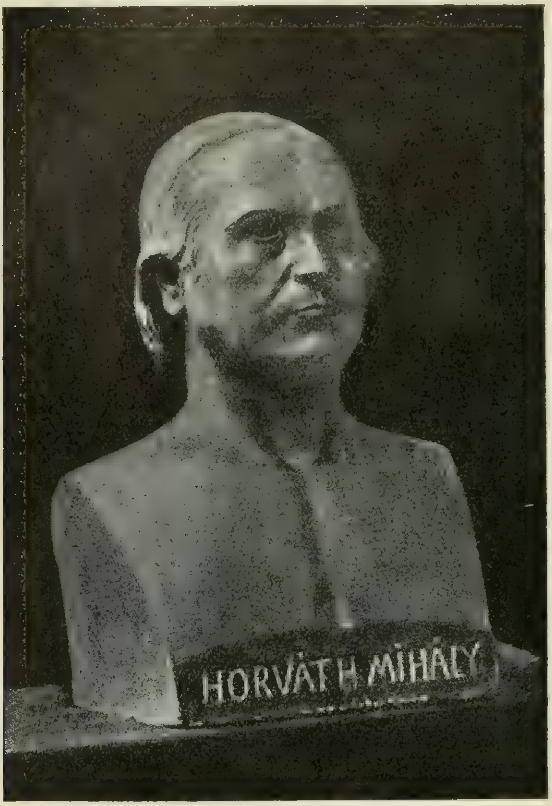
menye gyanánt állította, hogy bajaink fő forrása az egész idő alatt *a nemzeti függetlenségről alkotott téves fogalom* volt; mert törvényeiben a nemzet a függetlenséget mindig csak általános elvekben és tételekben hangoztatta, de ugyanakkor nem gondoskodott, hogy az Ausztriával való kapcsolatunkból folyó közös ügyek kezelését részletesen is szervezze. Mulasztása

12[illegible]. HORVÁTH MIHÁLY UTOLSÓ FÉNYKÉPE.

következtében a hadi, külképviseleti és kereskedelmi ügyeket mindig idegenek vezették. A mulasztást nemcsak az okozta, hogy önkényesen uralkodni szerető királyaink ezeket az ügyeket nem örömest engedték volna át alkotmányos kezelésre, hanem eleinknek az a téves hite is, hogy függetlenségök csorbát szenved, ha a monarchia másik érdekelt felével ezen ügyekről még az egyenjogúság alapján is egyezkednek; azt tehát meg sem kisérlették. Elkövették ezt a hibát 1848-ban is, minek hatása

ösmeretes. Álszégyen, elbizakodás, ferde politika okozta, hogy mindig vonakodtak megalkudni a változhatatlan viszonyokkal s beérték azzal, hogy «az adott viszonyok közt már teljesen lehetetlenné vált hajdani abszolut függetlenséget egy-egy

124. HORVÁTH MIHÁLY MELLSZOBRA.

általános törvényben újra meg újra kikiáltsák», leghatározottabban 1849-ben, a mikor az «az újabb európai viszonyok közt még lehetetlenebb volt, mint bármikor a lefolyt háromszáz év alatt». A «ballépést» követő felfordulásból egy «bölcs férfiú» (a meg nem nevezett *Deák)* vezette ki a nemzetet; oktalanság, söt rosszakarat tehát, ha most *egyesek* az egyesztendős kiegyezést felforgatni törekesznek, a helyett, hogy «minden áron»

ragaszkodnának hozzá. «Ha — ugymond — életrevalóság van bennünk, ezen alapon a nemzeti jólét minden föltételeit megszerezhetjük, melyek még netalán hiányzanak. Ellenben ezen alap megdöntésével, úgy mint 1848-ban, ismét s tán még vészesebb hullámok közé löketnék államunk gyönge hajója.»

Egyik csongrádi barátja szerint[21] levele nagy szolgálatot tett a hazának. Ezt a rendkívüli hatást más nem érhette volna el. «Hízelgés nélkül mondhatta», hogy husvéti levele csak olyan sensatiót okozott, mint egykor a haza bölcsének husvéti czikke. Deák a félrevezetett fejedelmet, Horváth a félrevezetett, fölizgatott népet hódította meg. Minden leírt sora fölér egy-egy sorezreddel. «Valóságos acies bene ordinata, mely előtt letenni a viszály fegyverét kötelessége volna mindenkinek s még egy Kossuthnak sem válnék szégyenére.» Azonban másokra nézve mégis váratlan volt a levél hangja a függetlenségi harcz történetírójától s olvasóinak egy része Horváth Mihálynak az utóbbi háromszáz év függetlenségi törekvéseiről vallott nézeteit nem tudta összeegyeztetni azokkal az elvekkel, a miket Magyarország hatkötetes történetében Horváth mint még «Dr. Hatvani Mihály» 1861—1863 közt hirdetett.

125. HORVÁTH MIHÁLY SZOBRA
(A Szentesi Múzeumban.)

21 Körrey Ferencz 1868 április 26-án Horváth Lajos-hoz.

De a szegedi levél miatt nem annyira történelmi, mint inkább pártpolitikai szempontokból támadták Horváthot. A Magyar Ujság arról vádolta, hogy *eladta magát* s *árulása* díjául hivatalt, méltóságot keres; a Honban Csernátony azt állította, hogy püspökségre vágyik azon kormánynál, mely nem tudott neki állomást szerezni Róma bosszújával szemben.[22] Horváth azzal vigasztalódott, hogy azok személyeskednek, a kik tárgyias czáfolatra képtelenek és hogy a «politikai pártküzdelmek közt elmondott igazságok csak az egyik félnek tetszhetnek». Nem is foglalkozott velök; de bár *Ludwigh* János is kérte,[23] hogy hagyja abba *a tudósok politikáját*, külön röpiratban[24] felelt *Kossuth* Lajosnak. Kossuth ugyanis a pécsi választókhoz intézett levelében[25] Horváth ellen fordult. Erősen támadta a nemzeti függetlenség téves felfogásáról hirdetett tanítása és azon állítása miatt, hogy 1867 óta alkotmányunk és szabadságunk biztosabb alapon áll, mint negyedfélszázad óta bármikor és «maguknak a negyvennyolczadiki törvényeknek is ide kell vala fejlődniök, hogy a vészes háborút elkerülhessük.» *Kossuth* védelmébe vette a függetlenség érdekében hozott törvényeket és példátlan cynismusról, a mult idők szent emléke iránti kegyeletlenségről vádolta Horváthot, mivel rosszalja a nemzet függetlenségre való törekvését.

Fájt Horváth Mihálynak, hogy «az a fényes multú férfiú» támadta meg, kinek zászlaja alatt egykor, mikor a haza legszentebb jogainak védelme úgy kívánta, ő is első sorban állt; de «ez a zászló most pártzászló», melyet néhány értelmes, de elfogult emberen kívül csak «egy maroknyi rossz, vagy legalább

22 Idézve u. o. 2—3. l.

23 1868 június (a nap nincs kitéve). Horváth Lajos gyűjt.

24 Kossuth Lajos újabb leveleire Horváth Mihály 2. kiadás. Pest, 1868. 8r. 131 lap. Németül: Auf Ludwigs Kossuth's neuere Briefe. Deutsch von Adolf Dux. Pest, 1868. n8r. 132 lap.

25 Szentiványi Károly képviselőházi elnökkel 1868 április 14-én tudatta, hogy 1867 november 10-én képviselővé történt megválasztását nem fogadja el s ennek okát a pécsi választókerület elnökéhez ugyanakkor bővebben is kifejtette. Mind a két levél: Magyar Ujság, 1868. 108—109. sz., de Kossuth Iratai (VIII. 149—151.) csak az elsőt közli. Némiképpen Horváth is ismerteti röpirata 62—74. lapjain.

is gyanus jellemü csoport követ, melytől megvetéssel fordul el minden jóravaló hazafi». Ehhez a súlyosan megsértett párthoz akart szólni, hogy megóvja a vesztébe rohanástól és feleljen Kossuthnak, a kinek a multban szerzett «érdemei oly nagyok, genialitása oly szikrázó, irálya oly csábitóan szép s mindezek miatt neve oly tündöklő, hogy attól tart, pécsi levelével, mint már az előbbiekkel tette, ismét üszköt vet a gyúanyag közé, ismét tévútra vezeti a gondolkodni nem tudókat, vagy nem szeretőket szép irályával, melylyel mégis számtalan valótlanságot, túlzást, képtelenséget hirdet».

126. HORVÁTH MIHÁLY SZOBRA.

A szegedi levelében csak röviden említett történelmi tanulságokat most bővebben fejtegette.[26]

Kossuthnak a pécsi levélben kifejtett «politikai religióját» nem taglalta részletesen, de történelmi módszerrel bizonyította,[27] hogy Kossuth politikai zászlója és czélja 1849 április 14-ike óta állandóan a Habsburg-háztól való elszakadás. Ennek bizonyítására nem idézte a volt kormányzónak a számüzetés első éveiben különféle személyekhez írt s nála másolatban meglevő leveleit;

[26] A 16–61. oldalon.
[27] U. o. 100–131. l.

de közölt néhányat abból a későbbi korból, mikor a hatalom már a kibékülést kereste; így Telekihez (1860 április 26. és május 1.) és Jósikához (1860 április 29.) írt leveleit szó szerint és mint hitte, teljesen jogosan, mert azok egyáltalán nem magánlevelek. Közlésöket tehát illem és lovagiasság nem tiltja; hiszen máskülönben a történelemnek csak nyilvános okiratokra s a hírlapi czikkeknek gyakran valótlan czikkeire kellene szorítkoznia, mi az oknyomozó történetírást lehetetlenné tenné.[28] Különben is hazatérése, másfél esztendő óta tanulmányozván a hangulatot, úgy találta, hogy a nemzet nem akart újabb forradalmat, itthon csak egyes jellemtelenek, vagy nagyravágyók izgattak tudatlanokat és együgyűeket; sőt levelekkel bizonyította, hogy a nemzetet Kossuth sem tartotta forradalminak; s hozzáadta, hogy 1867 után nem is lehet forradalmi és Kossuthnak a multak történelmében fényes nevéhez attól fogva már csak a szükségtelen forradalmi viszketeg fogalma tapad. A kiegyezésben megnyugvó s a letett alapon boldogabb jövendőt remélő nemzet szent nevében kérte tehát, hogy *mondjon le forradalmi törekvéseiről;* mert csak így tarthatja meg a történelemben nevének a multban szerzett fényét; ellenben azt, mi kegyelet tárgya volt, súlyos gáncs, méltó megrovás, sőt átok érné. A haza érdeke, a nemzet törvényesen nyilvánult akarata követeli, hogy politikai pályáját *befejezettnek* tekintse.[29]

Kossuthot báró *Lopresti* Árpád már június 15-én figyelmeztette[30] Horváth röpiratára, de a levél csak egy hónap mulva, a röpirat pedig még később jutott el hozzá. Kossuth azonban már a könyv elolvasása előtt álmélkodását, sőt *megbotránkozását* nyilvánította azon tény fölött,[31] hogy Horváth az ő *magánleveleinek*, mi több, nem is hozzá intézett magánleveleinek közlésére magának szabadságot vett. Ezt az eljárást a gentleman szóhoz kötött fogalommal összeférhetetlennek tartotta. Még a

[28] U. o. 102. l.

[29] U. o. 128. és 131. l.

[30] Említi Kossuth, Irataim, VIII. 178—180.

[31] A Magyar Ujság szerkesztőjéhez 1860 július 16-án intézett levél Kossuth Iratai közt, VIII. 178—186. l.

hozzánk intézett levél kiadása előtt is meg kell kérdezni a levél iróját, nincs-e kifogása a közlés ellen? Neki is vannak levelei igen sok embertől, Horvath Mihálytól is; de sohasem jutott eszébe, hogy azokból még legszenvedelmesebb ellenfeleivel szemben is fegyvert kovácsoljon. Horváth pedig nem is hozzá, hanem másokhoz intézett leveleket közölt, miknek kényes politikai tartalmával egyeseket kellemetlenségekbe, sőt veszedelmekbe juttathatott. Nem fontolta meg, hogy ha oly leveleket közöl, a mik mostani malmára hajthatják a vizet, olyan választ kaphat, a mely adatok és nevek említését s az indító okok előadását követelnék. S mi lenne akkor, ha a politikai átalakulások szépítgetésére, az úrszíne-változások mentegetésére a pártvélemény tusájában a kényszerűség ilyen mezejére lépnének! Ilyen merény ellen a nemzet lelkiösmeretének, az erkölcsiség érzetének s a magyar becsület solidaritásának érdekében *tiltakozott.* A magánlevél, még ha közügyet tárgyal is, nem res nullius, melylyel a történetiró kénye-kedve szerint rendelkezhetik. A magánlevelezés magántulajdon és csak akkor közölhetők, ha oly régiek, hogy minden

A MAGYAR NEMZET JUTÁNYOS CSALÁDI KÖNYVTÁRA.

MAGYARORSZÁG FÜGGETLENSÉGI HARCZÁNAK TÖRTÉNETE 1848 és 1849-ben

IRTA HORVÁTH MIHÁLY

ELSŐ KÖTET

PEST, 1872.
KIADJA RÁTH MÓR

127. HORVÁTH »MAGYARORSZÁG FÜGGETLENSÉGI HARCZÁNAK TÖRT.« 2. KIADÁSÁNAK KÜLSŐ CZÍMLAPJA.

actualitásukat elvesztették. Horváth Mihály eljárását tehát visszaélésnek nyilvánította, az ellen tiltakozott s ismétléséről a társadalmi illendőség és a meglevő jog nevében *eltiltotta.* Kijelentette különben, hogy a röpiratot azzal a figyelemmel olvassa el, melyre a hírneves szerző jeles tehetségei mindenkinél számíthatnak. Levelét nem önvédelmül írta, mert sohasem írt oly levelet, a melynek közléséért pirulnia kellene; hanem csak azért, hogy *politikai hittagadások* a már különben is túlságosan szenvedelmes párttusát ne tereljék oly mezőre, melyet a társadalmi illem és a pozitiv jog kárhoztat.

Horváth nem felelt Kossuthnak és Kossuth sem foglalkozott többé a röpirattal. De négy év mulva[32] nagyon keményen kelt ki Horváth ellen, mikor *Duschek* Ferencz pénzügyminiszter emlékét védelmezte vele szemben. Gúnyolódott, hogy Horváth tendentiosus történetíró, a ki gyanusít s eljárása nemcsak bántó, hanem szégyenletes is. Annyi bizonyos, hogy útjaik örökre elváltak egymástól és Horváth szorosan csatlakozott Deák Ferenczhez, kinek bizalmas köréhez tartozott s történelmi kérdésekben *Salamon* Ferenczczel és *Csengery* Antallal együtt tanácsadója és segítője volt.

1869 márczius 18-án *Szeged I. kerülete* a függetlenségi Rigó Józseffel szemben — 1654-ből 869 szavazattal — Horváth Mihályt, a II. kerület pedig a Deák-párti Dáni Ferenczczel szemben a balközépi Ludwigh Jánost választotta meg követnek.[33] A két jó barát tehát egyszerre (de Ludwigh a késmárki mandatummal) került be a parlamentbe, hol Horváth Mihály barátja, *Deák* Ferencz közelében foglalt helyet.[34] A képviselőház már május 7-én kettejöket és Éber Nándort küldte ki a *fiumei bizottságba.* Horváth kilencz pontban állította össze a Fiume közjogi helyzetére vonatkozó főbb elveket s úgy hitte, ezekről kell mindenekelőtt határozniok, mert csak akkor lehet a részletekbe bocsátkozni s azokról sikerrel vitatkozni, ha ezekre

32 1872 november 26. Simonyi Ernőhöz. Kossuth, Irataim, VIII. 439—446.

33 Reizner, Szeged tört. III. 54.

34 Visi a Deák-Albumban, 93.

nezve tisztába jöttek egymással.[35] A javaslat nagyon megváltoztatott alakban, 1870 marczius 15-én került a ház elé s eredménye a provizórium elfogadása lett.[36] Élénk érdeklődést keltett Horváthnak 1869 junius 26-án a képviselőházban a *vármegyék reformjáról* tartott beszéde. Ő, a ki egy esztendővel, sőt már negyedszázaddal előbb is alapos történelmi tanulmányt írt a vármegyékről, ezeket mostani állapotukban nem hasznosaknak és szükségeseknek, hanem éppen károsaknak tartotta fejlődésünkre s a műveltségben való haladásunkra nézve, mit pedig a szabadságnál magánál is többre becsült. Hiszen a szabadságot is csak azért tisztelte és szerette, mivel legbiztosabban vezet művelődésre és haladásra. Kívánta tehát az igazságszolgáltatásnak a közigazgatástól való elválasztását s általában véve azt tartotta, hogy reform nélkül ez a középkori intézmény többé nem felelhet meg. Az 1871 : XXI. t.-cz. valóban a vármegyéktől különválasztva szervezte az első folyamodású bíróságokat,

125. GRÓF APPONYI ALBERT.

de Horváth csakhamar tapasztalhatta, hogy Szegeden éppenséggel nem örültek, mikor a bíróságokat máshonnan való érdemes férfiakkal töltötték be.[37] Ellenben megérdemelt nagy tetszéssel fogadták azt a beszédét, melyet a pest-csongrádi 3. honvédzászlóalj lobogójának felszentelésekor tartott.[38]

1869 június 22-én beterjesztette a szegedi iparosok kérvényét *ipartörvények* hozatala és az *iparosok képzése*, júliusban pedig a *remeklések eltiltása* érdekében; novemberben a parlamentben

35 Czeruzával odavetett vázlata kelet nélkül a szentesi múzeumban 77. és 106. sz. E szerint az 1—3., 6. és 8. pont megmaradt, a 9.-et elhagyták, a többit módosították.

36 Ferenczi, Deák, 353—4.

37 Dáni Ferencz szegedi főispán Horváthhoz 1871 szept. 22. Szentesi múz. 214. sz.

38 «Honvéd», 1871. 49. sz.

Szegeden egy főiskola, elsősorban jogi akadémia vagy kar felállítását sürgette s azzal is támogatta, hogy a városba jövő délvidéki fiatalság itt megmagyarosodhatnék.[39] 1870 február ius 18-án a *katholikus autonomia* ügyében tett nagyhatású indítványt, mely a katholikus kongresszus összehívására s egy újabb indítványa következtében arra vezetett, hogy az *egyházi alapok* jogi természetének megvizsgálására a képviselőház bizottságot nevezett ki, melynek, természetesen, ő is egyik tagja lett.

A bizottság előadója, *Apponyi* Albert Horváth adatainak felhasználásával az alapoknak kizárólag katholikus jogi természetét állapította meg; *Ghyczy* Kálmán azonban különvéleményében azt fejtegette, hogy ezek az alapok épp úgy illetik az egész országot, mint az összes felekezeteket.[40] Az országgyűlés nem határozott a kényes kérdésben és csak tíz év mulva (1880), tehát már Horváth halála után küldött ki újabb bizottságot ez ügyben. Külön tanulmányban máshol foglalkozom Horváth egyházi és iskolai politikájával,[41] azzal a bátorsággal és nyíltsággal, a melylyel már mint tribuniczi választott püspök és vaskaszentmártoni javadalmas apát vett részt a katholikus autonómiai mozgalmakban, majd a pápai csalhatatlanság ellen folytatott küzdelemben; és azzal az odaadással, a melylyel, különösen mint az akkor (1871) felállított országos közoktatási tanács elnöke a magyar tanítás ügyét előmozdította.

Szegeden 1872 április 28-án tartott *képviselői beszámoló-beszédében*[42] Horváth, a politikai viszonyok vázolása mellett, arról szólt, hogy Szeged városának a percsorai társulat kötelékéből való kibontakozását, a vár kisajátítását, Újszeged bekeblezését stb. nem érhetvén el, a város jobban teszi, ha inkább

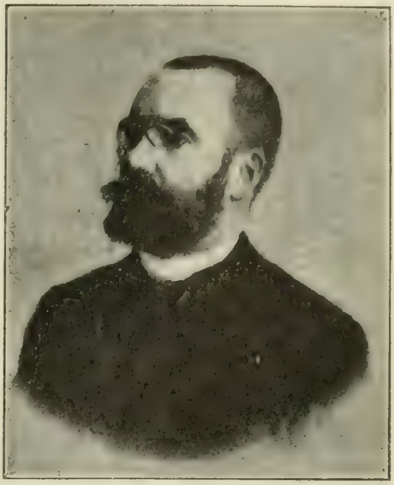
39 Részletek az országgy. naplókban, irományokban és a hírlapok országgy. tudósításaiban.

40 Apponyi és Apáthy jelentései a vallási és tanulmányi-alapok és alapítványok jogi természetéről. Budapest, 1883.

41 Ezt a fejezetet a már teljesen kész szedésből a munka több más részével együtt a háborús nyomdai viszonyok miatt el kellett hagynom, a mi az előadásban és az életrajzban hézagokat és egyenetlenségeket okozott, mivel, mint vis majorral szemben, az olvasó szíves elnézését kell kérnem.

42 Reizner, Szeged tört. III. 309—310.

a közmüvelődés ügyet törekszik emelni s felállitja elsősorban a polgári iskolát, mire nézve Pauler vallás- és közoktatásügyi miniszter már igéretet is tett neki. Június 20-án Szeged I. kerülete (a bel-felsőváros) őt 1024 szavazattal Réh János 475 szavazata ellenében *újból megválasztotta képviselőnek* s a II. kerület is újból a függetlenségi Kállay Ödönt küldte fel. A szeptember 4-én megnyilt képviselőház Horváthot 9-én igazolt képviselőnek jelentette ki.[43]

129. PAULER GYULA.

Horváth mint történetiró, első sorban most a magyar *országos levéltár* sorsára hívta fel a parlament figyelmét, s a képviselőház 1870 deczember 10-én el is határozta, hogy annak elhelyezéséről gondoskodik, 1871 jan. 20-án pedig hogy felállítja az Országos Levéltárt; *Groisz* Gusztáv miniszteri tanácsos elnöklete alatt azonban a belügyminisztériumban csak 1872 október 4-én és november 22-én tartották meg az enquêtet,[44] melyen Horváth többször felszólalt, különösen a Bécsből lehozott két kanczelláriai levéltár rossz elhelyezése miatt. A Horváth elnöklete alatt kiküldött albizottság külön épületet követelt a levéltár számára és részletesen foglalkozott a szervezettel. Kiemelte,[45] hogy «hazánkban a kapcsolat mult és jelen közt mindenekfölött szoros és azoknak, kik hivatvák befolyni a nemzet sorsára és fejlődésére, gondosan kell óvakodniok attól, hogy az újjáalkotás nagy müvében a multat ne feledjék, vagy félre ne ismerjék. A belügyminisztérium általában véve elfogadta

43 Választási jegyzőkönyve és megbízólevele a Nemz. Múzeumban, 440. Oct. Hung. 48. sz. a.

44 U. o. 1872. 491. (mely Horváthot jelölte elnöknek), 566—7., 720—1.

45 U. o. 1911. 334.

a javaslatot,[46] a képviselőház azonban 1873 február 10-én a takarékoskodó *Zsedényi* Ede felszólalására leszavazta Horváth Mihálynak a szervezésre vonatkozó és csekély áldozattal járó indítványát. Horváth felindultan hagyta oda az ülést, azonban továbbra is részt vett a szervezeti szabályok kidolgozásában s azokat gróf *Szapáry* Gyula belügyminiszternek benyújtotta.[47] *Pauler* Gyulának főlevéltárnokká kineveztetése után a levéltár ügye a sok nyomorúság közt is biztosan fejlődött.

A politikai életben Horváth elkedvetlenedett,[48] mikor a Deák-párt 1875 márczius 3-án a balközéppel egyesült; vagyis — mint *Rónay* Jáczint írta Horváthnak[49] — «ráfuzionálták arra a vén zsákra a szabadelvű foltot». Midőn május 24-én véget ért az országgyűlés és kiírták az új választásokat, szegedi választóit értesítette,[50] hogy előrehaladt kora s ezzel járó gyengélkedése miatt mandátumot vállalni többé nem szándékozik. A szegedi szabadelvű párt június 13-án erről sajnálattal értesült; kijelentette,[51] hogy parlamenti működésével teljesen meg volt elégedve, s hogy pártállása a haza közjogi viszonyaival s beléletének átalakulásával szemben a párt meggyőződésével és magatartásával teljesen egybehangzott.

Még egyszer nyilvánult iránta a bizalom, mikor *Deák* Ferencz halála (1876 január 29-e) után *Budapest belvárosa* 1876 február 24-én egyhangúlag őt választotta meg képviselőnek a haza bölcse helyére.[52] Mikor azonban az országgyűlés 1878 június 30-án véget ért, Horváth befejezettnek tekintette

46 Közli ezt az 1872 november 22-ikén kelt javaslatot Századok, 1873. 1—8. l.

47 U. o. 1873. 145—6., 300.

48 Választóihoz 1875. nyarán intézett búcsúszózatában (szentesi múzeum, 90. sz.) maga mondta, hogy fájdalommal is emlékezik a lefolyt országgyűlésre, mert annak minden egyes szaka egy-egy szép reményét temette el.

49 1875 április 3. Bécs. Horváth L. gyűjt.

50 Ennek czeruzával írt, de keltezetlen fogalmazata a szentesi múzeumban, 90. sz.

51 Hivatkozik rá Horváth u. o.

52 A választás elnöke gr. Szapáry Gyula és jegyzője, Győry Elek által aláírt jegyzőkönyv szerint huszonhárman (Giczey Samu, Királyi Pál, Morlin Imre, Ráth Károly, Forgó István, Polónyi Géza, Apáthy István stb.) ajánlották őt. A képviselőház 1876 márczius 27-én 1454. sz. a. végleg igazolt képviselőnek jelentette ki. Megbízólevele a Nemz. Múzeumban, 440. Oct. Hung. 57. sz.

politikai pályáját. A király ugyan julius 2-án meghítta őt, mint trebinyei választott püspököt és akadémiai rendes tagot az október 17-én megnyíló országgyülésre;[3] de Horváth az országgyülés megnyitása előtt meghalt.

XXVII. UTOLSÓ MŰVEI ÉS HALÁLA.

Szerencsére, a politika sohasem tudta elvonni Horváthot a történettudománytól, melyben több mint egy évtizeden át a nemzetnek általánosan elismert vezére volt. Előtte és utána egy magyar sem érte el azt, hogy a nemzet történetét a legrégibb időktől csaknem könyve megjelenése napjáig összefüggően megírja. Ezért lett a magyar historikusok maroknyi seregének vezére, a ki *Salamon* Ferencz szerint[1] «valahol munkáról volt szó, azt látszott mondani fiatal társainak, a mit IV. Henrik a katonáinak: oda tartsatok, a hol az én fehér tollamat látjátok lengeni: ez a ti zászlótok!» A milanói Academia delle Scienzének maga írta,[2] hogy megválasztását a hazája történetével való foglalkozásnak köszönte; de úgy hitte, hogy ebben a választásban az olasz akadémia a nemzetek együvétartozásának nagy elvét követte; hiszen minden népnek, minden kornak története teljes és tökéletes fényben mutatja a haladás és czivilizáczió terén való közösséget.

A Magyar Tudományos Akadémia 1869 április 17-én a nagyjutalmat Horváth nagy története új dolgozatának, mint egy egész élet tanulmányai fényes eredményének, ítélte oda;[3] 1874 május 27-én pedig a nagyjutalmat a Szilágyi István-féle díjjal együtt megint megszavazta számára[4] az új dolgozat, a Huszon-

[3] Eredetije a M. Nemz. Muzeumban, 440. Oct. Hung. 64. sz. a.

[1] Emlékbeszédeiben, Akad. Évk. XVI. kötet VI. darabja, 35. l.

[2] 1868 márczius 31. olaszul. M. Nemz. Múz. Horváth-iratok, 101. Az eredetit Hampel Józsefné 1910 októberben egy comói antiquariusnál vásárolta meg s adta a muzeumnak.

[3] Századok, 1869. 263.

[4] Jelentések a jutalmazásokról, III. jelentés; és Századok, 1874. 436.

ötév s a Függetlenségi Harcz összesen 14 kötetes második kiadásaiért, miket az Akadémia egy munkának: hazánk legterjedelmesebb és legteljesebb, alapos történetének ismert el.

Horváthot hazajövetele első éveiben ezen munkáinak folytonos javítgatása, pótlása és újrakiadása foglalta el.[5] Tankönyvei is újabb kiadásokban jelentek meg.[6] A levéltárakban részint ezen munkáinak, részint pedig és főképpen a magyar egyház történelméről tervezett munkája érdekében, a mikor csak tehette, fiatalos szorgalommal dolgozott.

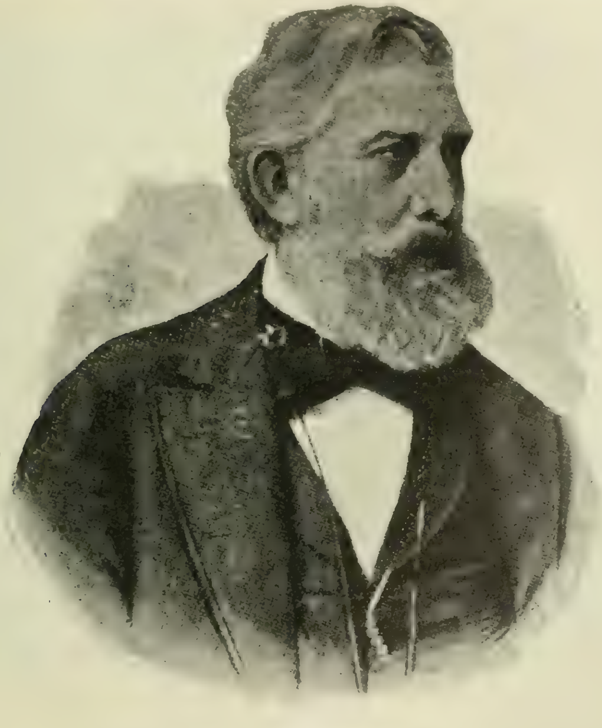
130. SZILÁGYI SÁNDOR EMLÉKÉRME.

Nagyban hatott a fiatalabb történetírókra azzal, hogy a *Történelmi Társulat vidéki kirándulásait,* a miknek czélja a levéltárak kutatása volt, éveken át ő maga vezette és a munkálatokban jó példával járt előre. A társulatnak Mikó halála után, melyet a választmányban az 1876. évi október 5-én tartott ülésében ő jelen-

5 Magyarország története új dolgozatának 2. kiadását Heckenast Gusztávnak 1870 márczius 31-én azzal a kötelezettséggel adta el, hogy minden két hónapban egy kötetet, másfél év alatt tehát az eddigi hat helyett nyolczat ad sajtó alá. Ezért a szerződés megkötése napjától 1872 deczember 31-ig négy részletben 16.000 koronát és (az eredetileg kikötött 6 helyett) 12 tiszteletpéldányt, — az esetleges újabb kiadásért vagy egyszerű lenyomatért pedig ő vagy jogutóda olcsó és a majdani viszonyoknak megfelelő tiszteletdíjat kap. Az első négy kötet 2400, a többi csak 2000 példányban jelent meg. (Az eredeti német nyelvű szerződés a szentesi múzeumban, 81. sz. Ráth Mór a Huszonötév Történetének harmadik kiadására már a szerző halála után, 1885 november 1-én vállalkozott olykép, hogy a kétezer példányban nyomatandó műért 1887 január 15-ig négy részletben 4000 koronát fizet. (A szerződés vázlata u. o. 175. sz.) A harmadik — posthumus — kiadás 1886-ban meg is jelent.

6 Horváth a Franklin-Társulattal 1874 június 20-án szerződött, hogy megírja Magyarország történetét polg. iskolák számára. (U. o. 83. sz.) Erre vonatkozik (szentesi múzeum 156. sz.) Toldynak egy keltezetlen czédulája az akad. üleseken használatos zöldes 4r. papiroson, mely szerint «a Vaszary-féle magyar történet nem fog újra nyomatni. Horváth kisebb munkája, melynek ára 1 frt 40 kr., fogytán van; t. i. vagy 200 példány van még belőle s ezt volna szükséges a jövő őszig újra kiadni; ennek revizióját kérjük. Azonkívül még kisebb kivonatot ajánlkoztál késziteni saját neved alatt, melynek ára

tett be. 1877 januarius 4-én egyhangu választással ő lett az elnöke[7] s 1878 majus 2-ig, mikor utoljara elnökölt,[9] a társulat első tizenegy évi történetének minden jelentősebb mozzanatában része volt; de legnagyobb része abban a hatásban, melyet a gyülést látogató tanulókra beszédeivel, bejelentéseivel és mély tiszteletet keltő személyével tett. Milyen büszkék voltak ezek arra, hogy a soraikból

131. SZILAGYI SÁNDOR.

máris feltünt *Eötvös* Lajost korai elhúnytakor a nemzet legnagyobb történetírója mint jeles fiatal történetbúvárt emelte ki;[10] hiszen azt hitték, ő lesz a jövendő Toldy. De ki láthatott be elég mélyen Horváth szívébe, mikor négy esztendő mulva[11] magának

frt volna, mely azonban mégis más volna, mint az, mely Eggenbergernél jelent meg. Ezt is kiadná a társulat, ha megirnád a jövő öszig». Meg is írta.

7 Századok, 1876. 754—5.

8 U. o. 1877. 85. l.

9 U. o. 1878. 475.

10 1872 márczius 7.

11 1876 január 7.

Toldynak, legjobb barátjának, az öreg tudósnak elhúnytát jelentette be. «Megdicsőült nagy társunk, Toldy Ferencz — szólt [12] — ötven évig mindig ifjú tüzű, mindvégig ernyedetlen munkássággal gyűjtötte össze nemzetünk szellemi életének írói művekben történt nyilvánulásait; ő rendezte a roppant terjedelmű anyagot

A

KERESZTÉNYSÉG

ELSŐ SZÁZADA

MAGYARORSZÁGON.

IRTA

HORVÁTH MIHÁLY

BUDAPEST

KIADJA RÁTH MÓR.

1878.

132. HORVÁTH «A KERESZTÉNYSÉG ELSŐ SZÁZADA» CZÍMŰ MŰVÉNEK CZÍMLAPJA.

szerves egészszé s ekként ő teremtette meg tulajdonképpen nemzetünk mívelődési történetének e legfontosabb ágát: a magyar irodalom történetét.» Csak most, levelezésöknek megismerése után, tudjuk igazán, milyen fájdalmon uralkodott, mikor történetírókhoz csak mint történetíró akart és tudott szólani. Az ifjúnak sírjára virágot tett, az aggnak sírjára babért. Ott

12 Századok, 1870. 73.

a csak sejtett jövendö emlitésekor hangja remegett, itt a jol ismert multra való emlékezésnel nem. Fiatalokhoz tobb erövel szólni valóban nem lehet.

Mikor szépprozájaért a *Kisfaludy-Társaság* is tagjai közé valasztotta, székfoglaló értekezésében 1868 április 28-an arról elmelkedett, miert meddö korunkban a müvészet s a történetirás

173. HORVÁTH MIHÁLY LÖVÉSZ-UTCZAI HÁZA. (KÉSŐBB A SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT PALOTÁJA.)

miért termékenyebb remekművekben?[13] Egy ilyen történelmi remekművel, Zrinyi Ilona életrajzával nemsokára meg is ajándékozta a társaságot és az irodalmat.[14] 1871 november 12-én, a XII. közgyülésen, a megnyitó beszédet is ö tartotta.[15]

Az Akadémiában, a Kisfaludy-Társaságban és a Törtenelmi Társulatban valoban nagy buzgosággal müködött; s a Bihar-

13 Kisfaludy-Társ. Évlapjai, IV. 1868.
14 L. fennebb a XX. fejezetben.
15 Kisfaludy-Társ. Évlapjai, VII. 1871.

vármegyei régészeti és történelmi társulatban, mely őt 1875 május 9-én tiszteletbeli tagjának választotta meg,[16] szintén megtartotta volna székfoglalóját; de most minden erejét *a magyar kereszténység megalapítása történetének* befejezésére akarta fordítani.

Ennek a munkájának gondolatával már káplán korában foglalkozott; de megírásába csak 1866 nyarán fogott, mikor hazamenetelében már bízni kezdett. Csábítólag tűnt föl előtte, valahányszor róla gondolkozott, a kereszténység megalapítása és meggyökerezése Magyarországon, mit egész részletességgel s lehetőleg népszerű alakban akart elbeszélni.[17]

A munka haladt s Horváth az Akadémiában 1870 január 31-én mutatóban másfél órán át fel is olvasta belőle «A magyar egyház függetlensége Szent István alatt» czímű fejezetet.[18] Különösen Gfrörerrel szemben bizonyítgatta, hogy bár Asztrik esztergomi érsek a frankfurti zsinaton megjelent s ennek végzéseit aláírta, még nem függött a német egyháztól; jelen voltak ott franczia és burgundi püspökök is, de Gfrörernek nem jutott eszébe, hogy ebből a franczia és burgundi egyházak függő voltára következtessen. A Századok 1877 áprilisában jelentette,[19] hogy Horváth lankadni nem tudó, fiatal buzgalmával már elkészítette és Ráth Mór Elzevir-nyomtatásban páratlan díszszel adja ki a korszakalkotó munkát. A mű 1878-ban meg is jelent.[20] Egy példányát hódolata és meleg ragaszkodása jeléül már január 28-án elküldte *Simor* herczegprímásnak,[21] kérve, hogy azt «minden hiányossága daczára, legalább mint jószándéka s az egyház javát, gyarapodását és dicsőségét szomjazó fiúi indulata és buzgalma bizonyítványát» fogadja. Ismételte,

16 Századok, 1875. 424.

17 Toldyhoz 1866 május 29. Akad. TLT. 102.

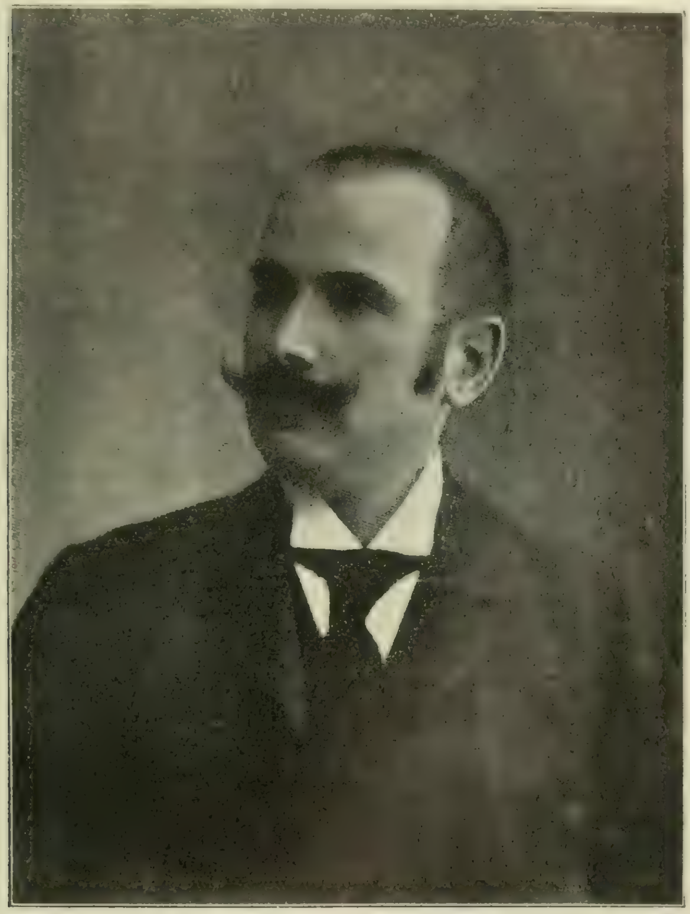
18 M. Akad. Értesítő, 1870. Reform, 48–51. sz. Századok, 1870. 122.

19 Századok, 1877. 368.

20 A kereszténység első százada Magyarországon. Budapest, 1878. 8r. VIII. 476 l. Második (czím.) kiadása 1884-ben u. o.

21 Horváth levele a prímási levéltárban Simornak január 31-én 745. sz. a. kelt köszönetével.

hogy maga érzi leginkabb a munka hiányait; «de minthogy azt a forrasok meddősége miatt teljesebben alig irhatna meg valaki, hacsak képzelete szüleményeit nem árulna tények gyanant,

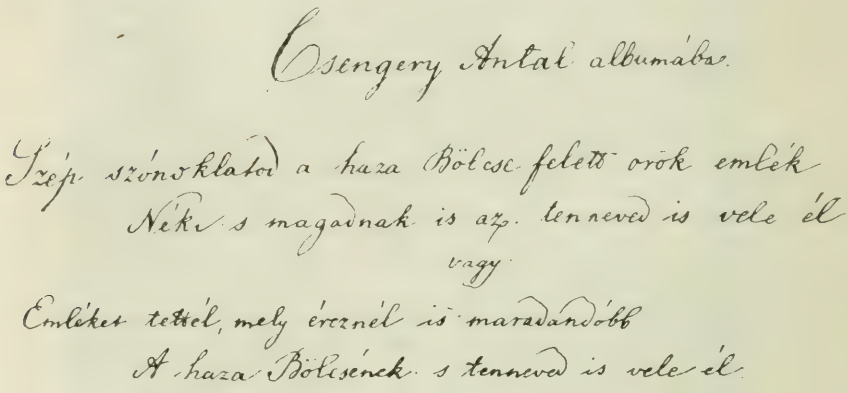

134. DR. PEKÁR KAROLY.

kötelességének tartá befejezni a munkát, míg a Gondviselés élni engedi».

Az első könyv a magyar keresztény egyház megalapitását, a második annak megszilárdulását fejtegette könnyen érthető s mégis művészies kidolgozásban, vonzó, szabatos stilusban, teljes

tudományos készlettel.[22] Nem olyan korszakalkotó és emlékezetes munka, — egyik bírálója szerint, — mint a milyennek «némelyek meggondolatlanul hirdették», «de a mi a koszorúzott történetírónak — talán előrehaladott kora miatt — nem sikerült, e mű legalább ösztönt fog adni arra, hogy a beható tanulmányozásra méltó tárgygyal minél többen foglalkozzanak». A bírálat hangja s az előrehaladt korra való gyengédtelen hivatkozás méltán bánthatta Horváthot, a ki különösen elnöki megnyitó beszédeiben most is annyi szellemi frisseséget tanusított s gyöngélkedései mellett is ernyedetlenül dolgozott.

135. HORVÁTH EMLÉKSORAI CSENGERY ANTAL ALBUMÁBAN.

Csöndes munkáját még a közélet hívására sem szívesen szakította meg, de olykor a mindennapi élet is megkövetelte tőle ezt az áldozatot. Lakásában kényelmesen rendezkedett be, de megúnta a zsellér-életet, amely könyveivel költözködésre kényszerítette[23] s egyemeletes házat vett magának a Lövész- (most Királyi Pál-) utcza 11. sz. a.; ezt azonban 52,000 korona készpénzért és 48,000 korona teherrel, összesen tehát 100,000 korona értékben már 1870 február 10-én eladta a Szent István-Társulatnak,[24] mely arra két év mulva második emeletet épít-

[22] Századok, 1878. 205. Új Magyar Sion, 1878. Hon, 1879. 54. sz. Irmei Ferencz a Magyarország és a Nagyvilág 1878. 10. sz. stb.

[23] Eleinte a Lipót-utcza 22., majd a Kalap-utcza 2. sz. a. lakott.

[24] Notter, A Szent István-Társ. tört. 154. A ház képe u. o. 228. l.

tetett s évek mulva itt alapitotta meg tudományos szakosztályait, melyekből a mai Szent István-Akadémia keletkezett.[25] Horváth megint lakó lett,[26] de Rákospalotán egy kis «Tusculanumot» vett magának[27] és Budapesten a Három pipa-utcza 6. sz. a. is vásárolt egy csinos házat. «Most bizony egy idő óta kedveseim — írta egyik unokahugának[28] — én sem forogtam a tudomány magasabb légkörében, melyről oly fellengzően írtatok; hanem köznapi emberek módjára én is az anyagiakkal foglalkoztam, lemenvén megnézni új apátságom javait s mind ott, mind itt ezek rendezésével foglalkozván. Miscui utile cum dulci. No, de ezt nem érti Anikó,[29] ha meg nem magyarázod neki.» Családja szeretettel gondozta őt, rokonai gyakran fölkeresték s ő is el-ellátogatott hozzájuk vagy barátaihoz. Atyai érzéssel viseltetett Józsi öcscsének árvái iránt. A két nagyobbik leányt 1868-ban férjhez adta; Irmát *Lypták* Nándorhoz Ipolyságra, Annát *Pekár* Károlyhoz Aradra. «Rousseau — írta ez utóbbiaknak[30] — azon tanácsot adja Emiljének, midőn öt mátkájával egyesíté s ennek is pár napra egyesülésök után, hogy ha tartósan boldognak akarják látni házasságukat: a folytonos

136. SAMASSA JÓZSEF.

25 A Társulat 1898. ezt a házat eladta s még azon év deczember 11-én új palotájába (Szentkirályi-utcza 28.) költözött át.
26 Borz-utcza 3. sz. a. lakott s ott is halt meg.
27 Körrey 1876 márczius 30. Horváth Lajos gyűjt.
28 Pekár Károlynak s feleségének 1870 október 2. Dr. Pekár Dezső gyűjt.
29 Pekárné, Horváth Anna.
30 Pekár Károly, Magyar Kultura, XIII. l.

együttlét s egymásnak bírása daczára is örökítsék meg maguk között ama viszonynak s bánásmódnak egész gyöngédségét s tartalékosságát, melyet egymás iránt mátkás korukban tanusítottak.» Ő is azt tanácsolta, tartsák meg azt, amennyire lehet: lélektani elv fekszik abban, melyet meg fognak érteni. «A megszokás válhatik az életboldogság legnagyobb ellenségévé, ha kellő tartalékosság nem szövetkezik vele.» 1869 őszén már Gizának is akadt kérője, *Matlaszkovszky* Károly, kit mindenki

137. KARLSBADI FÜRDŐRÉSZLET.

dícsért előtte; de ő még Gizát nagyon fiatalnak tartotta és megírta,[31] hogy — ha lehetséges — félévi halasztást alkuszik ki az ifjútól. A fiatalok azonban rövidebb határidőt hízelegtek ki a nagybácsitól s 1870 februáriusában egybe keltek. És mennyire tudott örülni a fiatalok boldogságának! «Köszönöm kedveseim — írta Pekárnénak 1869 karácsonyán[32] — hogy az örömteljes eseményről, mely által kettőtöknek a szerelem által egyesült lényéből hárommá lettetek, tudósítani szíveskedétek.

[31] Pekár Károlynéhoz 1869 október 5. Pekár Dezső gyűjt.
[32] 1869 deczember 25. U. o.

Isten áldja meg frigyeteket továbbra is az élet minden áldásaval, szerelmetek gyümölcsét pedig tartsa meg s nevelje ép, egészséges, hasznos emberre, ki rendeltetésének minden tekintetben képes legyen megfelelni.» Meg is felelt. A deczember 16-án Aradon született gyermek, *Pekár Károly*, mint a Pozitiv Aeszthetika, a Philosophia története, az erős történetbölcseleti

Horvath Amalia özvegy Krikay Agostonne Horvath Katalin … Lavata-Jozsefne Horvath Alajos …

MÉLTÓSÁGOS ÉS FŐTISZTELENDŐ

HORVÁTH MIHÁLY

Legyen áldott emleke!

Entreprise de pompes funebres …

135. GYÁSZJELENTÉS HORVÁTH HALÁLÁRÓL.

érzékre valló Magyar Kultura s több más jeles mű írója már fiatalon a tekintélyes írók sorába emelkedett, de legszebb férfikorában húnyt el.[33] Horváth Mihály neveltette öcsesének, Józsefnek fiait is, Ernőt és Sándort, kik közül amaz már ügyvédi irodában dolgozott s el is távozott nagybátyja házából,[34] Sándor azonban mindvégig mellette maradt.

33 Morvay Károly: Pekár Károly élete. (Pekár Magyar Kulturája bevezetésében, V—CXXXIII. l.).

34 Horváth Mihály levele 1878 márczius 24. Pekár Dezső gyüjt.

Jenő születése (1875.) örömet, Nestor halála (1876.) szomorúságot okozott neki. «Már sok bánat, csalódás érte jó szívét — irta egyik barátja,[35] — sok keserves viszontagság viharzott el feje fölött s erős lelke mindezeket legyőzte.» Esdve kérte, legyen erős, tartsa meg magát azok számára, kik élnek és szeretik, kiknek öröme, boldogsága, büszkesége ő. Legyen erős most is: a haza nemtője áldani fogja nemes küzdelmééert.

Horváth Mihály azonban már maga is régen elkészült a halálra. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium útján már 1874 tavaszán engedelmet kért a királytól, hogy egész vagyonáról *végrendeletet* készíthessen. A király kabinet-irodájának ez iránt tett kérdésére[36] *Simor* primás kijelentette,[37] hogy mivel az általános érvényű egyháztörvény értelmében a szabad végrendelkezési jog a praelatusokra és püspökökre is kiterjed, továbbá mivel az egyháztörvény azt a követelményt, hogy az egyházi javakból szerzett vagyont ne fordítsák csak a rokonok gazdagítására, csupán mint lelkiösmeretbe vágó kötelességet állítja fel, minek teljesítéséről a végrendelkező praelatus vagy püspök egyedül Istennek felel, — Horváth Mihály kérése teljesítésének az egyházjog szempontjából nincs semmiféle akadálya. A nagy történetíró tehát királyi engedelemmel szabadon tehetett végrendeletet.

Csúz, torokbaj már számüzetése idején is gyakran kínozta; itthon azok ellen az ungmegyei *Szobráncz* fürdőjében keresett gyógyulást, de oda is mindig egész kis könyvtárt vitt magával.[38] Ischl szép — írta neki Rónay Jáczint, a királyfi nevelője,[39] — de Horváthékkal vajha ott lehetne ő is inkább a szobránczi pocsolya körül, hol Horváth 1871-ben, 1872-ben a rokonokkal együtt tartózkodott. Hatvanhatodik születésnapjára a szintén

35 Körrey 1876 deczember 5. Horváth Lajos gyüjt.

36 1874 április 2., 446. Corr. 874. sz. a. a primási levéltárban 1867. sz. a.

37 1874 április 10. 1867 pr. — 1874. sz. a. U. o.

38 Pl. 1871-ben, mikor II. Rákóczi Ferencz és III. Károly korával foglalkozott. Századok, 1871. 520.

39 1872 augusztus 4. Horváth Lajos gyüjt., a hol Rónaynak összesen 8, hozzá intézett levele van.

hatvanhatéves *Körrey* Ferenc azt kivánta neki,[40] a mit magának is kivánt, hogy a jó Isten elérniök engedje a megforditott 66. évet: természetesen állandó jó egészségben, hogy még sok jót tehessenek: Horváth a hazának, Körrey pedig — szerény

139. HORVÁTH SÍREMLÉKE A KEREPESI TEMETŐBEN.

körében — azoknak (híveinek), a kiket a Gondviselés reá bízott. De már 1876 november 21-én megdöbbenve értesült a lapokból,[41] hogy asztmatikus baja nagyobb rohammal támadta meg, a mi könnyen gyászt hozhatott volna reá és mindazokra,

40 1875 október 24. U. o.
41 Levele u. o.

kik igazán szeretik, becsülik; gyászt az egész hazára. Az év elején Deák Ferencznek, az év végén Toldy Ferencznek, legjobb barátainak halála különben is megrendítette. A jövő évi Mihály napjára Körrey annál nagyobb hévvel üdvözölte.[42] Elmondta, hogy szereti, hogy önzetlen barátsága, melyet sem magas állása, sem irodalmi fényköre meg nem változtatott, legnagyobb öröme és büszkesége; s ha Isten mindennapi imáját meghallgatja, Horváth lesz a legboldogabb halandó mindazokkal együtt, kik közelebb állanak jó szívéhez. «Ha kívánságotoktól függne — írta Horváth Pekár Károlyéknak, —[43] meg vagyok győződve, nem hiányoznék nálam az erő, egészség s a hosszú, boldog élet. De bizony, már nagyon kezdek hanyatlani; minduntalan hol egy s hol más a bajom s tartok tőle, már nem sokszor érem meg nevem és születésem napját e hatvankilenczedik évforduló után.»

Többé nem érte meg. Utolsó nagy művének, a magyar kereszténység megalapítása történetének megjelenése után, 1878 júliusában vesebaja ellen gyógyulást a liptómegyei *Korytniczán* keresett, melyet az első magyar általános gyógyintézeti részvénytársulat éppen akkor vett át. A kapun bejövőt a felirat «Aegrotis salutem» üdvözlete fogadta; de a távozónak nem szólt a «Sanis laetitiam» (öröm az egészségesnek), mert Horváth nem lett jobban s gyógyulást keresni öcscse, Alajos kiséretében, onnan egyenesen *Karlsbadba* ment.

Augusztus 12-én reggel eszméletlenül találták szobájában, mert szélhűdés érte. Öcscse távirati hívására barátja és háziorvosa, *Dr. Lumniczer* Sándor, az egykori honvédtörzsorvos, ki éppen ez évben lett egyetemi magántanár, Budapestről azonnal hozzásietett. Augusztus 18-án a beteg egészen megkönnyült, sőt fel is akart kelni, de nemsokára megint visszaesett közönyébe. *Dr. Samassa* József egri érseknek, ki többször meglátogatta, már nem felelt; csak mikor öcscse igen

42 1877 szeptember 27. U. o.
43 1877 október 21. Pekár Dezső gyűjt.

hangosan kérdezte, nem akar-e valamit mondani neki, alig hallható, vontatott hangon felelte: «Éljen az érsek úr!» Samassa feladta az utolsó kenetet s könnyezve távozott.

Augusztus 19-én reggel 5 órakor Horváth Mihály tüdőszélhűdés következtében meghalt.

«Idegen földön szűnt meg dobogni a szív, mely jó és rossz napokban együtt érzett a hazával — írta a legnagyobb magyar napilap;[44] — idegen földön merevedett meg a kéz, mely a magyar nemzet egyik legfontosabb és legnagyszerűbb korszakának történetét aranytollal írta meg . . . Feladatát mint valódi történetíró fogta fel; felülemelkedve minden pártszenvedélyen, csak az igazságot tolmácsolta és a szereplőkről a történetírói objektivitás magaslatáról ítélt» . . .

A holttest augusztus 23-án este érkezett meg Budapestre. Saját házában helyezték ravatalra, melyre papsága jelvényeit: a kelyhet, püspöksüveget, stólát, misekönyvet tették. A Történelmi Társulat két nappal elhalasztotta kassai gyűlését, hogy tagjai a legnagyobb magyar történetíró temetésén részt vehessenek. 25-én délután félötkor a ház kertszerű udvarán nagy közönség jelent meg. A gyászszertartást barátja, *Ipolyi* Arnold beszterczebányai püspök könnyekig megindulva végezte, miközben szakadt az eső. De mire a rendkívül népes menet a kerepesi temetőbe érkezett, kisütött a nap s beragyogta a sírt, melybe a Történelmi Társulat szónokának, Deák Farkasnak búcsúszavai után[45] a nemzet nagy történetíróját helyezték.[46]

A XIX. század első felének hatkötetes történetét, Horváth Mihály legszebb alkotását kell «érett észszel, józanon» olvasnunk, hogy megértsük, a mit barátja, Vörösmarty a könyvtárban elgondolkozva értett meg; hogy újabb szellem kezd

44 Pesti Napló, 1878 augusztus 20. 201. reggeli szám.

45 Beszéde: Századok, 1878. 747.

46 Századok, u. o. 746—7. Vasárnapi Ujság, 1878. 35. sz. Pesti Napló, 1878. 204—5. sz. A család, Akademia, Történelmi Társulat, Szeged város stb. gyászjelentései. A családi gyászjelentést testvérei (Horváth Amália özvegy Krikay Ágostonné, Horváth Katalin Lavatka Józsefné és Horváth Alajos, a m. kir. államvasutak igazgató helyettese) adták ki.

felülkerekedni, újabb irány tör át a lelkeken. Az a szellem, a mely behatol a szegény ember kunyhójába is és megérteti vele, hogy nincs maga; testvérei vannak: számos milliók.

A költő, a ki Árpád ébredését, Zalán futását zengte, a historikus, a ki ezer év történetét tizennégy kötetben írta meg, nem lehetett ottan a nemzet ezredéves ünnepén. Halni nem látták a századot, a melynek szelleme ifjan dobogtatta szívöket. De mi, a kik Horváth egyik alkotásának, a Magyar Történelmi Társulatnak ötvenéves működését csöndesen, családiasan ünnepeljük, első koszorúnkat annak a történetirónak nyújtjuk, a ki ezer év tanulságaival az eszményiségbe vetett hitet történetírásunkban kiirthatatlanul meggyökereztette.

140. HORVÁTH MIHÁLY EZÜST KOSZORÚJA.

HASONMÁSOK SZÖVEGE.

1.

HORVÁTH MIHÁLY LEVELE ÖCSCSÉHEZ. (1843 FEBR. 15.)

(A 64. lapon.)

Bécs 1843ki febr[uarius] 15ken

Kedves öcsém! Valóban jól esett már tőled magadtól hallanom valamit. De leveleid hosszu elmaradását némileg helyre ütötte az, hogy a múlt hó végén költ leveled mellyben uj körülményeidről tudósitottál, testvéri szivemnek örömet szerzett. Tehát háztüzes gazda, söt mikép irtad, azóta már férj is lettél, egy szeretetre méltó nő férje! Ha az már megtörtént, üdvözlöm a rokoni sziv legforróbb indulatával az előttem még ismeretlen ugyan, de már csak azért is kedves nőt, mivel a tied. Tedd biztossá őt, hogy azt, ki szeretett testvérem életét szerelmével boldogítja, én is

2.

A HORVÁTHOT HATVANI PRÉPOSTTÁ KINEVEZŐ OKIRAT.

(A 80. lapon.)

MI ELSŐ FERDINÁND | ISTEN KEGYELMÉBŐL | AUSZTRIAI CSÁSZÁR, MAGYAR- ÉS CSEHORSZÁG E NEVEN ÖTÖDIK | HALICS- ÉS LADOMER-ORSZÁGOK | UGY LOMBARDIA, VELENCZE ES ILLIRIA | APOSTOLI KIRALYA, | Ausztria főherczege stb. Emlékezetül adjuk ezennel jelentvén mindennek kit illet, hogy Mi kegyes tekintetbe vévén azon kitünő erényes tulajdonokat, alapos tudományt, tanultságot, szerény társalgást és példás erkölcsi jámborságot, mellyekkel | a Hatvan mezővárosi plébános HORVÁTH MIHÁLY szép művészeti és bölcseleti tanar | 's magyar tudós társasági rendes tag hivünket díszleni és felruházva lenni némely hiveink hiteltérdemlő tudósitása által értesittettünk, főpártfogói jogunk | erejével, mellyet úgy, miként dicső emlékezetü elődeink, a boldogult magyar királyok, Magyarországunk és a hozzákapcsolt részek valamennyi egyházi java- | dalma adományzására nézve teljes joggal birunk és gyakorlunk, öt, mint alkalmas, mint, azon szolgálatai miatt, mellyeket ezer nyolczszáz harminczkettedik évben | áldozó pappá lett felszenteltetése után hét évig, mint segédlelkész, a nép és ifjuság nevelése körül, aztán három évig a bécsi teréziai lovag akadémiában, mint ma- | gyar nyelv és irodalom tanitója, egyszersmind mint magyar tudós társasági tag, a nemzeti irodalmi pályán, kitünő buzgalommal, ügyességgel es szorgalommal tel- | jesitett; isten szentegyháza s a tudomány és köz jó tekintetében érdemes, ezért Felségünknél is kedves

férfiút, *a szent Mihály főangyalról* nevezett s a váczi püspöki megyében, tehát a magyar királyi szent korona hatósága alatt fekvő *hatvani prépostságra*, melly néhai tiszteletes Veiszkopf Mi- hály Hatvan mezővárosi plébános halála által jogilag és tettleg s törvényszerüen megürült, tartottuk kegyesen választandónak s nevezendőnek, s azon prépostsá- got, minden javai, s világi jogai, úgymint várai, várlakai, mezővárosai, falui, helységei, majorjai s pusztái és azon prépostsághoz jogszerüen s hajdan óta tartozó és tar- tozni kellő mindennemű illetményei, hasznai és haszonvételeivel együtt, ő neki adtuk és adományoztuk; s őt választjuk, nevezzük, adjuk és adományozzuk, egyszersmind őt | annak, kit illet, egyházi megáldás végett ezennel bemutatjuk, de úgy hogy az ezer hétszáz huszonharmadik évi hetvenegyedik s az ország egyéb törvény czikkei ér- telmében, a prépostsági javaknak kellőkép gondját viselni, következőleg, az elpusztult házhelyeket, ha találkoznának, felépiteni, s minden hiányokat tökéletesen helyre- | hozni, ezenfelül, a királyi legfelsőbb szabályzó elhatárzatok rendeletéhez képest, az emlitett prépostság' jövedelmeiből, a lelkészi szintugy mint a várerősitési pénztár- | ba Kamarailag kiszámitott száz huszonkét forint kilencz és hét negyed krajczárnyi százalékos öszveget, jelesül felét, azaz hatvanegy forintot, négy és három ne- gyed krajczárt a lelkészi közpénztárba, másik felét pedig, azaz szinte hatvanegy forintot, négy és három negyed kft, magyar királyi udvari kamaránk várerősitési pénz- | tárába, évenként pontosan befizetni tartozzék, jelen levelünk erejénél és tanuságánál fogva. *Kelt* birodalmi fővárosunkban Bécsben, Ausztriában, Karácsonhó harminczadik napján, az Ur ezer nyolczszáz negyvenhetedik esztendejében, magyarországi stb. uralkodásunk tizenharmadik évében. Ferdinandus m. p. (P. H.) Gróf Apponyi György m. p. Jászay Pál m. p. ... a második rendü királyi könyvbe Frenreisz József m. p. irat- és levéltárigazgató. A Szent Mihály főangyalról nevezett hatvani prépostsági tisztlevél Horváth Mihály számára.

3.

A HORVÁTH MIHÁLYT CSANÁDI PÜSPÖKKÉ KINEVEZŐ OKIRAT 1. ÉS 3. LAPJA.

(A 96. lapon.)

MI | ELSŐ | FERDINÁND | ISTEN | kedvező kegyelméből | AUSZTRIAI CSÁSZÁR; | MAGYAR || ... [3. lap:] hogy mi azon gondunk és gondoskodásunknál fogva | mellyel Isten szentegyházainak helyes kormányoztatá- | sa iránt viseltetünk, Magyarországnak vallás és oktatásbeli ministere előterjesztése folytán kegyes tekintetbe vévén | azon fényes erényeket, dícséretes és ajanlatos erkölcsét, gya- | korlott tudományt, műveltséget, s példás közkedvességü | társalgást, mellyekkel a mi kedvelt hivünk | tiszteletes | HORVÁTH MIHÁLY | a szent Mihályról nevezett hatvani prépost | Hatvan mezővárosi plébános, szép művészeti és bölcseleti ta- | nár s a magyar tudós társaság rendes tagja diszlik, figyel- | vén ezen felül azon bokros érdemeire is, mellyeket ő ezer nyolcz | száz harmincz kettedik évben áldozó pappá lett felszentelése u- tán, hét évig mint segéd lelkész a nép és ifjuság nevelése kö- | rül, aztán három évig a bécsi teréziai lovag akadémiában ||

4.

GRÓF TELEKI LÁSZLÓ LEVELE HORVÁTHHOZ.

(A 169. lapon.)

Genf Május 8ikán 1852.

Kedves lelkem barátom! Sietve irok neked, mert még itt még nem szállottam. Te ott Zürichben tudom nagy társaságban élsz és ha bár nem kétkedem is barátságodban még is hiszem hogy könnyebben nélkülözeszsz engemet mint én tégedet — mint én titeket mindnyájatokat. Én igen levert vagyok ugy szolván desperált — de hát nem búsitlak panaszimmal. Politicai ujdonságokat nem tudok. Mit mondaszsz a Görgei munkájára? Azt hiszem utoljára is csak önmagát

5.

SZALAY LÁSZLÓ LEVELE HORVÁTHHOZ. (1853. FEBR. 3.)

(A 175. lapon.)

Rorschach. febr. 5.én 1853.

Kedves barátom, Minapi levelem kurta lehetett, mert irója beteg volt. Altestbaj összekapcsolva gégerekedéssel és csúzos lázzal — olly dolgok, mellyek már a' mult tavaszszal elkínzottak, 's mellyeknek görög nevét nem tudom, mert restellettem tanácsért folyamodni a' facultáshoz, — a' jelen év' beköszöntésével is elgyötröttek 's a legperduellisabban ép' az nap, mellyen a' halasztást nem szenvedő levelet irtam. Igaz, annyit még hozzáadhattam volna: tulajdonítsd betegségemnek a' levél rövidségét; de azzal nem fogott volna érdekesebbé válni a' levél 's ugy hiszem, helyesen cselekedtem, a' betegségi bulletint mostanra halasztani, midőn utána vethetem: már kiépültem a' bajból.

Hogy a' tél folytán Rorschachból nem érkezett látogató Hozzátok, annak oka abban rejlik, hogy munkám' harmadik kötetével még uj éven innen is voltam elfoglalva, 's hogy azóta egyéb ügyeim elég dolgot adtak. Egy kis szórakozás, kivált olly kedves, minőt Genfnek találnék, rám férne; de a' sok gond ideig-óráig még távol tart tőletek. Hitvesemnek a' pesti levegö, mellytől az ember a' schweizi hegyek közt könnyen elszokik, Istennek hála, nem ártott, 's gyermekeim is, Pali ||

6.

KLAPKA GYÖRGY LEVELE HORVÁTHHOZ 1859. AUG. 1.

(A 207. lapon.)

Turin 1. August 59.

Lieber Freund, Beiliegende Briefe bitte ich Laczi u(nd) Lajos zukommen zu lassen. Ihr befindet Euch wahrscheinlich wohler als ich, den(n) ich seit vier Wochen am langsamen Feuer gebraten werde. Morgen endlich soll über die Legion entschieden werden. Die armen

Leute erwarten in musterhafter Ordnung und mit wahrhaft stoischer Resignation das was das Schicksal über sie verhängen wird. Die beiden Fahnen bitte ich nicht verbrennen zu wollen, noch ist nicht aller Tage Abend u(nd) die gegenwärtigen Zustände scheinen mir keineswegs auf einen zu langen Frieden hinzudeuten.

Bitte Vaiss zu sagen dass er mir die Briefe sende. — Grüsse an alle Freunde, ganz der deine Klapka.

7.

KOSSUTH LEVELE HORVÁTHHOZ (1861. JUNIUS 8.)

(A 229. lapon.)

Turin, Jun. 8. 1861.

Tisztelt Barátom! Junius 2kai becses levelét tegnap kaptam kezemhez itt Turinban hová a gyászos csapás következtében mi Cavour halálával érte ügyünket 's ért személyesen, megadni jöttem a vég tisztelet adóját, és gondoskodni «ne quid Res publica detrimenti capiat». Lelkem mélyéig meg vagyok hatva; 's gondom van elég — sietek még is válaszolni, 's válaszom a Pesti levélre az: hogy kérem a levél iróját ne hagyják magokat otthon illy nagy 's komoly ügyben alaptalan pletykák által alarmiroztatni. A hir mellyről ir nem lehet igaz azon egyszerü oknál fogva mert Horvát Országban nincs franczia Consul tehát nem is agitálhat a magyarok ellen — Frantzia Consult mondok, mert illyet emlit a levél iró — Az nem lehetetlen hogy van valami kóbor franczia Horvát Országban, ki magának azt a privát Spaszt teszi de ha úgy van 's nem pletyka az egész tudják meg 's irják meg nevét, azonnal utját vágom Párisban. De név nélkül azzal nem mehetek Párisba panaszra hogy «egy franczia Consul agitál ellenünk Horvát Országban» mert kinevetnek, 's azt mondják «mais mon cher ne savez vous donc pas, qu'il n'y a point un consul français en Croatie». Azonban én még is irok holnap Párisba constatirozván a méltán neheztelt tényt, a nélkül ||

8.

TOLDY FERENCZ LEVELE HORVÁTHHOZ. (1866. DEC. 18.)

(A 322. lapon.)

Lelkem barátom, Tehát megvan amit annyi becsületes szív óhajtott. — Ma délben vettem dec. 15 kei leveledet, s már el voltam határozva — nem, nem voltam még sem — hogy a könyveket elküldjem.

Előadásra mentem 2 kor. Háromkor egy kari conferentiába — ott vettem István fiam levelkéjét, hogy a Sürgöny hozza amnistiádat. Megmondtam collegáimnak; a conferentiából lett öröm és fecsegés Rólad.

Siettem haza. Telegraph// táltam. Megkaptad-é? — Ebédeltem, s szaladtam az Országházba, s beküldtem Bartal úrnak egy levelet, melyben constatirozását kérem a ténynek. Nem volt benn. Futok szállására. Hát így van: B. Eötvös jelentette tegnap este a 67es bizottmányban így: «Hála Istennek! H. amnistiája megvan. Egy meleg

koszönö levelet irok meg ma a Cancellarnak. Tehát a Cancellar értesitette öt.

Mit írjak, mit ne írjak? — Nem tudok írni semmit. Ma csak örülni tudok. De én meg is azt hiszem, B — nagy lökést adott a dolognak a C-nal való fellépésével. Bizony írj a Canc[ellar]nak, Eöt[vös]nek, Lon[ovics]nak és Bartalnak — És jöj — Bécsben elmegy a Canc[ellár]hoz, de a felséghez is, ezt — mulhatatlanul — Küldj kérlek, első leveledben — ||

9.

HORVÁTH MIHÁLY EMLÉKSORAI CSENGERY ANTAL ALBUMÁBAN.

(A 316. lapon.)

Csengery Antal Albumába.

Szép szónoklatod a haza Bölcse felett örök emlék
Néki s magadnak is az: tenneved is vele él

vagy

Emléket tettél, mely érczné1 is maradandóbb
A haza Bölcsének s tenneved is vele él.

10.

GYÁSZJELENTÉS HORVÁTH MIHÁLY HALÁLÁRÓL.

(A 369. lapon.)

Horváth Amália özvegy Krikay Ágostonné, Horváth Katalin férjezett Lavatka Józsefné, Horváth Alajos a m. kir. államvasutak igazgató helyettese, számos rokonaik nevében és bánatos szívvel jelentik felejthetetlen testvérük MÉLTÓSÁGOS ÉS FŐTISZTELENDŐ HORVÁTH MIHÁLY tribunici vál. püspök, vaska-szentmártoni apátnak s. t. b. folyó évi augusztus hó 19-én, élte 69-ik évében Carlsbadban rövid szenvedés után történt elhunytát. A boldogult hűlt teteme folyó augusztus hó 25-én ½ 5 órakor fog pipa-utcza 6. számu saját házából a kerepesuti köztemetőbe örök nyugalomra helyeztetni. Az engesztelő szent mise áldozat pedig, hétfőn f. hó 26-án délelőtt 10 órakor fog a Ferencz-rendiek templomában az Urnak bemutattatni. Budapest, 1878 augusztus hóban. Legyen áldott emléke!

TARTALOM.

KÉPEK JEGYZÉKE.

ÖNÁLLÓ MELLÉKLETEK.

A SZÖVEGBE NYOMOTT KÉPEK.

MEGJEGYZÉSEK A KÉPEKRŐL.

ÖNÁLLÓ MELLÉKLETEK:

I. *Horváth Mihály arczképe* (1. l.) Rákosi Nándor olajfestménye a M. Tud. Akadémia képes termében. Leírását lásd Divald K. A M. T. Akadémia palotája és gyűjteményei. Bp. 1917. 62. l.

II. *Horváth Mihály levele öcscséhez* (1843 febr. 15.) (64. l.) Dr. Pekár Dezsőnél. Olv. l. a «Hasonmások szövegé»-ben.

III. *A Horváthot hatvani préposttá kinevező okirat.* (80. l.) Eredetije a Szentesi Múzeumban. Olv. l. a «Hasonmások szövegé»-ben.

IV. *A Horváth Mihályt csanádi püspökké kinevező okirat 1. és 3. lapja.* (96 l.) Eredetije a Szentesi Múzeumban. Olv. l. a «Hasonmások szövegé»-ben.

V. *Családi kép a Horváth hagyatékiban.* (176. l.) Eredetije a Szentesi Múzeumban. A «Leltár a Horváth Mihály-ereklyemúzeum részére beérkezett tárgyakról» 5. szám alatt így írja le: «Horváth Mihály családja arczképe; két leányával, kis gyermekével, utazási tarczába kötve.« Valószinűbb azonban, hogy az özv. Batthyánynét ábrázolja két leányával és fiával. Horváth leányának szíves közlése szerint is »Károlyiné v. Batthyánynéw«. Dr. Erdélyi Pál udv. tanácsos figyelmeztetett arra, hogy a kisebbik leány médailleja s a fiú öltözete a kép svájczi eredetére mutat.

VI. *Horváth Mihály.* Vastagh György olajfestménye a szentesi városház tanácstermében. (256. l.) Eredeti felvételünk a helyettes polgármester ur szíves engedélyével készült.

A SZÖVEGBE NYOMOTT KÉPEK:

1. A *czímlapot* Manz festőművész tervezte és rajzolta.

2. *A Horváth Mihály szülőháza Szentesen* (3. l.) cz. fejléczünket egykori fametszet után Manz festőművész rajzolta.

3. *Kiss Bálint arczképe* (6. l.) a «Protestáns Képes Naptár 1860. sz. évre» 22. lapján közölt metszet után készült.

4. *Szeged a XIX. század első felében* (11. l.) cz. képünket a Reizner János «Szeged története II. kötet 1899.» cz. művéből vettük. Az eredeti metszet az iparossegédek vándorkönyveiben (1844.) jelent meg először. Renner metszete. A kép aláírása: Nemes Szabad Királyi Szeged Városának Banát felől való Tekéntete.

5. *A szegedi piarista gimnázium.* (13. l.) Ugyanonnan. Illyés Agoston rajza utan Karacs metszete. Először Vedres István »A szegedi múzsák százados ünnepe« cz. műben jelent meg. (1820.)

6. *Szentes* (17. l.) újabb felvétel után készült.

7. *A ferenczrendiek temploma Váczon* (21. l.) cz. képünket dr. Tragor Ignácz «Vácz vára és képei» (Vácz 1906.) cz. műben megjelent rajza után Manz festőművész rajzolta.

8. *A váczi nagy templom* (25. l.) és 10. *A váczi püspöki palota.* (29. l.) Dr. Tragor Ignácz «Vácz története 1848—49-ben (Vácz 1908.)» cz. művéből vétetett.

9. *A kiskundorozsmai r. kath. templom* (27. l.) újabb felvétel.

11. *Buday Ézsaiás arczképe* (31. l.) a debreczeni ref. kollégiumban őrzött olajfestmény után.

12. *Horvát István arczképet* (32. l.) a Beöthy-féle «Magyar irodalomtörténet»-ből vettük át.

13. *A kecskeméti plébániai templom* (33. l.) újabb felvétel után, mely Bagi Lászlónak «A kecskeméti róm. kath. nagytemplom története Kecskemét 1903.» cz. művében jelent meg először.

14. *Gróf Keglevich Gábor arczképe.* (35. l.) Perlaszka rézmetszete az «Életképek» 1846. évfolyamában. A Tört. Képcsarnok példányáról.

15. *Horváth Nádasdy-életrajzának borítéklapja* (37. l.) a saját könyvtárunkban lévő példányról vétetett.

16. *Ifjabb Péczely József arczképe* (40. l.) a debreczeni ref. kollégiumban őrzött olajfestmény után.

17. *Toldy Ferencz ifjúkori arczképe.* (43. l.) Dr. Toldy László birtokában.

18. *A nagyabonyi r. kath. templom* (48. l.) újabb felvétel után.

19. *Ruttkayné, Kossuth Lujza öreg korában* (50. l.) a «Képes Folyóirat»-ban (1903.) megjelent kép után.

20. *Gróf Erdődy Kajetánné arczképe* (52. l.) a Szentesi Múzeum Horváth-ereklyegyűjteményének fényképe után. A kép meghatározása a Múzeum rendezőjétől ered.

21. *Gróf Keglevich Béla arczképe.* (56. l.) Ugyanonnan. Egybevethető e kép a Somogyi Zsigmond-féle «Magyarország főispánjai» (1889.) cz. műben (204. l.) megjelent arczképpel. A két kép közt kevés hasonlatosságot fedeztünk fel s a meghatározásért a felelősség a Szentesi Múzeum rendezőjét illeti.

22. *Horváth Mihály pecsétjének rajza.* (57. l.) 1845 júl. 21-én Bécsben kelt leveléről.

23. *Gróf Dessewffy Aurél névaláírása.* (58. l.) Olv. *Gróf Dessewffy Aurél.*

24. *Az «A magyarok története. Pápa 1842.» czímlapja* (60. l.) a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár példányáról vétetett.

25. *Szvorényi József arczképe* (65. l.) id. Weinwurm Antal felvétele a M. Tud. Akadémia képes termében őrzött olajfestményről. Az eredeti olajfestmény Kovács Mihály műve.

26. *Az «A magyarok története. Bécs 1847.» czímlapját* (73. l.) a Kolozsvári Egyetem Könyvtár példányáról vettük.

27. *A hatvani r. kath. templom.* (77. l.) 28. *Kismartoni utczarészlet.* (80. l.) Újabb felvételek után.

29. *Horváth Mihály névaláírását* (83. l.) egyik leveléről vettük. Olv. *Horváth Mihály.*

30. *Hám János esztergomi érsek arczképe.* (90. l.) Divald K. színes fénynyomata után.

31. *Makói utczarészlet* (92. l.) a Képes Folyóirat 1901. évfolyamában megjelent kép után.

32. *Szemere Bertalan névaláírása.* (97. l.) Olv. *Szemere B[ertalan].*

33. *Lónyay Gábor arczképe.* (98. l.) Egykori kőnyomat a Tört. Képcsarnokban.

34. *Bobory Károly arczképe.* (100. l.) Tragor Ignácz dr. «Vácz története 1848—49-ben» cz. műben jelent meg először.

35. *Horváth Mihály arczképe* (101. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött fénykép után. Múzeumi jegyz. «H. M. arczképe, Körrei Ferencz esperes úr hagyatékából Földváry Mihály úr ajándéka.»

36. *Görgey Arthur névaláírása.* (103. l.) Olv. *Görgey Arthur.*

37. *Isaszeg.* (105. l.) Székely Árpád rajza.

38. *Ludvigh János arczképe* (107. l.) a Vasárnapi Ujság 1893. 21. számában (353. l. közölt metszet reproductiója.

39. *Csányi László névaláírása.* (110. l.) Olv. *Csányi László.*

40. *A vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1849-iki pecsétje* (117. l.) a Márki Sándor birtokában levő pecsétlenyomat után. Körirata: A VALLÁS ÉS KÖZOKT. MINISTER PECSÉTJE 1849.

41. *Szoboszlai Pap István arczképe.* (117. l.) Az eredeti olajfestmény a debreczeni ref. kollégiumban.

42. *Berde Mózes arczképe* (129. l.) a Benczédi Gergely Berde-életrajzában megjelent kép után.

43. *Id. Szász Károly arczképe* (131. l.) egykorú kép reproductiója.

44. *A debreczeni kollegium imaterme (Az országgyűlés színhelye).* (132. l.) A debreczeni ref. főiskola mill. történetében megjelent fénykép után.

45. *Duschek Ferencz névaláírása.* (133. l.) Olvasása: *Duschek Ferencz.*

46. *Horváth Mihály arczképe* (133. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött olajfestmény után.

47. *Szentes látképe* (141 l.), 48. *Szentes főtere* (143. l.) újabb felvételek után készült.

49. *Vukovics Sebő névaláírása.* (145. l.) Olv. *Vukovics Sebő.*

50. *Horváth Mihály anyja* (147. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött felvétel (73. sz. a.) reproductiója.

51. *Báró Forrayné, gróf Brunswick Julia arczképe* (149. l.) a Márki S. Arad monographiája II. kötetében (545. l.) közölt kép után.

52. *Aachen látképe* (151. l.) újabb felvétel után készült.

53. *Gróf Batthyány Lajosné arczképe.* (153. l.) Barabás Miklós egykorú festménye.

54. *Horváth Mihály arczképe* (157. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött fénykép után.

55. *Parieu névaláírásának* (160. l.) olvasása: *Le Ministre de l'Instruction publique et des Cultes Es*[quirou] *Parieu.*

56. *Drouyn de l'Huys arczképe* (161. l.) Coëdes kőnyomata után.

57. *Proudhon P. J. arczképe* (165. l.) egykorú metszet után készült.

58. *A Conciergerie Párisban* (166. l.) újabb felvétel után készült.

59. *Gróf Batthyány Kázmér névaláírásának* (167. l.) olv. *Casimir Batthyány m. p.*

60. *Gróf Teleki László Horváthhoz* Genfből 1852 Május 8-ikán írt levele (169. l.) Horváth Lajos gyűjteményében. Olv. l. «Hasonmások szövegé»-ben.

61. *Puky Miklós és gróf Teleki László arczképe* (171. l.) a «Képes Folyóirat» 1899. évfolyamában megjelent kép után, mely genfi fénykép reproductiója.

62. *Szalay Lászlónak 1853 febr. 3-án Rorschachból írt levele* (173. l.) a Horváth Lajos gyűjteményében.

63. *Kossuth Lajos édesanyja arczképe* (175. l.) a «Képes Folyóirat»-ban (1903.) megjelent kép után.

64. *Horváth Mihály arczképe* (179. l.) fénykép reproductiója után.

65. *Brüssel látképe* (183. l.) újabb felvétel után.

66. *Toldy Ferencz arczképe* (185. l.) az «Új Idők»-ben (1905.) megjelent kép reproductiója.

67. *Kazinczy Gábor arczképe* (191. l.) az Abafi-féle «Hazánk» II. kötetében jelent meg előbb.

68. *Heckenast Gusztáv arczképét* (193. l.) a Beöthy-féle Képes Irodalomtörténetből vettük át.

69. *Jósika Miklós arczképe* (195. l.) Ábrányi Lajosnak a M. Tud. Akadémia képes termében elhelyezett olajfestményéről id. Weinwurm Antal eredeti fényképfelvétele. Az előbbi évfolyam czímképében is *Abonyi* sajtóhiba Ábrányi helyett.

70. *A brüsseli királyi palota* (198. l.) újabb felvétel után. Előbb Ortvay «Mária királyné» cz. művében jelent meg.

71. *Horváth Mihály édesanyja arczképe* (201. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött fénykép után.

72. *Gróf Károlyi Györgyné, gróf Zichy Karolina arczképe,* mely őt 18 éves korában ábrázolja (203. l.) a család birtokában levő olajfestmény után. V. ö. az Eble Gábor «A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család leszármazása. Budapest 1913.» cz. művében közölt arczképpel.

73. *Klapka Györgynek* 1859 aug. 1-én Turinban kelt *levelének* (207. l.) eredetije Horváth Lajos gyűjteményében. Olv. l. a «Hasonmások szövegé»-ben.

74. *Horváth «Történelmi zsebkönyv»-ének czímlapja* (212. l.) a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár példányáról vétetett.

75. *Horváth Alajos családja* (217. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött fénykép után. A múzeumi leltárban tévesen van Horváth Kálmán családjának jelölve.

76. *Horváth József hontmegyei mérnök pecsétje* (219. l.) a család tulajdonában lévő pecsétlenyomat után készült.

77. *Gróf Károlyi Györgyné arczképe.* (221. l.) Fénykép után megjelent a «Képes folyóirat» 1903. évfolyamában.

78. *Gróf Károlyi György fia, Viktor arczképe* (225. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött fénykép után. V. ö. az Éble fentebb idézett művében közölt képpel.

79. *Kossuth Lajos névaláírása* (227. l.) olvasása: *Kossuth Lajos m. p.*

80. *Kossuthnak Horváthhoz 1861 június 8-án Turinból küldött levele.* (229. l.) Eredetije Horváth Lajos gyűjteményében. Olv, l. a «Hasonmások szövegé»-ben.

81. *Gróf Károlyi Györgyné arczképét* (239. l.) v. ö. az Éble id. művében közölt olajfestmény reproductiójával.

82. *Báró Eötvös József arczképe* (249. l.) egykorú kép után.

83. *Horváth Mihály arczképe* (251. l.) Landau Alajos fényképe után. V. ö. a Beöthy-féle Képes Irodalomtörténet II. kötetében megjelent arczképpel.

84. *Rómer Flóris arczképe* (253. l.) a Márki Sándor tulajdonában levő fényképről készült.

85. *Jókai Mór arczképe* (257. l.) a Horovitz-féle olajfestménynek a M. Tud. Akadémia képes termében felfüggesztett másolata után id. Weinwurm Antal eredeti felvétele.

86. *Trefort Ágoston névaláírása.* (258. l.) Olv. *Trefort Ágoston.*

87. *Trefort Ágoston arczképe* (259. l.) egykorú kép után.

88. *A «Huszonöt év» czímlapja* (263. l.) az Egyetemi Könyvtár példányáról.

89. Novelli József névaláírása (266. l.) Olv. *J. Novelly.*

90. *D' Agoult grófnő arczképe* (267. l.) a «Képes Folyóirat»-ban megjelent kép után.

91. *A «Huszonöt év» német fordításának czímlapja* (269. l.) az Egyetemi Könyvtár példányáról.

92. *Guizot arczképe* (270. l.) a Márki S. tulajdonában lévő metszetről.

93. *Kazinczy Gábor névaláírása* (272. l.) az Abafi-féle «Hazánk» (1884) VI. kötetében megjelent arczkép alatt jelent meg először. Olv. *Kazinczy Gábor.*

94. *«A Függetlenségi harcz ..» genfi kiadásának czímlapja* (274. l.) az Egyetemi Könyvtár példányáról.

95. *Ráth Mór arczképe* (277. l.) 1879-iki fényképe után készült.

96. Perczel Móricz névaláírása. (279. l.) Olv. *Perczel Móricz.*

97. *A «Magyarország történelme. Pest 1860.» cz. mű külső czímlapja* (285. l.) az Egyetemi Könyvtár példányáról.

98. *A «Magyarország történelme. Pest 1871.» czímlapja* (287. l.) az Egyetemi Könyvtár példányáról.

99. *Kertbeny Károly arczképe* (293. l.) a Márki S. tulajdonában lévő fénykép után készült.

100. *Gróf Batthyány Lajosné arczképe* (297. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött fénykép után készült. A kép meghatározása a múzeumi leltár készítőjétől származik.

101. *Horváth Mihály arczképe* (299. l.) a «Kolozsvári Nagy Naptár 1868» évfolyamában Szilágyi Sándornak Horváthról írt czikke mellett jelent meg. Marastoni rajza után Rusz fametszete.

102. *Ferney.* (303. l.) Régi metszet után. Az előtérben lévő épület Voltaire kastélyát ábrázolja.

103. *Scitovszky János arczképét* (365. l.) Török János közölte a «Magyarország prímásai» cz. kiadványban.

104. *Horváth Mihályné arczképe* (307. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött fénykép után.

105. *Haynald Lajos arczképe* (309. l.) a Kolozsvári Nagy Naptár 1868. évfolyamában megjelent metszetről.

106. *Horváth Mihály arczképe* (311. l.). Fénykép után.

107. *Erzsébet császárné arczképe* (313. l.) Winterhalter Ferencz 1864. évi festménye után.

108. *B. Eötvös József névaláírása* (310. l.) olv. *B(áró) Eötvös József.*

109. *Toldy Ferencznek Horváthhoz 1866 decz. 18-án írott levele* (322. l.) a Horváth Lajos gyűjteményében. Olv. l. a «Hasonmások szövegé»-ben.

110. *Horváth Mihály leánya, Mária arczképe* (323. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött fénykép után.

111. *Horváth testvére, Ivánkovics Károlyné arczképe* (325. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött fénykép után, Kristóffyné meghatározása szerint. A képet a múzeumi leltár készitője hibásan tartja Horváthné arczképének.

112. *Horváth papi reverendában* (329. l.). Fénykép után.

113. *Horváth Mihály történeti előadása Erzsébet királyné előtt* (333. l.) czímű képet Katzler 1868-ban festette s Bécsben Gerhart Henrik műintézetében nyomtak. Aláirása: «A KIRÁLYNÉ HONLEÁNYI SZIVE | MIDŐN HORVÁTH MIHÁLY PÜSPÖK ELBESZÉLI NEKI AZ 1848-DIKI ESEMÉNYEKET.»

114. *Bartakovics Béla emlékérme* (334. l.) Körírata: ADALBERT BARTAKOVICS DE KIS-APPONY A[RCHI]EP[ISCO]PVS AGRIENSIS.

115. *A Magyar Történelmi Társulat pecsétje* (339. l.) A Társulat tulajdonában lévő képducz lenyomata.

116. *Thaly Kálmán névaláírása* (340. l.) és *Thaly Kálmán arczképe* (341. l.) Thalynak a «Kárpáti Kürt 2. kiad. Pest 1860» cz. versskötetében jelent meg először.

118. *Horváth Mihály arczképe* (342. l.) Ganzi és Heller pesti fényképe után.

119. *Horváth Mlhály díszsipkája* (343. l.) a Szentesi Múzeumban őrzött ereklye-tárgyról id. Weinwurm Antal (Koblinger Gyula) eredeti fényképfelvétele. Ugyanott egy másik díszsipkáját is őrzik.

120. *Horváth «Zrínyi Ilona» cz. művének czímlapja* (344. l.) az Egyetemi Könyvtár példányáról készült.

121. *Horváth Mihály arczképe* (345. l.). A Szentesi Múzeumban. Schönberger Adolf 1872-ben készült képe után.

122. *Horváth «Kossuth újabb leveleire»* cz. művének czímlapja (346. l.) az Egyetemi könyvtár példányáról.

123. *Horváth Mihály utolsó arczképe* (347. l.). A Szentesi Múzeumban őrzött eredeti fénykép után. Megjegyezzük, hogy Horváthnak itt közölt arczképein kívül még többet ismerünk, pl. a Tört. Képcsarnokban őrzött olajfestményt, melyet Zichy: Széchenyi István életrajza II. köt. 239. l. is közölt, de itt most mindet közölni nem volt szándékunkban.

124. *Horváth Mihály mellszobra* (348. l.). A mellszobor hollétéről nincs tudomásunk. A róla készült képet Farkas Sándor bocsátotta a szerző rendelkezésére.

125. *Horváth Mihály szobra* (349. l.) a Szentesi Múzeumban. Tóth István pályaművén kívül még Markup Béla (1. 2.), Szentgyörgyi István és Kisfaludi Strobl Zs. szoborművének pályaművei is ott őriztetnek.

126. *Horváth Mihály szobra* (351. l.) Kisfaludi Strobl Zs. pályaműve.

127. *Horváth «Magyarország függetlenségi harczának története» 2. kiadás cz. művének külső czímlapja* (353. l.) az Egyetemi Könyvtár példányáról.

128. *Gróf Apponyi Albert arczképe* (355. l.). Fénykép után.

129. *Pauler Gyula arczképe* (357. l.) az «Új Idők»-ben (1903) megjelent kép reproductiója.

130. *Szilágyi Sándor emlékérme* (360. l.) és 131. *Szilágyi Sándor arczképe* (361. l.) ugyanott (1897) jelent meg először.

132. *Horváth «A kereszténység első százada. Budapest, 1878.» cz. művének czímlapja* (362. l.) az Egyetemi Könyvtár példányáról.

133. *Horváth Mihály lövész-utczai háza (később a Szent István-Társulat palotája).* (363. l.) Notter Antal «A Szent István-Társulat története» cz. művének 167. lapján jelent meg először.

134. *Dr. Pekár Károly arczképe* (365. l.) a Morvay-féle életrajz előtt (Pekár, M. Kultura) jelent meg.

135. *Horváth emléksorai Csengery Albumában* (366. l.). A Szerző közvetítésével Farkas Sándor szíves közlése. Olv. l. a «Hasonmások szövegé»-ben.

136. *Samassa József arczképe* (367. l.) az «Uj Idők»-ben (1898) jelent meg először.

137. *Karlsbadi fürdőrészlet.* (368. l.) Újabb felvétel után.

138. *Gyászjelentés Horváth haláláról* (369. l.) az Erdélyi Múzeumban őrzött gyűjteményben.

139. *Horváth síremléke a kerepesi temetőben* (371. l.). Újabb fényképfelvétel után.

140. *Horváth Mihály ezüstkoszorúja.* (374. l.) Id. Weinwurm Antal eredeti felvétele. A koszorú leveleire ez van vésve: «Horváth Mihálynak Szeged polgárai 1872 júl. 14. arczképe leleplezésének emlékeül».

A szentesi felvételeket az id. Weinwurm Antal czég vezetője Koblinger Gyula készítette s az illusztrálás munkájának megkönnyítésében *dr. Csucs János* főjegyző, *Csollány Gábor* múzeumi igazgató, a Horváth-család tagjai, kül. Kristóffy Józsefné, dr. Erdélyi Pál udv. tanácsos könyvtárigazgató s a szerző közvetítésével Farkas Sándor stb. voltak segítségünkre.

A SZÖVEGBE NYOMOTT KÉPEK

26757. — Budapest, az Athenaeum részvénytársulat könyvnyomdája.